MOHÁCS

TANULMÁNYOK

SZERKESZTETTE

RÚZSÁS LAJOS ÉS SZAKÁLY FERENC

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MOHÁCS
TANULMÁNYOK

SZERKESZTETTE

RÚZSÁS LAJOS ÉS SZAKÁLY FERENC

A tanulmánykötet a mohácsi csatavesztés 450. évfordulója alkalmából Mohácson megrendezett tudományos ülésszak kibővített, gazdag jegyzetapparátussal ellátott előadásait tartalmazza. Külön tanulmány foglalkozik a magyar—török küzdelem 1526 előtti szakaszaival, a csatavesztés kül- és belpolitikai összefüggéseivel, a török hadszervezet alakulásával, a mohácsi csatasíkon 1526. augusztus 29-én történtekkel, a csatatér régészeti feltárásával, a mohácsi csata utáni útkeresésekkel és a mohácsi szandzsák XVI. századi török adóösszeírásaival. A kötet, amelyben egy sor, eddig nem publikált új eredmény és megközelítés található, értékes hozzájárulás a már csaknem húsz esztendeje, széles közönségérdeklődés mellett zajló ún. Mohács-vitához.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MOHÁCS

TANULMÁNYOK
A MOHÁCSI CSATA 450. ÉVFORDULÓJA
ALKALMÁBÓL

MOHÁCS

TANULMÁNYOK
A MOHÁCSI CSATA 450. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL

Szerkesztette

RÚZSÁS LAJOS
és
SZAKÁLY FERENC

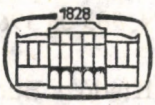

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST 1986

ISBN 963 05 3964 0

© Akadémiai Kiadó · Budapest 1986

PRINTED IN HUNGARY

TARTALOM

Előszó *(Szakály Ferenc)* 7

Szakály Ferenc: A török—magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1365—1526) 11

Kubinyi András: A magyar állam belpolitikai helyzete Mohács előtt 59

Kosáry Domokos: Magyarország külpolitikai helyzete Mohács előtt 101

Rázsó Gyula: A Habsburg-birodalom politikai és katonai törekvései Magyarországon Mohács időszakában 127

Káldy-Nagy Gyula: A török állam hadseregének kialakulása I. Szulejmán korára 163

Perjés Géza: A mohácsi csata (1526. augusztus 29.) 195

Tardy Lajos: Mohács és a perzsa hadba lépés elmaradása 241

Barta Gábor: Egy magyar politikus a középkori Magyarország széthullásának éveiben (Werbőczy István kancellár, 1526—1541) 275

Rúzsás Lajos: A magyar közvélemény útkeresése Mohács után a XVI. században 323

Marosi Endre: A mohácsi csatatér régészeti kutatásairól 337

Vass Előd: A mohácsi szandzsák hatvannégy évvel a csata után 355

Rövidítések jegyzéke 371

ELŐSZÓ

Bár aligha vitatható, hogy a mohácsi csatavesztést legfontosabb történelmi sorsfordulóink közt is kiemelt hely illeti meg, éppenséggel nem állíthatnók, hogy történetírásunk jelentőségéhez méltó gyakorisággal és elmélyültséggel foglalkozott volna vele. 1526-ot általában olyannyira elszigetelten szemlélte, hogy egy olyan monográfiának, amely Mohácsot a maga természetes közegébe — az 1521-től 1526-ig tartó magyar—török háborúskodás menetébe — ágyazva, annak végkifejleteként tárgyalná, eleddig még a terve sem merült fel. De valójában nincs olyan monográfiánk sem, amely az 1526-os eseményeket a szultáni had megindulásától annak kivonulásáig a megírás pillanatában hozzáférhető teljes (kiadott és kiadatlan) forrásanyag alapján nyomon követné.[1] Jobbára a korábbi időszakok legalaposabb Mohács-elemzései — így Ortvay Tivadar,[2] Gyalókay Jenő[3] és Papp László[4] tanulmányai — is beérték a mohácsi csatasíkon történtek előadásával. Ezen nincs mit csodálkoznunk, hiszen az előzményekről és a következményekről egészen a legutóbbi időkig oly kevés érdemi résztanulmány készült, hogy az talán még egy a mostanihoz hasonló terjedelmű kötetet sem töltene meg. A kutatásokat nagyban hátráltatta és hátráltatja ma is, hogy — bár a csata elbeszélő forrásai és néhány más, fontos forrása már régen napvilágot látott nyomtatásban[5] —,

[1] Nem vonatkozik ez a megállapítás *Jászay Pál* könyvére (A magyar nemzet napjai a mohácsi csata után. I. Pest, 1846.), amely a megjelenés időpontjához viszonyítva szinte hihetetlenül gazdag forrásanyag alapján tárgyalja az 1526. augusztus 29. utáni eseményeket.

[2] A mohácsi csata elvesztésének okai és következményei. Bp., 1910.

[3] A mohácsi csata. *Lukinich Imre* (szerk.): Mohács Emlékkönyv. Bp. 1926, 193—276. l. (Bár *Gyalókai* munkája a török és a magyar sereg felvonulását is tárgyalja, az előzmények elbeszélése az akkori forrásszinthez képest is kívánnivalókat hagy maga után.)

[4] A mohácsi csatatér kutatása. A Janus Pannonius Múzeum évkönyve 1960. 197—253. és Újabb kutatások a mohácsi csatatéren. Uo. 1962. 199—221. l. (*Papp* ezekben nemcsak ásatási eredményeit ismerteti, hanem azok alapján, kísérletet tesz a csata lefolyásának rekonstruálására is.); vö. *Bende Lajos:* A mohácsi csata. Hadtörténelmi Közlemények 1966. 532—567. l.

[5] A török krónikák és Szulejmán szultán naplóinak magyar fordítása: *Thúry József* (ford.): Török történetírók. I—II. Bp. 1893—1896. passim; Burgio pápai nuncius jelentései: Relationes oratorum pontificiorum. 1524—1526. Bp., 1884. (Monumenta Vaticana regni Hungariae illustrantia), kivonatos fordítása: *Bartoniek Emma*

az 1521 és 1526 közti esztendők oklevélanyagából mindössze néhány darab jelent meg eddigelé.[6]

Így aztán a magyar történelem fehér foltjait különös előszeretettel és páratlan érzékkel fürkésző Nemeskürty István 1966-ban joggal mutathatott rá a hagyományos Mohács-kép szembeszökő ellentmondásaira és hiányosságaira.[7] Noha Nemeskürty óriási — addig szinte teljességgel elképzelhetetlen — közönségsikert aratott könyve voltaképpen csak az 1526 és 1541 közti események felől visszatekintve érinti a mohácsi csatavesztés problematikáját, a nyomában keletkezett vita súlypontja szükségképp hamarosan az 1526. augusztus 29-én történtekre, illetve azok előzményeire tolódott át. Mivel a vitában megnyilatkozók többsége Mohácsot ezúttal is inkább a magyar sorskérdések tükrének és a modern magyar történeti tudat próbakövének tekintette, az eszmecsere sokáig megmaradt publicisztikai síkon, s lényegében véve reprodukálta a korábbi ilyetén megközelítések csaknem összes hibáját.[8]

Nemeskürty kihívására kezdetben a történetírás is csak publicisztikai síkon tudott válaszolni, sőt az *Ez történt Mohács után* nyomán keletkezett és azzal a legtöbb ponton polemizáló, újabb Mohács-összegzések[9] sem új anyagfeltáráson, hanem a már régtől fogva ismeretes források s a régebbi és az újabb szakirodalmi eredmények átrostálásán és újraértelmezésén alapultak. Érthetőkép, hiszen nyolcvan-száz esztendő mulasztásait ritkán lehet kiküszöbölni néhány év alatt; kivált akkor, ha a korszak kutatóinak mindeközben egy, még jó ideig kényszerpályán mozgó publicisztikai vitában is rendszeresen hallatni kell a hangjukat.

Ez magyarázza azt is, hogy a már régóta oly keservesen hiányzó alapos — és a leendő szintézist megalapozó — résztanulmányok csak az ún. Nemeskürty-vita elcsendesedtével, az 1970-es évek közepén, még inkább második felében kezdtek megjelenni. Kosáry Domokos a Mohács előtti magyar külpolitika viszonylatrendszerének és mozgásterének nagyvonalú, de ugyanakkor minden fontos részletre kiterjeszkedő tablóját rajzol-

---

(ford.): Mohács Magyarországa. Bp. 1926. 33—124. l.; Brodarics István krónikája: De conflictu Hungarorum cum Turcis ad Mohatz. Cracovia, 1527., magyar fordítása: *Szentpétery Imre* (ford.): Brodarics István Históriája a mohácsi vészről. Bp. é. n. (utánnyomás: Bp. 1976.). Mindezek — más egyéb forrásokkal együtt — újabban is megjelentek: *Katona Tamás* (szerk.): Mohács emlékezete. Bp. 1976. és némi változtatással: 1979.

[6] Ritka kivétel: *Mályusz Elemér:* II. Lajos király levelei a herceg Batthyány család körmendi levéltárában (1526). Levéltári Közlemények 1926. 80—93. l., *Bartoniek E.* i. m. 148—158. l.

[7] Ez történt Mohács után (Tudósítás a magyar történelem tizenöt esztendejéről, 1526—1541.). Bp., 1966., 1968. és az Önfia vágta sebét c. kötet részeként: Bp., 1975. 205—502. l.

[8] A Nemeskürty-vita írásai végül is összegyűjtve nem jelentek meg, pedig együttolvasásuk számos tanulsággal szolgálhatna. Vö. *Vekerdi László:* Nekünk Mohács kell? Jelenkor 1976. 715—727. l.

[9] *Perjés Géza:* Mohács. Bp., 1979. és *Szakály Ferenc:* A mohácsi csata. Bp., 1975., 1978. és 1981. (Sorsdöntő történelmi napok 2.)

ta meg.[10] Kubinyi András elébb a magyar végvárrendszer húszas évekbeli állapotáról és az utolsó jelentős magyar győzelemről,[11] utóbb az 1520 utáni magyar diplomáciai tapogatózásokról, a magyar mozgósítás nehézségeiről és a mohácsi csata néhány, eladdig elhanyagolt mozzanatáról értekezett.[12] Hermann Zsuzsanna az 1521-es pénzrontás bemutatásával,[13] Barta Gábor pedig a csatavesztést követő események — alternatívák és tévutak — felfejtésével járult hozzá érdemben a Mohács-komplexum jobb megismeréséhez és megismertetéséhez.[14]

Mindeközben már javarészt készen álltak a jelen kötetben közreadandó tanulmányok is. Ezek ugyanis azoknak az előadásoknak alaposan kibővített, gazdag jegyzetapparátussal ellátott változatai, amelyek a csatavesztés 450. évfordulója alkalmából, a Mohácsi Városi Tanács és a Magyar Történelmi Társulat által rendezett, augusztus 27-i mohácsi emlékülésén hangzottak el. Bár az így összeállt kötet megjelentetése, számos balszerencsés véletlen összejátszása — így az eredeti szerkesztő, Rúzsás Lajos váratlan halála — folytán, sokáig késett, nyugodt szívvel bocsátjuk az érdeklődők elé. Úgy véljük ugyanis, hogy a benne található tanulmányok többsége esztendők múltán sem veszített frissességéből és újszerűségéből, s belőlük nemcsak a remélhetőleg mielőbb elkészülő Mohács-monográfia, hanem az egész magyar középkor- és törökkor-kutatás is sokat profitálhat.

Végezetül itt szeretném kifejezni, szerzőtársaim nevében is, hálás köszönetünket Mohács Város Tanácsa Végrehajtó Bizottságának azért a nagyvonalú támogatásért, amellyel e kötet megjelentetéséhez hozzájárult.

Szakály Ferenc

[10] Magyar külpolitika Mohács előtt. Bp., 1978. (Gyorsuló idő.)

[11] A szávaszentdemeter—nagyolaszi győzelem 1523-ban (Adatok Mohács előzményéhez). Hadtörténelmi Közlemények 1978. 194—222. l.

[12] A mohácsi csata és előzményei. Századok 1981. 66—107. l.

[13] Államháztartás és a pénz értéke a Mohács előtti Magyarországon (Megjegyzések Thurzó Elek költségvetési előirányzatához). Századok 1975. 301—334. l.

[14] Illúziók esztendeje (Megjegyzések a Mohács utáni kettős királyválasztás történetéhez). Történelmi Szemle 1977. 1—30.; Konszolidációs kísérlet Magyarországon a mohácsi csatavesztés után (Szapolyai János király kormányzata, 1526. november—1527. augusztus). Századok 1977. 637—680. l. és A Sztambulba vezető út, 1526—1528. (A török—magyar szövetség előzményei). Századok 1981. 152—205. l.

Szakály Ferenc

A TÖRÖK—MAGYAR KÜZDELEM SZAKASZAI A MOHÁCSI CSATA ELŐTT (1365—1526)

Bár a Mohács előtti török—magyar küzdelem a kezdetektől fogva messzemenően, utóbb pedig döntően befolyásolta, sőt meghatározta a magyar királyság nemzetközi helyzetének, demográfiai, etnikai, gazdasági, katonai és társadalmi viszonyainak alakulását, történetírásunk mindmáig meglehetősen kevés gondot fordított e küzdelem egészének — menetének és belső összefüggéseinek — feltárására. Jellemző, hogy a lényegesen rosszabb forrásadottságokkal rendelkező horvát és szerb történetírás sokszor megbízhatóbb képet ad a török—magyar háború bizonyos szakaszairól, mint a magyar (ezek eredményeit azonban a magyar történészek, főként e században, alig-alig hasznosították).

A részletekig hatoló kutatás nálunk mindig is néhány csomópontra — főként Hunyadi János és Mátyás háborúira, Magyarország bukására — összpontosult. A múlt századi, pozitivista magyar történeti szintézisek,[1] illetve a hadieseményeket leltárszerűen felsoroló „hadi krónikák"[2] szerzői ugyan lelkiismeretesen törekedtek rá, hogy a másodlagos katonai eseményekre is utaljanak, mással azonban nem gazdálkodhattak, mint amit a részletkutatások a rendelkezésükre bocsátottak. Így aztán érthető, hogy a török—magyar küzdelem leírása e szintézisekben is töredezett és bizonytalan maradt. Ugyanezen okoknál fogva, ugyanezek a gyengéi annak a munkának is — jellemző módon ezt is külföldi történész, az osztrák Leopold Kupelwieser írta a múlt század végén —, amely először és utoljára tett kísérletet a küzdelem egészének jellemzésére.[3] Ennek a következménye, hogy Magyarországnak az egész Balkán sorsát befolyásoló

[1] *Szalay László:* Magyarország története. II—III. Lipcse, 1852—1853.; *Horváth Mihály:* Magyarország történelme. II—III. Pest, 1871—1872. 2. kiadás; *Pór Antal—Schönherr Gyula:* Az Anjou-ház és örökösei (1301—1439). Bp., 1895. és *Fraknói Vilmos:* A Hunyadiak és a Jagellók kora (1440—1526). Bp. 1896. (*Szilágyi Sándor* [szerk.]; Magyar nemzet története III—IV.)

[2] *Rónai Horváth Jenő:* Magyar hadi krónika. A magyar nemzet ezeréves küzdelmeinek katonai története. I. A honfoglalástól a mohácsi vészig. Bp. 1895.; *Bánlaky-Breit József:* A magyar nemzet hadtörténelme Bp. 1940.

[3] *Kupelwieser, Leopold:* Die Kämpfe Ungarns mit den Osmanen bis zur Schlacht bei Mohács, 1526. Wien, 1899. 2. kiadás (gazdag adatanyagát 1389-től kezdve minden szakaszban bőségesen hasznosítottuk, az alábbiakban már nem idézzük); vö. *Székely György:* La Hongrie et la domination ottomane (XVe—XVIIe siècles). Studia Turco-Hungarica II Bp., 1975., 7—38.

védelmi harcai az oszmán-török hódítás történetével foglalkozó, színes és sokrétű egyetemes történeti szakirodalomban nem foglalhatták el azt a helyet, amely azokat méltán megilletné. Márpedig kifejezetten úgy tűnik, hogy a hatalmas mennyiségű s e vonatkozásban módszeresen úgyszólván még alig hasznosított magyar okleveles anyag hézagpótló adatokkal szolgálhatna ott is, ahol az eddig oly sokat boncolgatott-elemzett török, délszláv, itáliai krónikás és okleveles források elemzésével már nem lehet előrelépni.

A török—magyar küzdelem eseménytörténeti nyersanyaga, több-kevesebb bizonytalanság árán, mindennek ellenére ma már összeállítható a legkülönbözőbb tematikájú, többnyire nem is kifejezetten hadtörténeti közelítésű munkákból. Erre a — nagyobbrészt szórt — eseménytörténeti nyersanyagra támaszkodik az alábbi, rövid lélegzetű tanulmány is, amely a magyar szakirodalomban először kísérli meg, hogy a küzdelem fordulópontjait felfedje, szakaszait leírja és az ebből levonható primer tanulságokat elemezze.

Munkánk során meg kellett győződnünk arról, hogy e helyütt éppen a hadtörténeti szakirodalomban leginkább elterjedt módszerek hasznosíthatók a legkevésbé. Így pl. az, amely az egyes hadvezérek — Hunyadi János kivételével mindannyiszor az egyes uralkodók — törökellenes tevékenysége felől közelít a török—magyar küzdelem szakaszaihoz. Ez a módszer — ezzel élt Kupelwieser is — alkalmas lehet rá, hogy az egyes magyar királyok török politikáját, sőt, az újabb kutatások alapján már annak változásait is, sokoldalúan bemutassa, ugyanakkor viszont magában hordozza a veszélyt, hogy a tényleges fordulatok helyett az epochális napokat rögzíti szakaszhatárként az olvasóban. Ez pedig kettős ferdítést eredményezhet: egyrészt elmossa a tényleges szakaszhatárokat, másrészt eltereli a figyelmet az átmeneti időszakok nemegyszer döntő, de mindenkor figyelemre méltó eseményeiről. Mint az alábbiakból kiderül, mind Zsigmond, mind Hunyadi János, mind pedig Mátyás király törökellenes tevékenysége több szakaszra tagolódik; ezek kezdő- és végpontjai csak nagyritkán esnek egybe az illető hadvezér fellépésének és halálának időpontjával, s ráadásul megeshet, hogy a folyamat egésze felől tekintve működésük fordulópontjait is egészen máshova kell helyeznünk, mint azt a háborúikat önmagukban tárgyaló munkák tennék.

Az elvszerűbb tagolás érdekében le kellett mondanunk arról, a szakirodalomban szintúgy gyakorta alkalmazott módszerről is, amely a folyamatot a nyílt háborúk és békeidőszakok váltakozása alapján osztja. Bár a török—magyar—horvát határ mentén a békeidőszakokban sem szüneteltek az összecsapások, a jelentősebb fordulatok valóban itt is a háborús periódusok nagy mezei összecsapásaihoz és rendszeres várostromaihoz kötődnek. Csakhogy egy-egy nagy győzelem vagy vereség nem mindig eredményezett olyan minőségi változást, hogy azt feltétlenül új szakasz kezdetének kellene tekintenünk.

Az alábbiakban az eseménysorokban lappangó tendenciákat, illetve

még inkább: tendenciaváltozásokat igyekeztünk kitapintani. Egy-egy szakaszhatárt ott vontunk meg — függetlenül attól, hogy a szakasz ennek következtében néhány évtizedet vagy éppen csak néhány esztendőt ölel fel —, ahol új tendencia (pl. magyar offenzíva helyett török támadássorozat kibontakozása, vagy fordítva; az egyensúlyhelyzet megbomlása, a török nyomás számottevő erősödése, illetve enyhülése) mutatkozik. Hogy ezt megtehessük, a hadi eseményeken (nyílt mezei ütközeteken, várvívásokon, korlátozott stratégiai célú betörések sorozatán stb.) túl számításba vettük a szomszédos délszláv és román államalakulatokat ért török támadásokat, azok öntevékeny törökellenes harcát, politikai orientációváltozásait stb. is, hiszen ezek sohasem voltak teljesen függetlenek a török—magyar erőviszony alakulásától, és jócskán vissza is hatottak azokra.[4] Mindezen, különböző rendű s rangú tényezők figyelembe vétele közben leginkább arra ügyeltünk, hogy a magyar védelem erői mikor hol — messze az ország határain *kívül*, közvetlenül a királyság határai *mentén*, vagy pedig már az ország területén *belül* — igyekeztek megállítani vagy visszavetni a törököket. Úgy találtuk ugyanis, hogy leginkább ezekben tükröződnek a magyar királyság időről időre változó katonai lehetőségei és — mögöttük meghúzódva — mondazok a gazdasági, bel- és külpolitikai tényezők, amelyek azokat meghatározták, vagy befolyásolták.

MAGYARORSZÁG ELSŐ REAKCIÓJA A TÖRÖK FOGLALÁSOKRA (1365—1369)

A kisázsiai oszmán-törökök a XIV. század dereka táján tűntek fel Európa délkeleti végein. Előbb az egymással viaskodó balkáni uralkodók segédcsapataiként, utóbb — a Dardanellák átkelőjének megszerzése (1354) után — európai támaszponttal is rendelkező, önálló katonai és politikai tényezőként szóltak bele a térség sorsának alakulásába, sőt ala-

[4] A Török Birodalom, illetve az egyes balkáni országok történetére a következő összefoglaló munkákat használtuk (ezeket a továbbiakban nem idézzük): *Jorga, Nicolae:* Geschichte des Osmanischen Reiches. I—II. Gotha, 1908—1909.; *Shaw, Stanford* J.: Das osmanische Reich und die moderne Türkei. In: Der Islam II. Die islamischen Reiche nach dem Fall von Konstantinopel. Frankfurt/Main, 1971. (Fischer Weltgeschichte 15.); *Pitcher, Donald E.:* Historical Geography of the Ottoman Empire from Earliest Times to the End of the Sixteenth Century. Leiden, 1972., *Jireček, Constantin J.:* Geschichte der Bulgaren. Prag, 1876.; Uő: Geschichte der Serben. 1—2/1. Gotha, 1911—1918., uö.: Istorija Srba. I. (do 1537 g.). Átdolgozta: *Radonić, Jovan:* Beograd, 1952.; *Klaić, Vjekoslav:* Bosznia története a legrégibb kortól a királyság bukásáig. Nagy-Becskerek, 1890. (Történeti, nép- és földrajzi könyvtár 22.); *Ćirković, Sima:* Istorija srednjovekovne bosanske države. Beograd, 1964.; *Jorga, Nicolae:* Geschichte des rumänischen Volkes im Rahmen seiner Staatsbildungen. I. Gotha, 1905.; *Uő:* Geschichte der Rumänen und ihrer Kultur. Hermannstadt, 1929.; Istoria Romîniei. II Bucureşti, év nélkül; *Pirenne, Henri* (és mások): Le fin du Moyen Age. I. 1285—1453. Paris, 1931. (Peuples et Civilisations VII/1.) és a szerzői kollektíva által készített szovjet Világtörténet 3—4. Bp., 1963.

kításába. Thrákia elfoglalásával nemcsak az ezáltal megkárosodott bizánci birodalom, hanem az azzal szomszédos Bulgária és Szerbia létét is veszélyeztették.

Bár az első török foglalások színtere egyelőre messze esett a magyar királyság déli határaitól, I. Lajos királynak már ekkor fel kellett figyelnie az új, expanzív balkáni államalakulat kialakulására, hiszen az szinte az első pillanattól kezdve területi részarányát messze-messze meghaladó katonai és politikai aktivitást fejtett ki országa határainak előterében. Ráadásul a török előrenyomulás éppen azokat a balkáni államalakulatokat fenyegette elnyeléssel, amelyeket a magyar királyok hagyományosan hűbéresüknek tekintettek, s amelyekre éppen a XIV. század első felében is sorozatos hadjáratokkal igyekeztek rákényszeríteni fennhatóságukat. S ha ez a tény el is kerülte volna a Lengyelországtól Itáliáig érdekelt magyar uralkodó figyelmét — amit egyébként nincs okunk feltételezni —, számos jelzést kapott a pápától és a bizánci császártól. Ezek ugyanis egyaránt benne látták azt a személyt, aki megálljt parancsolhat a török előrenyomulásnak. A pápa neki szánta a törökök ellen sorozatban tervezgetett keresztes hadjárat vezérletét, V. János császár pedig 1365—66 telén személyesen is megfordult Budán, hogy Lajost a pápával folytatott uniós tárgyalásokban közvetítésre bírja.

I. Lajos azonban nem foglalkozott komolyan átfogó törökellenes hadművelet gondolatával. Még IV. Amadé savoyai gróf keresztes vállalkozását sem támogatta, jóllehet ebben megegyeztek, s összehangolt akciójuk alighanem súlyos csapásokat mérhetett volna az éppen csak megszilárdulóban levő török uralomra. (Amadé hajóhada ugyanis 1366 nyarán az ő támogatása nélkül is elfoglalt egy sor pontusi bolgár várat, sőt visszafoglalta a törököktől a Dardanellák kulcsát, Gallipolit is, miáltal a szultáni had egy évtizedre Kisázsiában rekedt.) Tette ezt nyilván azért, mert a szultánban nem mást, mint újabb balkáni osztozkodó partnert látott, s nem ismerte — persze talán: ekkor még nem is ismerhette — fel az országát közvetlenül is fenyegető veszélyt. Erre mutat egyébként az is, hogy továbbra sem igyekezett a korábbinál hathatósabb módszerekkel befolyásolni — még kevésbé: támogatni — a török előrenyomulástól leginkább fenyegetett balkáni államalakulatokat. S erre mutat, hogy beérte egyetlen, korlátozott stratégiai célú, preventív akcióval: a „bolgár (vidini) bánság" létrehozásával.

Ivan Alexandâr egységes bolgár cársága az 1360-as évek közepe táján — ismeretlen okból, de aligha a törökök aktív részvétele nélkül — három részre szakadt. A magyar határhoz legközelebb eső, nyugati részek Ivan Stracimirnek, a középső részek — Trnovo központtal — Ivan Šišmannak jutottak, a Fekete-tenger melléki területen (Dobrudzsában) pedig Dobrotića despota uralkodott. Mivel a szétesett Bulgáriában már ekkor erős török befolyás érvényesült, a törökök kijutottak az Al-Dunához, Bulgária török függésbe kényszerítése pedig egyszersmind lehetővé tette a szintén magyar hűbéresnek számító Havasalföld közvetlen és erő-

teljes török befolyásolását is. A helyzet tehát legott azzal a veszéllyel fenyegetett, hogy a törökök és vazallusaik délkeletről átkarolhatják a magyar királyság határait.

I. Lajos erre 1365 késő tavaszán, néhány hét alatt elfoglalta Stracimir országrészét, s belőle megszervezte a „bolgár bánságot", amelynek váraiba — Vidinbe, Laganjba és Beogradčikba — magyar őrséget helyezett. Ezzel a királyság határait délre és keletre előretolva védőövezetet szervezett Magyarország eredeti határai előtt, amivel egyébként a havasalföldi vajda fokozottabb ellenőrzésére is eszközt nyerhetett. Csakhogy a „bolgár bánság" nem tudta ellátni azokat a feladatokat, amelyeket létrehozója neki szánt. Ahelyett, hogy a másik két bolgár cárság törökellenes erőit aktivizálta volna, a vidini bánságban folytatott erőszakos katolikus térítés révén mindhárom cárság görögkeleti és bogumil vallású lakosságát szembefordította a magyar célokkal. Ahelyett, hogy sakkban tartotta volna az önállósodni törekvő Vlaicu havasalföldi vajdát, Stracimir sógorát, nagyban hozzájárult e térségbeli befolyásának növekedéséhez. I. Lajos ugyanis időlegesen is csak úgy tudta közömbösíteni Vlaicut, hogy rábízta a szörényi bánság kormányzását, s ezzel egyben kezébe adta az anyaország és a „bolgár bánság" közti összeköttetés kulcsát. Ennek következtében, amikor Vlaicu 1369-ben a — Šišmantól is támogatott — bolgár felkelők mellé állt, a nyugat-bulgáriai magyar uralom gyorsan összeomlott.

Pedig nem az elképzelés, hanem a megvalósítás módja volt elhibázott. Nem is annyira az oktalan és erőszakos térítési akciók miatt, hanem főként azért, mert kiderült: a királynak nincs elég katonai ereje rá, hogy az összebonyolódott havasalföldi-bolgár kérdést *egyszerre* megoldja. Vagy talán pontosabban: a „bolgár bánság" létrehozása túlontúl ötletszerű, előkészítetlen és átgondolatlan volt, semhogy tartós eredményre vezethetett volna. Azt ugyanis aligha hihetjük, hogy I. Lajosnak nem volt elegendő katonai ereje ahhoz, hogy — több meggondolatlansággal és összpontosítással — Vlaicut engedelmességre szorítsa és itteni pozícióit a bolgárokkal szemben megvédelmezhesse. Bárhogy legyen is, a végeredmény a fontos: a magyar kudarc nagyban hozzájárult a bulgáriai török befolyás növekedéséhez, s így távlatokban az 1368—69-es küzdelmekből győztesként kikerült bolgároknak is kárára vált, akik a következő évtizedekben — váraik sorának elvesztésével, majd az ország végleges bukásával — e kudarcért is fizettek.[5]

[5] Az európai török hódítás kezdeteihez: *Babinger, Franz:* Beiträge zur Frühgeschichte der Türkenherrschaft in Rumelien (14—15. Jahrhundert). Brünn—München—Wien, 1944. (Südosteuropäische Arbeiten 34.), *Beldiceanu-Steinherr, Iréne:* Recherches sur les actes des règnes des sultans Osman, Orkhan et Murad I. Monachii, 1967. (Societas Academica Dacoromana. Acta historica 7.); A törökellenes tervekről: *Pór Antal:* Nagy Lajos (1326—1382). Bp., 1892. 380—400. l., *Jorga, Nicolae:* Philippe Mezières (1327—1405) et la croisade au XIVe siècle. Paris, 1895.;

Bár egyértelmű adataink nincsenek róla, nagyon valószínű, hogy a bolgár bánsággal kapcsolatos küzdelmek vezettek a magyar és — a bolgárok „támogatására" felvonult — török hadak közti első összecsapásokhoz is.[6] A bolgár bánság létrehozására tett magyar kísérlet azonban ilyen összecsapások hiányában is a törökellenes harcok történetéhez tartoznék, hiszen több mint kézenfekvő, hogy a vállalkozás a török térnyerés megelőzését célozta.

CSEND — VIHAR ELŐTT
(1369—1389)

A török—magyar összecsapásoknak a következő években minden logikus várakozás szerint sűrűsödniük kellett volna. A vidini Bulgária birtokába 1369 nyarán visszahelyezett Stracimir ugyan hűséges magyar hűbéresnek bizonyult, a másik két bolgár részország azonban továbbra is erős — sőt a magyar kudarc következményeként vélhetőleg: még erősebb — török függésben maradt. Ennek ellenére az egész húszesztendős időszakból egyetlen magyar—török ütközetről van tudomásunk.[7]

I. Lajos uralkodása utolsó másfél évtizedében vajmi keveset foglalkozott az országát délről fenyegető veszéllyel. Bár többször engedélyt kért a pápától arra, hogy keresztes had céljaira országai egyházi jövedelemforrásait igénybe vehesse, illetve e célból gyűjtést indíthasson, törökellenes támadó hadjáratra ekkor sem gondolt. Még az al-dunai és az erdélyi határvárakat (Orsovát, Törcsvárt, Tolmácsot) sem annyira a török fe-

---

Moravcsik Gyula: Bizánci császárok és követeik Budán. Századok 95(1961) 834—840. l., *Gorina, L. V.:* Pohodjt na graf Amedej VI Savojski protiv Bulgarija prez 1366—1367. Istoričeski pregled 6. (1970) 71—78. l.; A magyar hadjáratokról: *Wertner Mór:* Magyar hadjáratok a XIV-ik században. Századok 39(1905) 440—447. l.; A bolgár bánságról: *Thallóczy Lajos:* Nagy Lajos és a bolgár bánság. Századok 34(1900) 577—615. l., *Minea Illés:* Magyar—bolgár érintkezés Nagy Lajos alatt. Bp., 1907., *Gjuzelev, Vasil:* Das Papsttum und Bulgarien im Mittelalter. Bulgarian Historical Review 5(1977) 1. szám 54—58. l.; *Pataki József:* Anjou-királyaink és a két román vajdaság. Kolozsvár, 1943.

[6] Egyes XVI—XVII. századi török krónikások szerint Lala Sahin ruméliai beglerbég a Hedsra 766. esztendejében Adrianupolisnál győzelmet aratott a magyar, szerb, bosnyák és havasalföldi hadak felett, s az ütközetben jelen volt a magyar király is. Ennek alapján a szakirodalom hol 1362-re, hol 1363-ra, 1364-re, 1366-ra, hol pedig — ez a dátum helyes feloldása — 1365-re teszi az első török—magyar összecsapást. Pl.: *Hammer, Joseph:* Geschichte des Osmanischen Reiches. I. Pest, 1827. 150. l.; *Pirenne, H.* i. m. 112. l.; *Germanus Gyula:* A törökök első föllépése az Al-Dunán és az első török—magyar összeütközés. Századok 44(1910) 41—49. l. Más történészek viszont már régen rámutattak, hogy a török krónikások itt, félredatálva, az 1371-es črnomeni csata eseményeit mondják el (pl. *Horváth M.* i. m. II. 299—300. l., 2. jegyzet, *Pitcher, D. E.* i. m. 43—44. l.), amelyben viszont sem a magyar király, sem pedig a magyar sereg nem vett részt.

[7] *Kumorovitz L. Bernát:* I. Lajos királyunk 1375. évi Havasalföldi hadjárata (és „török") háborúja. Századok 117(1983) 919—982. l.

nyegetés elhárítására, hanem inkább a havasalföldi vajda szemmeltartására erősítette meg az 1370-es években. Hogy mennyire nem tartott a töröktől, mutatja, hogy csapatai 1372/73-ban éppen Laczkfi István erdélyi vajdának és Himfi Benedek temesi ispánnak, volt bolgár bánnak — a délkeleti magyar határvédelem két fő exponensének — a vezérletével hadakoztak Itáliában. 1378—80-ban pedig maga a király is az itáliai hadszíntéren tartózkodott. I. Lajos halála után (1382) „birodalma" szétesett, Magyarország trónviszályokba és belháborúkba bonyolódott, amelyekből csak 1387 körül sikerült kibontakoznia.

I. Lajos „érdektelensége", a magyar királyi hadsereg gyakori tartós távolléte, majd a belső meghasonlás természetesen tálcán kínálták volna az alkalmat a törököknek, hogy Magyarország ellen rendszeres zsákmányszerző-pusztító betöréseiket megkezdjék, illetve, hogy a pártküzdelmekbe — bevett szokások szerint — céljaik érdekében maguk is beleavatkozzanak. Ha ezt mégsem tették, az csakis más irányú lekötöttségükkel és a Magyarország előterében végbement erőviszony-eltolódásokkal magyarázható.

S valóban, a magyar királyság joggal számíthatott az előterében (Szerbiából, Makedóniából és Havasalföldből) kialakult balkáni szövetség törökellenes önvédelmi harcaira, hiszen azok automatikusan védték a magyar határokat is. Amikor pedig a balkáni szövetség a črnomeni csatavesztés (1371. szeptember 26.) után széthullott, a törökök a leggyengébb ellenállás irányában, déli-délnyugati irányban, azaz Magyarország határaival párhuzamosan terjeszkedtek tovább (Makedónia bukása: 1371—75; Thrákia maradványainak bekebelezése: 1373—87; Albánia részleges meghódítása: 1385 körül). A török hadak csak a nyolcvanas évek közepe táján fordultak ismét északnyugatnak (Monasztirt 1382-ben, Szófiát 1385-ben, Ništ 1386-ban foglalták el), ami viszont ismét egységbe kovácsolta a Balkán legjelentősebb államalakulatait. A szerb vezetéssel létrejött szövetséghez — Bosznia mellett — ezúttal még a korábbiakban meglehetősen következetesen törökbarát politikát folytatott Šišman bolgár cár is csatlakozott. A szövetség hadai 1388-ban Pločniknál súlyos vereséget mértek Kara Timurtas beglerbég Boszniába nyomuló csapataira, s a blokk akkor sem bomlott fel, amikor Lala Sahin ruméliai beglerbég Trnovo elfoglalásával Šišmant ismét hódolásra kényszerítette.

Bár I. Lajos a črnomeni vereség után azért kérte a pápát keresztes hadjárat hirdetésére, mert a törökök megtámadták és megverték az „ő hűbéreseit", a szövetségeseket nem segítette csapatokkal. Annál többször vezetett hadjáratot — rendszerint legfeljebb átmeneti sikerrel — rakoncátlankodó balkáni hűbéresei megregulázására. A helyzet később sem változott. Utódát, Zsigmond királyt eleve szembeállította a balkáni szövetség országaival, hogy Szerbia és Bosznia ellenfeleit — Kis Károlyt, Nápolyi Lászlót és a „délvidéki lázadókat" — támogatta. Mivel Lázár szerb kenéz Zsigmond szorult helyzetét egyenest területszerzésre használta fel, a magyar hadak 1389 tavaszán megtámadták Szerbiát, s a királyi sereg

a nyári hónapokban is a Délvidéken tartózkodott. Amikor híre érkezett, hogy I. Murád szultán is megindult a balkáni szövetség ellen, Zsigmond ugyan kiegyezett Lázárral, de harckészültségben levő hadaival nem sietett segítségére, sőt segédcsapatokat sem küldött neki. (A szövetséges hadban állítólag éppen a király délvidéki ellenfelei képviselték, Horváti János vezetésével, „a magyar királyságot".)

Az 1389. június 15-i véres rigómezei (Kosovo polje-i) csatában — amelyben mind Lázár kenéz, mind pedig Murád szultán életét vesztette — a balkáni hadak döntő vereséget szenvedtek a törököktől, minek következtében a Magyarországot is védelmező szövetség szétesett.[8]

A KÖZVETLEN TÖRÖK—MAGYAR KÜZDELEM KEZDETEI (1389—1402)

A rigómezei csatavesztéssel összeroppant az a bizonytalan státusú és még bizonytalanabb külpolitikai orientációjú, de gyakori átalakulásai ellenére is mindig számításba vehető és veendő „harmadik erő", amely eladdig a térség két legjelentősebb katonai hatalma, a magyar királyság és a török birodalom közé ékelődve közvetlen összecsapásaikat elkerülhetővé tette. Lázár utóda, Stefan Lazarević despota 1389 után a török fennhatóság elismerésére, török helyőrségek befogadására kényszerült, egyes keleti szerb területek pedig török megszállás alá kerültek. Ez a fordulat vészterhesebb volt Magyarország számára, mint a törökök bármelyik korábbi hódítása. Mivel a vidini Bulgáriában és Havasalföldön nem állomásoztak török helyőrségek, a trnovói Bulgária pedig nem érintkezett közvetlenül Magyarországgal, az oszmán hódítók először Szerbiában jutottak ki a magyar határokhoz. Itt tettek szert először olyan katonai bázisokra, amelyeket ugródeszkaként használhattak a magyar területek folyamatos és rendszeres pusztítására.

A magyar király 1389-ig lényegében szabadon dönthetett afelől, hogy mikor, hol és milyen módon avatkozik bele a Balkán újrafelosztásáért folyó küzdelembe, milyen lépéseket kíván tenni a török előrenyomulás feltartóztatására, ellensúlyozására. Mivel amit tett, az preventív akció

[8] A korszak politikatörténetére: *Pór A.* i. m. passim, *Rački, Franjo:* Pokret na slavenskom jugu koncem XIV i početkom XV stoljeća. Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (a továbbiakban: Rad) II. 68—160., III. 64—152., IV. 1—140. l. — *Margalits Ede:* Horvát történeti repertórium. I—II. Bp. 1900—1902. I. 155—195. l.; A magyar hadjáratokról: *Wertner M.* i. m. 447—449. l.; A balkáni politikai és hadi eseményekről: *Novaković, Stojan:* Srbi i Turci XIV i XV veka. Átdolgozta: *Ćirković, Sima M.:* Beograd, 1960. (Srpska Književna Zadruga. Kolo III. Knjiga 365—357.) 197—223. l., *Škrivanić, Gavro:* Bitka na Marici. Vojnoistorijski Glasnik 1963. 71—94. l., *Dujčev, Ivan:* La conquête turque de la Péninsule der Balkans de 1371 à 1389. Études historiques 7(1975) 89—100. l.; *Rački, Franjo:* Boj na Kosuvu. Uzroci i posljedice. Rad XCVII. 1—68. l. — *Margalits E.* i. m. I. 27—44. l., *Škrivanić, Gavro:* Kosovka bitka. Četinje, 1956.

volt, hibás döntései is inkább csak távlati következményeikben s nem pedig közvetlen kihatásaikban érintették az ország sorsát. 1389-től fogva viszont Zsigmond Magyarországának védekeznie kellett, ha független országként létezni akart. Vagyis: a török előrenyomulás ettől kezdve Magyarország számára külpolitikai kérdésből primer katonai, önvédelmi problémává, hovatovább minden külpolitikai döntést befolyásoló-meghatározó létkérdéssé változott.

Mivel az al-dunai határvárak ekkor még nem szerveződtek egységes határvédelmi övezetté, a török portyázók szinte évről évre könnyen behatolhattak a Szerémségtől a szörényi bánságig terjedő magyar területekre. A határvédelem feladatai a délvidéki vármegyék és bánságok mozgó alakulataira hárultak. Bár a macsói és szörényi bánok, temesi ispánok vezette délvidéki magyar haderő rendre-sorra vereséget mért a gyorsan mozgó, de csekély harcértékű, javarészt irreguláris török könnyűlovasságra — pl. 1391-ben Nagyolaszinál (Szerémség), 1393-ban Érsomlyónál (Krassó m.), 1395-ben Csáknál (Temes m.), 1396-ban pedig Temesvárnál és Torontál megyében —, sikereik nem akadályozhatták meg Dél-Magyarország ijesztő méretű pusztulását, a lakosság tömeges menekülését, rabságba hurcolását. A csatahelyek pedig önmagukban is jelzik, milyen mélyen benyomultak a határok mögé a török portyázók.

Zsigmond gyorsan — úgy tűnik, legott 1389-ben — felismerte: a határokon belüli védekezés nem lehet célravezető, hiszen a török portyák, a védelem erőinek alkalmankénti sikerei ellenére is, demoralizálják az ország lakosságát és aláássák a honvédelem anyagi alapjait (mint ahogy ez is volt a rendeltetésük). Jól látta: meg kell kísérelnie a törökök visszaszorítását, az országot délről és keletről szorongató török vazallusgyűrű szétpattantását és a magyar befolyási övezet legalábbis részleges visszaállítását, megerősítését — s ezt csakis az országhatárokon kívülre vezetett hadjáratokkal érheti el. Nincs még egy magyar uralkodó, aki annyit foglalkozott volna a török visszaszorításának kérdésével, sőt, annyit tartózkodott volna a dél-magyarországi és balkáni hadszíntereken, mint Zsigmond, uralkodásának ebben a szakaszában.

A király kezdetben az Al-Duna jobb parti magyar határövezet kiszélesítését és a dunai átkelőhelyek biztonságának megszilárdítását tekintette legsürgetőbb feladatának. Az 1389-es, az 1390-es és az 1392-es szerbiai hadjáratok azonban — jóllehet közülük kettőt személyesen maga az uralkodó vezetett — egyáltalán nem érték el kitűzött céljukat. Az időlegesen elfoglalt erősségeket (pl. Braničevot és Čestint) nem sikerült megtartania, a törököktől megszállt Galambócot (Golubac) pedig két ízben is (1390, 1392) sikertelenül ostromolta. Bár a keleti országrészek goszpodárja, Vuk Branković kezdetben együttműködött Zsigmonddal, magát a szerb uralkodót és az uralkodó osztályt nem sikerült eltántorítania a török pártról. Noha Dabiša bosnyák király az 1393-as magyar hadjárat után Zsigmondot jelölte örökösének (1394), a törökök 1394-ben már Bosznián keresztül is támadták a macsói bánság területét, s a ma-

gyar hadak ez évi boszniai vállalkozása éppoly időleges sikereket hozott csak, mint a szerbiaiak.

1393-tól Zsigmond felhagyott a kevés sikert hozott déli akciókkal s java erőit a keleti frontra összpontosította. A szultán ugyanis 1393. július 17-én bevette Trnovót, megölette a Zsigmond felé tájékozódó Šišmant, őrséget vetett be Vidinbe, körülzárta Konstantinápolyt, majd az egyébként döntetlenül végződött argeşi csata után (1393 nyara) adófizetésre kényszerítette a havasalföldi vajdát is. Zsigmond ennek ellenére szilárd szövetségesre lelt Mircea cel Bătrin havaselvi vajdában, aki szabadulni igyekezett a török járszalagról. Mindez — a délkeleti végek gyengesége mellett (Orsova, elsőként a Duna-balparti magyar erősségek közül, időlegesen török kézre került) — nagyban indokolta a magyar erőátcsoportosítást. Az egyesült magyar—havasalföldi hadak 1395 nyarán bevették a Nikápollyal (Nikopol) szembeni Kisnikápoly várát és ezzel fontos harcászati ponthoz jutottak a megszállt Bulgária ellenében.

Gondos diplomáciai és katonai előkészítés után Zsigmond a következő esztendőben megkísérelte, hogy a törököket támadó hadjárattal kivesse európai pozícióikból. Francia, itáliai és német birodalmi „keresztesekkel", illetve havasalföldi segédcsapatokkal kiegészített serege azonban Nikápolynál megsemmisítő vereséget szenvedett a szultáni hadaktól (1396. szeptember 18.). A nikápolyi csatamezőn egyetlen nap alatt semmivé foszlott az a már vagy félszázada dédelgetett remény, hogy a törököket az európai hatalmak összefogásával, egyetlen hadjárattal — mivel a keresztes hadakat hosszabb ideig nem lehetett együtt tartani — ki lehet verni Európából. Bebizonyosodott, hogy a balkáni segédcsapatokkal kiegészült szultáni sereg van már olyan erős, hogy nemcsak egyes európai hatalmakkal, hanem azok szövetségével is sikerrel megküzdhessen. Bármily jelentős is azonban, éppen tanulságai miatt, a nikápolyi csata az európai hadtörténetben, és a török ellen vívott harcok folyamatában, a török—magyar küzdelemben nem nyitott új szakaszt. Miután Zsigmond 1396-os kísérlete a Magyarország előterében és határainál kialakult erőviszonyok megváltoztatására nem járt sikerrel, a küzdelem visszazökkent abba a mederbe, amelyben a csata előtt is folyt.

Mindez persze csakis azért történhetett így, mert I. Bajazid szultánnak sem állott érdekében felrúgni az európai status quó-t. Udvarában már az 1390-es évek elején túlsúlyra jutott az a balkáni renegátokból álló párt, amely a szultánt — szakítva az iszlám vallás európai terjesztését szorgalmazó ún. „gázi"-ideológiával — kisázsiai hódításokra ösztönözte. I. Bajazidot a nikápolyi győzelem sem sarkallta ezen irányvonal megváltoztatására. Amilyen gyorsan megérkezett Anatóliából az európai hadszíntérre, olyan gyorsan vissza is tért oda, hogy 1397—98-ban tovább folytassa előrenyomulását az Eufrátesz felé, megszüntetve ezáltal egy sor eladdig többé-kevésbé önálló türkmén fejedelemséget.

Európában hagyott egységei természetesen éltek a nikápolyi győzelem adta lehetőségekkel. Zsigmond belső ellenlábasainak segítségével időlege-

sen elfoglaltak néhány magyar várat (pl. Szávaszentdemetert és Szörényt), a Dráva—Száva-közén pedig egészen Stájerország határáig dúltak-fosztogattak. A hosszas kitérők után hazatért Zsigmondnak azonban csakhamar sikerült úrrá lennie országa ziláltságán; az 1397-es temesvári országgyűlésen egy sor hadügyi törvénnyel igyekezett megreformálni és a törökellenes háború céljainak megfelelőbbé tenni a magyar hadszervezetet.

A török zsákmányoló-pusztító betörések ugyan a következő években is változatlan hevességgel ismétlődtek — ennek jeleként Zsigmondnak 1399-ben rendeletet kellett kibocsátania a Temesköz elnéptelenedésének meggátolására, a déli vármegyék pedig a temesi ispán irányítása alatt egyesítették erőiket a határvédelem erőtartalékainak jobb kihasználása végett —, a nikápolyi csata azonban e téren sem hozott minőségi változást. A magyar haderő továbbra sem szorult vissza az országhatárokra; kitámadásaival most is ugyanazokat az országokat igyekezett a maga oldalán tartani, mint amelyeket 1396 előtt. A boszniai hadjáratok (1398., 1400.) azonban továbbra is csak tiszavirágéletű eredményeket hoztak; a velük együttjáró bogumil-üldözések pedig inkább a török orientáció híveit erősítették. Mivel a bulgáriai török erők továbbra is Havasalföld felé igyekeztek kiszélesíteni a szultán „vazallusbirodalmát", Zsigmond több ízben nyújtott ellenük segítséget Mirceának.[9]

[9] A hadi eseményekre: *Wertner M.* i. m. 448—451. l., *Uő:* Magyar hadjáratok a XV. század első felében (a továbbiakban: *Wertner M.:* XV. század). Hadtörténelmi Közlemények 12(1911) 66—67. l., *Milleker Bódog:* A törököknek első betörései Dél-Magyarországba Zsigmond és Albert királyok idejében és Keve és Krassó vármegyék megszűnése, 1393—1439. Temesvár, 1914. (Klny. a Dél-Magyarországi Történelmi és Régészeti Múzeum Társulat közlönyéből) 3—15. l., *Trpković, Veljan:* Turskougorski sukobi do 1402 g. Istorijski glasnik 1959. 93—121. l., *Rázsó Gyula:* A Zsigmond-kori Magyarország és a török veszély (1393—1437). Hadtörténelmi Közlemények 20(1973) 411—424. l.; Az 1395-ös havasalföldi hadjáratról vö. még: *Mályusz Elemér:* Királyi kancelláriа és a krónikaírás a középkori Magyarországon. Bp. 1975. (Irodalomtörténeti füzetek 79.) 74—78. l.; Az 1396-os keresztes hadjáratra vö. még: *Wertner Mór:* A nikápolyi hadjárat 1396-ban. Hadtörténelmi Közlemények 26(1925) 31—62. 213—253. l., *Attiya, A.:* The Crusades. Paris, 1954.; A török betörések mélységéhez: *Jug, Stanko:* Turški napadi na Krajnsko in Primorsko do prve tretinje 16. stoleća (Kronologija obseg in vpadna pota. Ljubljana, 1943. (Glasnik Muzejskaga Društva za Slovenij XXIV.) 3—4. l., *Gündisch, Gustav:* Die Türkeneinfälle in Siebenbürgen bis zur Mitte des 15. Jahrhunderts. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 2(1937) 393—395. l., *Uő:* Siebenbürgen in der Türkenabwehr, 1395—1526. Revue Roumaine d'Histoire 13(1974) 418. l.; A betörések következményeiről: *Szabó István:* Magyarország népessége az 1330. és 1526. évek között. In: Magyarország történeti demográfiája. Szerk.: *Kovacsics József.* Bp., 1963. 65—66. l., *Uő: A* falurendszer kialakulása Magyarországon. X—XV. század. Bp., 1966. 180. l., *Mályusz Elemér* (szerk.) Zsigmond kori Oklevéltár. I. 1387—1399. Bp., 1951. nr. 2622.; A szomszédos országokkal való viszonyra: *Novaković. S.* i. m. 224—301. l., *Niedermann Imre:* Magyarország és a bosnyák politika Mária és Zsigmond alatt (1382—1420). Balassagyarmat, 1936., *Ćirković, Sima:* O „Djakovackom ugovoru", IG 1962. 3—10. l., *Minea, Elia:* Principatele române şi politica orientală a împeratorului Sigismund. Bucureşti, 1919., *Panaitescu, Petre P.:* Mircea cel Bătrăn şi suzeranitatea ungurescă. Bucureşti, 1938.

EGY ÉVTIZED ELSZALASZTOTT LEHETŐSÉG (1402—1413)

I. Bajazid keleti hódításainak sodrában csakhamar e térség másik nagyhatalmába, Tamerlán (Timúr Lenk) birodalmába ütközött, amely ekkor már Irán jelentős részét is magába foglalta. Tamerlán seregei 1402. július 20-án Ankara mellett megsemmisítő vereséget mértek a szultán török és balkáni hadaira, akit aztán a kán fogságában ért a halál. Tamerlán azonban nem gondolt az anatóliai török uralom szétzúzására; mivel inkább India és Kína irányában kívánt tovább terjeszkedni, beérte a törökök által megdöntött fejedelemségek visszaállításával.[10] A török kibontakozást nem is annyira az egyszeri vereség katonai következményei paralizálták — hiszen mindig is rendkívül gyorsan pótolták emberveszteségeiket —, hanem a szultán halála után kialakult belpolitikai helyzet. A birodalom azért hullott szét részeire, mert a szultánnak mind a négy fia igényt tartott a főhatalomra. Szulejmán, aki a balkáni renegátok ösztönzésére folytatni kívánta apja keleti expanzióját, 1411-ben Edirnénél vereséget szenvedett Muszától és életét vesztette. A testvérharcban azonban végül is nem Musza, hanem Mehmed győzedelmeskedett, aki az 1413. július 10-i čamorlui csatában szétverte testvérei csapatait, Iszát és Muszát pedig megölette.

Mivel a belviszályok adta lehetőségeket kihasználva Szerbia megszabadult a közvetlen török fennhatóságtól s lényegében megszűnt Havasalföld és Bosznia fenyegetettsége is, a Magyarország déli és keleti határait szorongató gyűrű szétpattant. Az interregnum tíz esztendeje alatt, jelenlegi ismereteink szerint, a török portyázók egyetlen alkalommal sem hatoltak be Magyarország területére. Jól jellemzi a helyzet változását, hogy Zsigmond Sárói László temesi ispánt 1390-ben még azért részesítette birtokadományokban, mert az *sikerrel védelmezte a gondjaira bízott déli megyék lakosságát a török betörések ellen,* Ozorai Pipo temesi ispán viszont 1407-ben már azon a címen kapott birtokokat a királytól, hogy a déli országrészeket — amelyek a törökök és más hitetlenek támadásai következtében korábban csaknem teljesen elnéptelenedtek — *újra benépesítette és régi állapotukba visszahelyezte.*[11]

[10] Az ankarai csatáról: *Dersca, Marie-Mathilde:* La campagne de Timur en Anatolie (1402). Bucureşti, 1942. (Publicaţiunile Institutului de Turcologie din Jaşi.) *Škrivanić, Gavro:* Angorska bitka, 1402. Vojnoistorijski Glasnik 1964. 51—76..

[11] „incolas regni nostri in Machoviensi, Sirmiensi, Crassoviensi et Temesiensi antefato districtibus ac comitatibus incolatum habentes" védelmezte. *Thallóczy Lajos—Áldásy Antal:* Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára, 1198—1526. Bp. 1907. (Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria XXXIII.) 26—28. l., „idem ipsos, qui antea per sepissimas invasiones et creberrimas Thurcorum insultus pene devastati et depopulati extiterunt ...ad pristine integritatis statum reducendo populorum multitudine plurimum decorat". *Wenzel Gusztáv:* Okmánytár Ozorai Pipo történetéhez. Történelmi Tár 1884. 21—22. l.

Kedvezőbben alakult Magyarország és balkáni szomszédai viszonya is, mint a törökök európai megjelenése óta bármikor. Bulgária ugyan továbbra is a török birodalom integer része maradt, Havasalföldön Zsigmond szilárd szövetségese, Mircea volt az úr. Hűségesküt tett Zsigmond előtt Stefan Lazarević szerb despota is (1404., 1411.), akinek átállását a magyar uralkodó, jó taktikai érzékkel, hatalmas magyarországi birtokadományokkal és számos magyarországi főtisztséggel jutalmazta. Erősödött a magyar befolyás a mindig cseppfolyós belpolitikai viszonyok közt élő Boszniában is, jóllehet a magyar sikereket követő bogumil-üldözések és a magyar csapatok 1408-as doboji győzedelmét követő véres megtorlás nemigen segítették elő a tartós és őszinte szövetségi viszony megszilárdulását.

Az Anatóliában dúló testvérháborút, amely időlegesen a ruméliai török erők java részét is elvonta Európából, sem a magyar királyság, sem pedig balkáni szövetségesei nem igyekeztek kihasználni a megszállt bulgáriai és thrákiai területek felszabadítására, illetve megnyírbálására, jóllehet egy ilyen kísérlet aligha lett volna teljesen kilátástalan. Valamennyien beérték azzal, hogy megszabadultak a török nyomástól, az azzal járó katonai kiadásoktól, pusztításoktól. Arra már láthatólag nem is gondoltak, hogy preventív intézkedéseket tegyenek a veszély megújulása ellen és akcióikkal a birodalom erőinek újrarendeződését gátolják. Sőt, a balkáni uralkodók hol az egyik, hol a másik fél oldalán részt vettek a szultánfiak háborúiban is.

Nem így a törökök! A ruméliai törökök még a belviszályok éveiben is minden alkalmat megragadtak, hogy a balkáni országok belpolitikai küzdelmeibe beleszóljanak. E törekvésüket nagyban segítette, hogy ismét csak akadtak olyan szerb és bosnyák főurak, akik mit sem okultak fél évszázad szomorú tapasztalataiból és török segédcsapatok felhasználásával kívántak uralmon maradni, vagyis uralomra jutni. Vuk Lazarević 1409-ben török erőkkel igyekezett megdönteni Stefan magyarbarát kormányzatát, az 1410 körüli években egyre gyakrabban tűntek fel török csapatok a boszniai részeken is. Így történhetett meg, hogy egy török portya 1408-ban Krajnáig tört, és ott egy sor helységet felégetett, s így, hogy az európai hadszíntéren működő Musza 1413-ban már a török hódoltsági terület kiterjesztésére, a délkelet-szerbiai nemesfémbányászat központjának, Novo Brdónak elfoglalására is kísérletet tehetett.

S így történhetett meg az is, hogy — bár a térség meghatározó katonai és politikai igazodási pontja ebben az időszakban Magyarország volt — a kezdeményezés továbbra is a törököké maradt. Mi sem bizonyíthatja ezt jobban, mint hogy a szakasz összes közvetlen-közvetett török—magyar összecsapása a törökök egy-egy beavatkozási kísérletéhez kötődik. Így volt ez 1407/8-ban Boszniában és 1409-ben Szerbiában — a magyar oklevelek ezeket a hadjáratokat egyszersmind a törökök ellen indított hadivállalkozásokként tüntetik fel — s így az 1409 januárjától augusztusáig tartó időszakban is, amikor az előbb Ozorai Pipo, majd Zsigmond vezetésével délen tartózkodó magyar sereg, tudjuk, többször összecsapott

a Vuk Lazarevićet támogató török csapatokkal. S így volt 1413-ban is, amikor Novo Brdo felmentésében részt vettek a magyar királyi csapatok is.[12]

VISSZAÁLL AZ 1402 ELŐTTI HADI HELYZET (1415—1421)

Az oszmán társadalomszervezet immanens dinamizmusán túl az érintett közép-kelet-európai országok passzivitása magyarázza, hogy az I. Mehmed uralma alatt újraegyesített török birodalom csakhamar ismét offenzívába lendülhetett. Mégpedig — ellentétben az 1402 előtti évtized keleti orientációjával — ezúttal az európai hadszíntéren, hiszen Mehmedet az a párt segítette uralomra, amely mindig is a keresztények elleni vallásháborút, azaz: az európai hódítások folytatását sürgette. Az új egyeduralkodó nyugati aktivitását csak időlegesen és kevéssé gátolta, hogy az 1410-es évek végén egyes balkáni uralkodók támogatásával ismét új trónkövetelő, az ún. ál-Musztafa lépett fel ellene. (Musztafa végül 1421-ben Tundžanál szenvedett végső vereséget.)

Akárcsak — némileg más okból — a magyarokat, a törököket is elsősorban a belső küzdelmekbe bonyolódott Bosznia vonzotta. Az egymást sűrűn váltó bosnyák királyok egyáltalán nem tudtak úrrá lenni az önálló bel- és külpolitikát folytató, önálló katonai tényezőként fellépő nagyurak — közülük is mindenek előtt Hrvoje herceg, Hranić Sandalj és Pavel Radinović kenéz — széthúzó törekvései fölött. Ezek nagy előszeretettel vették igénybe a törökök segítségét mind a király, mind az egymás, mind pedig a magyarok elleni küzdelmekben. Török csapatok segítségével, és nyilván főként azok révén, aratott elsöprő győzelmet pl. Hrvoje Garai János macsói, Maróti János ozorai és Csupor Pál szlavón bánok seregei fölött (1415. augusztus, a Szávától délre). A török „segítség" fontosságát mutatja, hogy a fogságba esett Garai nem a bosnyákok, hanem a törökök kezéből szabadult — négy esztendő múlva, hatalmas váltságdíjon.

Egy 1415-ben segítségül hívott török csapat már nem érte be Sandalj birtokainak fosztogatásával, hanem el is foglalta annak erős és kulcsfontosságú várait: Vrhbosnát (a későbbi Szarajevót), Višegrádot, Sokolt, és Ključot, amelyekből könnyen elérhették mind a magyar, mind pedig

[12] A balkáni viszonyokra: *Novaković, S.* i. m. 302—372. l.; *Radonić, Jovan:* Zapadna Evropa i balkanski narodi prema turcima u prvoj polovini XV veka. Novi Sad, 1905. (Knjige Matice Srpske 11—12.) 14—27. l.; *Kuzev, Aleksandr:* Vostanie Konstantina; Fružina. Bulgarian Historical Review 2(1974): 3. 53—69. l.; A magyar vonatkozású hadi eseményekről: *Jireček, Constantin J.:* Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters. Prag, 1879. 47., 56. és 61. l., *Wertner M.*, XV. század i. m. 253—254. l., *Milleker B.* i. m. 15—20. l., *Rázsó Gy.* i. m. 425—431. l.

a horvát és mögöttük az osztrák határokat, s szemmel tarthatták Szerbiát is. A térnyerésük ellensúlyozására 1416-ban Ozorai Pipo parancsnoksága alatt Boszniába indított magyar had semmiféle számottevő eredményeket nem tudott elérni ellenük. A boszniai török befolyást jól jellemzi a korábban meglehetősen következetesen törökellenes Hranić Sandalj egyik, 1420-as kijelentése: „Isten és a nagy császár Mehomet bég szultán kegyelméből és ajándékából megkaptuk [Konavlje zsupánságot] és abban Izsák vezér [vrhbosznai bég] által megerősíttettünk."[13]

A boszniai bázisokat birtokló törökök — mintegy másfél évtizedes szünet után — csakhamar felújították a magyar királyság tartományai elleni zsákmányoló-pusztító támadásaikat is. Az első években inkább nyugat felé portyáztak (1415: Aquileja környéke és Stájerország határvidéke, 1418: Zágráb környéke, 1410-es évek vége: Szlavónia), az 1410-es és 1420-as évek fordulóján azonban már Dunántúlon Zala, Somogy és Baranya, a Dunán innen pedig Csanád és Temes megyékbe is eljutottak.

1420 körül a törökök ismeretlen okból kiürítették boszniai bázisaikat. Ekkor viszont keletről indultak meg a török támadások Magyarország belső területei ellen. Mircea halála után Bulgáriából induló portyázóik akadálytalanul vonulhattak át Havasalföldön Erdély ellen, amelynek barcasági részeit, Dan havasalföldi vajdával együttműködve, 1420-ban és 1421-ben is megdúlták; az erdélyi vajda hadait megverték, Brassót feldúlták. 1420-ban kerülhetett ismét — és ismét időlegesen — török kézre Szörény vára is.

A magyar erők azonban mindennek ellenére sem szorultak vissza a határok mögé. Zsigmond, akárcsak 1402 előtt, ezúttal is havasalföldi és bulgáriai akciókkal igyekezett ellensúlyozni a török befolyás növekedését. Igaz, a Mircea halála után hátrányára változott havasalföldi helyzetet inkább csak fegyveres erőmutatással, semmint tényleges hadműveletekkel próbálta módosítani. 1419-ben egy bulgáriai betörés után beérte Görény várának megépítésével, 1421-ben pedig I. Mehmed szultán halálának hírére sietve elhalasztotta az előkészületben levő hadjáratot. Az egyetlen komolyabb összecsapásban — Losonci István szörényi bán 1420 végén Havasalföldre vonult, megütközött Dannal és az őt támogató törökökkel — csapatai vereséget szenvedtek.

Az 1415 utáni összecsapássorozat alapvonásaiban sokban hasonlít az 1402 előttihez. A magyar hadszervezetnek most sem volt hatékony ellenszere a török portyák távoltartására, e betörések azonban most sem szegezték a határokhoz a haderőt. Igaz, a magyar fegyverek működését sem Boszniában, sem Havasalföldön nem koronázták jelentős sikerek; sőt, mindkét ország kicsúszni látszott a magyar érdekszférából. Mindezt azonban nagyban ellensúlyozta, hogy Szerbia — jóllehet, pl. az ál-Musztafa

[13] *Klaić V.* i. m. 87—88. l.

kiszolgáltatásával, a töröknél is igyekezett érdemeket szerezni — megszűnt török felvonulási terület és ugródeszka lenni, ami nagyban hozzájárult a déli végek biztonságához.[14]

A MAGYAR POZÍCIÓK MEGSZILÁRDULÁSA (1422—1427)

Noha az előző időszak fejleményei és a huszita háborúk megindulása (1421) miatt a török hódítás esélyei nagyon megnövekedtek, a következő években mégis inkább a magyarok felé látszik billenni a mérleg nyelve. Természetesen ismét csak nem a magyar hadszervezet ment át valami, felettébb kedvező irányú változáson, hanem a szultáni hadsereg tartós, más irányú lekötöttsége teremtett kedvező alkalmat a magyar pozíciók megszilárdítására. I. Mehmed utódja, II. Murád ugyanis eléggé szilárdnak vélte az európai török uralmat ahhoz, hogy ismét keletnek fordulhasson, s az 1402-ben önállósult anatóliai fejedelemségek leigázásához foghasson. A magyar határok tehermentesítéséhez nyilván az is hozzájárult, hogy a szultán háborúba keveredett a térség harmadik legfontosabb katonai tényezőjével, a velencei városköztársasággal is (1425—1430), miközben a Zsigmond törökellenes erőfeszítését is nagyban paralizáló magyar—velencei ellentétek (háború; 1418—1420) fokozatosan elsimultak.

A boszniai török erők visszavonása és Szerbia közbeékelődése miatt a török portyázók a következő években, úgy tűnik, egyáltalán nem férhettek hozzá Dél-Magyarországhoz. Az Erdély területét ért betörések 1421-től 11 esztendőre megszűntek. Ennek oka — és egyben a magyar befolyás növekedésének jele —, hogy a korábban török fegyverek árnyékában uralkodó II. Dan havasalföldi vajda is a törökellenes táborhoz csatlakozott és csapatai több alkalommal betörtek a bulgáriai hódoltságba.

Zsigmond — északi lekötöttsége ellenére is — nagy erőkkel támogatta Dan erőfeszítéseit. Hadainak évről évre be kellett avatkozniuk a keleti fronton, hogy a vajdát uralmon tarthassák, a sorozatos török támadásokkal szemben megvédelmezhessék, támogathassák. 1423-ban először csak Ozorai Pipo temesi ispán vonult a havasalföldi hadszíntérre, csakhamar azonban a királyi had is visszatért Csehországból és októberben nagy győzelmet aratott a törökök felett. 1424-ben ismét Ozorai hadai vo-

[14] A hadi eseményekről: *Wertner M.*, XV. század i. m. 268—276. l., *Radonić, J.* i. m. 28—42. l., *Milleker B.* i. m. 20—24. l., *Čirković, Sima:* Dve godine bosanske istorije (1414—1415) IG 1953.; A török betörésekről: *Jug, S.* i. m. 6—7. l., *Gündisch, G.;* Die Türkeneinfälle i. m. 398—399. l., *Uő:* Siebenbürgen i. m. 419—420. l., vö. még: *Csánki Dezső:* Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. II. Bp., 1894. 385. l., *Áldásy Antal:* Regesták a vatikáni levéltárból. Történelmi Tár 1895. 284. l., *Borovszky Samu:* Csanád vármegye története 1715-ig. I. Bp., 1896. 358. l.; A boszniai viszonyokra vö. még: *Thallóczy Lajos:* Hervoja herczeg és czimere. Turul 10(1892) 1—12. l., *Radonić, Jovan:* Der Grossvojvode von Bosnien Sandalj—Hranić—Kosača. Archiv für slavische Philologie 19(1897).

nultak a határszélre, a keménykezű hadvezér nyilván ekkor foglalta vissza Szörény várát is. 1425-ben — Csáky Miklós erdélyi vajda és Ozorai Pipo vezetésével — két magyar hadoszlop is felvonult a török hadszíntérre. 1426 őszén Zsigmond is Erdélybe érkezett, hogy személyesen irányítsa a Dan támogatását célzó hadműveleteket, miközben egyes magyar seregtestek már egyesültek is Dan seregeivel. A törökök 1427 elején Radu Praznaglavát léptették fel Dan ellen, akit Zsigmond hadai csak hosszas küzdelem után — a király áprilisban, majd július—augusztusban a hadszíntéren, de közben is mindvégig annak közvetlen közelében tartózkodott — helyezhettek vissza trónjára, miközben Szörény környékét erős török támadás érte. A magyar király — igaz, rendkívüli erőfeszítések árán — tehát mindvégig tartani tudta havasalföldi hűbéresét.

Bár Boszniát a következő években is érték török támadások — 1424-ben pl. Radivoj vajda vonta be őket II. Stefan Tvrtko király elleni harcaiba —, némileg megerősödött a magyar király boszniai befolyása is. A század első negyedének hatalmas, önállósodni törekvő bosnyák nagyurai sorra elhaltak, a sokfelől fenyegetett Tvrtko pedig 1425-ben szövetségre lépett Zsigmonddal és elismerte annak fennhatóságát. Zsigmondnak mindvégig sikerült biztosítania Stefan Lazarević szerb despota lojalitását. Olyannyira, hogy az az 1426-os tatai szerződésben, halála esetére, neki ígérte a korábban elidegenített macsói bánságot, továbbá Nándorfehérvár (Beograd) és Galambóc várakat.

Mindennek következtében Magyarország törökellenes harcának kilátásai kecsegtetőbben alakultak, mint — az összecsapások szünetelésének időszakát (1402—1413) leszámítva — 1389 óta bármikor. Az ország déli és keleti területei békében éltek, az országhatárokon kívül pedig kirajzolódóban voltak egy magyar vezetés alatt álló törökellenes szövetség körvonalai.[15]

MAGYARORSZÁG TÉRVESZTÉSE A BALKÁNON (1427—1437)

1427 nyarán elhunyt Stefan Lazarević szerb despota s ezzel automatikusan életbe lépett az 1426-os szerb—magyar államközi egyezmény. Ha Zsigmond valóban kézre keríti a szerződésben név szerint felsorolt 17 kisebb-nagyobb Duna menti erősséget, esélyei nagyban megnövekednek

[15] A hadi eseményekről: *Wenzel Gusztáv:* Ozorai Pipo. Magyar történelmi jellemrajz Zsigmond király korából. Pest, 1863. 60—62. l., *Wertner M.:* XV. század i. m. 417—427. l., *Milleker B.* i. m. 23—24. l.; A magyar—szerb viszonyra: *Pesty Frigyes:* Brankovics György rácz despota birtokviszonyai Magyarországon és a rácz despota czim. Bp. 1877. (Értekezések a történeti tudományok köréből VI. 9.), *Radonić, Jovan:* Sporazum u Tati 1426 i srpsko-ugarski odnosi od XIII do XVI veka. Beograd, 1941. (Glas. Odeljenje društvenih nauka Srpske akademija nauka i umetnosti. 187.) 179—181. l., *Kalić-Mijušković, Jovanka:* Beograd u srednjem veku. Beograd, 1967. (Srpska Književna Zadruga) 101—104. l.

a törökellenes harcban. Ilyképpen Magyarország lépéselőnyhöz jut: megelőzi a törököket abban, hogy Szerbiában — 1389 mintájára — belpolitikai fordulatot kierőszakolva a magyar határvonal hosszában elhelyezkedő, az átkelőhelyeket ellenőrző szerb várakat megkaparintsák, és azokat a magyar területek ellen irányuló támadások hadászati és harcászati bázisaként hasznosítsák. Sőt, a Drina—Száva torkolattól a Duna—Morava torkolatig húzódó végvársor alapul szolgálhatott volna a már addig is olyannyira hiányzó, egységes magyar végvárrendszer kiépítéséhez. Ez részben hathatósabb védelmet nyújthatna a határmenti országrészeknek mint a korábbi — délvidéki mozgó hadakra épülő — rendszer, részben pedig katonai bázisa lehetne mind az ország előterében folyó küzdelemnek, mind pedig a magyar királyok határozottabb szerbiai és boszniai politikájának is.

A diplomáciai úton megszerzett erősségeket azonban Zsigmondnak a gyakorlatban csak kisebb részben sikerült megtartania. A török csapatok már 1427 nyarán — még Lazarević életében és Zsigmond havasalföldi hadjárata idején — Szerbiára támadtak, hogy a magyar térnyerést jó előre meggátolják. Elfoglalták a Morava menti Ništ és Kruševacot, ostrom alá fogták Nándorfehérvár fiókerősségét, Zimonyt is. A havasalföldi hadjárat befejeztével ezért Zsigmond is azonnal Szerbiába vonult, szeptember 27-én már innen értesítette a lincolni püspököt, hogy Nándorfehérvár várát — „Magyarország biztonságának kulcsát és zálogát" visszafoglalta, Đjordje Branković új szerb despotát hűségére feleskette.

A siker mindazonáltal már ezúttal teljes volt; Galambócot — a Nándorfehérvár és a temesi végvidék közti összeköttetés e fontos láncszemét — zálogbirtokosa nem a királynak, hanem a szultánnak adta át. A havasalföldi és litván hadakkal is megerősített magyar királyi hadsereg 1428 tavaszán hiába ostromolta hosszú hónapokig a várat, azt elfoglalnia, akárcsak 1390-ben és 1392-ben, ezúttal sem sikerült. A galambóci kudarc után aztán a magyar hadak abban sem tudták megakadályozni a szultánt, hogy a macsói bánság erődítményrendszerét szétzúzza, a szerb despotát és a havasalföldi vajdát adófizetésre kényszerítse. A király erre jobbnak látta gyorsan békét kötni a szultánnal, semmint, hogy a további harcokban még azt a keveset is kockára tegye, ami az északszerbiai részekből az övé maradt (1429). Magyarország ezzel elvesztette azt a lépéselőnyt, amire korábban — Szerbia és Havasalföld magyar orientációjának biztosításával és a szerb várak megszerzésével — szert tett.

Mivel Zsigmond király (1410-től kezdve egyben német-római császár) figyelme az 1429-es békekötés után tartósan a nyugat-európai politikára irányult s maga is többnyire az országon kívül tartózkodott, Magyarország vajmi keveset tehetett az ország előterében mutatkozó erőviszony-változások megfordítására. Branković egyre erősebb török függésbe került: országának területe egyre zsugorodott — Murád végül az engedélyével épített szerb uralkodói székhelyet, Szendrőt (Smederevo)

is magának követelte —, lányát a szultán háremébe adta, egyes török akciókban (pl. Albánia ellen, 1430) segédcsapatokkal vett részt.

Bár Zsigmond 1437-ben Tallóci Matkó nándorfehérvári bán érdemei közt említette, hogy az 1430-as évek derekán Boszniában megszalasztotta a törököket, s tőlük számos várat visszafoglalt, a valóság az, hogy Magyarországnak ekkor már alig volt beleszólása a boszniai változásokba. A magyar király elvben Tvrtko királyt támogatta, de azt sem a törökökkel, sem belső ellenlábasaival szemben nem tudta megvédelmezni. A bosnyák király 1433 és 1436 közt teljesen kiszorult a saját országából, s mialatt Magyarországon húzta meg magát, országának főurai török csapatokkal dúlatták egymás birtokait. A következmény: az 1420-as évek végén ismét egy sor boszniai erősség, majd maga Vrhboszna is (1436) török kézre került. Végül Tvrtko is csak úgy kerülhetett vissza a trónra, hogy 25 000 arany évi adót ígért a portának. Noha az erdélyi hadak néhányszor az 1420-as években is betörtek Havasalföldre, a törökellenes programmal trónra lépett vajdákat nem tudták eléggé hathatósan támogatni, mire azok — Alexandru Aldea, III. Vlad Dracul — úgy segítettek magukon, hogy alávetették országukat a szultánnak. A havasalföldi viszonyokat jól jellemzi Aldea egyik 1432-es levele. Ebben a vajda értesíti a nádort és a temesi ispánt, hogy a portán járva megtudta: a török Magyarország ellen készülődik. Ha a török had megindult, írja, ő csatlakozik hozzá és velük együtt Erdélyre támad, de azonnal átáll, ha a magyar sereg támogatni tudja.[16]

Nándorfehérvár megszerzésével — amelynek bánjai, a raguzai származású Tallóci (Talovac) fivérek: Matkó és Frankó, rendelkeztek a mögöttes tartományok hadinépével is — nagyban megnövekedett a déli határvédelem hatékonysága, megszilárdult a déli vármegyék biztonsága. Bár a törökök Galambócnál és Kruševacnál is tartottak flottát a Magyarország elleni támadások megkönnyítésére, a Nándorfehérvár által védett Szerémséget és Szlavóniát korszakunkban nem érte nagyobb szabású támadás. A boszniai helyőrségek portyázói sem annyira északnak, hanem inkább nyugatnak — Horvátország és Stájerország felé — támadtak. Változatlanul gyengélkedett viszont a magyar határvédelem a délkeleti szárnyakon; a török portyázók Bulgária és Havasalföld felől éppúgy szinte akadálytalanul nyomulhattak be Erdélybe, mint az 1410-es és 20-as évek fordulóján: 1432-ben ismét a Barcaságra és Székelyföldre ütöttek, megtámadták Brassót, s valószínűleg ekkor foglalták el újra Szörény várát is. Raguzai híradások szerint egy nagyobb sereg, amelynek parancsnoka az anatóliai beglerbég volt, a magyar koronatartományok határain belül szenvedett két alkalommal vereséget. Török források pedig arról számolnak be, hogy valamikor az 1430-as évek derekán Ali bég hetekig dúlhatta a Temesközt anélkül, hogy ott számottevő ellenállásba ütközött volna.

[16] *Bogdan, Ioan:* Documente privitoare la realiţiile Ţarii Romîneşti cu Braşovul şi cu Ţara Ungurească. I. 1413—1508. Bucureşti, 1905. 49—52. l.

Zsigmond kezdetben bízvást számíthatott rá, hogy II. Murádot dél-európai (albániai) és anatóliai (karamániai) hadjáratai meggátolják abban, hogy Magyarország határai mentén nagyobb akciókba kezdhessen. Főként, hogy Ibrahim karamániai uralkodóval szövetségre lépett, s erőfeszíteseket tett egy nagyobb anatóliai törökellenes blokk kialakítására is. A szerbiai, boszniai és havasalföldi támadások, az erdélyi betörések felújulása és Szerbia egyre növekvő fenyegetettsége azonban csakhamar meggyőzhették a pusztán a határvédelemre építő, a szomszédos országok felé passzív politika hatástalanságáról. Hosszú idő után 1436-ban ismét megfordult a Délvidéken, kísérleteket tett az albánok megsegítésére is. Bár a következő évet Csehországban töltötte, az ország egész hadszervezete mozgásba lendült, hogy a Szerbiában kibontakozó török offenzívát ellensúlyozza, Erdély fenyegetettségét feloldja. A határmenti harcok sikerrel végződtek, mire 1437 szeptemberében Tallóci Frankó, Marcali János és Ország János vezetésével jelentős magyar hadsereg — először e szakaszban — lendült támadásba, hogy a török hadak felfejlődését szerbiai beütéssel megakadályozza. Felgyújtották Kruševacot, megsemmisítették a Moraván állomásozó flottát, felperzselték Galambóc környékét, majd visszavonulás közben megverték az üldöző hadat is. Mindez azonban alig volt több nagyobb szabású, sikeres portyánál, s — főként folytatás híján — semmit sem változtathatott az előző tíz esztendő magyar passzivitása következtében Magyorország kárára fordult balkáni helyzeten.[17]

TÖRÖK TÁMADÁSSOROZAT MAGYARORSZÁG ELLEN (1438—1442)

Amikor Zsigmond ötven esztendős uralkodás után elhunyt (1437. december 9.), Magyarország déli és délkeleti határait mindenünnen török függésbe kényszerített országok vették körül. Utódjának, Habsburg Albertnek minden korábbinál erősebb és koncentráltabb török támadássorozattal kellett számolnia. Az előző évek sikerein felbuzdulva ugyanis

[17] Az al-dunai várak birtokbavételéről — a 13. jegyzetben idézett irodalom mellett — lásd még: *Thallóczy L.—Áldásy A.* i. m. XIX—XXXVI.; A hadieseményekről: *Wertner M.:* XV. század. i. m. 427—448. l., 537—549. l.; *Milleker B.* i. m. 25—35. l., *Rázsó Gy.* i. m. 431—440. l., *Karácsonyi János:* Az első magyar hadijelentés. Hadtörténelmi Közlemények 11(1910) 15—22. l.; A havasalföldi viszonyok alakulására (a továbbiakban is): *Elekes Lajos:* A magyar—román viszony a Hunyadiak korában. Mátyás király emlékkönyv. I. Bp., 1940. 173—228. l. passim; A török betörésekre: *Gündisch, G.:* Die Türkeneinfälle i. m. 400—402. l., *Uő:* Siebenbürgen i. m. 422—423. l.; Zsigmond katonai intézkedéseiről: *Deér József:* Zsigmond honvédelmi politikája. Bp. 1936. (Klny. a Hadtörténelmi Közlemények 1936-os évfolyamából); *Engel Pál:* Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387—1437). Bp., 1977. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 83.) passim; Keleti szövetségkeresésére: *Tardy Lajos:* Régi magyar követjárások Keleten. Bp., 1971. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 11.) 9—26. l.

Murád szultán elhatározta, hogy megszállja és birodalmához csatolja Szerbia egész területét. Természetesen jól tudta, hogy ennek érdekében elsősorban nem az összezsugorodott, meggyengült és belsőleg is megosztott Szerbiával, hanem Magyarországgal kell megmérkőznie, amelynek érdeke a szerb ütközőállam fenntartása. Mivel a szerb haderő feletteb gyenge ellenállást tanúsított, s Magyarország is vajmi keveset tett a török előrenyomulás feltartóztatására, módja nyílott rá, hogy seregének egy részét közvetlenül a Magyarország elleni támadásokra küldje és a magyar védelem erőit a határokhoz szögezze. A dél-magyarországi és erdélyi területek oly rohamos pusztulásnak indultak, az ország védelmi rendszere olyannyira szétzilálódott, hogy V. László király több-kevesebb joggal írhatta egyik későbbi oklevelében, hogy országa már az elfoglalástól rettegett.[18]

A szakasz öt esztendejének szakadatlan összecsapás-sorozatát 1438 nyarán Ali bég és Vlad Dracul vajda erdélyi betörése vezette be. Csapataik negyvenöt napig, Gyulafehérvártól és Szászsebestől a Barcaságig anélkül dúlták, fosztogatták a tartományt, hogy — Nagyszeben kivételével — bárhol is komolyabb ellenállásba ütköztek volna. Szeptemberben a Székelyföldet érte kisebb török támadás. Mindeközben a szerbiai és boszniai török hadak sorra vették be a szerb várakat (1438.: Borac, Ravenica; 1439.: Zvornik, Szrebernik [Srebrnik]), s 1439 nyarán a szultán is megindult, hogy Szerbia bekebelezését befejezze. Branković Magyarországra menekült, Szendrő védelmét és a benne hagyott őrség támogatását pedig Albert királyra hárította. Szendrő végül is 1439. augusztus 29-én úgy esett el, hogy a Titelnél állomásozó magyar királyi sereg a közelébe sem merészkedett. A vár elestének hírére az amúgy is gyenge magyar sereg felbomlott, prédául dobva ezzel az ország déli részeit az újabb fontos harcászati bázisokhoz jutott török portyázóknak, akik Szlavóniában a Dráváig, a Tiszántúlon Temesvárig, sőt, állítólag Erdélyig is elkalandoztak. A szultáni had mindeközben Boszniára támadt, és felemelt évi adó vállalására kényszerítette Stefan Tvrtkót.

1439 októberében elhunyt Albert király, s a trónutódlás kérdése megosztotta az ország erőit; Erzsébet királyné és Jagelló Ulászló lengyel király hívei egymás ellen szervezkedtek. Az anarchiát kihasználva Murád a következő évben Nándorfehérvár ellen vezette hadait, amelyet a Brankovićhoz fűződő rokonsága révén úgyszintén magának követelt, s amelynek elfoglalása nélkül, tudta, Szerbia meghódítását nem tekintheti befejezettnek. Bár a három hónapos ostrom sikertelenül végződött, s a szultán sietve elfogadta I. Ulászló békeajánlatát, az 1440-es hadjárat betetőzte a Délvidék pusztulását. A táborból kibocsátott török portyázók a

[18] „adeoque gravissimo metu iam totum regnum concusserant, ut illud in pendenti ferme ruina positum miseram sub blasphemorum Christi manibus solam restare putaret occupationem" (1453). *Fejér, Georgius:* Genus, incunabula et virtus Ioannis Corvini de Hunyad regni Hungariae gubernatoris, argumentis criticis illustrata. Budae, 1844. 184. l.

Száván túl annyi foglyot ejtettek, hogy a török krónikás szerint „a harcosok annyi zsákmányhoz jutottak, hogy egy szép lányt egy csizmáért" vesztegettek.[19] Keve és Krassó vármegyék annyira elnéptelenedtek, hogy az ottani nemesi universitások beszüntették működésüket, a Dunarévi Keve város lakói pedig királyi engedéllyel a Csepel-szigetre húzódtak.

A sikertelen ostrom után Seád-ed-Din ruméliai beglerbég Nándorfehérvár ellenőrzésére és sakkban tartására felépítette Zsarnó (Žrnov, más néven: Avala) várát. Nándorfehérvár nyugtalanítását tekintették legfőbb feladatuknak a nemrégiben elfoglalt Szendrő török parancsnokai is. E veszélyes helyzetben már az is komoly eredménynek — s a magára találás jelének — számítható, hogy 1441 nyarán—kora őszén Hunyadi Jánosnak Nándorfehérvár környékén sikerült megszalasztania Isza szendrői bég csapatait. Hunyadi személyében felbukkant az az egyéniség, aki páratlan erélyével és lankadatlan szorgalmával az ország haderejét összefoghatta és megszervezhette, Magyarországot pedig kiragadhatta szorongatott helyzetéből.

A kortárs krónikás, Thuróczy János szerint ezután „bárhol, bármilyen rejtekutakon próbáltak behatolni a török csapatok, hogy szokásuk szerint prédálják az országot, sorsuk mindig balra fordult, mert János vajda házőrzésre kiküldött katonái mindannyiszor megverték őket".[20] Valójában persze Hunyadi fellépése nem hozott azonnali fordulatot; Magyarországra még egy nehéz esztendő várt. A törökök 1442-ben ismét Erdélyben próbálkoztak. Mezid bég 16 000 emberrel Gyulafehérvárig nyomult, lesre vette és megverte az erdélyi hadak egy részét (március 18.), visszavonultában azonban vereséget szenvedett Hunyaditól (március 22.). Az erdélyi vajda jól kiaknázta a győzelem adta lehetőségeket; benyomult Havasalföldre, letette a törökbarát vajdát és ezzel, hosszú idő után ismét érvényesítette Magyarország befolyását e román vajdaságban. Így Hunyadi és Újlaki Miklós seregei 1442-ben már a határokon várhatták be a Mezid bég vereségének megtorlására érkezett Seád-ed-Din ruméliai beglerbég támadását. A beglerbég nem indulhatott egyenesen Erdély ellen, hadainak egy részét a havasalföldi vajda megtörésére kellett küldenie. A török haderő megosztottságát használták ki az erdélyi vajdák, akik a fősereget nyomon követve a Jalomica (Jalomiţa) folyó völgyében nyílt ütközetben vereséget mértek rá (szeptember 2. és 6. között), jóllehet a beglerbég szép számmal hozott magával reguláris erőket (janicsárokat) is.

1438 és 1441 között a magyar hadsereg — amely 1428 óta, különböző okokból, folyvást képességein és lehetőségein alul szerepelt a küzdelemben — oly annyira elvesztette kezdeményező képességét, hogy jószerivel

[19] Nesri: Az oszmán-ház története. *Thúry József* (ford.): Török történetírók. I. Bp., 1893. 55. l.

[20] *Thuróczy János:* Magyar krónika. Ford.: *Geréb László.* Bp., 1957. (Monumenta Hungarica I.) 125. l.

inkább szenvedő alanya, semmint résztvevője volt a küzdelemnek. Bizonyos, hogy a törökök egyelőre nem gondoltak tartós magyarországi hódításokra, de — ismerve a terveiket meghatározó tényezőket — bizonyosra vehetjük, hogy csakhamar kedvet kaptak volna erre is, ha Magyarország bénultsága még sokáig tart. Hunyadi 1442-es győzelmei — bár azokban nem csekély szerepet játszott a véletlen szerencse is — jelezték, hogy Magyarországnak sokévi passzivitás és az előző évek súlyos veszteségei ellenére is van még ereje rá, hogy már-már vert helyzetéből kibontakozzék. Sőt — miután Hunyadi a jalomicai győzelem után Bulgáriában, utóbb Újlakival együtt, Szerbiában portyázott — arra is, hogy a török támadásokat balkáni beütésekkel viszonozza.

A belpolitikai helyzet tisztázódásán, I. Ulászló uralmának megszilárdulásán túl persze mindebben az is közrejátszott, hogy Szerbia leigázása után a szultánnak ismét meggyűlt a baja Karamániával. Hunyadi épp II. Murád keleti lekötöttségére hivatkozott, amikor törökellenes offenzíva megindítását követelte, kijelentve, hogy ha senki nem is követi, egyedül Erdély hadaival is megtámadja az európai törököket.[21]

TÖRÖKELLENES OFFENZÍVA MAGYARORSZÁG VEZETÉSÉVEL (1443—1448)

Hunyadi 1442-es győzelmei — bár inkább csak Magyarország potenciális katonai lehetőségeit jelezték és az erőviszonyokban egyelőre nem hoztak lényegesebb változást — országon belül és kívül egyaránt segítették feltámasztani egy szélesebb körű törökellenes (keresztes) összefogás gondolatát. A Hunyadi befolyása alatt álló ifjú Ulászló király mellett az országon belül az országát vesztett szerb despota, az országon kívül pedig a pápa szorgalmazta leginkább az offenzíva megindítását. Ennek célja ezúttal már nemcsak a boszniai, szerbiai és havasalföldi magyar befolyás (tehát mintegy az 1422 és 1427 közti helyzet) visszaállítása, hanem a döntő leszámolás, az európai török hódoltság felszámolása, vagy pedig tetemes visszaszorítása lett volna. A magyar vezetés alatt keletnek indult, változó összetételű hadak mélyen a töröktől meghódított területre behatolva igyekeztek döntő csatára kényszeríteni és abban le-

[21] A hadi eseményekre: *Teleki József:* Hunyadiak kora Magyarországon. I. Pest, 1852. passim, *Huber, Alfons:* Die Kriege zwischen Ungarn und die Türken, 1440—1443. Archiv für österreichische Geschichte 68(1885) 159—207., *Wertner M.:* XV. század i. m. 549—560. l., *Székely Ottokár:* Hunyadi János első török hadjáratai. Hadtörténelmi Közlemények 20—22 (1919—1921) 1—28. l., *Elekes Lajos:* Hunyadi. Bp. 1952. 110—170. l., *Kalić—Mijušković. J.* i. m. 109—113. l., *Gündisch, G.:* Siebenbürgen i. m. 427—430. l., *Ciolciltan, V.:* Le campagne ottomane de Transylvanie (1438) dans le contexte politique international. Revue Roumaine d'Histoire 15(1976) 437—446. l.; A betörések kihatásairól: *Milleker B.* i. m. 35—39. l., *Magdics István:* Diplomatárium Raczkeviense. Székesfehérvár, 1888. passim, *Ruvarac, Illarion:* Prilozi za povest srpskog naroda u Ugarskoj. II. O Kovinskim privilejijama. Zbornik Illariona Ruvaraca 1(1934).

győzni a szultáni sereget. Hosszú idő után először, hiszen a magyar hadvezérek — Zsigmond 1396-os vállalkozásától eltekintve — eddig elővigyázatosan kerülték a szultáni haddal való közvetlen összecsapást, s Zsigmond sem a meghódított területen, hanem annak határán készült a leszámolásra. (Igaz, akkor még a megszállt terület is messzebb volt Magyarország határaitól, mint 1443-ban.) A magyar és a pápai diplomáciának ezúttal már nem sikerült megmozdítani a nyugat-európai uralkodókat; segítséget is csak Burgundia meg a törökellenes küzedelemben amúgy is érdekelt Velence küldött némelykor (1444, 1445). Így aztán Hunyadi — a magyar hadsereg mellett — Ulászló haláláig a lengyel, általában pedig a váltakozó számú és váltakozó hűségű balkáni (szerb, bosnyák és havasalföldi) hadakra számíthatott.

A tárgyalt időszakban Hunyadi három átfogó (1443/44, 1444 és 1448) és egy korlátozott stratégiai célú hadjáratot (1445) vezetett a török területek ellen. Sorozatos hadivállalkozásai számos komoly részsiker ellenére sem érték el azt a *katonai* célt, amelynek érdekében indultak. A szövetséges hadsereg két ízben ütközött meg nyílt mezőn a szultáni haddal (Várna, 1444. november 10. és Rigómező, 1448. október 17—19.), s mindkét alkalommal súlyos vereséget szenvedett: a várnai csatamezőn elesett Ulászló király, Rigómezőről Hunyadi is csak a legnagyobb nehézségek közepette menekülhetett el, gondosan épített serege, főként a gyalogsága, csaknem teljesen megsemmisült.

Bár hadtörténetírásunk általában másként értékeli, katonai szempontból valójában az 1443/44-es ún. téli hadjárat sem érte el kitűzött célját. A szövetséges hadak ugyan sorra szétzúzták az ellenük küldött török részerőket, eljutottak a Balkán-hegység hágóiig, de onnan anélkül kellett visszatérniük, hogy a szultánt ütközetre kényszeríthették volna. A törökök kétség kívül súlyos vérveszteségeket szenvedtek ezekben a hónapokban, ez azonban a katonai erőviszonyokon keveset változtatott, hiszen már rég bebizonyosodott, hogy a török hadvezetés játszi könnyedséggel pótolja az emberveszteségeket. Ugyanakkor viszont a mindig nagy nehézségek közepette összegyűjtött keresztény seregek a hadjárat befejezése után legott szétoszlottak, s a következő hadjárat alkalmából gyakorlatilag teljesen elölről kellett kezdeni a pénzfedezet előteremtéséhez szükséges bel- és külpolitikai akciókat s természetesen a hadszervezést is. Vagyis: a vállalkozás sikerei a következő megindulásáig teljesen elenyésztek. (Az 1445-ös al-dunai vállalkozást, amelyben a Fekete-tengeren maradt burgundi gályák is részt vettek, Hunyadi inkább csak annak demonstrálására szánhatta, hogy Magyarországot nem törte meg sem a várnai csatavesztés, sem pedig Ulászló király halála.)

Mindez azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy Hunyadi hadjáratai eredménytelenek vagy haszontalanok lettek volna. Kevesebb valósult meg, mint amit megindítóik e vállalkozásoktól vártak, de ez a „kevesebb" is döntően befolyásolta, sőt messzemenően meghatározta Magyarország lehetőségeit és sorsát a további törökellenes harcokban. A Balkán poli-

tikai arculata már az 1443-as hadjárat megindulásakor legott megváltozott. Bár az immár éppen ötven esztendős bulgáriai török uralmat nem sikerült megingatni, s helyén maradt a szerbiai török helyőrségek jó része is, a háború élénkítőleg hatott a balkáni országok önállósulási-ellenállási harcára. Az előrenyomuló szövetséges hadhoz 8000 szerb lovas és gyalogos csatlakozott, a szerbek időlegesen visszavették Szreberniket, Novo Brdóban pedig felkelés tört ki. Bosznia új királya, Stefan Tomas elismerte a magyar király fennhatóságát, csatlakozott a katolikus egyházhoz, visszavette a törököktől Szreberniket és Vrhbosnát (1444). Hunyadi akcióját természetesen támogatta az új havasalföldi vajda is.

Jól mutatja a változások irányát Szkender bég esete: a túszként a portán nevelt albán Kasztrióta György a niši csatában (1443. október vége — november eleje) még a ruméliai hadsereg egyik egységét irányította. Utána azonban csakhamar megszökött a törököktől és a már évtizedek óta váltakozó sikerekkel harcoló albán ellenállási mozgalom élére állt. Átállásával az albán mozgalom új szakasza — egyben a Balkán törökellenes küzdelmének egyik legfényesebb fejezete — kezdődött. Nagy kár, hogy a két kiváló hadvezér, Hunyadi és Szkender bég együttműködésére sohasem kerülhetett sor (pl. a rigómezei vereséghez is nagyban hozzájárult, hogy a szultán a magyar és albán hadak egyesülését meg tudta akadályozni). Hunyadi háborúi persze közvetlen együttműködés híján is segítették az albánok önvédelmi harcát, amelyek viszont kedvezően hatottak vissza Magyarország katonai lehetőségeinek alakulására is.

Magyarország, illetve Szerbia, Bosznia és Havasalföld viszonya nem maradt mindvégig olyan harmonikus, mint 1443 telének reményittas napjaiban volt. Mivel a szultánnak időről időre ismét is ismét vissza kellett térnie az anatóliai frontokra — a szultán távolléte okozta, hogy a szövetséges hadak 1443-ban és 1444-ben oly mélyen benyomulhattak a török területekre —, ellentámadásra legnagyobb győzelmei után sem gondolhatott. Ezért diplomáciai manőverekkel igyekezett megbontani a szövetségesek egységét, többnyire sikerrel. 1444-ben pl. visszaadta Brankovićnak országát, több szerb városból kivonta a török őrséget, és csak a régebben is birtokolt kelet-szerbiai részeket tartotta meg magának. Ez a megállapodás annyiban Magyarországnak is kedvezett, hogy eltávolította határaitól a török végvári erőket, mégis inkább a szultán érdekeit szolgálta, mert éppen Magyarország legerősebb balkáni szövetségesét vonta ki a támadó háború táborából. Branković ugyan 1448-ban sem igyekezett fegyverrel megakadályozni Hunyadit, hogy országán átvonuljon, de nem is csatlakozott hozzá, sőt hadmozdulatairól tájékoztatta a szultánt.

A bosnyák uralkodó legfeljebb csak jelképesen képviseltette magát Hunyadi harcaiban (1443), a törökök helyett inkább Brankovićcsal hadakozott (1448.: Szrebernik birtokáért), de megmaradt a magyar király hűségén. A havasalföldi vajda jelentős — igaz, meglehetősen megbízhatatlan — kontingensekkel vett részt Hunyadi háborúiban (1444., 1445., 1448). Időközben Hunyadi fegyverrel támogatta II. Vlaicut Vlad téma-

dásaival szemben, aki török csapatokkal tört Havasalföldre. A testvérháborúban győzedelmeskedett II. Alexandru moldvai vajdával „szilárd szövetséget kötött", aki 1448-ban a Duna-torkolat fontos erődjét Kiliát (ma: Kilija, SzU) is magyar őrség gondjaira bízta.

Összegezve: Hunyadi háborúinak eredményeképp felszabadult Szerbia jó része és újból lélegzethez jutottak azok az országok, amelyeket a korábbi években a porta járszalagjára kerültek, illetve amelyeket a török terjeszkedés egyenesen elnyeléssel fenyegetett. 1443-ban a csaknem egészében török fennhatóság alatt egyesült Balkán a legjobb úton volt afelé, hogy egységesen törökellenes zónává alakuljon át. Ez ugyan végül is nem következett be, a magyar befolyás azonban helyreállott az ország előterében elhelyezkedő országokban. Valahogy olyképpen, ahogy azt 1422 és 1427 közt regisztrálhattuk.

Ennek a szakasznak fejleményei egyébként abban is erőst emlékeztetnek az 1422—27-eséire, hogy a magyar királyság törzsterületét pusztító török támadások 1443 után megszűntek. Hunyadi támadó háborúi sok emberéletbe s még több pénzbe kerültek, aligha többe azonban, mint amennyit a török portyázók a magyar korona délnyugati, déli és délkeleti tartományainak betöréseikkel okoztak volna. Ezen túlmenően Magyarország ismét visszanyerte kezdeményezőképességét, már-már elenyészett önbizalmát, a szultán pedig távolabb került egy közvetlenül Magyarország ellen indítandó támadás lehetőségétől, mint valaha.[22]

MAGYARORSZÁG ISMÉTELT BALKÁNI TÉRVESZTÉSE

A rigómezei vereség után és annak következtében Hunyadi hatalma megingott, hovatovább az országon belül is defenzívába szorult a Cillei—Garai—Branković-ligával szemben. Amikor V. László 1452-ben Bécsből Budára helyezte át székhelyét, le is köszönt az 1446 óta viselt kormányzói méltóságról (1453-tól országos főkapitány). Miután nagy áldozatok árán, magánvagyonának messzemenő kihasználásával szervezett hadserege az 1444-es és 1448-as hadjáratokban elvérzett, Hunyadi többé nem

[22] A hadi eseményekre: *Teleki J.* i. m. I. és II. (Pest, 1953.) passim, *Wertner M.:* XV. század i. m. 560—572. l., *Székely O.* i. m. 28—64. l., *Elekes L.: Hunyadi* i. m. 171—255., 227—282. l., vö. még: *Mályusz Elemér:* A magyar rendi állam Hunyadi korában. Bp., 1958. (Klny. a Századok 1957. évfolyamából) passim. Az egyes csatákra külön is: *Horváth Jenő:* A várnai csata. Hadtörténelmi Közlemények 1(1888) 102—142, 268—305. l., *Halecki, Oscar:* The Crusade of Varna, New York, 1928. *Babinger, Franz:* Von Amurath zu Amurath. Vor- und Nachspiel der Schlacht bei Varna (1444). Oriens 3(1950) 229—265. l., *Dąbrowski, Jan:* L'année 1444. Bulletin International de l'Académie polonaise des Sciences et des Lettres 6(1951), *Cvetkova, Bistra:* La bataille mémorable des peuples. Le Sud-Est Européen et la conquête ottomane fin XIVe—première moitié du XVe siècle. Sofia, 1971. 256—360. l., *Nedev, Stefan T.:* Von Szegedin und Konya bis Varna im Jahre 1444. Bulgarian

gondolhatott nagyobb szabású támadó hadjárat indítására. A következő években egymást követő, rövid lejáratú fegyverszünetek biztosították a magyar királyság és a török birodalom közti status quót, amelyeket egyelőre mind a másutt (Albániában és Karamániában) is lekötött II. Murád, mindpedig az őt követő II. Mehmed (1451-től) szultán is tiszteletben tartott. Mint a balkáni magyar akciók szünetelésekor mindig, a nyugalmi helyzet ezúttal is a katonai erőfölényben levő, európai helyőrségeik révén a szomszédos országokra állandó nyomást kifejteni képes törököknek kedvezett. Kifejezésre jut ez abban is, hogy a fegyverszüneti szerződésekben Magyarország kénytelen volt elismerni: Szerbia, Bosznia és Havasalföld segédcsapatok adására kötelezhető, adófizető alattvalója a portának. Vagyis: a Hunyadi hadjáratai idején, azok következtében megerősödött balkáni magyar befolyás ismét kezdett elenyészni.

Hunyadi ugyan még 1453-ban is kalandos terveket szövögetett arról, hogy a magyar haderővel vízi úton a Konstantinápolyt ostromló törökök hátába kerül, végül is azonban tétlenül kellett szemlélnie, hogy II. Mehmed május 29-én elfoglalja az egykori bizánci birodalom székvárosát, s ezzel megkoronázza elődei munkáját: a Délkelet-Balkán teljes és maradéktalan bekebelezését. Bár Konstantinápoly bukása leírhatatlan megdöbbenést és rettenetet keltett Európa-szerte, valójában nem sokat változtatott a Magyarország előterében kialakult katonai erőviszonyokon. A birodalmukat vesztett bizánci császárokat katonai tényezőként már régóta nem lehetett számításba venni, maga a város is csak a Fekete-tengerre felvonult keresztény flották bázisaként kapott szerepet az előző évtizedek törökellenes harcaiban.

A szultán a következő esztendőben Szerbia ellen fordult s legott követelte Szendrő „visszaadását", ami előre jelezte, hogy a déli magyar határvidékek csakhamar ismét közvetlen veszélybe kerülnek. A magyar haderő azonban ezúttal nem szorult be azonnal határaira, mint a Szerbia leigázását célzó korábbi — 1438/39-es — török támadás alkalmával. Konstantinápoly eleste, Szerbia fenyegetettsége felrázta a rendeket, ami Hunyadi helyzetének megerősödéséhez vezetett. Így aztán a főkapitány 1454 augusztusában ismét jelentős sereggel kelhetett át a Dunán. Ezzel Szendrő ostromának félbehagyására kényszerítette a szultánt, szétverte Feriz bég hatalmas fosztogató seregét, majd Szófia felé nyomult előre. Itt a szultáni főerőkbe ütközve visszafordult és Vidint felégetve visszatért Magyarországra. Bár Hunyadi ezúttal nem vállalta egy újabb nyílt ütközet kockázatát, támadásával időlegesen megtisztította a despota országát a török hadaktól, s ezzel Branković kormányát is újabb lélegzethez

---

Historical Review 4(1976) 75—92., l. stb., *Kropf Lajos:* Jehan de Wavrin krónikájából. Századok 28(1894) 675—696. l., 881—903. l., *Kiss Lajos:* A rigómezei hadjárat. Hadtörténelmi Közlemények 8(1895) 1—42., 157—181., 339—349., 454—486. l., vö. még: *Miskolczy Gyula:* Hunyadi János török hadjáratai. Hadtörténelmi Közlemények 14(1913) 347—369., 545—583. l., *Pall, Francisc:* Stăpînirea lui Iancu de Hunadeora asupra Chiliei şi problema ajutorării Bizantului. Studii. Revistă de Istorie 18(1965). 619—638. l.

juttatta. Ez az egyetlen, folytatás nélkül maradt vállalkozás azonban — akárcsak az 1437-es szerbiai portya — természetesen nem hozhatott tartós eredményeket. Ahhoz mindenesetre nagyban hozzájárulhatott, hogy a szultán a következő évben óvatosabban — szisztematikusabban és bizonyos lépcsőzetességgel — fogott hozzá Szerbia megszállásához.

Bár Magyarország politikai térvesztése szembetűnő és a katonai kezdeményezés is kicsúszott markából, a hat esztendő alatt nem érte komolyabb török támadás a magyar koronatartományokat, ami jól mutatja, hogy az 1443 és 1444 közti offenzíva eredményei még nem enyésztek el teljesen.[23]

A MAGYAR HADERŐ A HATÁROKRA SZORUL VISSZA (1455—1463)

Miután a magyar hadvezetés 1455-ben csak a tervezgetésekig jutott el, a szultán könnyen foglalta el Dél-Szerbiát, amelyet Novo Brdo eleste (június 21.) után — immár véglegesen — a török birodalom tartományai közé sorolt. II. Mehmed hosszas és gondos előkészületek után 1456 júniusának elején Nándorfehérvár ostromára vezette a birodalom seregeit. Noha egyes török források állítása szerint ezúttal egyenesen Magyarország meghódítására készült, a hadjárat célja valójában az volt, hogy azt a magyar hadászati bázist, amelyre támaszkodva Észak-Szerbia birtokba vételét leginkább nehezíteni lehetett, megszerezze. A vár védői — előbb Szilágyi Mihály, majd Hunyadi János vezetésével — azonban sorra-rendre visszavetették az ostromlókat, majd a kívül rekedt keresztesek segítségével súlyos vereséget mértek az ázsiai hadakra és megszalasztották a derékhadat is (július 22.), mire Mehmed szultán felhagyott a vár ostromával.

Nándorfehérvár védelmét a kortársak joggal tartották, és tartjuk ma is, a magyar fegyverek és személy szerint Hunyadi legnagyobb diadalának. Joggal, hiszen magyar seregnek ezen egyetlen alkalommal sikerült meghátrálásra kényszerítenie magát a birodalmi sereget. S a siker értékéből mit sem von le, hogy a szultánt inkább a sikertelen rohamok, semmint a július 22-i összecsapás vérveszteségei késztették visszavonulásra. Az albániai harcok mellett, persze, nyilván a nándorfehérvári kudarc is nagyban

[23] A hadi eseményekre: *Teleki J.* i. m. II. passim., *Elekes L.:* Hunyadi i. m. 386—437. l., *Dinić-Knjezević, Dusanka:* Srpska despotovima prema turcima od pada carigrada do opsade Beograda (1453—1456). Godišnjak filozofskog fakulteta u Novom Sadu 6(1961) 126—142. l., *Kiss Károly:* Hunyadi János utolsó hadjárata Bolgár- és Szerbországban (1454) s Nádorfehérvár fölmentése. Pest, 1857.; Konstantinápoly elestéről: *Babinger, Franz:* Mehmed der Eroberer und seine Zeit. Weltenstürmer einer Zeitenwende. München, 1953. 67—110. l., *Runciman, Steven:* The Fall of Constantinople, 1453. Cambridge, 1965.; Hunyadi terveiről: *Moravcsik Gyula:* Magyar—bizánci kapcsolatok Bizánc bukása idején. Antik tanulmányok 2(1955) 161—189. l., Ungarischbyzantinische Beziehungen zur Zeit des Falles von Byzanz. Acta Antiqua 2(1954) 349—360. l., *Tardy Lajos:* Hunyadi János kapcsolata a Krímfélszigeti városokkal és annak előzményei. Kelet-kutatás 1974. 122—123. l.

hozzájárult ahhoz, hogy a szultán a következő évben nem tudta kihasználni a Hunyadi János halála, Hunyadi László kivégzése, majd V. László halála és az interregnum következtében kaotikussá vált magyar belpolitikai helyzetet.

Sőt, az 1456-os diadalnak nyilván nem kevés szerepe volt abban is, hogy Szerbia és Bosznia ismét közeledni kezdett Magyarországhoz. A Branković halála után Szerbia ügyeit irányító régenstanács 1468 elején kiszolgáltatta Mátyás királynak Mihal Angelovićot, a török érdekek szendrői szószólóját, Stefan Tomas bosnyák király pedig Magyarország támogatásával igyekezett a szerb trónra juttatni és ott megtartani fiát, Stefan Tomaševićet. Ennek érdekében még arra is vállalkozott, hogy Szilágyi Mihállyal együtt Szerbiában megütközzék a törökökkel.

Mégsem feledhetjük, hogy Nándorfehérvár ostroma egyértelműen kedvezőtlen fordulatot jelez a török—magyar küzdelem menetében: azt, hogy a magyar haderő a határokra, defenzívába szorult. A nándorfehérvári győzelem megmentette a legfontosabb magyar végvárat, de nem hordozta magában a kibontakozás — egy újabb magyar offenzíva — lehetőségeit. Az ostrom során ugyancsak nagy vérveszteségeket szenvedett magyar sereg nyilván akkor sem használhatta volna ki győzelmét átütő erejű ellentámadásra, ha a táborban dühöngő pestis nem ragadja el Hunyadit s a keresztes táborban nem bontakozik ki antifeudális mozgalom. Hunyadi serege nagyobbrészt gyengén felszerelt, katonailag képzetlen és ellátatlan paraszt-keresztesekből állott, akiket a balkáni hadszíntérre vezetni kilátástalan és felelőtlen vállalkozás lett volna. A magyar haderő beszorulásának biztos jeleként, mint korábban megannyiszor, hosszú idő után ismét török támadások érték a magyar királyság területét is: 1457 őszén Havasalföldön keresztül kisebb portyázó seregek hatoltak Erdélybe.

Magyarország akcióképtelensége folytán a nándorfehérvári győzelem kedvező hatása gyorsan semmivé foszlott. A magára maradt Szerbia természetesen nem sokáig állhatott ellen a török erők megújuló rohamainak. Mahmud pasa nagyvezér — mellesleg a magyaroknak kiszolgáltatott Mihal Angelović rokona — a Morava völgyén a Dunáig nyomult, s különösebb erőfeszítés nélkül birtokba vette a környék várait (Resavat, Visovacot, Galambócot) s Nándorfehérvárral szemben ismét felépitette a felégetett Zsarnót. A következő évben az egykori szerb királyi székhely, Szendrő is kapitulált a szultán hadai előtt (június 29.). Ezzel Szerbia török megszállása — immár másodszor, de ezúttal évszázadokra véglegesen — befejeződött. A egykori Szerbiából, a Balkán korábban legerősebb és legnagyobb országából mindössze az a néhány négyzetkilométernyi terület maradt meg a török megszállástól, amelyet az 1427-ben magyar birtokba került Nándorfehérvár vára megvédelmezhetett.

Galambóc, illetve Szendrő eleste pontosan azzal a következménnyel járt, mint 1428-ban, illetve 1439-ben: Magyarország déli tartományai — úgyszintén immár véglegesen — megnyíltak a török portyázók előtt, akik nem is késlekedtek sokáig Magyarország pusztításának újrakezdésével.

Évről évre behatoltak a dél-magyarországi részekre, ahol időlegesen várakat foglaltak el és égettek fel (1458: Szávaszentdemeter, 1460: Kevi, 1462: Szávaszentdemeter és Kölpény) s Nándorfehérvár meglepésével is megpróbálkoztak (1460. május).

Mindeközben a magyar haderő csak néhány, felettébb korlátozott célú kitámadással próbálkozott a határok közvetlen előterében. A magyar portyákat — hiszen többnek ezeket a vállalkozásokat aligha minősíthetjük — ekkor általában Szilágyi Mihály vezette, mígnem 1460-ban, a Szendrő visszafoglalására tett kísérlet közben maga is fogságba nem került; a törökök Konstantinápolyba hurcolták és kivégezték. Galambóc elestének hírére a nemrég trónra került Mátyás király általános felkelést és keresztes hadat hirdetett, Péterváradnál és Kevinél összegyűlt serege azonban beérte azzal, hogy a Szerémséget védelmezze a török portyázókkal szemben.

Szerbia elfoglalása után a szultán Boszniát vette célba. Mátyás éveken keresztül hadilábon állott mind Stefan Tomassal, mind pedig az 1461-től őt követő Stefan Tomaseviccsel, mert azok a pápa segítségével igyekeztek ellensúlyozni a Bosznia függésben tartására irányuló, egyébként amúgy sem túlzottan hatékony magyar akciókat. Végül a fokozódó török nyomás hatására Tomasević kiegyezett Mátyással; néhány várat átengedett neki és megtagadta a török adót (1462. május). Amikor a szultáni had 1463 elején gyülekezni kezdett országa megrohanására, Tomasević ismét fegyverszünetet kért és kapott ugyan a szultántól, de újabb pálfordulásával inkább siettette, semmint elodázta bukását. Mehmed 1463 májusában—júniusában lényegében ellenállás nélkül foglalt el mintegy 70 kisebb-nagyobb boszniai erősséget, köztük a nagy stratégiai fontosságú Bobovacot, Jajcát (Jajce) és Ključot, a fogságba esett királyt pedig kivégeztette. Kevesebb szerencsével járt a szultán Hercegovinában, amelynek fővárosát, Blagajt Stefan Vukčić herceg oly eréllyel védelmezte, hogy a török had dolgavégezetlenül kényszerült elvonulni alóla.

Szerbia és Bosznia elfoglalásával és bekebelezésével befejeződött a magyar korona tartományaitól délre, illetve — Horvátország felől tekintve — keletre elhelyezkedő egész balkáni terület török uralom alatti egyesítése. Ezzel véglegesen megsemmisült az a „harmadik" politikai és katonai erő, amely egyszer, 1389-ben már összeroppant és török befolyási övezetté vált, de 1402 után ismét új életre kelt, hogy némelykor aktív tényezőként, máskor pusztán csak nehézkedésénél fogva továbbra is szerepet játsszék a két meghatározó erő küzdelmében. Ami a Balkánból az adriai partvidéken egyelőre még elkerülhette a török megszállást (Hercegovina, Albánia) — éppen a török hódítás következtében —, túlontúl messze került Magyarországtól és Horvátországtól, semhogy a magyar király velük mint tényleges szövetségessel számolhatott volna. Ez pedig annyit jelentett, hogy a törökök, ha folytatni kívánták előrenyomulásukat nyugat és észak felé, már csak közvetlenül Magyarország és Horvátország testéből szakíthatták ki újabb zsákmányukat, az újabb területeket. S miután

az egész török társadalom- és hadszervezet a szüntelen területszerzésre alapozódott, senki előtt sem lehetett kétséges, hogy a következő években valóban ezek kerülnek sorra.

Az övezetből, ahol a török—magyar küzdelem nyolcvan esztendeje folyt, egyedül Havasalföld kerülte el azt a sorsot, hogy a török birodalom tartományává váljék. Ez sem azért, mintha saját ereje és a magyar támogatás megóvhatta volna függetlenségét, hanem azért, mert olyan, a török tervek szempontjából többé-kevésbé semleges zónába esett, ahol megszállás helyett mindvégig beérhették az áttételesebb alávetési módszerrel: a befolyásolással. Így aztán ez maradt az egyetlen olyan államalakulat, amelyet a magyar király — pártjára vonva — védőpajzsként emelhetett országának délkeleti határai elé, feltéve, ha megfelelőképpen támogatni is tudja annak önvédelmi harcát.

Vlad vajda 1461-ben véd- és dacszövetséget kötött Mátyással, megtagadta a portai adót, megverte az ellene küldött vidini béget. Ezért 1462-ben maga a szultán vonult ellene. Hatalmas serege akadálytalanul dúlta az országot, de a havasalföldi sereget nem sikerült megsemmisítenie, mert Vlad a lakosság java részével az erdőkbe húzódott előle; onnan nyugtalanította kisebb-nagyobb, sokszor éjszakai támadásokkal a törököket. Végül II. Mehmed szultán Radut helyezte a trónra, majd segédcsapatokat hagyva mellette, visszavonult. Mátyás — akinek támogatását Vlad azzal is megnyerni igyekezett, hogy a kiliai magyar bázist mind Ştefan cel Mare moldvai vajda, mind pedig a törökök támadásaival szemben megvédelmezte — már készen állt hadaival, hogy a szultán elvonulása után betörjön Havasalföldre és Vladot visszahelyezze (1462. szeptember). Erre azonban nem volt szükség, mert Radu is elismerte fennhatóságát. Ez persze ezúttal sem jelentett többet, mint hogy a kettős szorításban vergődő vajda, szóban deklarálta együttműködési készségét, ami semmiféle biztosítékot sem nyújtott arra az esetre, ha a török nyomás ismét fokozódnék.[24]

[24] Az eseményekre: *Teleki J.* i. m. II. passim, *Elekes L.:* Hunyadi i. m. 438—479. l., *Babinger, Fr.:* Mehmed i. m. 112—240. passim; Nándorfehérvár ostromához vö. még: *Balanyi György,* Nándorfehérvár ostroma és felmentése. Hadtörténeti Közlemények 12(1911) 167—196. l., *Szűcs Jenő:* A nemzet historikuma és a történelemszemlélet nemzeti látószöge. (Hozzászólás egy vitához). Bp., 1970. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 51.) 82—91. l.; A magyar haditervekről és szórványos akciókról: *Holub József:* Adatok a török el'en tervezett 1455-iki hadjárathoz. Hadtörténelmi Közlemények 12(1911) 149—154. l., *Fraknói Vilmos:* Szilágyi Mihály, Mátyás király nagybátyja. Bp., 1913.; Az 1457-es erdélyi török betörésről: *Gündisch, G.:* Siebenbürgen i. m. 431—432. l.; A bosnyák állam bukásáról: *Thallóczy Lajos—Horváth Sándor:* Jajcza (bánság, vár és város) története, 1450—1527. Bp., 1915. (Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria XL.) LVI—LXXXVIII l., *Kovačević, Desanka:* Pad bosanske srednjovenkovne države po dubrovačkim izvorima. Godišnjak Druśtva istoričara Bosne i Hercegovine 14(1964) 205—220. l.; Havasalföldre: *Stoinescu, Nicolae:* La victoire de Vlad l'Empaleur sur les Turcs (1462). Revue Roumaine d'Historie 15(1976) 377--393. l.

MAGYARORSZÁG UTOLSÓ BALKÁNI SIKEREI (1463—1465)

II. Mehmed 1463-as boszniai hadjárata idején Mátyás az ország seregével mindvégig a hadszíntér közelében, a Délvidéken tartózkodott. Hogy figyelmét elvonja és a beavatkozástól eltérítse, Ali szendrői bég előbb a Szerémségbe, majd a Temesközbe tört be, de mindkét helyen súlyos vereséget szenvedett. Mátyás azonban meg sem kísérelte, hogy Tomaseviéet támogassa és a szultáni hadakat Bosznia elfoglalásában akadályozza. Nem mintha eleve belenyugodott volna az egész Bosznia elvesztésébe, hanem mert józanul felmérte, hogy 20 000 fősnél alig nagyobb seregére a biztos megsemmisülés vár, ha a helyzeti előnyben levő, boszniai bázisokat birtokló szultánnal nyílt ütközetet vállal.

Alig, hogy a szultáni sereg — megszálló erőket hagyva a várakban — visszavonult, legott kiderült, hogy Mátyás nem kényszerből, nem is csak józan megfontoltságból, hanem messzetekintő stratégiai elképzelések érdekében vállalt a nyári hónapokra kényszerű passzivitást. Seregét ellentámadásra tartogatta, amelynek érdekében Velencével is szövetséget kötött (1463. szeptember 12.); a városköztársaság hajóhadának moreai támadással kellett biztosítania a törökök több oldalú lekötöttségét. A támadásba lendült magyar sereg 1463 októberétől december végéig mintegy 60 kisebb-nagyobb boszniai erősséget, őrtornyot foglalt vissza — köztük a kulcsfontosságú Jajcát, Ključot és Banja Lukát (Banja Luka) —, s csak a keményre fordult tél akadályozta meg abban, hogy Bosznia megtisztítását befejezze.

Az 1463-as magyar hadjárat túlontúl jelentős eredményeket hozott, semhogy a szultán azt megtorlatlanul hagyhatta volna. Hadai azonban negyvenegy napos rendszeres ostrommal sem tudták bevenni Jajcát (1464. július 12—augusztus 22.), a magyar felmentősereg megindulásának hírére a szultán abba is hagyta az ostromot. Ez évben azonban a magyar fegyvereket sem kísérte olyan szerencse, mint az előző év végén. Szapolyai Imre ugyan bevette a Száva jobbparti Szreberniket, a királyi sereg azonban nem boldogult Zvořnikkal (október 8—november 9.). Most fordított előjellel megismétlődtek a nyár végi események: ahogy akkor a szultáni sereg a magyar támadás hírére, most a királyi sereg szakította meg az ostromot a török támadás hírére.

1463 nyarára a szultán befejezte a magyar királyság előterében elhelyezkedő balkáni területek bekebelezését, a törökök azonban, úgy tűnik, valamelyeset előrébb „futottak", semmint azt a magyar—török erőviszonyok az adott helyzetben indokolták. Magyarországnak elegendő ereje volt hozzá, hogy az 1463/64-es összecsapásokban korrekciót hajtson végre. 1463/64-es „árnyékháború" eredményeként — ennek az volt a jellemzője, hogy a szemben álló felek kínosan kerülték a főerők összecsapását, s a fősereg foglalásainak megvédése az ellenséges fősereggel szemben a várőrségekre hárult — a magyar és a török uralkodó tulajdonképpen megosz-

tozott Bosznia területén, s ezzel egyszer s mindenkorra megszüntette azt az államalakulatot, amelyet a középkorban Boszniának hívtak. A megszállt részeket mindkettő besorolta a maga tartományai közé. A Mátyás által kinevezett Újlaki Miklós bosnyák királysága (1471—1477) sem jelentette Bosznia önállóságának helyreállítását; Újlaki ambícióinak kielégítését, valamint az Újlaki-magánvagyonnak a védelem érdekében való mozgósítását célozta.

Bosznia nyugati részének megszerzése és megtartása nemcsak Mátyás korának, hanem az egész török—magyar küzdelemsorozatnak is egyik legjelentősebb magyar fegyverténye, legmaradandóbb magyar eredménye volt. Az ekkor megszerzett és a magyar—horvát határvédelmi szervezetbe tagolt bosnyák végvárrendszer „kitolta" kelet felé Horvátország határait, megakadályozta Szlavónia és Horvátország bekebelezését, megszűrte az osztrák örökös tartományok ellen indított török portyákat. Mindezen túlmenően Nyugat-Bosznia birtoklása némileg ki is tágította a magyar külpolitikai szemhatárt. A török és velencei aspirációkkal szemben fokozott védelmet nyújtott Dalmáciának s lehetővé tette az időlegesen még önállónak maradt Hercegovina befolyásolását is. Ennek jeleként Hercegovina ura, Stefan Vukčić — aki 1463-ban csapatokkal segítette Mátyást Jajca ostromában — 1465-ben magyar őrséget fogadott be Počitelj várába, ami úgyszintén a boszniai védővonal megerősödését hozta.[25]

ÁLLÓHÁBORÚ A TÖRÖK—MAGYAR VÉGVÁRVONAL MENTÉN (1466—1520)

Az 1463—64-es „árnyékháborúval" végleg lezárult a Balkán felosztásáért folytatott, immár évszázados török—magyar küzdelemsorozat, s ettől kezdve átalakult a magyar királyság közvetlen önvédelmi harcává. Ugyanakkor viszont az elmúlt húsz esztendő háborúi (legutóbb éppen az 1463—64-es események) bebizonyították, hogy Magyarországnak — a szembetűnő török erőfölény ellenére is — van ereje ahhoz, hogy határait hathatósan védelmezze és ezzel határmenti területeinek bekebelezését hosszú időre meggátolja. A magyar—horvát védelem szilárdsága nagymértékben hozzájárulhatott ahhoz, hogy az oszmánok a következő években-

[25] A hadi eseményekre: *Teleki J.* i. m. III. (Pest, 1853.) passim, *Thallóczy L.—Horváth S.* i. m. LXXXVIII—CXXXI. l., *Thallóczy Lajos:* Mátyás király első két török hadjárata. Hadtörténelmi Közlemények 16(1915) 362—396. l., *Elekes Lajos:* Mátyás és kora. Bp. 1956. 47—52. l., *Babinger, Fr.:* Mehmed i. m. 245—264. l., passim, *Rázsó Gyula:* Hunyadi Mátyás török politikája. Hadtörténelmi Közlemények 22(1975) 336—339. l., A magyarok boszniai berendezkedéséhez: *Kubinyi András;* Die Frage des bosnischen Königtums von N. Újlaki. Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae 8(1958) 373—384. l.; A hercegovinai viszonyokhoz: *Ćirković, Sima:* Herceg Stefan Vukčić Kosača i njegova epoha. Beograd, 1964. *Thallóczy Lajos:* Tanulmányok a Kosača-család és Hercegovina történetéből. Bosnyák és szerb élet- s nemzedékrajzi tanulmányok. Bp. 1909. 93—259. l.

évtizedekben nem itt, hanem más hadszíntereken igyekeztek előre nyomulni, mint ahogy a törökök tartós, más irányú lekötöttsége is nagy szerepet játszhatott abban, hogy a magyar—horvát védelmi szervezet kiállhatta az ismétlődő próbatételeket.

A szultánok 1463 után az európai hadszíntéren az addig úgy-amennyire független maradt délkelet-balkáni területek leigázását tekintették elsődleges feladatuknak (1479: Albánia, 1482: Hercegovina, a századfordulón: peloponnezoszi félsziget és görög szigetek), ami szükségképpen újabb háborúhoz vezetett Velencével is (1463—1479, 1499—1503). A félelmetesen növekvő török birodalomnak több erős ellenlábasa támadt a keleti hadszíntereken is. Karamánia bukása (1468) után a törökök Tamerlan utódjának, Uzun Hasszánnak birodalmába ütköztek, amely ellenük szövetségre lépett Mátyás Magyarországával és Velencével is. A Kelet-Anatólia és Mezopotámia birtokáért folyó török—perzsa vetélkedés hosszú évtizedekre, utóbb évszázadokra meghatározta az itteni erőviszonyokat, s a távolból befolyásolta az európai hadszíntér eseményeit is. II. Mehmednek és utódjának, II. Bajazidnak (1481—1512) csakhamar meggyűlt a baja az orosz uralkodókkal és az egyiptomi mameluk szultánokkal is. Éppen ezért az elődeinél némiképp gyengébb kezű és passzívabb Bajazid után trónra lépett I. Szelim szultán (1512—1520) mindenekelőtt keleti ellenfeleivel igyekezett leszámolni. 1514-ben súlyos vereséget mért a perzsa hadakra, 1515 és 1517 között elfoglalta Mezopotámiát és Szíriát, 1517-ben megtörte Egyiptom ellenállását. Ezzel — a Balkán után — immár a Földközitenger keleti medencéje is török uralom alá került.

E szakasz nagyobbik részében Magyarország és a török birodalom között békeállapot vagy fegyverszünet volt, ami természetesen nem jelentette azt, hogy a harcok ebben az időszakban bármikor is szüneteltek volna. A küzdelem nagyobb hadjáratok híján az egymással szemben megmerevedett török, illetve magyar/horvát végvidék helyi erőinek összecsapás-sorozatává változott át vagy esett szét.

A Zsigmond által megalapozott és Mátyás által továbbépített és kiegészített magyar—horvát—bosnyák végvárövezet e korszakban két, egymással párhuzamosan futó végvárvonalból és a köztük elhelyezkedő határvédő elemekből állott. Az első végvárvonal Szörénytől — Orsován, Nándorfehérváron, Szabácson, a szrebeniki bánságon, Banja Lukán, Jajcán és Tinninen (Knin) át — az adriai Klisszáig (Klis) és Skardonáig (Skradin), a második Temesvártól — a karánsebesi-lugosi kerületen, a Szerémségen, Dubicán, Krupán (Kruppa); Otosácon (Otašac) és Bihácson (Bihač) keresztül — a dalmáciai Zenggig (Senj) húzódott. A köztes területek védelme az Al-Duna mentén az egyre nagyobb számban áttelepedett, illetve — főként Mátyás által kényszerrel is áttelepített — szerb menekültek, Horvátországban pedig a birtokaikon keresztül érintett, a kincstár által zsolddal is támogatott horvát főurak feladata volt. A hosszában és mélységében egyaránt tagolt határövezetet délen-délkeleten a macsói bán, majd a temesi ispán és az erdélyi vajda, délnyugaton pedig

a horvát—dalmát—szlavón bán — e három tisztséget 1466-tól kezdve többnyire egyazon személy viselte — irányította, miközben a nagyobb várak bánjai feleltek a környező kisebb várak tevékenységének összehangolásáért is.

A törökök — sajátos katonai-közigazgatási rendszerüknek megfelelően — szandzsákokba és az azokat egyesítő vilajetekbe szervezték a meghódított bosnyák és szerb területeket. Azokat a birtokokat, amelyeket a kincstár nem tartott meg, ideiglenes hűbérbirtokosok közt osztották szét, akik ennek fejében — a terület katonai parancsnokának vezérlete alatt — katonaállítással és személyes hadbavonulással tartoztak. A meghódított területek lakossága gyorsan beilleszkedett a török rendszerbe; részben mohamedanizálva, zsoldosként, szpáhiként és — legnagyobb tömegben — martalócként vállalt szolgálatot a török oldalán. Ilyenformán a helyi török vezérlet pusztán a határvidékről is mindenkor nagy erőket mozgósíthatott Magyarország és Horvátország ellen. Akcióikat Magyarország irányában leginkább a szendrői bég, Horvátország irányában pedig a vrhbosnai pasa vezette.

A magyar határvédelmi övezet a déli részen, különösen a nándorfehérvári centrumban volt a legszervezettebb s legellenállóképesebb. Ennek következtében a legnagyobb nyomás mindvégig a rendkívül hosszú, nagyon tagolt és emiatt könnyen átjárható bosnyák—horvát végvárszakaszra nehezedett, amelynek résein át a portyázók viszonylag könnyebben találtak utat maguknak nemcsak a lassan-lassan teljes pusztulásra jutott Horvátország, hanem az érintetlenebb s ezért csábítóbb osztrák tartományok — Krajna, Karintia és Stájerország — felé is. A törökök — főként a Jagelló-korban — szinte minden esztendőben végigdúlták Horvátország egy-egy részét, de természetesen a szilárdabb al-dunai határövezet mögött fekvő területek sem menekedhettek meg a török pusztítástól. A szendrői bég hadai — hogy csak a legjelentősebb akciókat említsük — eljutottak Nagyváradig (1474, 1490) és Temesvárig (1484), s természetesen nem szüneteltek az erdélyi betöréseik sem (legjelentősebbek: 1479. október, 1493. január—február). Erejükhöz képest — főként a háborús időszakokban — a magyar erők is viszonozni tudták a törökök akcióit. Mivel a végvárak viszonylag nagy távolságra voltak egymástól, s a köztük levő réseket a mozgó haderők sem tudták elzárni, a szembenálló felek nem annyira elhárítani, hanem megtorolni igyekeztek egymás vállalkozásait, ami mérhetetlen, mindennapos szenvedést zúdított mind a magyar és horvát, mind pedig a szerb, bolgár és bosnyák népre.

Függetlenül a bennük részt vett erők nagyságától, a deklarált háborús időszakokat (pl. 1490/91, 1501/2, 1512/13) sem a hadműveletek jellegének, hanem pusztán az összecsapások sűrűségének és hevességének megváltozása különbözteti meg a „békeidőszakoktól". A török—magyar küzdelem e fél századában a szultáni (vagyis: az egyesített ruméliai és anatóliai) hadsereg egyetlen alkalommal sem, a magyar királyi mozgó hadsereg is csak rendkívül ritkán jelent meg a határvidéki hadszíntéren, így

közvetlen összecsapásaikra nem kerülhetett sor. A rövidke háborús időszakok nem célozhatták a status quo megváltoztatását, rendre-sorra eleve korlátozott célok érdekében indultak.

Hogy a háborúk is mennyire csak a szokásosnál nagyobb szabású portyázó hadműveletek voltak, jól mutatják mind az 1479/80-as, mind az 1501/02-es események. 1479 őszén Hasszán fia Isza bég és Ali szendrői bég 40 000 emberrel tört be Erdélybe, a Kenyérmezőn azonban megsemmisítő vereséget szenvedett a környék Báthori István erdélyi vajda és Kinizsi Pál temesi ispán vezette hadaitól (október 13). Erre, valamint a horvátországi török betörésekre Mátyás 1480-ban három lépcsős támadással válaszolt: tavasszal Ştefan cel Mare moldvai vajda erdélyi csapatokkal Havasalföldre nyomult, Mátyás ősszel Boszniában Vrhbosnáig, Kinizsi Szerbiában Kruševacig hatolt. Mindennek célja azonban — mint azt már a támadássorozat lépcsőzetes felépítése is mutatja — nem a területszerzés, nem is valamely török vár visszafoglalása, hanem pusztán az elriasztás, a zsákmányolás és a délszlávok erőszakos áttelepítése volt (Kinizsi állítólag 60 000 szerbbel tért vissza). Ugyancsak a zsákmányolásban és a fogolyszerzésben mutatkozó eredmények miatt ítélték a kortársak sikeresnek Kinizsi 1481-es és 1493-as szerbiai portyáját is. 1502 októberében ismét három irányból indult magyar támadás: Corvin János horvát bán és Czobor Imre Boszniába, Somi Józsa temesi ispán és Kanizsai György nándorfehérvári bán Szerbiába, Szentgyörgyi Péter erdélyi vajda és Tárnok Péter szörényi bán pedig Bulgáriába ütött be. Az eredmény ezúttal Jajca felmentése, Vidin és Nikápoly külvárosainak felperzselése és ismét csak a töménytelen zsákmány volt.

E nagy mélységű, de felettébb korlátozott célú vállalkozásoknál lényegesen jobban veszélyeztették a status quót az ismétlődő várostromok. A törökök 1492 márciusában Nándorfehérvárt és Szabácsot ostromolták, a vidini bég Szörénynél próbálkozott. 1494-ben Kinizsi erélye mentette meg Nándorfehérvárt a feladástól. Az első magyar—horvát végvárvonal kulcsát, Jajcát 1479-ben, 1492-ben és 1502-ben érte nagyobb támadás. A végvárrendszer azonban — kisebb erősségek (1496: Komotin, Vjenčac, Trsat) elvesztése árán — egyelőre szilárdan állta a meg-megújuló török rohamokat, a Mátyás által megreformált végvidéki szervezet rugalmasnak és hatékonynak bizonyult azok elhárításában. Igaz, többnyire csak a helyi török erők egy részével kellett megmérkőznie.

A magyar hadvezetés ugyanakkor, a kisebb palánkoknál elért alkalmi sikereket nem számítva, rendkívül ritkán kísérletezett rendszeres várvívásokkal. Paradox módon mégis az egyetlen jelentősebb, ilycélú magyar hadjárat hozta a szakasz első felének egyetlen komolyabb határkorrekcióját, hiszen Szabács (Šabac) megszerzése (1476. február 15.) valóban nagymértékben hozzájárult az első magyar végvárvonal megszilárdulásához, a Nándorfehérvár és Jajca közti összeköttetés és a Száva mente biztonságához. (Zárójelben jegyezzük meg — mert jellemzi a korszak magyar vállalkozásainak indíttatását —, hogy Mátyást belpolitikai okok kényszerí-

tették a Szabács elleni támadásra: gyors délvidéki sikerrel kellett ellensúlyoznia az 1474-es török betörés és Nagyvárad ostroma nyomán előállott belpolitikai válságot.)

A határ menti állóháború, mint korábban megannyiszor, ezúttal is a magyar királyságnál jóval nagyobb erőforrásokkal rendelkező, kétségtelen katonai erőfölényben levő török birodalomnak kedvezett. A török szomszédság és az abból fakadó állandó fenyegetettség rákényszerítette a magyar kincstárt, hogy állandóan nagyszámú katonát tartson fegyverben, a Délvidéken s ezzel folyamatosan olyan terhet hordozzon, ami bénítólag hatott az ország egész gazdasági életére. Mindeközben a török betörések szinte napról napra csökkentették a honvédelem legkomolyabb fedezetének, az állami adónak alapját. A szerbiai, boszniai és bulgáriai magyar betörések viszont, bármily sikeresek is voltak azok, inkább csak az ottani népet sújtották, hiszen az akkor már hovatovább 1—1,5 millió km² területű török birodalom meg sem érezte az északnyugati végvidéken esett sebeket.

A magyar királyság erőforrásai magukban messze nem voltak elégségesek ahhoz, hogy hadereje a balkáni „harmadik erő" visszaállításával s ennek előfeltételeként újabb offenzívával bontakozhassék ki a számára végső soron kedvezőtlen állóháború nyűgéből. Igaz, Mátyás tartósan rendelkezett Morvaország és Szilézia erőforrásaival is, de a tartományok megtartása érdekében ott is kellett állomásoztatnia-foglalkoztatnia félelmetes erejű s hírű zsoldos seregét. A gyenge kezű Jagelló-uralkodók alatt pedig a permanens államcsőd állapotában élő, külpolitikailag is devalválódott Magyarország már nem is volt képes arra, hogy megfelelő mozgósereget tarthasson, hiszen jószerivel már a végvárrendszer fenntartási költségeibe is beleroppant. Ha a küzdelem jellege nem is változott meg, az 1500-as és még inkább az 1510-es években egyre több jel mutatja, hogy az állóháború leple alatt a határvidéki erőviszonyok egyre inkább a törökök javára tolódnak el.

A válságjelek a horvátországi frontszakaszon jelentkeztek a leghamarabb és a legszembetűnőbben. A horvát—magyar hadak egyre gyakrabban szenvedtek vereséget saját területükön, amikor a betörő vagy visszatérő portyázók útját elvágni igyekeztek. Derencsényi Imre bán 1492-ben Unánál még győzni tudott a törökön, a következő év szeptember 18-án azonban 8000 főnyi serege olyan súlyos vereséget szenvedett Udbinjanál Jakub boszniai pasától, hogy nemcsak ő és vezértársai, hanem velük együtt a horvát nemesség színe-java is ott pusztult. A századfordulón Corvin János és Žarko Dražojević még hercegovinai és boszniai betörésekkel viszonozták a vrhbosnai pasa pusztításait, a következő években azonban Dražojevićet már Sinjnél (1508) az egyik vicebánt Tinninnél (1511), Beriszló Péter püspök-bánt pedig mélyen a végvárvonal mögött, Dubicánál érte a katonahalál (1520). S jellemző az is, hogy Beriszlónak már nem a török területek elleni támadások előkészítése,

hanem a minden oldalról körülfogott Jajca megsegítése okozta a legtöbb főfájást. A védelem helyzetét a belső anarchia, a horvát főurak egymás és a központi hatalom elleni harcai is nehezítették. A horvát főurak egyike-másika a törökkel is egyezkedni kezdett, sőt, magán a horvát országgyűlésen, a saboron is fel-felmerült a kollektív meghódolás gondolata. A horvátországi helyzet súlyosságát mi sem jellemezheti jobban, mint hogy 1498-ban a Horvátország mögötti területek ura, I. Miksa római király is közvetlen béketárgyalásokra kényszerült a szultánnal. Nagyon leszűkült a magyar portyázók működési körzete az Al-Duna mentén is. Miközben Báthori István temesi ispán 1512 őszén Illadiánál (Krassó megye) szállt szembe a betörő törökökkel, Szapolyai János erdélyi vajda ellenakciói nem terjedtek túl Szendrő környékén (1515) és Bulgária legészakibb részén (1514).

Az 1510-es évek közepén Jajca valóságos ostromgyűrűbe került. A helyi török erők szinte évről évre megpróbálkoztak valamelyik jelentősebb vár ostromával is (1511: Tinnin, 1513: Szkardona, Klissza, 1514: ismét Tinnin), 1512-ben pedig a szreberniki bánság várainak elfoglalásával, hosszú idő után, már viszonylag jelentősebb határkorrekciót is végrehajtottak. Az egyetlen magyar várvívási kísérlet alkalmával viszont Szapolyai erdélyi vajda igencsak jelentéktelen célpontot választott, s ott is csúfos kudarcot vallott (1515: Zsarnó).

Kedvezőtlenül alakult Magyarország és a vele szomszédos, török által még meg nem szállt keleti országok viszonya is. A Horvátországtól keletre eső területek viszonyaiban utólszor 1476-ban tudott beleszólni a magyar király. A „háromkulacsos" Stefan Vukčić herceggel szemben a törökök Mathija Kristićet (Vojsalićot) léptették fel bosnyák királyként, aki, persze, nem a megszállt részeken, hanem csak Hercegovina egyes területein uralkodott. Kristić elismertetéséért a budai udvarhoz fordult, amivel természetesen magára vonta a porta haragját. Mátyás 1476-ban hadat indított megsegítésére, amely felmentette Kristić várait. A hercegovinai magyar befolyás azonban csak ideig-óráig tartott, hiszen a törökök 1482-ben végleg bekebelezték ezt a tartományt is.

Havasalföldet, bár vajdái időről időre közeledtek Magyarországhoz, a legnagyobb erőfeszítésekkel is csak ideig-óráig — rendszerint az első török támadásig — lehetett megtartani a magyar király hűségén. Már a tőle északra elhelyezkedő másik román vajdaság, Moldva is csak állandó küzdelemben kerülhette el az alávetést, Ştefan cel Mare 1484-ben elvesztette ugyan Kiliát és Akkermant (ma Dnyesztrovszkij-Belgorod, SzU), de hadai 1485-ben és 1486-ban ismét győzelmet arattak a betörő törökök fölött. E küzdelmeiben egyre kevesebb magyar segítséget kapott, sőt Mátyással némelykor hadilábon állt (1465—1468). A vajda, aki 1502-ben még több-kevesebb joggal jelenthette ki, hogy 36 csatát vívott a törökkel és abból 34-et megnyert, utóbb kénytelen volt hűségesküt tenni és adót fi-

zetni a szultánnak. A helyzetet mi sem jellemezheti jobban, mint hogy a halálos ágyán már úgy hagyatkozott, hogy fia önként vesse alá magát a szultánnak.[26]

A MAGYAR—HORVÁT HATÁRVÉDELMI RENDSZER ÖSSZEOMLÁSA (1521—1526)

Az 1526 őszén trónra lépett I. Szulejmán szultán (1520—1566), ahogy az a török—magyar diplomáciai érintkezésben régóta szokásos volt, legott elküldte követét Budára, hogy az 1519-ben három esztendőre kötött békeszerződést megújítsa. A magyar kormány azonban a török követet elzáratta és ezzel kifejezésre juttatta, hogy ezúttal döntésre kívánja vinni a dolgot. S álláspontján a következő esztendők szomorú tapasztalatai alapján sem változtatott. Nem előretekintő megoldási tervek birtokában, hanem inkább bizonytalanságból, döntésképtelenségből és a külföldi segélybe vetett hiú reményektől megcsalatva.

[26] A hadi eseményekre: *Mesić, Mathija:* Hrvati na izmaku XV i na početku XVI vieka. Književnik 1(1864) 401—431., 504—533. és 2(1865) 61—78., 195—218. l. = *Margalits E.* i. m. II. 476—510. l. *Mesić, Mathija:* Banovanje Petre Berislavića za kralja Ljudevita. Rad III. 1—64. l. = *Margalits E.* i. m. I. 195—202. l., *Elekes L.:* Mátyás király i. m. 118—119., 165—171. l. *Babinger, Fr.:* Mehmed i. m. passim, *Rázsó Gy.:* Hunyadi Mátyás i. m. 339—343. l.; Szabács ostromához: *Csánki Dezső:* Szabács megvétele Hadtörténelmi Közlemények 1(1888) 355—388. l., *Kubinyi András:* Az 1474-es kormányzati válság (kézirat); A török betörések mélységéről: *Jug, S.* i. m. 53. l. (térkép), *Gündisch, G.:* Siebenbürgen i. m. 433—439. l., *Szakály Ferenc:* A kenyérmezei csata (1479. okt. 13.) és a török—magyar állóháború a határok mentén (1465—1520). Bp., 1979. (TIT Történelmi Füzetek), *Gündisch, Gustav:* Incursiunea Turcească din anul 1493 in ţinutul Sibilui. Studii. Revistă de Istorie 14(1961) 1491—1502). l.; A horvátországi harcokhoz: *Borsa Gedeon:* Néhány bécsi ősnyomtatvány magyar vonatkozásai. Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1965—1966. Bp. 1967. 390—391. l.; Az 1510-es évek török háborúihoz: *Barta Gábor—Fekete Nagy Antal:* Parasztháború 1514-ben. Bp., 1973. 68—69. l.; I. Miksa török tárgyalásairól: *Gröblacher, Johann:* König Maximilians I. erste Gesandtschaft zum Sultan Bajezid II. Festschrift Hermann Wiesflecker. Hrsg. von *Novotny, Alexander* und *Pickl, Othmar.* Graz, 1973. 73—80. l.; A végvárvidék szervezeti viszonyairól és működéséről: *Thallóczy L.—Horváth S.* i. m. passim, különösen CLIX—CLXXI., CLXXXI—CLXLIII. l., *Kalić-Mijušković, J.* i. m. passim, különösen 269—291. l., *Szakály Ferenc:* A mohácsi csata. Bp. 1975. (Sorsdöntő történelmi napok 2.) 50—58. l., *Liptai Ervin* (szerk.): Magyarország hadtörténete. I. Bp., 1984. 137—142. l.; A magyar végvidéki szervezet egyes elemeiről vö. még: *Szentkláray Jenő:* A dunai hajóhadak története. Bp., 1885., *Tóth Zoltán:* Mátyás hadügyi politikája. Bp., 1912. 60—62. l., *Uő:* A huszárság eredete. Hadtörténelmi Közlemények 35(1934) 129—196. l.; A betelepült szerbek katonai szerepéről: *Ivić, Alexa:* Istorija Srba u Ugarskoj od pada Smedereva do seobe pod Čarnojevičem (1459—1690). Zagreb, 1914., *Uő:* Istorija Srba u Vojvodini. Od najstarijih vremena do osnivanja potisko-pomoriske granice (1703). Novi Sad, 1929. (Knjige Matice Srpske 50.); A törökök szerbiai és boszniai berendezkedéséről: *Vasić, Milan:* Martolosi u jugoslovenskim zemljana pod turskom vladavinom. Sarajevo, 1967. (Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.

II. Lajos kormánya ezzel alighanem inkább csak elébe ment az eseményeknek; a Közel-Kelet és Egyiptom meghódítása után aligha lehetett kétséges, hogy a szultán előbb-utóbb ismét északnyugatnak fordul, ahol az elmúlt évtizedekben — a birodalom hadainak tartós távolléte ellenére is — egyértelműen az ő javára módosultak az erőviszonyok. Mindebből azonban egyáltalán nem következik, hogy a békeajánlat elutasítása helyes és meggondolt lépés lett volna, hiszen annak sem belső helyzet, sem pedig az európai viszonyok alakulása nem kedvezett. Bár II. Lajos 1525-ben joggal mentegetődzött azzal, hogy Magyarország éppen a békeidőszakokban vesztette el legtöbb erősségét,[27] s tényleg félő volt, hogy az ország hovatovább összpontosított török támadás nélkül is beleroppan az erején felül viselt állandó hadikiadásokba, a magyar kormánynak ebben a helyzetben minden erejével a nyílt háború elodázására kellett volna törekednie. A korábbi török—magyar küzdelem tapasztalatait megszívlelve ugyanis bárki könnyen beláthatta, hogy a magyar hadsereg nyílt mezei ütközetben még kevésbé számíthat győzelemre, mint korábban bármikor.

Nyilvánvaló, hogy II. Lajos kormánya még leginkább a magyar/horvát határvédelmi szervezet — számtalanszor kipróbált — ellenálló-képességében bízhatott, amely eladdig már többször megállította a szultán hadait

---

Djela. Knjiga XXIX. Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka. Knjiga 17.) passim, különösen 29—50. l., *Uő:* Der Einfluss der Türkenkriege auf die Wirtschaft des osmanischen Grenzgebietes in Serbien und Bosnien (1480—1536). Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege. Hrsg. von *Pickl, Othmar.* Graz, 1971. (Grazer Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte 1.) 308—318. l., vö. a bennük idézett gazdag irodalommal; A magyar kincstár honvédelmi terheire és a török háborúk gazdasági kihatásaira: *Kubinyi András:* Die Auswirkungen der Türkenkriege auf die zentralen Städte Ungarns bis 1541. Die wirtschaftlichen Auswirkungen i. m. 201—212. l.; A havasalföldi és a moldvai viszonyokról: *Elekes Lajos:* Nagy István moldvai vajda politikája és Mátyás király. Bp. 1937., Studii cu privire la Ştefan cel Mare. Bucureşti, 1956.

[27] A béke felmondásáról: *Kosáry Domokos* e kötetben közölt tanulmánya; A hadi eseményekre: *Mesić, Mathija:* Hravati nakom bana Berislavića do muhačke bitke. Rad XVIII. 77—164. és XXII. 55—205. l. = *Margalits E.* i. m. I. 323—377. l., *Fraknói Vilmos:* Tomori Pál. Bp., 1882. (Klny. a Századok 1881. évfolyamából); Az egyes eseményekhez vö. még: *Kiss Lajos:* Nándorfehérvár bukása (1521). Hadtörténelmi Közlemények 2(1889) 389—440., 546—612. l., *Škrivanić, Gavro:* Turski pohod protiv Ugarske i osvajanje Beograda, 1521. Vojnoistorijski Glasnik 3(1967) 143—175. l. *Gyula, Káldy-Nagy:* Suleimans Angriff auf Europa. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae 28(1973) 165—170. l., *Szakály Ferenc:* Nándorfehérvár, 1521: a vég kezdete. *Zay Ferenc:* Az Landorfejírvár elvesztésének oka e vót és így esött. Bp., 1980. 85—163. l., *Kropf Lajos:* Adalékok az 1523. évi török portyázás történetéhez. Hadtörténelmi Közlemények 15(1914) 130—132. l., *Kubinyi András:* A szávaszentdemeter—nagyolaszi győzelem 1523-ban. (Adalék Mohács előzményeihez.) Hadtörténelmi Közlemények 24(1977) 194—222. l., *Kovács József:* Jaicza fölmentése Frangepán Kristóf gróf által 1524-ben. Hadtörténelmi Közlemények 5(1892) 114—117. l. stb.; A veszély elhárítására tett magyar intézkedésekről: *Szakály Ferenc:* A mohácsi csata. i. m. 13—21. l., *Hermann Zsuzsanna:* Államháztartás a Mohács előtti Magyarországon (Megjegyzések Thurzó Elek költségvetési előirányzatához). Századok 109(1975) 301—336. l., *Kubinyi András* e kötetben közölt tanulmánya.

az ország határainál. Miután azonban a végvárrendszer centrumának kívülről való támogatásáról nem gondoskodtak — az összegyülekezett magyar mozgó seregtestek meg sem kísérelték a beavatkozást —, Szulejmán 1521 nyarán sorra foglalta el az al-dunai szakasz legfontosabb erősségeit: Szabácsot (július 7.), Zimonyt (július 12.) és hatvanhat napos ostrom után Nándorfehérvárt (augusztus 29.). Mindeközben a török táborból kibocsátott portyázók végigdúlták a Szerémséget s felégették ott azokat a várakat, amelyek a későbbi török támadásokat leginkább fékezhették volna. Azt a rést, amelyet a szultáni hadjárat vágott a magyar védelmi rendszeren, a következő években a helyi török erők tovább szélesítették; 1522 tavaszán Orsovát és Pétet, 1524 őszén pedig Szörényt vették be és pusztították el, helyreállíthatatlanul. Bár a szultáni had támadása ezeket a részeket nem érte, egyre szélesebb rések támadtak a magyar—horvát védelmi rendszer délnyugati, boszniai szakaszán is. (1522-ben elveszett Tinnin és Szkardona).

A Szörénytől Klisszáig húzódó első magyar—horvát végvárvonal 1524 végére gyakorlatilag teljesen összeomlott. A belőle itt-ott még megmaradt „szigetek" — pl. Klissza és Jajca — már egyáltalán nem tudtak megfelelni eredeti hivatásuknak, fenntartásuk viszont egyre növekvő terhet rótt a kincstárra. Az egykor legerősebb nyugati határvár, Jajca működését olyannyira megbénította az állandósult blokád, hogy ellátását is csak a legnagyobb katonai és anyagi erőfeszítések árán lehetett biztosítani. 1525-ben pl. Frangepán Kristóf 6000 ember — gyakorlatilag az egész horvátországi haderő — mozgósításával, kemény harcok közepette tudta az élelmet és a muníciót beszállítani a körülzárt várba, felmentésével nem is próbálkozott meg. Folyamatos ostromzár alatt állott a tengerparti Klissza is (1522-ben és 1524-ben a törökök kétszer-kétszer ostromolták). A törökök a második végvárvonalba tartozó horvát várak megszerzésével is nemegyszer — s nemegyszer sikerrel — próbálkoztak (1523-ban pl. elfoglalták Ostrovicat).

A törökök sietve kijavították és nagyszámú őrséggel rakták meg az újonnan elfoglalt várakat, hogy aztán néhány nap múlva már innen induljanak a magyar és horvát területek pusztítására. A boszniai portyázók hónapról hónapra, szinte menetrendszerűen végigdúlták Horvátországot — különösen a személyes ellenségüknek tekintett Frangepánok és Ivan Karlović bán birtokait —, eljutottak a mögöttes osztrák területekre is. A horvát rendek — e küzdelemben gyakorlatilag magukra hagyatva — hol Velence, hol Ferdinánd osztrák főherceg támogatásába vetették bizalmukat, majd pedig tárgyalni kezdtek a törökökkel a meghódolás feltételeiről. 1521-től fogva a Szerémség is nyitva állott a török portyázók előtt; néhány esztendő alatt csaknem teljesen elpusztult. Ennél tovább azonban itt egyelőre nem haladhattak, mert ebben részben a Duna, részben pedig az arra támaszkodó második magyar védővonal várai (Titel, Pétervárad, Újlak stb.) megakadályozták őket. Az 1523 tavaszán kalocsai érsekké és alsó-magyarországi főkapitánnyá kinevezett Tomori Pál szervezőképességét és erélyét dicséri, hogy ez az immár első végvárvonallá előlépett ha-

tárövezet megérte az 1526-os, újabb szultáni hadjáratot, s nem esett szét már annak előtte.

A kormányzat kapkodó belpolitikai és gazdasági akciói, mint az már ilyenkor történni szokott, rendre-sorra kudarcba fulladtak, vagy egyenest a visszájukra fordultak. Az 1521-es katonai veszteségek és a krónikus pénzhiány következtében a magyar haderő teljességgel elvesztette minden kezdeményezőképességét. Már az is nagy sikernek számított — pedig egykor, 1521 előtt mindennapos esemény volt —, hogy kisebb magyar és horvát egységek (Tomori és Karlović csapatai) egyszer-egyszer néhány tíz kilométerre betörtek a török várak háta mögé zsákmányolni. A szakasz legnagyobb magyar sikere — jellemző módon — védekezés közben, az 1521 előtti határokon belül született: 1523 augusztusában Tomori hadai megsemmisítő vereséget mértek Ferhád pasa és Bali szendrői bég jelentős túlerőben levő seregére. A győzelem következtében enyhült ugyan a Szerémségre nehezedő már-már elviselhetetlen nyomás, az erőviszonyokon azonban mit sem változtatott. Már csak azért sem, mert a törökök könnyen pótolták többezres veszteségeiket is, a magyar védelem viszont súlyosan megsínylette néhány száz harcedzett katonájának elvesztését.

1521 és 1524 között a magyar királyság azokat a területeket vesztette el, amelyeket Zsigmond 1427-ben, majd Mátyás 1463/64-es és 1476-os hadjárataiban az elbukott balkáni államoktól megszerzett. Ha a pusztítások mértéke felül is múlt minden korábbit, a törököknek egyelőre nem sikerült elragadniuk területeket Magyarország és Horvátország törzsterületéből. Az al-dunai és boszniai várak eleste mégis minden korábbi változásnál súlyosabb veszélyeket rejtett magában. Részben, mert lehetetlenné tette, hogy a magyar védelem hátát az itt nyugat—keleti folyásirányú Dunának vesse, részben pedig, mert az újonnan megszerzett aldunai várak nagyban megkönnyítették a szultáni had Magyarország elleni felvonulását.[28]

[28] Az 1526-os év hadi eseményeiről: *Gyalókay Jenő:* A mohácsi csata. Mohács Emlékkönyv. Szerk.: *Lukinich Imre.* Bp. 1926. 193—276. l., *Papp László:* A mohácsi csatatér kutatása. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 1960. Pécs, 1961. 197—253. l., *Uő:* Újabb kutatások a mohácsi csatatéren. Uo. 1962. Pécs, 1963. 199—221. l., *Bende Lajos:* A mohácsi csata. Hadtörténelmi Közlemények 13(1966) 532—567. l., *Káldy-Nagy Gy.* i. m. 170—176. l., *Perjés Géza* e kötetben közölt tanulmánya, amely megjelent: Hadtörténelmi Közlemények 23(1976) 427—468. l., vö. *Nemes Imre:* Hozzászólás Perjés Géza: A mohácsi csata című tanulmányához. Hadtörténelmi Közlemények 24(1977) 105—116. l.; Szapolyai János szerepére: *Pataki József:* Radu de la Afumaţi és Zápolya János magatartása a mohácsi csata előestéjén. Tanulmányok a romániai együtt lakó nemzetiségek történetéből és testvéri együttműködéséről a román nemzettel. I. (A magyar nemzetiség története és testvéri együttműködése a román nemzettel. Tanulmányok.) Bukarest, 1976. 63—84. l.; A csata utáni eseményekre általában: *Jászay Pál:* A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után. I. Pest, 1846. passim.

A MAGYAR KIRÁLYSÁG DÖNTŐ VERESÉGE (1526)

Az újabb hadjárat megindulásakor, 1526-ban a szerémségi várakra várt a feladat, hogy a szultáni had előrenyomulását lefékezzék, a magyar mozgó seregek összegyülekezését lehetővé tegyék. A hevenyészve megerősített, gyengén felszerelt várak csekély számú őrsége többé-kevésbé meg is felelt ennek a feladatnak. Pétervárad és Újlak helytállása (1526. július 11—27. és augusztus 1—8.) időt biztosított a magyar hadaknak, hogy úgy-ahogy felfejlődjenek; arra azonban már nem telhetett erejükből, hogy magukra hagyatva, az ostromidő elhúzásával, a törököt visszatérésre kényszerítsék. A magyar királyság idegenekkel is megerősített mozgó serege 1526. augusztus 29-én, rövid másfél óra leforgása alatt megsemmisítő vereséget szenvedett I. Szulejmán hadaitól. A szultán ellenállás nélkül, időlegesen birtokba vette a magyar királyok székhelyét, Buda várát, majd dúlva, fosztogatva, töméntelen foglyot magával hajtva hagyta el az országot.

Láthattuk, a magyar hadsereg mindannyiszor súlyos — emberveszteségeiben is a mohácsihoz mérhető — vereséget szenvedett, ahányszor csak nyílt mezőn megütközött a szultáni hadakkal. Csakhogy ezeket az ütközeteket nem Magyarország területén, hanem attól viszonylag távol, a Balkánon vívták, s bennük még nem a magyar királyság léte, hanem a Balkánon kialakult hatalmi helyzet forgott kockán. A vereségek megmutatták, hogy a magyar hadsereg még alkalmi szövetségeseivel együtt sem képes tartósan feltartóztatni a törökök előrenyomulását, hatásuk azonban áttételesebb volt, s így következményeiket is könnyebben ki lehetett heverni.

Első ízben 1526-ban esett meg, hogy maga a szultán is benyomulhatott Magyarország területére és ott megverhette a magyar sereget. A vereség így szükségképpen minden korábbinál súlyosabb — s mivel az ország soha többé nem tudott kilábalni a vereség okozta válságból, egyenesen végzetes — következményekkel járt. Elbukott a középkori magyar állam, az ország katonai szempontból kulcsfontosságú déli részei török megszállás alá kerültek, az ország területe három részre hullott szét, tág teret nyitva a többoldalú külföldi befolyásnak. Magyarország az európai törökellenes harcok meghatározó tényezőjéből a Habsburg—török küzdelem hadszínterévé változott; a magyar haderő önálló erőként megszűnt létezni, a szétesett magyar hadszervezet maradványai a két vetekedő fél seregének jelentős, ámde mégiscsak alárendelt elemeiként vettek részt a következő másfél század háborúiban.[29]

[29] *Perjés Géza:* Az oszmán birodalom európai háborúinak katonai kérdései (1356—1699). Hadtörténelmi Közlemények 13(1966) 862—872. l., *Káldy-Nagy Gyula:* Szulejmán. Bp. 1974., vö. *Káldy-Nagy Gyula* e kötetben közölt tanulmányával.

Nem számítva itt az e szempontból indifferens 1365—1389-es időszakot, a fenti szakaszolás alapján az alábbi mérleget készíthetjük közel százharminc esztendő török—magyar küzdelmeiről.

A törökök javára változott a helyzet:

1. 1389 és 1402 között, amikor a törökök bekerítették Magyarországot és megkezdték portyázó-pusztító hadműveleteiket az ország területe ellen,
2. 1413 és 1421 között, amikor részben — Szerbia kivételével — helyreállították 1402 előtti befolyási övezetüket Magyarország előterében,
3. 1427 és 1437 között, amikor ismét helyreállították befolyásukat a Magyarországgal határos országokban,
4. 1438 és 1442 között, amikor időlegesen bekebelezték Szerbiát, a magyar védelem erőit pedig évről évre ismétlődő támadásaikkal az ország határaihoz szögezték,
5. 1449 és 1454 között, amikor ismét helyreállították az 1443—1448-as háborúkban megingott balkáni befolyásukat,
6. 1455 és 1463 között, amikor bekebelezték Szerbiát és Boszniát, a magyar hadsereget pedig az ország határaihoz szorították,
7. 1521 és 1525 között, amikor szétzúzták „a magyar királyság védőpajzsát", az első magyar—horvát végvárvonalat.
8. 1526-ban, amikor elfoglalták a dunai felvonulási utat őrző szerémségi várakat, és döntő csatában megsemmisítették a magyar királyság mozgó hadseregét.

Ezzel szemben a magyarok javára változott a helyzet:

1. 1402 és 1413 között, amikor a balkáni országok — Bulgária kivételével — megszabadultak a közvetlen török függéstől, illetve megszállástól, a magyar befolyás pedig megerősödött a szomszédos országokban,
2. 1422 és 1427 között, amikor ismét a magyar befolyás megerősödése tapasztalható a Balkánon,
3. 1443 és 1448 között, amikor Hunyadi támadó háborúkkal visszaszorította a törököket Magyarország határaitól, és megszüntette, illetve meglazította Szerbia, Bosznia és Havasalföld török függését,
4. 1463 és 1465 között, amikor a magyar hadsereg visszafoglalta az előző évek török hódításainak egy részét,

Sem ide, sem pedig amoda nem sorolható egyértelműen az 1466 és 1520 közti szakasz. Erre — a törökök immanens erőfölénye és a következő szakasz minőségi változásait előkészítő és előrevetítő mennyiségi változások ellenére is — az előző szakaszok eredményeként kialakult status quo szilárdsága a jellemző.

Az egész küzdelemsorozatot a törökök — visszaesésektől meg-megszakított, ámde mégis csak folyamatos — térnyerése, előnyomulása jellemzi, ami előbb a Balkán bekebelezésével, utóbb Magyarország megtörésével és részleges megszállásával tetőzött. A végeredményen túl ezt tükrözi, hogy a török, illetve magyar sikereket hozó szakaszok aránya 2:1, s ezt, hogy a magyar sikereket kivétel nélkül minden esetben török sikerek követik, míg a törököknek három ízben is sikerült az előző szakasz eredményeit a következőben továbbfejleszteni (1427—1437 és 1438—1442; 1449—1454 és 1455—1463; 1521—1525 és 1526).

Magyar szempontból nézve egy-egy szakaszt abban az esetben minősíthetünk abszolút értelemben is sikeresnek, ha eredményei révén sikerült visszaállítani azt a hatalmi-katonai helyzetet, amely az utolsó, magyar sikereket hozó szakaszt jellemezte, hiszen a köztes időszak török sikereit csakis ilyképpen lehetett annullálni. Ennek a követelménynek csak az 1422 és 1427 közti és az 1443 és 1448 közti időszakok felelnek meg; vagyis: az 1402 és 1413, valamint az 1463 és 1465 közti szakasz magyar sikereit viszonylagosnak kell értékelnünk. Az előbbit azért, mert 1402 után ugyan a magyar haderő aktív közreműködése nélkül is megszűnt az ország közvetlen fenyegetettsége és körülzártsága, az 1389—1402-es szakaszban bekebelezett Bulgária azonban továbbra is a török birodalom integer része maradt. Az utóbbit pedig azért, mert Szerbia és Bosznia felszabadítása vagy Magyarországhoz foglalása helyett csak bizonyos — igaz, kihatásaiban felettébb jelentős — határkorrekciót hozott.

Már korán, Zsigmond uralkodásának kezdetén bebizonyosodott, hogy a török előrenyomulást csakis a magyar hadsereg állandó kitámadásaival lehet kellőképpen ellensúlyozni. Mivel a helyi török erők felett aratott gyakori magyar győzelmek csak időleges eredményeket hozhattak, e cél érdekében a magyar hadvezetésnek időről időre ismét és ismét meg kellett mérkőznie magával a szultáni haddal is (ezeket az összecsapásokat, az 1526-os kivételével, minden alkalommal a magyarok kezdeményezték). A magyar királyság — változó értékű szövetségessel is kiegészített — serege azonban minden alkalommal vereséget szenvedett, ahányszor csak a szultáni haddal nyílt mezőn szembe került. A szultánt szemtől szembe egyetlen alkalommal, 1456-ban Nándorfehérvárnál sikerült meghátrálásra kényszeríteni, ez a siker azonban sajátos körülmények között, hosszas és sok török véráldozatba került ostrom után született.

A fenti jelenségek mind-mind azt igazolják, hogy a török birodalom legkésőbb 1389-től fogva komoly katonai erőfölényben volt a magyar királysággal szemben. Ahogy közeledünk 1526 felé, ennek okai egyre könnyebben kitapinthatók. A török birodalom területe már a nagy közel-keleti és afrikai hódítások előtt is jócskán felülmúlta a magyar királyságét, hiszen pusztán a balkáni hódításokkal nagyobb területekhez jutott, mint Magyarország és Horvátország együttvéve volt. I. Szelim 1514 és 1517 közti hódításai következtében a török birodalom területe a magyar királyságénak ötszörösére, lakosságszáma pedig annak háromszo-

rosára növekedett. Míg a magyar király évi 150—200 ezer forint, addig a szultán mintegy évi 4 millió arany bevétellel rendelkezett.

A küzdelem kezdetén azonban ezek a tényezők nem magyarázhatják egyértelműen a szultáni hadak fölényét, hiszen a törököknek ekkor még Anatólia területén is komoly ellenfeleik voltak, s még 1451-ben sem voltak olyan területi fölényben — a birodalom területe ekkor 570 000 km^2 —, hogy azt a magyar királyság tartományainak lényegesen magasabb fejlettségi szintje ne ellensúlyozhatta volna. Áll ez még akkor is, ha a törökök mindig messze-messze jobban kihasználták a balkáni országok kényszerű katonai „segítségét", mint a magyarok. A magyarázat itt alighanem egyértelműen a török és a magyar (úgy is mondhatni: európai) állam-, társadalom- és hadszervezet különbségeiben keresendő. Mivel ennek okai és jellemzői a szakemberek előtt általánosan ismertek, elég itt annyit jelezni: a mindig rendkívül nehézkesen, többnyire késedelmesen gyülekező, annál gyorsabban felbomló, „ezerfejű" keresztény hadak eleve hátrányban voltak az egyszemélyi irányítás alatt álló, minden mást katonai-hódítási céljainak alárendelő török állam seregével szemben. Míg a magyar—horvát társadalomszervezet, közigazgatási és adóztatási rendszer mindig is tág lehetőséget engedett az ország katonai erőfeszítéseit bénító egyéni és partikuláris érdekek érvényesülésének, a török társadalomszervezet jórészt egybeesett a hadszervezettel, a közigazgatási és adóztatási rendszer pedig elsődlegesen a hadviselés céljait szolgálta ki.

A két állam- és hadszervezet közti immanens különbségekből — főként az összehasonlíthatatlanul egységesebb török irányítási és gyorsabb mozgósítási rendszerből — fakadó előnyök különösen szembetűnőek a a ritka magyar offenzívák idején. I. Lajos itáliai és litvániai háborúit nem számítva, a magyar királyság a központi részeitől számított 300—400 kilométer sugarú kör mentén volt érdekelve az erőviszonyok változásában, s ennek mentén folytatta háborúit is. Ezzel szemben a törökök, birodalmuk központjától számítva, mindig is nagyobb, hovatovább már 1000—1500 kilométer sugarú kör mentén hadakoztak, s menet-jövet mindeközben át kellett kelniük a Dardanellákon is, ami abban a korban komoly erőpróbának számított. Mindez természetesen bizonyos előnyt jelentett a magyar hadseregnek; a szultán más irányú, rendszerint anatóliai elfoglaltsága minden alkalommal ott szerepelt azok közt az indítékok közt, amelyek Magyarországot törökellenes offenzíva megindítására sarkallták. A szultán ennek ellenére mégis minden alkalommal idejében megérkezhetett Anatóliából, s megakadályozhatta, hogy a támadó keresztény seregek, távollétében, tartós lépéselőnyre tehessenek szert.

A török erőfölény természetesen egyenes arányban növekedett a birodalom területének és népességszámának növekedésével. Ez a tendencia jól leolvasható a szakaszolásból is. Az 1389 és 1466 közt eltelt 78 esztendőben a szakaszhatárokat jelző fordulatok rendkívül gyorsan — átlagban 7—8 évenként, egyes esetekben ennél is sűrűbben — követték egymást. Ez pedig annyit jelent, hogy a magyar királyságnak ekkor még volt ereje rá,

hogy a török térnyerést közbetámadásaival időről időre — rendszerint a legjobb, néha pedig éppen a legutolsó pillanatban — visszavesse, lefékezze, vagy korrigálja, végeredményben: a Balkán török uralom alatti egyesítését késleltesse. (Ennek jelentőségét egyébként az sem csökkentheti, hogy a török akciók lefékezése nem csak a magyarok érdeme volt, s az sem, hogy a magyar hadvezetésnek egyszer-egyszer — különösképpen 1402-ben — a szerencse is nagymértékben a kezére játszott.) Aligha lehet véletlen, hogy a magyar királyság rugalmas alkalmazkodóképességét tanúsító gyors szakaszváltozások arra az időszakra esnek, amikor a török birodalom területi túlsúlya még nem volt oly nyomasztó, hogy azt aktivitással, a belső erőforrások jobb kihasználásával ideig-óráig ellensúlyozni ne lehetett volna.

Az 1466 és 1520 közti hosszú, egyminőségű időszak — vagyis a küzdelem lelassúbbodása — egyszerre két dolgot jelez. Egyrészt azt, hogy a Balkán török megszállása végleg befejeződött, s ezen a magyar fél már nem képes változtatni. Másrészt azt, hogy Magyar- és Horvátország erejéből futja még arra, hogy a magyar és horvát törzsterületek bekebelezését hosszú időre elodázza, meggátolja. Az adott minőségen belüli mennyiségi változások mindeközben egyértelműen — a szakasz vége felé közeledve pedig: egyre nyomasztóbban — utalnak a szüntelenül növekvő török erőfölényre, ami persze ismét csak nem volt független a török birodalom területi növekedésétől. Így aztán, amikor a török—magyar küzdelem menete 1520 után újra felgyorsult, a magyar királyságnak szükségképpen területi integritásának és állami függetlenségének elvesztésével kellett fizetnie az erőviszonyokban bekövetkezett s az elmúlt 50 esztendőben visszafordíthatatlannak bizonyult erőeltolódásokért.

Kubinyi András

A MAGYAR ÁLLAM BELPOLITIKAI HELYZETE MOHÁCS ELŐTT

A magyar királyság belpolitikai helyzete a Mohácsot megelőző évtizedben szövevényeiben szinte áttekinthetetlen, eseményekben gazdag képet mutat, amelyet rövid tanulmányunkban csak főbb vonásaiban van módunk ismertetni. Elöljáróban azt is meg kell jegyeznünk, hogy ekkor az ország gazdasági helyzete is rosszabb képet mutat a korábbinál. A tízes évek elején Németországban gazdasági válságjelenségek mutatkoztak, és ezek hatása hazánkra is kiterjedt.[1] A parasztháború és az azt követő megtorlás ezenkívül súlyosan érintette a jobbágyság termelőerejét, mindez pedig katasztrofálisan hatott legtöbb városunk gazdasági erejére.[2] Nem volt sokkal könnyebb helyzetben az uralkodó osztály sem. A régi módon gazdálkodó nagybirtok nem tudott jövedelmezően termelni, a birtokigazgatás költségei szinte felemésztették a jövedelmeket. Igaz, a birtokigazgatási szervezet nagysága biztosította azt a hatalmat a nagyúr számára, amely szinte lehetetlenné tette kihagyását az állam irányításából, és így lehetővé vált számára az állami jövedelmek törvényes és törvénytelen kisajátítása.[3] Az állami funkciót nem viselő urak viszont sorra eladósodtak.[4] Mind a nagy-, mind a középbirtokosok egy rétege már erő-

[1] *Westermann, Ekkehard:* Das Eislebener Garkupfer und seine Bedeutung für den europäischen Kupfermarkt von 1460 bis 1560. Köln, 1971. 68—70. l.

[2] *Kubinyi András:* Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). Budapest története II. Bp., 1973. 237—239. l.

[3] *Kubinyi András:* A budai vár udvarbírói hivatala (1458—1541). Levéltári Közlemények 35 (1964) 87. l., *Uő:* A kaposújvári uradalom és a Somogy megyei familiárisok szerepe Újlaki Miklós birtokpolitikájában. (Adatok a XV. századi feudális nagybirtok hatalmi politikájához.) Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 4. (1973) 32. l. Bizonyos mértékben segített nekik a pénzjáradékra való áttérés — bár ez sem vált még teljesen általánossá —, a rendkívüli taksák kivetése és természetesen az állami adó megszerzése. Vö. *Szabó István:* A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig. Bp. 1975. (Agrártörténeti Tanulmányok 2.) 62—77. l. — Megjegyezzük még, hogy a feudális nagyurak összes kiadásai nehezen állapíthatók meg, hiszen általában egyes uradalmak számadásai maradtak fenn, és nem összesítésük.

[4] L. pl. Somi Gáspár zavaros birtokzálogosításait: *Kubinyi András—Fügedi Erik:* A budai káptalan jegyzőkönyve. Történeti-statisztikai Évkönyv 1967—1968. Bp., 1970. 39. l.; Szentgyörgyi Péter országbíró politikai szereplését Lorenz Saurer alsó-ausztriai vicztum szegénységével magyarázta Serntein császári kancellárhoz írt jelentésében: „wer im etwas geb, dann er ist armb, des Partej belib er". HHStA, Maximiliana K. 30. fol. 44v—45. 1513. X. 15.; Szentgyörgyi ekkor már elvesztette erdélyi vajdaságát.

teljesen bekapcsolódott az árukereskedelembe.[5] Ennek politikai hatását azonban még csak csíráiban lehet kimutatni.[6] A többi főúr számára létérdek volt mind a jobbágyterhek fokozása, mind pedig az államkormányzatban való részvétel.

Ellentmondásosan alakult az uralkodó osztály felsőbb és alsóbb rétegei közti viszony. Korszakunkban a régi „familiáris" kifejezést a „servitor" váltja fel, és ez bizonyára tükrözi a nagyúr és a szolgálatába álló nemes

[5] Ide számíthatjuk főképp Ákosházi Sárkány Ambrust, az 1525-ös hatvani országgyűlés által elcsapott országbírót. Apja, a Zala megyei középnemesi családból való volt *Csánki Dezső:* Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. III. Bp., 1897. 180. l. Sárkány Bertalan a budai polgári kapcsolatokkal is rendelkező Keszi, másként Berki Benedek ítélőmester leányát vette el. *Bónis György:* A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp., 1971. 184. l.; *Kubinyi András:* Budai és pesti polgárok családi összeköttetései a Jagelló-korban. Levéltári Közlemények 37 (1967) 260—261. l. Az ebből a házasságból született Ambrusnál a polgári kapcsolatok csak erősödtek. A kolozsvári eredetű és trencséni polgár Salczer Lőrinc harmincados leányát vette feleségül. Salczer, akinek számos feudális úr adósa volt, a Szapolyaiak szolgálatában állott, akiknek bajmóci várnagya lett. Nemesi birtokokat szerezvén, „zábláti" előnevet vett fel. Vö. *Szerémi* és *Ernyey József:* A Majthényiak és a Felvidék. Történelmi és genealógiai tanulmány. I. Bp. 1913. 617—619. l., OL Fkgy. Révay cs. lt. Jura in Blatnica, Fasc. III. nr. 15—16, Fasc. IV. nr. 3., Salczer másik veje Hradnai Holy Pál nagyszombati polgár lett, akit Mátyás 1488-ban nemesített. *Sch. Gy.:* Hradnai Holy Pál címeres nemeslevele 1488-ból. Turul 14 (1896) 135—136. l., *Wertner Mór:* Újabb adatok Hradnai Holy Pál ismeretéhez. Turul 32 (1914) 85—86. l.; Holy — eredetileg nyilván apósával társulva — maga is harmincados volt, Ulászló 1494-ben vette el tőle a pozsonyi harmincadot. OL Ft. Pozsony v. lt. Okl. 4012. sz.; 1497—1499-ben megint pozsonyi (és soproni) harmincados. *Házi Jenő:* Sopron szabad királyi város története. I/6. Sopron, 1928. 158, 189. l.; 1501-ben sógorával, Sárkánnyal Pozsony megyei adószedők, de Sárkány ez év februárjától már pozsonyi ispán, egyben királyi udvari familiáris. OL Fkgy. Révay cs. lt. Fragm. div. fam. Fasc. CV.; Bár a pozsonyi ispánság bárósággal járt, az idézett forrásokban a király és a kincstartó nem az ezzel járó magnificus, hanem csak az egregius címmel illetik. Sárkány 1505-ben azonban már magnificus címmel veszi zálogba a soproni főispánságot és városkapitányságot. *Házi J.* i. m. I/6. 219—220. l. Még 1509-ben is pozsonyi és soproni főispán. OL Ft. Pozsony v. lt. Okl. 4388. sz., *Házi J.* i. m. I/6. 248—249. l.; Ebben az évben bérbe veszi a pozsonyi harmincadot apósával, Salczer Lőrinccel, sógorával, Nagyszombati Holy Pállal, valamint Herendi Miklós alkincstartóval. OL. Dl. 82 290.; 1510-ben a máramarosi sókamaraispánságot veszi bérbe, és ekkor elveszik tőle a pozsonyi harmincadot. OL Ft. Pozsony v. lt. Okl. 4415. sz.; Máramarosban (Szalkai) László deák volt a társa. OL Fkgy. Révay cs. lt. Fragm. div. fam. Fasc. CV.; 1512—1514-ben a budai harmincadot bérli. OL Ft. Bártfa v. lt. Okl. 4245. sz., Hazai Okmánytár IV: 445—446. l.; De már előbb, 1511-ben sógorával, Holyval újra zálogba veszi a pozsonyi harmincadot. OL Ft. Pozsony v. lt. Okl. 4422. sz.; 1518-ban már másik sógora, Zábláti Salczer Jeromos a társa. *Házi J.* i. m. I/6. 373. l.; 1522-ben a pozsonyi és soproni harmincadokat bérli Bornemissza Jánossal közösen, de Báthori István nádor és helytartó el akarja venni tőlük. I. m. I/7. Sopron, 1929, 31—32. l.; A két nagyúr nem akarta visszabocsátani az értékes bérletet, a nádor Bornemisszával szemben engedett is, de Sárkánnyal szemben nem. OL Ft. Pozsony v. lt. Okl. 4766, 4767. sz.; 1524-ben azonban — most már országbíróként — újra ott találjuk a pozsonyi harmincad élén. Uo. 4868. sz.; Sárkány harmincad- és sókamarabérletei is üzletelésre utalnak, vannak azonban konkrétabb adataink is. Így üzleti kapcsolatban állott a Fuggerek velencei fiókjával,

kapcsolatának átalakulását is.[7] Ugyanakkor a servitor egyre gyakrabban részesül döntően pénzbeli juttatásban,[8] ami viszont az úr és „jámbor szolgája"[9] közti kapcsolat lazulásához vezethetett. Amellett, hogy urak birtokos nemeseket kényszerítenek be famíliájukba,[10] az ellenkezőre is van már adatunk: az úr kényszerül a környék tekintélyes nemesei szolgálatba vételére. Pl. a szlavón bánok többnyire átveszik elődeik gazdag

---

von Pölnitz, Götz Freiherr: Jakob Fugger. Quellen und Erläuterungen, Tübingen. é. n. 377. l., 1525-ben a hatvani országgyűlésen azzal vádolja a köznemesség, hogy bőrrel és marhával kereskedett, bort mért, mint egy korcsmáros, a harmincaddal elnyomorította a szegénységet. Így veszti el országbírói méltóságát. *Von Engel, Johann Christian:* Geschichte des ungrischen Reichs und seiner Nebenländern, II. Halle, 1798, 44. l.; Nem volt olyan nagy birtokszerző, mint a kortárs urak. Ónodi uradalmát, amelyre Miksa császártól (!) 1511-ben örökös bárói címét kapta (*Áldásy Antal:* A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának címjegyzéke. II. Címereslevelek. 2. l. füzet, Bp., 1923. 71. l.) eladta Szapolyai vajdának. OL Dl. 106 083. 18—19.; Szerzett azonban birtokokat Morvaországban, és ezért épített ki jó kapcsolatokat a morva bárókkal. L. erre és birtokaira végrendeletét: Történelmi Tár 1901. 138—146. l. (Egyben adósaira és hitelezőire, budai polgárokkal való kapcsolataira is érdekes.)

Részletesen ismertettük Sárkány példáját, de még többször kell rá hivatkoznunk. A mindvégig üzletelő, polgári rokonsággal rendelkező Sárkány, aki különben Burgio pápai nuncius szerint 1525 tavaszán Szalkai érsekkel (egykori üzlettársával) és Várdai Pállal együtt triumvirátusban kormányozta az országot (Monumenta Vaticana Historiam Regni Hungariae illustrantia [a továbbiakban: Mon. Vatic.] II/1. Magyarországi pápai követek jelentései 1524—1526, Bp. 1884, 160. l.), úgy látszik, minden politikai csoportosulással igyekezett jó kapcsolatot tartani. Még csak azt jegyezzük meg, hogy végrendeletében 1524-ben legjobban a Szapolyai vajdához fűződő kapcsolatait emeli ki „mintegy kegyes urának" nevezve. (Hiába, apósa és sógora annak servitorai voltak.) A vajda után üzlettársa, Szalkai és rokona, Gosztonyi János püspök következik (Történelmi Tár 1901. 142—143. l.). Rokonságában különben bárói rendű nincs, testvéreit sem házasította össze bárókkal, csak köznemesi és polgári rokonairól tudunk.

Sárkány nem volt az egyetlen üzletelő báró, igaz, a többi nem érte őt utol. Nemesekre két példa: Gyáli Kenderesi Mihály, akit a rendek több ízben választottak a királyi tanácsba (*Bónis Gy.* i. m. 348—349. l.), megyéjétől igazolást szerzett, hogy nemes, aki ilyenformán vámmentességet élvez (Károlyi Oklevéltár III. Bp. 1885., 44 l.), Pest megyei nemesként nyilván marhakereskedő lehetett. A másik példa a Valkó megyei Szentpéteri Lászlóé, aki eredetileg Geréb Péter familiárisa volt (OL Fkgy. Révay cs. lt. Fragm. div. fam. Fasc. CV.), majd 1511-ben a rendek országos kincstartóvá választották (OL Dl. 22. 224.). Ő gabonakereskedelemmel foglalkozott (OL Ft. Zay cs. lt. 49.).

[6] Vö. *Elekes Lajos:* A középkori magyar állam története megalakulásától mohácsi bukásáig. Bp. 1964. 278—280. l. A kérdés bővebb vizsgálatot igényel.

[7] Külön adatokat nem idézünk; bármely korabeli oklevél vagy számadáskönyv (pl. a 76. jegyzetben idézett) ezt igazolja.

[8] *Mályusz Elemér:* A magyar társadalom a Hunyadiak korában (A hűbériség és rendiség problémája.) Mátyás király emlékkönyv. Bp., é. n. I. 397—398. l.

[9] Vö. Drágffy János 1524. évi végrendeletét: „Hagyom az en germekymet es ÿambor zolgaÿmath az en azzon felessegemnek, tharcha, newelÿe germekÿmet es zolgalthassa ambor zolgaÿmath es othalmazza mÿndenbe es elÿen az ew thanachÿwal, mÿnth zokot zolga thanachÿawal ÿlnÿ. Hagÿomazttazen ÿambor zolgaÿmnak, hogy az en felessegemnek es germekymnek zolgalyathok hywen ygazan, mÿnth ÿamboroknak kel zolgalnÿ." OL Ft. MTA Kézirattára, okl. 643. sz. Ugyan-

nemesekből álló famíliáját, hiszen nélkülük nem kormányozhatnak.[11] A nagyurak mellett servitoraik tanácsa működött, nekik is ki kellett kérni e tanács belegyezését, akár a királynak az övékét.[12] A tehetős nemesek tehát szívesen éltek a familiaritás adta lehetőségekkel, annál is inkább, mert egy vezető állású servitor magas fizetést élvezett.[13] A familiaritásnak azonban csak a számukra előnyösebb oldalát vállalták, a hátrányosat, pl. az úr bírói hatalmát felettük, már kevésbé.[14] Az egyedi helyzettől függött tehát, hogy mikor számíthatott az úr servitorai feltétlen támogatására, és mikor függött ő azoktól. Mindehhez hozzájárult a jobbágyság újabb osztályharcától való félelem, amely bizonyos mértékben összekapcsolta az uralkodó osztályt.[15]

Az ingataggá vált gazdasági és politikai helyzetet csak súlyosbította a török szomszédság. A végvárvonal és az ott állomásozó katonaság fenntartása az ország rendes bevételeit akkor is meghaladta volna, ha azok

---

itt említi, hogy felesége „melle hagÿom ez ÿambor zolgaÿmath, Dawÿthoth es Sarmasagÿ Mÿklosth." Sarmasági tekintélyes Közép-Szolnok megyei nemes család sarja volt (*Csánki D.* i. m. I. Bp. 1890, 576.), aki megyéje követe volt az 1505-ös országgyűlésen: *Kovachich, Martinus Georgius:* Supplementum ad vestigia comitiorum apud Hungaros. II. Budae 1800. 335. l.

[10] *Kubinyi A.:* A kaposújvári uradalom i. m. 26—31. l.

[11] Pl. Alapi Boldizsárt, aki Corvin János vicebánja volt (OL Dl. 32 805.), 1513-tól Beriszló bán is vicebánjává teszi (OL Dl. 37 944., stb.); Beriszló szolgálatában állott Bradach Imre, aki ura halála után lett vicebán (OL Dl. 104 390. és 104 665.); Challowith Pál Kanizsai György vicebánja volt (OL Dl. 104 628.), majd Beriszló servitora lett (OL Dl. 104 635—36.). — Nelepeczi Ferenc szintén vicebán volt (OL Dl. 46 820., 104 628.), majd Beriszló servitora lett (OL Dl. 94 790, 94 800, 94 813.); Pekri Lajos Kanizsai György (OL Dl. 104 628.), majd Both András (OL Dl. 106 083. 114—115.) vicebánja, majd úgy látszik, Batthyány Ferenc bán embere volt, stb. (OL Dl. 104 441.).

[12] Vö. *Kubinyi A.:* A kaposújvári uradalom i. m. 23—27. l. és fenn, 9. jegyzetben.

[13] Hippolit érsek idejében az esztergomi várnagy 150 ft évi fizetést kapott. *Fügedi Erik:* Az esztergomi érsekség gazdálkodása a XV. század végén. Századok 94 (1960) 513. l.; Hasonló volt Brandenburgi György vajdahunyadi várnagyainak fizetése is. 1512-ben Folthi László és Bekes János várnagyok fejenként 158 ft fizetést (és ruhára 10 ft-ot) kaptak. *Pataki Josif:* Domeniul Hunedoara la inceputul secolului al XVI-lea. Studia şi documente. Bucureşti, 1973. (Biblioteca istorica XXXIX.) 9. l.; L. még fenn, 8. jegyzetben.

[14] Vö. Várdai Ferenc erdélyi püspök két magas állású „zolgaÿa" ügyét. Az egyiket a püspök, „mÿnth zamadathlan zolgaÿath" lecsukatta, mire testvére, (Szentmihályi) Tamás deák megszökött és három megye nemességét kérte, hogy a királynál járnának el érdekében. „Erdélÿ pÿspek ew kegÿelme el felette az nemessek zabadsagath, ez mÿ atÿank fÿanak atÿafÿath minden terwen nel kewl meg foghta, fogsagaba tartja" — mondták a nemesek. A király előtt a nagyúri álláspontot, hogy a számadatlan „szolgát" ura jogosan foghatja el, Drágffy János képviselte. Végül a királyi tanácsból küldtek ki valakit, hogy a számadás az előtt történjen. *Lukcsics Pál:* Drágfi János temesi ispán magyar nyelvű levelei 1524-ből. Magyar Nyelv 25 (1929) 68—69. l.

[15] Vö. A magyar parasztháborúk irodalma 1437—1514. Összeállította *Geréb László,* a bevezetést írta *Székely György,* Bp., 1950., 52—53. l. — *Elekes L.* i. m. 286—290. l.

egy része nem lett volna elzálogosítva, ezért az országot csak a rendek által megszavazott rendkívüli adó, az ún. segély igénybevételével lehetett kormányozni.[16] A jobbágyokra nehezedő adó nagysága ugyan a század elején látszólag esett a Mátyás-korihoz képest,[17] a valóságban azonban azt elérte, sőt gyakran meg is haladta. Az 1498-as és az 1500-as országgyűlések ugyanis visszatértek a banderiális hadrendszerre, azaz az egyháziak meghatározott létszámban, a törvényben név szerint felsorolt nagybirtokosok birtokaik arányában voltak bandériumaik kiállítására kötelezve. A kisebb birtokosok ugyancsak jobbágyaik arányában kiállítandó katonáit pedig a megyei bandériumokba kellett sorolni.[18] Ez a hadsereg valójában a főpapok, bárók és a megyék által fogadott zsoldosokból állott.[19] Zsoldosaikat a bandériumállító urak a saját jobbágyaikra, a megyék a többire kivetett adóból fizették. Ezt a rendszert korszakunkban az ország különböző részéről származó forrásokkal igazolni tudjuk.[20]

[16] *Kubinyi, András:* Die Auswirkungen der Türkenkriege auf die zentralen Städte Ungarns bis 1541. Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege. Hrgb. *von Othmar, Pickl:* Grazer Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte. 1. Graz, 1971. 211—212. l., *Szakály Ferenc:* A mohácsi csata. Bp., 1975. (Sorsdöntő történelmi napok 2.) 78—90. l. — *Hermann Zsuzsánna:* Államháztartás és a pénz értéke a Mohács előtti Magyarországon. (Megjegyzések Thurzó Elek költségvetés előirányzatához.) Századok 109 (1975) 306, 328—332. l.: Várday Pál kincstartó 1523. december 8-i költségvetése 88 000 ft évi rendes jövedelemmel számol, a végvárakra fordított kiadásokat pedig 150 600 ft-ban adja meg. I. m. 329—331. l.; A végvári őrség létszáma 1513—14 táján 7817 fő volt. Egyetemi Könyvtár Kézirattára, Litt. et. ep. orig. 233. sz.

[17] Pl. 1504-ben fél ft volt (OL Ft. Bártfa v. lt. Okl. 3817. sz.), 1505-ben 60 dénár (OL D1. 47 131—47 133.); 1506-ban 50 dénár és 10 dénár a királynénak (Uo.) és *Nagy Iván:* Magyarország pénzügyi történetéhez a XVI. sz. elejéről. Magyar Történelmi Tár 11 (1862) 234. l.; 1507-ben 50 dénár és 10 a harmincadok kiváltására, ill. a nagybányai bányák reformálására (Uo.) — 1508-ban fél ft, azaz 50 dénár) 1509-ben 50 dénár (Uo.).

[18] 1498: 15—22. tc.; 1500: 20—21 tc. Corpus Juris Hungarici. 1000—1526. évi törvényczikkek, Bp., 1899, 602—608. l. és 654—656. l.; Vö. még az 1492: 19—23. tc.-et is. I. m. 490—494. l.

[19] Az 1498: 17. tc. nézetünk szerint világosan kimondja, hogy ezek a telekkatonák zsoldosok, akiket az urak a törvény értelmében a jobbágyok után („de eorum jobagionibus") tartani kötelesek. E szerint erre a seregre nem vonatkozik az 1492-es törvény azon cikkelye, hogy a nemesi felkelést az országhatáron túl nem lehet igénybe venni. I. m. 604.; Vö. még az 1500: 21. tc.-el I. m. 654—656. l.; Ilyenformán a telekkatonaságot — legalábbis a XV—XVI. sz. fordulóján zsoldosoknak tartjuk. Másként: *Borosy András:* A telekkatonaság és a parasztság szerepe a feudális magyar hadszervezetben. Bp., 1971. (Értekezések a történeti tudományok köréből 60.) 57—58. l.

[20] A legvilágosabban Nógrád megyének az 1505 és 1508 között a megyei zsoldosok fizetésére kivetett megyei adóról és az ebből felfogadott zsoldosokról vezetett számadásai mutatják ezt. *Nagy I.* i. m. 233—238. l.; Ennek alapján a megye annyi dénárt vetett ki egy jobbágyportára, hogy ennek évi adóterhe a királyi adóval együtt pontosan egy forintot tegyen ki (1505: 50; 1506: 40; 1507: 40; 1508: 50); A megye valóban tartott 60 lovas zsoldost megyei középbirtokos nemesek parancsnoksága alatt, és ezt a bandériumot a király is felhasználta időnként. A megyei urak különben az adó terhére jelentős összegeket vettek fel adószedés stb. címén.

Az így kivetett hadiadó (pecunia exercitualis), a történeti irodalomban található ellenkező nézetekkel szemben, nem esett egybe a királyi kincstár számára megszavazott segéllyel.[21] Az új rendszernek katonailag nem sok haszna volt, annak ellenére, hogy a délvidéki urak és megyék csapatai, valamint néhány egyházi bandérium kétségkívül részt vett a török elleni harcokban.[22] A valóságban az urak és a megyék a teljes adót beszedték, de csapataikat csak töredékesen állították ki.[23] Nagyobb volt ennek a rendszernek politikai jelentősége. Azon megyék bandériumai, ahol viszonylag kevés volt a báró, karhatalmat nyújtottak a köznemességnek az országgyűléseken, viszont a nagyurak bandériumállítási joga mélyítette a szakadékot köztük és a köznemesség közt.

A terhek, akár a hadiadóról, akár a segélyről volt szó, mindenképp a jobbágyot sújtották,[24] és ez hozzájárult a jobbágyok számának, és így az

---

Olykor még magasabb adót vetett ki a megye, és az adószedők sem számoltak el mindjárt. Sáros megye 1499-es adójáról pl. Szinnyei Mátyás és Bertóthi Szaniszló csak 1515-ben (!) számolt el: „pro connumeratione et exactione taxe unius floreni bina vice pro sustentatione gentium sew stipendiariorum predicti comitatus nostri". OL Dl. 47 107.; A megyei adóra vonatkozó adatokat szaporíthatnánk.; A bandériumtartó főurak által — a királyi dicával gyakran együtt szedett — „pecunia exercitualis"-ra l. *Szabó I.* i. m. 94. l. 41. j.; Megjegyezzük, hogy *Szabó* azonosítja őket. L. azonban pl. *Veress Endre:* Gyula város oklevéltára (1313—1800). Bp., 1938, 74. l.: „Dica Regiae M^tis^ et pecuniae exercituales circa festum Sancti Michaelis... Taxa Regiae M^tis^ feria secunda post festum Purificationis Mariae 1519..."

[21] Vö. *Mályusz E.* i. m. 393—394. l., aki világosan látta az 1500: 21. tc. jelentőségét. Nézete csak annyiban módosítható, hogy nem az egész egyforintos adóról van szó, hanem annak csak egy részéről. Igaz, sok báró magának utalványozhatta a király részét is, mint az előző jegyzetben id. adat mutatja.

[22] 1519-ben Bakócz érsek bandériuma állomásozik Szlavóniában. OL Dl. 47 310.; Egy hírben néhány megye (bandériuma) felkeléséről olvasunk Bali bég ellen. HHStA Gr. Corr. 25/a. 1523. IV. 24. Burgo jelentése Ferdinándhoz.; A király az egyházi és világi urak csapatait Temesvárra és Pétervárra küldi: Uo. 1523. V. 14. Burgo Ferdinándnak.; „Gentes prelatorum continue expediuntur, sed maiori numero opus esset." Uo. 1523. V. 30.—VI. 1. Ua. ugyanannak.; „Conventus his dominorum in regno Hungarie ad hoc conclusit, velint iam dimittere gentes suas versus Turcos." Uo. 1524. III. 31. Schneidpöck Ferdinándnak.; Rövidesen a fegyverkezés megakadt, mivel a bárók nagyobb erőfeszítést követeltek az egyháziaktól, „quod ecclesiastici ipsi multum gravantur, cum dicunt se omnes suas facultates libenter impensuros, ipsosque barones idem facere debere." Uo. 1524. V. 1. Ua. ugyanannak,; Végeredményben 1526. június végén Tomori seregében csak az esztergomi érsek, a pécsi püspök, az esztergomi káptalan és a szekszárdi apát bandériuma harcolt. *Wenzel Gusztáv:* Marino Sanuto világkrónikájának Magyarországot illető tudósításai. Magyar Történelmi Tár 25(1878) 360—63. l.

[23] Az előbbi jegyzet is igazolja, hogy a feudális urak bandériumai ritkán állottak készen. L. még *Mályusz E.* i. m. 388—389. l.

[24] Még 1514 után is voltak parasztmegmozdulások az adó miatt; pl. 1516-ban Kerhen Miklós és Szentléleki Ákosfi Miklós özvegye birtokán „ratione commotionis et insurrectionis rusticorum, seu jobagionum eorum contra homines ipsorum vicebanorum et iudicium nobilium, qui pro exactione presentis contributionis sue Maiestatis transmissi fuerunt". OL Dl. 47 190.

adóalap csökkenéséhez.[25] Bonyolította a helyzetet, hogy az állandó török betörések következtében a déli végvidék környéke szinte teljesen kipusztult. Igaz, a magyar végbeliek hasonlóképp kipusztították Észak-Szerbiát és Észak-Boszniát.[26] A zsákmányolási lehetőség csökkenése szükségessé tette — erre Werbőczy egyik beszéde is utalt — a végbeliek zsoldjának emelését.[27] Ha arra gondolunk, hogy ez annak ellenére következett be, hogy az 1510-es évek végéig, bár megszakításokkal, közel negyven éven át béke volt Magyarország és a török között, akkor megérthetjük, hogy a húszas években miért válaszoltak magyar részről a törökkel való békét javasló lengyel indítványokra rendszerint azzal, hogy a béke alatt pusztult el az ország.[28] A magyar vezetők tudták, hogy az

[25] Vö. *Kubinyi A.:* Die Auswirkungen i. m. 203—204. l.

[26] A magyar határvidéken a végvárak környékét a török kipusztította már. Bornemissza János joggal utalt erre 1523-ban: „castra Croacie et Dalmacie et Bozne et illis vicina manebunt in desertis et cogentur fama mori aut relinquere Thurcis sine obsidione, manebunt solum illa, que victualibus et hominibus provisio esse poterit". Gr. Corr. 25. a. Melléklet Burgo 1523. III. 14-i, Ferdinándhoz küldött jelentéséhez.; A török terület kipusztítása: *Vasić, Milan:* Der Einfluss der Türkenkriege auf die Wirtschaft des osmanischen Grenzgebietes in Serbien und Bosnien (1480—1536). Die wirtschaftlichen Auswirkungen i. m. 308—309. l.

[27] *Fraknói Vilmos:* Werbőczy István kiadatlan levelei és egy országgyűlési beszéde, 1513—1526. Magyar Történelmi Tár 23(1877) 142. l.: „desolata sunt confinia per continuos illius incursus, abducti rustici de pertinenciis illorum; in multis locis, presertim Bozne et regni Croacie, manserunt nude arces, sola menia, multe ex illis iam occupate sunt, multe dirute. Quam ob rem necesse fuit augere stipendium et sallarium officialium, castra ipsa finitima tenencium, decrescentibus eciam proventibus."

[28] Vö. II. Lajos válaszát a lengyel követeknek 1525. július 23-án: „non sibi videri ex re sua et regnorum, ut federa sanctiat vel inducias cum hoste illo ineat, cum satis fuerit compertum, quod iam alias tenentibus induciis sit regnum hoc perpessum non parvam jacturam, quod illo potissimum tempore sit terra depopulata, arces intercepte et quedam dirute." Acta Tomiciana VII. k. 306—307. l.: Elsősorban a köznemesség volt már korábban a török fegyverszünet ellensége. Vö. Burgo jelentéseit Ferdinándhoz, Gr. Corr. 25/a. 1523. V. 5.: „aliqui ex dominis probant illas treugas, aliqui ex regnicolis... ostendunt se aversos." Uo. 1523. V. 12.: az urak „vident necessitatem ita agendi, sed difficultas stat, quia regnicole ab eo erunt aversi, dubitantes fore etiam hoc modo ruinam suam et pocius vellent insurgere nunc viritim, si haberent, qui juvarent contra Turchum." Végül Burgo Uo. 1523. VII. 3-i jelentésében számolt be a királyi tanács azon üléséről, ahol végül is elvetették a török fegyverszünet tervét. Nyolc tanácsos volt jelen. Az elvetés indokai: nem lehet békét kérni, mert a magyar király még sohasem kért békét a töröktől. Ha helyette a lengyel király kérne, ebből is tudná a török, hogy a magyarok félnek. és ezért siettetné az ország elfoglalását. A török szultán továbbá most hatalmas, erejét a rodoszi stb. veszteségek sem gyengítették, ismeri a keresztény fejedelmek egymás közti viszályait, Magyarország és a király más tartományai belső nehézségeit, tudja, hogy Ferdinánd új fejedelem Ausztriában, ahol az uralkodói javak kimerültek és zálogban vannak (tehát nem tud segíteni!), és így a békeajánlattól csak nagyobb kedvre fog kapni. Régen a magyarok mindig belefoglalták a keresztény fejedelmeket a fegyverszünetbe, ami a töröknek akkor sem tetszett. Most, hogy a magyar „olyan lett, amilyen", a török azt fogja mondani, hogy a magyar mások nélkül békét sem köthet. Végül a német birodalom csak azzal a feltétellel ajánlott fel 4000 gyalogost, hogy a magyarok sem békét, sem fegyverszünetet nem kérnek a töröktől.

ország képtelen a fegyveres békét hosszabb ideig fenntartani, de azt is, hogy a török végbeli katonaság is előbb-utóbb lehetőséget fog keresni, az elpusztult határvidék helyett, gazdagabb vidékek megtámadására. Két út állott a magyar kormány előtt. Magyarország állandó pusztítását elvileg azzal lehetett volna megakadályozni, hogyha a Mátyás-korban, úgy látszik, éveken át fennálló megegyezés értelmében átengedik a törököt a gazdag stájer és krajnai tartomány megtámadására.[29] Miksa császár ezért egész uralkodása alatt nem tévesztette szem elől a magyar—török kapcsolatok alakulását és követelte, hogy amennyiben a magyarok békét kötnek a törökkel, abba foglalják bele Ausztriát is.[30] A török betörések annál veszedelmesebbnek látszottak az osztrák feudális urak számára, mert parasztjaik a Mátyás-korban maguk vették a kezükbe a védekezés ügyét, és ez veszélyt jelentett az urak számára.[31] 1524 tavaszán a magyar udvar — a Budán tartózkodó császári követ tudta nélkül — állítólag ilyen irányú tárgyalásokat folytatott a törökökkel.[32] Az ügyesen félrevezetett követ, Hans Schneidpöck Frhr. von Schönkirchen magát mentegető és így az ügyet elbagatellizáló jelentésében végül közölni tudta a feltételeket: a magyarok adót fizetnének a töröknek, és átengednék csapa-

[29] Ezzel vádolta III. Frigyes 1474-ben Mátyást. *Stephanus Katona:* Historica critica regum Hungariae stirpis mixtae. XV. Colotzae 1792. 682—683. l.; Annyi mindenesetre érdekes, hogy a stájerországi török betörések 1471-ben kezdődtek, és 1493 után hosszú időre megszűntek. *Tremel, Ferdinand:* Land an der Grenze. Eine Geschichte der Steiermark. Graz, 1966. 110—112. l.; Karintiában pedig a török betörések kizárólag Mátyás utolsó két évtizedére esnek: *Neumann, Wilhelm:* Die Türkeneinfälle nach Kärnten. Südostforschungen 14(1955) 84—109. l.; Osztrák kémek még azt is tudni vélték, hogy Mátyás előkelőivel titkos tanácskozásban megállapodott, hogy török segítséggel tör be Ausztriába. A török császár ugyanis öt évre 6000 embert ígért volna kölcsön adni a magyaroknak, akiket ő fizet, ezek mellé 4000 törököt a magyarok fogadtak volna zsoldba. HHStA Maximiliana K. 41. (alt. 34. III. 12.) fol. 2—2v. Ez természetesen kacsa volt. Azt viszont Mátyásnak a szultánhoz intézett leveléből tudjuk meg, hogy tényleg fennállt a megegyezés a törökök és a magyarok között, hogy az előbbiek rablóhadjáratokat folytathatnak a német császár tartományaiban, ezért szabadon átvonulhatnak magyar területen, de itt nem fosztogathatnak. Mivel 1480-ban ezt a törökök megszegték, a király a szultánhoz fordult. *Fraknói Vilmos:* Mátyás király levelei. Külügyi osztály. II. Bp. 1895, 388—390. l. (Erre az adatra Rázsó Gyula barátom hívta fel a figyelmemet)

[30] Pl. HHStA Maximiliana K. 29. 1513. VIII. 14-i, VIII, 27-i, IX. 12-i, X. 24-i iratok.; 1519-ben úgy tudták, hogy a magyarok olyan fegyverszünetet kötöttek a törökkel, amely szerint ezek 300 lóval és ugyanannyi martalóccal a fegyverszünet megsértése nélkül betörhettek Ausztriába. Uo. K. 38. fol. 616—617.; Nem véletlenül utasítja az 1510-es évek elején egy krajnai török betörés után a császár magyarországi követét, hogy ezért tiltakozzon a magyar királynál, és ügyeljen „ne in conclusione cum turcis negligamur." Uo. K. 39. (alt 32 b. I/10.) fol. 15v.

[31] *Székely György:* A török hódítók elleni védelem ügye a Dózsa-parasztháborútól Mohácsig. Századok 86(1952) 119. l.

[32] L. az ügyre: *Szabó Dezső:* Küzdelmeink a nemzeti királyságért, 1505—1526. Bp., 1917. 188. l., *Lhotsky, Alphons:* Das Zeitalter des Hauses Österreich. Die ersten Jahre der Regierung Ferdinands I. (1520—1527). Wien, 1971. (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Veröffentlichungen der Kommission für Geschichte Österreichs, Bd. 4.) 173. l.

tait.[33] Ezt végül is a császári (és pápai) diplomácia megakadályozta.[34] A Habsburg-sógor II. Lajos nem is mehetett komolyan bele ilyen alkuba, annál kevésbé, mert ez sem oldotta volna meg a végvárak fenntartási gondjait.[35]

A másik lehetőség a háború volt. A magyar udvar, 1523-ban és 1525-ben is a háború mellett döntött. Budán ugyan világosan látták — mint azt az idézett 1523-as adatok is mutatják —, hogy az ország a háborút egyedül nem bírja el, ezért olyan helyzetet akartak teremteni, hogy az ígért birodalmi segítségen kívül a két szomszéd, rokon és a török támadásnak éppúgy kitett uralkodót, Ferdinánd osztrák főherceget és Zsigmond lengyel királyt is bevonhassák a harcba. Ezt a célt szolgálta az 1523 őszén a három szomszéd ország között tartott bécsújhelyi tanácskozás, amelyen a magyarok kész tervvel álltak elő.[36] Offenzív háborút akartak, amelynek valódi célja nyilvánvalóan Nándorfehérvár visszavétele és a végvárvonal helyreállítása lett volna.[37] A tárgyalások kudarca nyilvánvalóan hozzájárult a következő év tavaszán felröppentett török fegyverszüneti hírekhez.[38] A magyar udvar politikája azonban változatlanul a három ország szövetségét szorgalmazta, ezért igyekezett — különben eredménnyel — a magyar diplomácia békét létrehozni a lengyelek és Brandenburgi Albert porosz nagymester között, hogy így a lengyelek ne hivatkozhassanak a porosz háborúra. Ennek ellenére sem sikerült Zsigmond királyt rávenni a török háborúra.[39] Végeredményben a magyar kormány a meg-

[33] HHStA Gr. Corr. 25/a. 1524. V. 4. Schneidpöck Ferdinándnak: „que conditiones hoc pacto essent, ut Turcis ipsis tributum penderent ac passum liberum per Hungariam Turcis sinerent."

[34] L. fenn, a 32. jegyzetben id. irodalmat.

[35] Schneidpöcknek az esetet szépítő jelentéséből (l. fenn, 33. jegyzetet) annyit elfogadhatunk, hogy a tárgyalásokat a magyarok mintegy zsarolásra, nagyobb külföldi támogatás megszerzésére akarták felhasználni.

[36] Acta Tomiciana VI. 327—337. l.; A lengyelek az offenzív háború ellen voltak, a magyarok 60 000 (!) embert ígértek, az osztrákok tízezret. Vö. *Szabó D.:* Küzdelmeink i. m. 182—187. l.; *Heiss, Gernot:* Politik und Ratgeber der Königin Maria von Ungarn in den Jahren 1521—1531. Mitteilungen des Instituts für die österreichische Geschichtsforschung 82(1974) 126. l., *Ankwicz—Kleehoven, Hans:* Der Wiener Humanist Johannes Cuspinian, Gelehrter und Diplomat zur Zeit Kaiser Maximilians I., Graz—Köln, 1959. 215—218. l.

[37] Vö. HHStA Gr. Corr. 25/a. 1523. VII. 3. Burgo Ferdinándhoz: miután beszámolt, hogy a magyar királyi tanács a béke ellen döntött, így folytatja: „hac hieme tam de Vngaris, quam aliis subditis suis et a serenitate vestra, quam ab aliis principibus Christianis disponantur et parentur necessaria, ut primo vere fieri possit obsidio Nandoralbe" stb.

[38] A magyarok a 60 000 ember irreális felajánlásával különben „öngólt lőttek". A pápai segélypénzt kérve „obiecit nobis legatus: ad quid, inquit, expetitis a me pecunias, si dicitis vos habere sexaginta milia hominum, ergo iam non indigetis istis pecuniis." OL Dl. 82 631. Várdai Ferenc erdélyi püspökhöz írt levél.

[39] Acta Tomiciana VII. 217—255. l.; Ezzel az indoklással szemben *G. Heiss* (i. m. 121—123. l.) a fő okot a magyar udvarban érvényesülő Habsburg-befolyásban keresi. Mária királynét kétségtelenül baráti kapcsolat kötötte össze brandenburgi

alázó feltételeket tartalmazó 1524-es fegyverszünetet nem fogadta el, de a külföldi támogatást sem tudta biztosítani, noha diplomáciája részleges sikereket el tudott érni, és így a török háború akkor vált Magyarország számára parancsoló szükségességgé, amikor egyedül állott, és talán még sohasem volt oly kevéssé alkalmas a háború végigküzdésére, mint ekkor.

A meglevő erők mozgósítása sem volt könnyű feladat. A király hatalmát törvény is korlátozta, számos intézkedése tanácsi jóváhagyáshoz volt kötve.[40] Ez a tanács Európa-szerte párját ritkítóan anakronisztikus intézmény volt, csupán a lengyel szenátus hasonlítható hozzá.[41] Lényegében egybesett a feudális uralkodó osztály két első rendje összességével. Ülésein részt venni voltak jogosultak az összes főpapok, az országos főméltóságok viselői (az ún. igazi bárók), valamint az egyre gyakrabban mágnásnak nevezett nagybirtokosok, azaz lényegében a bandériumállító urak. (Közülük került ki az „igazi bárók" zöme is.)[42] E körülbelül hetven személyhez számítandók még a királyi hivatalok vezetői, a király által meghívott tanácsosok, a kúria bírái, valamint az országgyűlés által választott köznemesi ülnökök.[43] Ilyen nagy számú testülettel lehetetlen volt kormányozni, és mivel a nagyurak amúgy is szívesebben tartózkodtak jószágaikon, a teljes tanács hatáskörét tagjainak az éppen az uralkodó környezetében tartózkodó, állandóan változó létszámú töredéke gyako-

---

rokonaival, viszont Poroszország világi hercegséggé válása éppen nem állott a Habsburg-család érdekében. Vö. *Grassmann, Antjekathrin:* Preussen und Habsburg im 16. Jahrhundert. Köln und Berlin, 1968. (Studien zur Geschichte Preussens, Bd. 15.) 17—26. l.

[40] A tanács korabeli szerepére, összetételére, a király hatalmának korlátozására l. *Kubinyi András:* Die Wahlkapitulationen Wladislau II. in Ungarn (1490). Herrschaftsverträge, Wahlkapitulationen, Fundamentalgesetze. Hrgb. v. *R. Vierhaus.* Göttingen, 1977., 140—162. l. (Études présentées à la Commission Internationale pour l'histoire des assemblées d'états, 59.) Az alábbiakban elsősorban erre a tanulmányra és az ott idézett forrásokra és irodalomra támaszkodunk.

[41] A XV. század végén a lengyel szenátus 82 tagból állott: két érsekből, hét püspökből, 14 vojvodából és 59 várnagyból (castellanusból). *Wojciechowski, Zygmunt:* L'État polonais au Moyen Age. Histoire des institutions. Paris, 1949, 259—263. l. Nem véletlen, hogy a lengyel követek gyakran nevezték szenátusnak a magyar tanácsot, pl. Acta Tomiciana I. 41—45. l.

[42] Vö. *Fügedi Erik:* A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása. Bp. 1970. (Történeti Statisztikai Kötetek) 1—76. l., *Uő:* Uram, királyom... A XV. századi Magyarország hatalmasai, Bp., 1974. 158—192. l., *Engel Pál:* A magyar világi nagybirtok megoszlása a XV. században. Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei 5(1971) 291—301. l., *Kubinyi András* ismertetése *Fügedi E.:* A 15. századi... i. m.-ről, Századok 107(1973) 753—757. l.

[43] Tanácsnévsorok: *Fügedi E.:* A 15. századi... i. m. 159. l., *Engel P.:* A magyar világi nagybirtok i. m. 302—304. l.; Egyik sem veszi itt tekintetbe az egyháziakat. Így a mindkettő által idézett 1505-ös országgyűlés idején 9 érsek és püspök, a vránai perjel, 31 báró, 21 királyi várnagy, bíró és köznemesi ülnök (az „előkelők") jelentek meg, összesen 62 fő. *M. G. Kovachich* i. m. II. 332—334. l. L. még alább, 46. jegyzetet.

rolta.[44] A teljes tanácsot csak fontosabb alkalmakkor, pl. országgyűlések előtt a királyi előterjesztés megszövegezésére, hívták össze.[45]

Az ország kormányzata szempontjából a tanács kulcsfontosságú volt. Egykori törvényhozási jogköre lecsökkent, de még 1518-ban is megszavazott dekrétumot országgyűlésen kívül.[46] A király két módon tudta akaratát keresztülvinni: neki megfelelő embereket (elsősorban az ott gyakrabban megjelenő udvari méltóságokat) nevezett ki a tanácsba, és csökkentette hatáskörét. Mátyás annak idején mindkét módszert sikerrel alkalmazta, ezért biztosították Ulászló trónra léptekor a nagyurak törvényhozásilag, hogy új méltóság kinevezéséhez, vagy nagybirtok adományozásához beleegyezésük szükséges, hisz ezáltal ellenőrzésük alá tudták vonni a tanács kiegészítését.[47] II. Ulászló tartotta is magát ehhez. Ural-

[44] L. a 40. jegyzetben id. tanulmányunkat.; A császári követek ezeket vagy ezeknek a magját, rendesen „secretiores"-nek nevezték. Vö. Burgo Ferdinándnak, 1523. VI. 24.: „declaravi contenta in illis [Ferdinánd levele] regi et eius secretioribus".; 1523. VII. 3.: „coram rege et octo secretioribus consiliariis introduxi mentionem de presenti statu rerum in hoc regno".; Schneidpöck Ferdinándnak, 1524. V. 4.: „non inveni neque regem, neque eius secretissimos consiliarios digna de hiis [a török fegyverszüneti tárgyalás] novisse".; 1524. V. 4.: „ego cum rege, regina et quibusdam archanis consiliariis bonam intelligentiam satis in rebus, quae hic geruntur, habeo, neque rex, neque regina aut alii archani quippiam de hac re noverunt, unus tamen sub fide causam rumoris hanc (ut scripsi) [a 33. jegyzetben id. fegyverszüneti feltételek] assecuravit".; 1524. V. 29.: „admonebo regem ac suos secretiores".; 1524. VI. 5.: „quae cum habunde ex litteris Serenitatis vestre intellexissem, declaravi illę regię Maiestati ac suis secretioribus". Valamennyit ld. Gr. Corr. 25/a. fasc. Azért idéztük ezeket az adatokat ilyen részletesen, hogy látni lehessen ennek a kis számú „titkosabb" tanácsnak jelentőségét.

[45] 1495: 25. tc. Corpus Juris Hungarici i. m. 576. és 578. l.; A teljes tanács összehívására és ülésezésére számos adat maradt fenn a Mátyás- és Jagelló-korszakból. Egy ilyen tanácskozásra ld. az alábbi adatokat: 1524. II. 4. (HHStA Gr. Corr. 25/b.) Schneidpöck Salamancának: „rex conclusit ad dominicam Reminiscere [II. 21.] convocare omnes suos subditos regni, et quod cum militibus etiam ad resistendum turcis parati sunt."; Ez nem országgyűlés volt, vö. Gerendi királyi titkár levelét Várdai erdélyi püspökhöz, 1524. II. 11.: „ad dominicam Reminiscere Maiestas regia Budam venire aliquot ex dominis potioribus, inter quos et dominatio vestra reverendissima est, iussit causa consultandi de gerendo tanto bello." Dl. 82 634. Lajos maga ezt írja II. 20-án nagybátyjának Pozsonyból: „cras hinc Budam navigare secundo fluvio constituimus tractaturi cum potioribus regni nostri primatibus de his, que ad regnorum nostrorum defensionem necessaria atque opportuna videbuntur". Acta Tomiciana VII. 74.; A király elkésve érkezett. Szalkai kancellár III. 5-én ír Budáról Báthori Andrásnak; „Regia Maiestas iam est Bude. Expectat dominos. Hic est dominus wayvoda, domini Dragffy, Banffy Janos, Tahy Janos, Ladislaus Kanisay. Venient et alii. Magnificentia quoque vestra expectatur. Tractabitur de re Turcica." *Szabó Dezső:* A magyar országgyűlések története II. Lajos korában. Bp. 1909. 195—196. l.; (Szabó D. félreérti, a főnemesi párt egymás közti érintkezéseihez sorolja, i. m. 67. l.) Az eredmény: Schneidpöck Ferdinándnak. HHStA Gr. Corr. 25/a. 1524. III. 31.: idézve fenn, a 22. jegyzetben.

[46] *M. G. Kovachich* i. m. II. 398—418. l. Kiegészítések és javítások a kiadáshoz: *Szabó D.:* Országgyűlések i. m. 229—232. l.; A decretum meghozatalában 10 érsek és püspök, 3 prépost és 33 báró vett részt. I. m. 231—232. l.

[47] L. fenn, a 40. jegyzetben id. tanulmányunkat.

kodása első évtizedében 29 személy viselt bárói méltóságot,[48] közülük 25 már előbb is az volt, vagy bárói családból származott,[49] hárman a banderiátus urak közé kerültek,[50] csupán egy igazi „homo novus"-t találunk.[51] Az 1500-as években az arány változott. 29 személy közül csak 18 régi báró,[52] egy banderiátus főúr,[53] 10 viszont új ember.[54] Az 1510-es évek

[48] Az alábbiakban helyhiány miatt csak a neveket adom meg. Jagelló-kori archontológiánk nincs, így az adatokat több helyről kell összegyűjteni. Főleg az alábbi művekre támaszkodtam: *Fógel József:* II. Ulászló udvartartása (1490—1516). Bp. 1913. *Uő:* II. Lajos udvartartása 1516—1526. Bp., 1917., *Fügedi E.:* A 15. századi... i. m., *Bónis Gy.* i. m. (valamennyi mutatóval). Adataikat olykor ki kellett egészítenem saját kutatási eredményekkel. Bárónak elsősorban a privilégiumok méltóságsorában szereplőket veszem, de a szörényi (valamint a jajcai és belgrádi) bánok nélkül, akik ebben az időben csak akkor magnificusok, ha amúgy is mágnások. Részben hasonló a helyzet a pozsonyi ispánnal: a Jagelló-kor első ispánjai (Czobor, Pogány Péter és Sárkány) nem számíthatók bárónak. Az utóbbi hivatalviselése alatt lett annak elismerve, utódai megint azok. Czobort és Pogányt így nem vehettük figyelembe. Bárónak számított viszont a rác despota és korszakunkban a királyi kincstartó, amennyiben világi személy. (Kivétel az egyházi javadalommal rendelkező, de egregiusnak nevezett Herendi.) Őket, valamint a II. Ulászló alatt feltűnő kamarásmestert (magister cubiculariorum), és a székely ispánt (egy esetben nem azonos a vajdával) természetesen a bárókhoz számítottuk.

[49] Bánffy Miklós ajtónállómester, Báthori István országbíró és vajda, Bebek János pohárnokmester, Bodó Gáspár királynéi ajtónállómester, Brankovics György és Jován despoták, Corvin János bán, Drágffy Bertalan kamarásmester és vajda, Egervári László bán, tárnokmester, Ernuszt János lovászmester, Geréb Péter ajtónállómester, országbíró, Kanizsai György pohárnokmester, bán, Kanizsai István pohárnokmester, Kanizsai László bán, Kinizsi Pál temesi ispán, országbíró, Losonczi László tárnokmester, vajda, Ország László lovászmester, Paumkircher Vilmos kincstartó, Perényi Imre asztalnokmester, Perényi János ajtónállómester, Rozgonyi László kamarásmester, Szentgyörgyi Péter vajda, Thuróczi György pohárnokmester, Újlaki Lőrinc macsói bán, Szapolyai István nádor.

[50] Both János bán (testvére, András lett banderiátus úr), Ráskai Balázs kamarásmester, tárnokmester, Somi Józsa temesi ispán.

[51] Derencsényi Imre bán. Igaz, Szapolyai nádor sógora volt.

[52] Beleértve az előbbi évtizedben báróvá letteket is. Bánffy János pohárnokmester, Báthori György lovászmester, Báthori István temesi ispán, Both András bán, Buzlai László étekfogómester, Corvin János bán, Drágffy János pohárnokmester, Ernuszt János lovászmester, bán, Geréb Péter nádor, Kanizsai György bán, Kanizsai István pohárnokmester, Pálóczi Mihály pohárnokmester, Perényi Gábor kamarásmester, Perényi Imre asztalnokmester, nádor, Pető János királynéi ajtónállómester, Ráskai Balázs tárnokmester, Somi Józsa temesi ispán, Szentgyörgyi Péter országbíró és vajda.

[53] Beriszló János despota.

[54] Balassa Ferenc bán, Batthyány Benedek kincstartó, Bornemissza János kincstartó, Buzlai Mózes ajtónállómester, Dési Imre asztalnokmester, Horváth Márk bán, Podmaniczki János kamarásmester, Sárkány Ambrus pozsonyi ispán, Tarczai János székelyispán, Telegdi István kincstartó. Buzlai apja viselt ugyan már bárói méltóságot, úgy látszik ura, Újlaki Miklós képviseletében, de méltóságával nagyságos címét is elvesztette. Vö. *Kubinyi A.:* A kaposújvári uradalom i. m. 26. l. Az ifjabb Buzlai Lászlót viszont már a bárói családokból származottak között soroltuk fel, hiszen méltóságát már akkor kapta, amikor apja, Mózes báró volt.

inkább az 1490-es évekhez hasonlítanak (25-ből 3 új ember),[55] hogy az 1520-as évek 30 méltóságviselője közül 8 legyen teljesen új ember.[56] Az 1500-as évtized változásai teljesen Anna királynéság idejére esnek, akár a húszas éveké Máriáéra. Lajos uralkodása első öt évében 21 személy töltött be bárói méltóságot. Tizenöten ezt már előtte viselték, hárman régebben, és csak kettő lett újonnan méltóságviselő.[57] A király második öt évében 27 személy közül csak tizenhárman voltak folyamatosan és egy régebben báró, tizenhárman új emberek.[58] Azon 15 személy közül, akik újonnan kaptak méltóságot Lajos alatt, csak hatan származtak régi bárói családból, igazi homo novus tehát az újak majd kétharmada. A változás forrásainknak is feltűnt, bár nem a lényeget ragadták meg. Szerintük a tekintélyes meghalt öregek helyét a „fiatal urak" foglalták el.[59] Lajos valóban a bárók halálát tudta kihasználni neki megfelelő személyek felemelésére, akiknek azután igyekezett minden módon lehetővé tenni, hogy a régi

[55] Az előző évtizedben bárói méltóságot elnyertekkel együtt bárói rendű családokból való vagy volt báró: Bánffy János pohárnokmester, Báthori György lovászmester, Báthori István temesi ispán, nádor, Batthyány Benedek kincstartó, Beriszló János despota, Beriszló Péter püspök, mint bán, Bornemissza János pozsonyi ispán, Both András bán, Buzlai László asztalnokmester, Buzlai Mózes ajtónállómester, Drágffy János pohárnokmester, asztalnokmester, tárnokmester, Ország Imre kamarásmester, Pálóczi Mihály pohárnokmester, kamarásmester, Perényi Gábor kamarásmester, Perényi Imre nádor (közben bán is), Perényi István asztalnokmester, Pető János udvarmester, Podmaniczki János kamarásmester, pozsonyi ispán, Ráskai Balázs tárnokmester, Szentgyörgyi Péter vajda és (majd csak) országbíró, Újlaki Lőrinc országbíró, Szapolyai János vajda (22 fő). Csak hárman újak: Batthyány Ferenc pohárnokmester (nem Benedek kincstartóval azonos család), Dóczi Ferenc kamarásmester, Korlátkövi Péter ajtónállómester.

[56] Már addig is báró, volt báró, bárói családból: Bánffy János pohárnokmester, Báthori András kincstartó, Báthori György lovászmester, Báthori István nádor és temesi ispán, Batthyány Benedek kincstartó, Batthyány Ferenc pohárnokmester, bán, Beriszló István despota, Beriszló Péter bán, Bornemissza János pozsonyi ispán, Dóczi Ferenc kamarásmester, Drágffy János tárnokmester, temesi ispán, országbíró, Korlátkövi Péter ajtónállómester, Korbáviai János bán, Ország Imre kamarásmester, Perényi Gábor kamarásmester, Perényi István asztalnokmester, Perényi Péter temesi ispán, Pető János ajtónállómester, Ráskai Gáspár temesi ispán, Sárkány Ambrus országbíró, Újlaki Lőrinc országbíró Szapolyai János vajda. Homo novusok: Czibak Imre temesi ispán, Szegi Dóczi János kincstartó, Horváth Gáspár asztalnokmester, Móré László asztalnokmester, Tahi János bán, Tarczai Miklós (nem azonos család János székelyispánéval) kamarásmester, Thurzó Elek kamarásmester és kincstartó, tárnokmester, Werbőczy István nádor.

[57] Ez utóbbiak Batthyány Ferenc és Ország Imre. Dóczi Ferenc 1515-ben Lajosnak, mint ifjabb királynak volt kamarásmestere, de már ezzel elnyerte a magnificus címet. OL D1. 60 032.

[58] Bárói családból való új méltóságok: Báthori András, Beriszló István, Korbáviai János, Perényi Péter, Ráskai Gáspár. Homo novus: Czibak Imre, Dóczi János, Horváth Gáspár, Móré László, Tahi János, Tarczai Miklós, Thurzó Elek, Werbőczy István.

[59] Vö. Verancsics Antal m. k. helytartó, esztergomi érsek összes munkái. Közli *Szalay László*. II. Pest, 1857. (Magyar Történelmi Emlékek II/3.) 15. l.: „Ez idők alatt mind kihalának Magyarországból az vén és fő urak... csak az ifiú urak maradának."

bárókénak megfelelő hatalomhoz jussanak, és így — elvileg — a királyi politika támaszául szolgáljanak (pl. Batthyány Ferenc és Móré László esetében).[60] Az más kérdés, hogy ezek az „új emberek" is csak saját érdekeikkel törődtek.

Mátyás annak idején gyakran megkerülte a tanácsot, és közvetlenül a kancelláriával kormányzott. Erre Lajos alatt is van nyom, hiszen amikor 1518-ban a főpapok és főurak törvényben igyekeztek a tanács teljhatalmát biztosítani és ügyrendjét megszabni, nyíltan kárhoztatták azt a régi szokást, hogy a királyi titkárok és egyéb referendáriusok az ügyeket a tanács megkerülésével intézzék el és állítsanak ki okleveleket. A törvény meghozatalában testvéri egyetértésben vettek részt a névleges kancellárok, Bakócz és Szatmári, valamint Brandenburgi György, Szapolyai János és Báthori István, nem hiányzott Szalkai, a kancellária tényleges vezetője, pedig az intézkedés nyilván ellene irányult.[61] Erre a korra esik a királyi titkárok számának növekedése is. A Mohácsot megelőző évben számuk már a tízet is elérte.[62] Mivel címük ekkor már gyakran „secretarius et consiliarius",[63] minden jel arra mutat, hogy a nagyurakból álló teljes és szűkebb tanácsok[64] mellett azt a szerepet kezdik betölteni, mint a nyugati uralkodók tanácsainak tagjai, ahol tanult, gyakran polgári származású tanácsosok, nem pedig a főurak a hangadók.[65]

[60] A hatalmas Újlaki-vagyont Lajos kettejük és a szintén „új ember" Thurzó Elek között osztotta fel. Vö. *Fraknói Vilmos:* Werbőczi István életrajza. Bp. 1889. 218—220. l.; Az ún. Császár Mihály-féle feljegyzés ugyan úgy értékeli, hogy ezek az urak maguk közt osztották fel. Egyetemi Könyvtár. Kézirattár, Litt. et ep. orig. 32.

[61] L. fenn, 46. jegyzetet és különösen 1518 (budai): 19. tc. *M. G. Kovachich* i. m. II. 413. l.; Szalkai ez időben vehette át a kancellária tényleges vezetését: *Szilágyi Loránd:* A magyar királyi kancellária szerepe az államkormányzatban 1458—1926. Bp. 1930. 9—10. l. és *Bónis Gy.* i. m. 312—313. l.

[62] *Szilágyi L.* i. m. 12—13. l. és *Bónis Gy.* i. m. 312—313. l.; A két szerző által említetteknél valamivel magasabb volt a titkárok száma.

[63] Sok titkárnál lehet ezt igazolni. Pl. 1515.: Móré Fülöp és Mekcsei György. *Tkalčić, Johannes Baptista:* Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae, III. 145. l.; 1521.: Balbi Jeromos, OL D1. 10 526.; Oláh Miklós így írja le kinevezését: a király „me in numerum suorum, qui a secretis et consiliis dicuntur, ascribere voluerat". Oláh Miklós... levelei. Közli *Ipolyi Arnold* Bp., 1875. (Magyar Történelmi Emlékek I/25.) 155. l. Ugyanő így ír más helyen: „missus eram... ad regem, cuius eram pariter et Secretarius et Consiliarius". I. m.: 208. l.; Campeggio bíboros 1525. V. 26-i jelentése: „presente tutto il Consiglio, Baroni et Prelati et altri secretarii che sogliono intravenire alli Consigli". Mon. Vatic. II/1. 196. l.; Ferdinánd is a királyi tanácsosokhoz sorolta a Mohácsnál életben maradt titkárokat. Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából I. Bp., 1902. 291—292. l.

[64] Vö. *Schiller Bódog:* Az örökös főrendiség eredete Magyarországon. Bp. 1900. 33—166. l., bár a „tágabb királyi tanács" terminussal csak fenntartással lehet egyetérteni. A tanács ugyanis egységes volt, csak a teljes (*Schiller*nél: tágabb) tanács ritkán ülésezett.

[65] Vö. pl. *Hartung, Fritz:* Deutsche Verfassungsgeschichte vom 15. Jahrhundert bis zur Gegenwart. Stuttgart. é. n. (1964.) 72—82. l., *Oestreich, Gerhard:* Verfassungsgeschichte vom Ende des Mittelalters bis zum Ende des alten Reiches. München, 1974. (Gebhardt Handbuch der deutschen Geschichte Bd. II.) 85—86. l.,

A kancelláriával való kormányzat nehézsége abban rejlett, hogy a Mátyás-kori példából tanult nagyurak a hivatali apparátus feletti felügyeletet már 1490-ben megszerezték,[66] és a kancellár maga is a tanács egyik vezető tagja volt. Jogi alátámasztást adott ehhez a helyzethez, hogy 1464 óta a kancellárt nemcsak „cancellarius regis"-nek, hanem egyben „cancellarius regni"-nek is tekintették.[67] Mivel őnála volt a királyi pecsét, módja volt a neki nem tetsző iratok kiállítását megakadályozni, és ebben számíthatott a tanács támogatására is. Az ő személyétől függött tehát, hogy mikor tart a királlyal a tanács ellen, és mikor a tanáccsal a király ellen. Szalkai mindkét utat követte. II. Lajos — Európában másutt is megfigyelhető módon — a gyűrűspecséttel igyekezett olykor kancellárját megkerülni, amit Szalkai nagyon is rossz néven vett.[68]

A királyi tanács jelentőségét a köznemesség is felismerte. Igyekezett az országgyűléseken kialakult fölénye által saját képviselőit bejuttatni a tanácsba, ami a XV. század végétől általában sikerült is neki. Képviselői ülnök címmel voltak jogosultak részt venni a tanács ülésein. Számuk nyolc és tizenhat között váltakozott.[69] Velük együtt választottak mindig főpapokat és főurakat is a tanácsba, mégpedig olyan személyeket, akiknek tanácstagsága különben vitán felül megvolt. Az ő választásuknak a célja az volt, hogy olyan nagyurak, akikben a köznemesség megbízott, sohase hiányozzanak az ülésekről. Nem a régi tanácsosokat, a többi prelátust és bárót akarták kizárni, hiszen a törvények általában sztereotip módon megismétlik azt az elvet, hogy mindazoknak a tanácstagsági joga érintetlenül megmarad, akik eddig is jogosultak voltak megjelenni. A választott tanácsosok, ill. ülnökök azonban fizetésben részesültek, az országgyűlés ugyanis ezzel gondolta jelenlétüket biztosítani.[70] A választott köznemesi ülnököknek a valóságban nem sok befolyásuk volt. Sárközi Albert királyi ügyigazgatónak a tanácsülésekről vezetett 1519—20. évi feljegyzéstöredékei világosan mutatják, hogy a jelenlevő, név szerint felsorolt ülnökök meg sem szólaltak, annál inkább Bakócz, Szapolyai,

---

Kroeschell, Karl: Deutsche Rechtsgeschichte. II. 1250—1650. Hamburg, 1973. 197. és 206. l.

[66] Vö. *Elekes L.* i. m. 272. l.

[67] L. fenn, 40. jegyzetet.; Vö. Szatmári György kancellári kinevezését (1503); „ipsumque in cancellarium nostrum et huius regni nostri Hungarie prefecimus". OL D1. 88. 878.

[68] L. panaszait az 1523-as bécsújhelyi találkozón: a király „describit litteras, quas ipse subscribit et anullari sigillo sigillat, omnia perverso ordine vadunt". *H. Ankwicz—Kleehoven* i. m. 217. l. 106. j.

[69] *Bónis Gy.* i. m. 343—354. l.

[70] 1500: 10. tc. 14. §: „Caeteri insuper domini praelati et barones, alias in consilio regiae maiestatis residentes, more alias consueto, in consilium suae majestatis praenotatum, semper admittantur." Corpus Juris Hungarici. I. m. 648. l. — 1507: 5 tc.: „Quod regia majestas, omnia, quae negotia hujus regni concernunt, cum consilio praefatorum dominorum assessorum, et aliorum suorum consiliariorum de caetero faciat". I. m. 696. l. A nagyurak által hozott 1518. (budai): 12. tc.: „ut ultra cancellarium, thesaurarium, magistrum curiae et ultra alios consi-

Drágffy és a hozzájuk hasonlók.[71] Jelenlétüknek mégis volt jelentősége, a nagyuraknak ugyanis tartaniuk kellett attól, hogyha túlságosan a köznemesség ellen beszélnek, akkor bevádolják őket az országgyűlés előtt, ahogy erre az ülnököket a törvény fel is hatalmazta.[72]

Elvileg adva volt az összefogás lehetősége a király és a köznemesség között mind az országgyűlésen, mind a tanácsban. Ilyen összefogási kísérletekre valóban sor is került. Werbőczy 1520 körüli beszéde teljesen a királyi hatalom erősítésének koncepcióját tartalmazza, és többek között az udvar pénzrontás általi pénzszerzési tervét propagálja.[73] A köznemesség nem egyszer önálló politikai elképzeléssel is előállt,[74] elsősorban rendi adószedők, ún. országos kincstartók beállításával, akik között ott találjuk a köznemesi vezetőket, így Szobit és Werbőczyt is. Ezek a vállalkozások szégyenletes csőddel zárultak, bizonyítván, hogy a köznemesség egymaga alkalmatlan a védelem megszervezésére.[75] A királlyal való összefogásra és saját iniciatívájú eljárásra — nem számítva a senkitől komolyan nem vett országgyűlési határozatokat — azonban viszonylag ritkán került sor, és ez természetes következménye volt a köznemesi vezető réteg összetételének. A köznemesség vezetőinek az országgyűlések által a királyi tanácsba választott ülnököket tekinthetjük. Az 1526 előtti két évtizedből ismert 35 ülnök[76] közül 9, azaz 25,7% származott egykor

---

liarios, quorum quilibet suum locum habet in consilio regiae Maiestatis, eliguntur octo consiliarii, quattuor scilicet ex prelatis et quatuor ex baronibus". *Szabó D.:* Országgyűlések i. m.: 231. l. (Azaz a köznemeseket kizárták, de saját képviselőik *állandó* jelenlétét biztosítani kívánták.); Vö. még 1518. (Bács): 40. tc. I. m. 244. l.; A tényleges hatalmat a prelátusok és a bárók tanácstagi jogai megőrzése mellett a választott tanácsra ruházta: 1525. (Buda) 1. tc. I. m.: 261. l. — Hasonló hozzá: 1525. (Hatvan): 1. tc. I. m.: 266. l.

[71] Egy. Kvt. Kézirattár, Litt. et ep. orig. 16—17. sz. 1519. április elején az egyik ülésen jelen voltak: Várdai Ferenc erdélyi, Szatmári György pécsi, Szalkai László váci, Ország János szerémi, Kesserű Mihály boszniai püspökök. Móré Fülöp egri és Paksi Balázs budai prépostok (utóbbiak királyi titkárok), György brandenburgi őrgróf, Zápolyai János vajda, Várdai Pál kincstartó, Bornemissza János pozsonyi ispán, Sárkány Ambrus (és természetesen Sárközi). Közülük Szatmári, Várdai Ferenc és a vajda tartozott egyedül a bácsi országgyűlés által választott nyolc főpapi és főúri tanácsos közé. Az assessorok közül Ártándi Pál, Glésán Miklós, Amadé István és Kenderesi Mihály voltak jelen. A többi, Sárközi feljegyzésében leírt ülés közül csak május 19-én szólalt fel Ártándi, de nem mint assessor, hanem mint az országgyűlés küldötte (orator regnicolarum). Ekkor beszélt Bakócz és Drágffy is.; Ez az 1519-es adat annál érdekesebb, mert épp ekkor panaszkodott az assessorok hatalmi igényeire II. Lajos. Acta Tomiciana V. 85. l.

[72] 1507: 7. tc. Corpus Juris Hungarici i. m. 698. l.

[73] *Fraknói V.:* Werbőczy ... levelei i. m. 138—148. l.

[74] *Mályusz E.* i. m. 390—490. l. (A köznemesség szerepét pozitívabban értelmezve.)

[75] *Bónis György:* Ständisches Finanzwesen in Ungarn im frühen 16. Jahrhundert. Nouvelles Études Historiques I. Bp., 1965. 83—103. l.

[76] *Bónis Gy.:* A jogtudó értelmiség i. m. 348—352. l. és 364. l. (Bolyári), valamint ott nem idézve: 1507-ben Szobi Mihály, Szerecsen György, Batthyány Boldizsár, Dombai Pál, Gyulafi István, Pogány Zsigmond, Csetneki János, Bika János,

bárói vagy kvázibárói tisztet betöltött családból, és ők voltak a legbefolyásosabbak: Szobi Mihály, Bodó Ferenc, Dombai Pál, a rendi kincstartó Pakosi János, stb.[77] Ennek a rétegnek egyetlen célja a bárói rendbe való visszakerülés volt, ami Bodó Ferencnek 1525-ben majdnem sikerült is, amikor a szlavón bánságra tört.[78] Más csoportjuk kúriai jegyzőként kezdte pályafutását, mint Ártándi Pál,[79] Doroszlói János,[80] vagy azok is maradtak, illetőleg a kúriai ranglétrán emelkedtek, mint Thuróczy Miklós, Bolyári Pál vagy Mocstói Miklós.[81] Mindnyájan elsősorban vagyonszerzésre törekedtek. Szinte kivétel nélkül minden ülnöknél kimutatható a familiáris szolgálat, nemcsak ülnökségük előtt, hanem alatta és utána is. A Szapolyai-famíliához számíthatók Derencsényi György,[82] Dombai,[83] Szerecsen György[84] és — habár csak időlegesen — Szobi,[85] Thúróczy[86]

Gacsályi György, Ethele Miklós, Lengyel László és Kérei Balázs. *M. G. Kovachich* i. m.: II. 343. l. (Közülük többen előbb vagy utóbb is azok voltak.); Mocstói Miklós és Bolyári Pál 1510-ben nádori ülnökök. OL Dl. 26 131.; 1525-ben assessorként kapnak fizetést: Doroszlai János, Liptai László, Filpesi Ferenc, Kenderesi Mihály, Orbonász András és Sárkány István; Szerdahelyi Ősz Jánost pedig a király küldi a szlavón rendekhez. *Fraknói Vilmos:* II. Lajos király számadási könyve 1525. január 12—július 16. Magyar Történelmi Tár 22(1877) 79. és 117. l.

[77] Ténylegesen bárói méltóságot betöltő családokból származtak Bodó Ferenc, Derencsényi György, Dombai Pál, Pakosi János (a családokra l. *Fügedi E:* A 15. századi... i. m. mutató alapján) és Sárkány István (Ambrus országbíró unokatestvére).; Ide számítható Csetneki János is. *Forgon Mihály:* Gömör-Kishont vármegye nemes családjai. I. Kolozsvár, 1909. 158—160. l.; Kvázibárói családok: (az oklevelek méltóságsora ugyan említi őket, de nem magnificusok), Batthyány Boldizsár (maga volt jajcai bán, *Fügedi E.:* A 15. századi... i. m.: 118. l.), Szobi Mihály (apja horvát bán volt: i. m.: 113. l.; akkor nem számított bárónak, *Engel P.:* A magyar világi nagybirtok... i. m. 299. l.), Pogány Zsigmond (bátyja, Péter, pozsonyi ispán volt: *Ortvay Tivadar:* Pozsony város története, III. Pozsony, 1894. 172—173. l.).

[78] A hatvani országgyűlésen: *Engel, J. Chr. v.* i. m. II. k. 47. l., *Iványi Béla:* A körmendi levéltár missilis levelei I. rész. Körmend, 1943. (Körmendi Füzetek 5. sz.) 35. l. 167. sz.

[79] *Bónis Gy.:* A jogtudó értelmiség i. m.: 404. l. 74. j.; Különben Telegdi István kincstartó (tehát báró) leányát vette feleségül és Somlyai Báthori István, illetve Losonci Bánffy Miklós sógora lett. E házassággal rokonságba került az Ecsedi Báthori, a Hédervári és a Bebek családokkal. *Makay Dezső:* A Csanád nemzetség. T 13(1893) 178—180. l.; L. még rá alább 87., 97., 99. és 124—125. jegyzetet.

[80] *Bónis Gy.:* A jogtudó értelmiség i. m. 402. l. 46. j.; Utána a pénzügyigazgatásban dolgozott, Czobor Imre sókamaraispán szolgálatában. OL Dl. 21 335.

[81] Thuróczy: *Bónis Gy.:* A jogtudó értelmiség i. m. 341—342. l.; *Bolyári* i. m. 364. l. — Mocstóira: l. fenn, 76. jegyzetet.

[82] *Bónis Gy.:* A jogtudó értelmiség i. m. 350. l.; Imre szlavón bán fia. Anyja révén a vajda első fokú unokatestvére volt, *Forgon M.* i. m. I. 199—200. l.; Rokona, Derencsényi Miklós, a vajda servitora. OL Dl. 46 980.

[83] *Bónis Gy.:* A jogtudó értelmiség i. m. 347—348. l.

[84] Uo.

[85] 1505-ben, OL Ft. Bártfa v. lt. Okl. 3851. sz.

[86] Alvajdája volt: *Bónis Gy.:* A jogtudó értelmiség i. m. 341—342. l.

és Bodó[87] is. Szép számmal vannak képviselve a Báthoriak emberei is: Fajszi János,[88] Kutasi Lukács,[89] Macedóniai Miklós,[90] Perneszi Miklós[91] stb. Megtaláljuk köztük Ráskai Balázs,[92] Sárkány Ambrus,[93] Szentgyörgyi Péter,[94] sőt a királyné[95] servitorait is. Nem állítható tehát az, hogy a Szapolyai-família döntő többségben lett volna.[96] Az ülnökök a hatalomban akartak részesülni, és ezt általában el is érték. Többen főispánok lettek, így Pogány Zsigmond Máramarosban, Ártándi ugyanott és Beregben, Pakosi János Tolnában, Macedóniai Csanádban,[97] Szobi Hontban.[98] Mások a királyi pénzügyigazgatás jövedelmező helyei megszerzésére törekedtek, így Ártánd[99] és Pogány[100] is, vagy az erdélyi huszadbérlő Ken-

[87] *Ratkoš, Peter:* Dokumenty k banickemu povstaniu na Slovensku (1525—1526). Bratislava, 1958. 464. l.; Közvetlenül előtte Bátka végvár királyi várnagya volt (*Fraknói V.:* Számadáskönyv; i. m.: 57. és 59. l.), még előbb pedig úgy látszik, hogy apósa, Ráskai Balázs tárnokmester szolgálatában állott. 1517-es végrendelete alkalmával a Ráskai házaspár mellett két assessor-társát, Dombai Pált és Macedóniai Miklóst nevezi meg gyermeke gyámjának. *Barabás Samu:* Bodó Ferenc magyar végrendelete. TT (1890) 559. l.; Rövid időre Ártándit is a vajda emberei közé számíthatjuk, hiszen egy időben Bálványos várnagya volt (*Bónis Gy.:* A jogtudó értelmiség i. m. 349. l.), a székelyispánságot pedig ekkor a vajda töltötte be.

[88] Somogyi alispán: I. m.: 349. l. A főispán Báthori György, a nádor bátyja: OL Dl. 106 083. 623—624. l.

[89] Báthori István temesi alispánja, s ebben a vonatkozásban a Délvidék vicefőkapitánya: *Szabó D.:* Országgyűlések i. m. 126—128. l.

[90] Kutasi társaként vagy utódaként temesi alispán és helyettes főkapitány, egyben urának unokatestvére, Mohács után Szapolyai-párti. *K. Obermayer Erzsébet—Horváth István Károly:* Macedóniai László. Egy humanista élete és működése a Mohács körüli évtizedben. Századok 93(1959) 782—783. l. (A királyi tanácsba választása azonban nem igazolja Szapolyai-pártiságát 1526 előtt!)

[91] Somogyi alispán: OL Dl. 82 522. A főispán Báthori György: l. 88. jegyzetet.

[92] Így Bodó (l. fenn, 87. jegyzetet) és Ethele Miklós, Ráskai Balázs vicetárnokmestere (OL Et. Bártfa v. It. Okl. 3648., 4038. sz.).

[93] Ide számítható bizonyára Sárkány István (l.: fenn, 77. jegyzetet) és zalai alispánja, Csányi Balázs. (Ennek társa a másik főispán, Báthori embere!) *Holub József:* Zala megye története a középkorban. I. Pécs, 1929. 476—477. l.

[94] Rokona és alországbírája, Amadé István, valamint Glésán Miklós. *Bónis Gy.:* A jogtudó értelmiség i. m. 349—350. l.; Glésán különben 1511-ben Zápolyai szolgálatában állhatott, mert annak budai házában idézik meg. OL Dl. 89 006.

[95] Hozzá került Amadé és Ártándi is. Vö. pl. *Heiss, Gernot:* Die ungarischen, böhmischen und österreichischen Besitzungen der Königin Maria (1505—1558) und ihre Verwaltung. II. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 29(1976) 83—87., 99—100. l.

[96] Mint *Bónis Gy.:* A jogtudó értelmiség i. m. 349. l. állítja.

[97] I. h.

[98] *Bakács István:* Hont vármegye Mohács előtt. Bp. 1971. 439. l.; Különben Thuróczy is főispán volt Turócban: *Fógel J.:* II. Lajos i. m. 38. l. 5.

[99] Bártfa v. It. 5292. sz.: Közvetlenül előtte, 1523-ban Várdai Pál kincstartó familiárisaként nagyszebeni pénzverő kamaraispán volt: *Kubinyi András:* A nagyszebeni pénzverde 1524-ben. Numizmatikai Közlöny 56—57(1957—58.) 21. l.

[100] *Bónis Gy.:* A jogtudó értelmiség i. m. 349. l.; Pogány erősen érdeklődött a pénzügyigazgatás iránt. Volt kassai harmincados (1503—1505. Bártfa, v. lt. Okl. 3736., 3903.), ugyanott sókamarás (1519. Uo. 4854. sz.) Szlavónia adószedője (1523. OL Dl. 104 420—104 422.)

deiesi Mihály,[101] a sókamaraispán Perneszi Miklós,[102] továbbá a rendi kincstartók.[103]

A köznemesi vezetőkre áll tehát Burgio jellemzése: ők is az uraktól függtek.[104] Kérdés, hogy beszélhetünk-e így egységes köznemesi pártról, ezt azonosíthatjuk-e a Szapolyai-párttal, és beszélhetünk-e róla mint „nemzeti párt"-ról.[105] Az első kérdést erős fenntartásokkal igennel válaszolhatjuk meg, a köznemesi vezetők pártjáról vagy talán érdekcsoportjáról beszélhetünk. A köznemesi vezetők érdekei abban megegyeztek, hogy a hatalomban és az ezzel járó jövedelemben a bárók mellett jobban részesüljenek, és hogy jobbágyaik jobb kizsákmányolása végett az állami terhek inkább a bárók jobbágyait sújtsák. A familiaritási rendszer teljes felszámolása azonban nem állott érdekükben, hiszen az számukra jövedelmet biztosított, és saját maguk is alkalmaztak servitorokat. Csak azt akarták elérni, mint ahogy arra már utaltunk, hogy a dominus ne gyakoroljon iurisdictiót felettük. Tartaniuk kellett a tömeget jelentő kisnemességtől is, akiknek érdekeit nem hagyhatták teljesen figyelmen kívül. Ez a köznemesi vezető réteg magát egységesnek tekintette, amit bizonyítanak a különböző urakhoz tartozó köznemesi vezetők közti szoros baráti és kialakuló rokoni kapcsolatok, amelyek a kevés számú fennmaradt végrendeletben is világosan megmutatkoznak.[106] A saját uruktól való függésük országgyűlések idején legfeljebb abban mutatkozott meg, hogy annak megtámadása esetén szembefordultak a többséggel, mint Báthori nádor hívei a hatvani országgyűlésen.[107]

A köznemességnek a Szapolyai-párttal való azonosítása viszont legfeljebb egyes alkalmakkor lehetséges. Szabó Dezső okleveles adatok alap-

[101] *Bónis Gy.:* A jogtudó értelmiség i. m. 349. l.

[102] Pogány Zsigmonddal közösen máramarosi sókamaraispán. *Iványi Béla:* A Széki Gróf Teleki család gyömrői levéltára. Bp. 1931. 215. l. 508. sz.

[103] *Bónis, Gy.:* Ständisches Finanzwesen i. m. 91. l.; Az assessorok közül Pakosi és Szobi tartoznak ide.

[104] Mon. Vatic. II/1. 163. l.; Szerinte ugyan ezek — név szerint említve köznemesi vezetőként Werbőczyt, Pakosit, Ártándit és Pestyéni Gergelyt — „desiderano lo ben commune del regno", viszont „dipendono dalli Signori".

[105] A köznemesi pártot Szapolyai híveivel azonosította és nemzeti pártnak nevezte *Fraknói Vilmos:* Magyarország a mohácsi vész előtt. Bp., 1884. 2—7., 32—33. l. Ezt lényegében elfogadta *Szabó Dezső* is a Jagelló-korral foglalkozó műveiben, noha felfigyelt a vajda és a köznemesség közti időszakos ellentétekre is. Az „udvari párttal" szembe állított Szapolyai-pártról beszél *Szekfű Gyula* is: *Hóman Bálint—Szekfű Gyula:* Magyar történet, II. Bp. 1936², 574. l.

[106] Az urak jurisdictiója ellen l.: fenn, a 14. jegyzetet.; Bodó Ferenc végrendelete: l.: fenn, 87. jegyzetet: Ethele Mihály, Miklós assessor rokona, 1516 táján kelt végrendeletében leánya gyámjául Werbőczyt, Glésán és Kenderesi assessorokat, Tatár Tamást, Tornallyai Jakabot (sókamaraispán volt), Farkas Tamást bízta meg. OL D1. 61 984.; A rokoni kapcsolatokra l.: még: Istvánffy István — nem volt ugyan assessor — felesége Dombai leány volt, egy-egy fia Szerecsen, ill. Bika-leányokat vett el, egyik leánya Macedóniai Miklós felesége lett. *Holub József:* A kisasszonyfalvai Istvánffy-család. T 27(1909) 115—120. l.

[107] *Engel, J. Chr. v.* i. m. II. 45. l.

ján háromnegyed évszázada kimutatta már, hogy legalábbis 1519 és 1525 között, a vajda általában a bárókkal vagy valamelyik bárói csoporttal tartott, és politikája nem esett mindig egybe a köznemesség állásfoglalásával.[108] A köznemesség „nemzeti párt"-ként való felfogása idegenellenességük alapján terjedt el. Ez kétség kívül megvolt, viszont általában jellemző volt a rendekre a feudális Európában,[109] hiszen a hatalomban való részesedést akarták saját maguknak biztosítani. De ettől függetlenül sem helyes ez az elnevezés, hiszen a köznemesi vezetők elsősorban saját érdekükben cselekedtek, ez pedig egyáltalán nem esett mindig egybe az ország érdekével.[110]

Éppoly kevéssé helytálló a bárónak udvari vagy éppen Habsburg-, esetleg német párti elnevezése.[111] Nemcsak ez a leegyszerűsített fogalmazás nem pontos, de az a módosult változata sem, amely az udvarban, illetve a nagyurak között Habsburg- és lengyel orientációjú pártok kimutatását véli lehetségesnek.[112] Ebben a megfogalmazásban, az előbbihez képest, kétség kívül több realitás van, de még látni fogjuk, hogy még Mária királyné „pártja" sem azonosítható feltétel nélkül Ferdinánd híveivel. Bizonyos mértékben a külföldi követjelentések optikai hatása tükröződik vissza abban, hogy valamely nagyurat melyik külföldi ér-

[108] *Szabó D.:* Országgyűlések i. m. 36—87. l. és *Uő:* Küzdelmeink i. m. 170—212. l.; *Szabó* — ha egyes helyeken forrásait félreértette, másutt tévesen magyarázta is — alapjában véve helyesen látta, hogy a vajda ebben az időszakban rövid megszakításoktól eltekintve a bárók azon csoportjával tartott, amelyhez Báthori István tartozott. Ilyenformán a későbbi események visszavetítése a nádor és vajda között ebben az időben állítólag meglevő ellenségeskedés, amelyre egyetlen egykorú forrás van, a nem teljesen megbízható Massaro velencei követségi titkár 1523. évi jelentése, aki ugyan szintén elismeri, hogy állandóan együtt esznek és isznak. *Balogh István:* Velencei diplomaták Magyarországon (1500—1526). Forrástanulmány. Szeged, 1929, LVIII. l.; Szapolyai korábbi, így 1505-ös szereplésével itt nem foglalkozunk. Megjegyzem, hogy *Molnár Erik:* (A magyar társadalom története az Árpád-kortól Mohácsig, Bp., 1949., 349. l., 126. j.) is helyesen látta: a vajda „egyébként azonban a bárók és nem a középnemesség politikai vonalát vitte".

[109] Elsősorban az uralkodók idegen tanácsosai ellen irányult, még a választási feltételekbe is belekerült. Vö. *Hartung, Fritz:* Die Wahlkapitulationen der deutschen Kaiser und Könige Historische Zeitschrift 107(1911) 319. és 326. l., *Heydte, Friedrich August Freiherr von, der:* Die Geburtsstunde des souveränen Staates. Regensburg, 1952. 384. l. 29. j. és 402. l.; A magyar köznemesség ugyancsak az idegen tisztviselők, a királyi udvar szolgálatában álló idegenek, valamint a külföldi követek ellen lépett fel az országgyűlésen. L.: az adatokat *Szabó D.* előbbi jegyzetben id. helyein.

[110] Ezt — gondolom — nem szükséges külön bizonyítanom. Más lapra tartozik a középnemesi vezetők ideológiája, amely különösen a kúria bíróságain működők, így Werbőczy révén terjedt. A nemesség ezen „nemzeti öntudatára" l.: *Szűcs Jenő:* A nemzet historikuma és a történetszemlélet nemzeti látószöge (hozzászólás egy vitához). Bp. 1970. (Értekezések a történeti tudományok köréből 51.) 64—68. l.

[111] L. fenn, 105. jegyzetet. Ez a nézet a mai napig él. Így alkalmazza pl. *Bónis Gy.:* A jogtudó értelmiség i. m. 349—350. l. a Szapolyai-párt köznemesi párt, ill. udvari párt, német párt fogalmakat.

[112] *Szabó D.* a 108. jegyzetben id. helyein.

dekszférához tartozónak vélte a szakirodalom.[113] Az uralkodó osztály első rétege azonban gyakran módosította külpolitikai állásfoglalását,[114] bár sok esetben a valóságban ez csak azt jelentette, hogy az illető külföldi ország követe előtt milyennek mutatta magát, főleg azért, mert hiszen rendesen több oldalról is megvesztegettették magukat.[115] A külföldi diplomaták félrevezetésében a legnagyobb tökélyt Bornemissza János budai várnagy és pozsonyi ispán érte el, akit valamennyi külföldi követ saját országa hívének ismert, noha mindenről — ha bizalmasan is — a másik oldalt is értesítette.[116] A valóságban egymással vetélkedő és változó ösz-

[113] Vö. pl. Massaro velencei diplomata naiv jellemzéseit, az a bölcs, jóravaló ember, aki Velence barátja (helyesebben a követ előtt annak mutatja magát), aki pedig ellensége, az részeges, stb. Vö. *Balogh I.* i. m.: LVII—LXII. l.

[114] Pl. Szatmári érsek. Vö. *Szabó D.:* Küzdelmeink i. m.: 180—181. l.

[115] Vö. pl. *Bruckner Győző:* Magyarország belső állapota a mohácsi ütközet előtt. Mohácsi Emlékkönyv, 1526. Szerk. *Lukinich Imre.* Bp., 1926. 26—36. l.

[116] Ez a mezővárosi jobbágyfi, akit az 1514-es parasztháború leverésénél szerzett érdemeiért dicsért meg a kortárs Hagymási Bálint (Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia, ex scriptis ab *Eugenio Ábel* relictis... edidit... *Stephanus Hegedűs.* Bp. 1903. 142—143. l.), a reá nézve pozitív követjelentések következtében elérte, hogy történetírásunk mint az egyetlen tisztességes, az ország üdvét kereső főurat emlegesse. Vö. utoljára: *Szakály Ferenc:* Tomori Pál emlékezete. Új írás XVI. évf. 1976. szeptember, 94—95. l.; Barátjuknak tartották és dicsérték a velenceiek (*Balogh I.* i. m. LIX. l.), a pápai követ (Mon. Vatic. II/1. 9., 17., 18., 159., 209. és 228. l., stb.); Az közismert, hogy leginkább Habsburg-pártinak tartották. Vö. a 108. jegyzetben id. *Szabó D.* helyeket.; A Bornemisszát legjobban jellemző eset 1522—1523 telén történt. Rincon francia ügynök felkereste őt és Szatmári érseket, akiket a Habsburgok ellen akart hangolni. Bornemissza „kész volt mindenre vállalkozni az osztrák ház ellen, ha támogatják", az érsek zárkózottabb volt, de mindketten javasolták, hogy Rincon menjen a lengyel királyhoz, ahol elég kedvezően fogadták. Újra Magyarországon keresztül tért vissza, ahol Szapolyaival is tárgyalt, aki ugyancsak hajlamosnak mutatkozott együttműködni a franciákkal. *Bourilly, V.—L.:* Les diplomats de François Ier. Antonio Rincon et la politique orientale de François I. (1522—1541.). Revue Historique 113(1913) 65—68. l.; Francia részről tehát ennyit tudunk meg. Rincon Lengyelországból jövet leveleket hozott Bornemisszának Zsigmond királytól és Szidłowiecki kancellártól. Az utóbbi ezt írja: „spero, quod aliqua spectabili et magnifico dominationi vestre narrabit, que iudicio meo non essent admodum vilipendenda". Bornemissza ezeket a leveleket megküldte a Lajos királlyal Prágában tartózkodó Burgo császári követnek. Rincont „seductor"-nak nevezi és megígéri, hogy meg fogja tudni, kivel tárgyalt. Burgo Bornemissza levelét mellékleteivel tovább küldte — Bornemissza aláírását áthúzva — Ferdinándnak „ab uno magno domino, qui totus est fidelis regi et bonus pro domo Serenitatis vestre et ipsi valde affectus. Non scribo nomen, quia ita me rogavit". Gr. Corr. 25/a. 1523. III. 14. Burgo Ferdinándnak.; A nevet viszont megadta a Salamancának írt jelentésben: Uo. 25/b. 1523. III. 13.; Ez az igazán Habsburg-pártinak mutatkozó úr Mohács után azonban nem volt hajlandó átadni a pozsonyi várat a Habsburgoknak (igaz, Jánosnak sem). *Ortvay Tivadar:* Mária, II. Lajos magyar király neje. (1505—1558.) Bp. 1914. 259—263. és 311—312. l.; Erről, a külföldi követek előtt az ország üdvét és a királyi hatalom erősítését állandóan szorgalmazó báróról maga a király festett lehangolóan sötét képet: Bornemissza kezében tartja Fogarast, a pozsonyi várat és az ottani harmincadot (itt Sárkány üzlettársaként), de ezekből a jövedelmekből egy dénárt sem ad a királynak, a budai udvarbíróság jövedelmé-

szetételű nagyúri csoportok ún. konföderációi, időleges szövetségei rendesen külföldi kapcsolatokat, diplomáciai támogatásokat is igénybe véve küzdöttek a hatalomért. Olykor a köznemességet is mozgósították, vagy azzal szövetkeztek.[117] A köznemességet természetesen azok a legnagyobb birtokosok, akik a legtöbb tekintélyes középnemesi servitorral rendelkeztek, tudták leginkább befolyásolni, és az is nyilvánvaló, hogy a köznemesség maga is szívesebben csatlakozott egy, a többinél hatalmasabb báróhoz a bárók többségével szemben. Ez mutatkozott meg a század elején Corvin János, majd Szapolyai János esetében.[118] A húszas évek elejétől az így kialakult „egyensúlyi" állapotot egy új nagybirtokos feltűnése változtatta meg, aki erősen tudta befolyásolni a köznemességet, és ez Mária királyné volt.

A királynéi birtok politikai jelentőségét, ahogy azt Engel Pál nemrég kimutatta, Zsigmond király vette észre.[119] Kétségtelen ugyan, hogy a király rendelkezett a legtöbb familiárissal, az ő szerepük azonban egészen más, mint a többi földesúré. A királlyal való közvetlen kapcsolat hasonlóvá tette őket a bárókhoz, azaz sokkal függetlenebbül avatkozhattak be az ügyekbe, mint más urak servitorai, annál is inkább, mert gyakran a tanács hozzájárulásából kapták tisztségeiket.[120] A köznemesi vezetők egy része ténylegesen királyi servitor volt, de kevésbé támogatták urukat, mint Báthori emberei a sajátjukat. Az assessorok közül pl. királyi szolgálatban állottak többek közt Pogány Zsigmond,[121] Liptai László[122] vagy a

---

ből nem tartja karban a budai várat, (budai várnagyként) utasította a budai és pesti bírákat, hogy amennyiben a király a tanács tudta nélkül rendel el valamit, azt ne teljesítsék. Mindezt annak ellenére, hogy a király és apja „eundem Johannem de ignobilitate ad hanc assumpserunt dignitatem, alias in tota vita sua ligonizare et sic victum quere eum oportuisset". „Hinc patet reipublice destructor quis sit." EK. Kézirattára LEO 32. sz.

[117] Vö. *Szabó Dezső*nek a 108. jegyzetben id. helyeit, továbbá *Hóman B.—Szekfű Gy.* i. m. II. 604—605. l. és *Elekes L.* i. m. 293. l.

[118] Vö. pl.: *Elekes Lajos—Lederer Emma—Székely György:* Magyarország története. Az őskortól 1526-ig. Bp., 1961. (Egyetemi tankönyv I.) 378—381. l.

[119] *Engel Pál:* Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban. Bp., 1977. (Értekezések a történeti tudományok köréből 83.) 75—76. l.

[120] A királyi famíliára l. *Szekfű Gyula:* Serviensek és familiárisok. Bp., 1912. 78—84. l.; Meg kell még jegyeznünk, hogy a szorosan vett királyi familiárisok, aulicusok, aulicus huzaro-k, cubiculariusok stb. mellett ide kell számítanunk — akár a nagyurak szolgálatában állók esetében — a különböző várnagyokat, officialisokat stb., amely tisztségek betöltésébe a tanács is bele akart szólni. 1507:5. tc. Corpus Juris Hungarici. 696. és 698. l.) és 1518 (budai): 18—19. tc. *M. G. Kovachich:* Supplementum i. m. II. k. 412—413. l.; A királyi tisztviselők és familiárisok szolgálatával kapcsolatos ügyekben éppúgy a kúria bíróságai ítéltek, mint bármely főúr vagy nemes ügyében. Vö. a Belgrád eleste tárgyában hozott ítéletet: *Wenzel Gusztáv:* A Hédervári Ferenc jószágai fölötti per és ítélet 1523-ban. Magyar Történelmi Tár 6(1859) 7—57. l.; Ide kell értenünk a királyi kúria ún. lovagi becsületbíróságát is. *Hajnik Imre:* A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyesházi királyok alatt. Bp., 1899. 60—65. l.

[121] *Fógel J.:* II. Lajos i. m. 37. l., 6. j.

[122] Igaz, hogy csak 1507-ben. OL Dl. 25 478.; Bodó is volt egy ideig, ld.: fenn, 87. jegyzetet.

személynökök, mint Thúróczy vagy maga Werbőczy. Közéjük számítandók a főispánok is, noha pl. Macedóniai ugyanakkor Báthori alkapitánya volt, tehát a királyi kapcsolat nem zárta ki feltétlenül, hogy valamely más úrnak szolgáljon. A királyi família tagjainak viszonylagos függetlenségét majd János király fogja saját bőrén keserűen tapasztalni. A királynéi família abban különbözött a királyétól, hogy szorosabb, úrnője akaratát jobban végrehajtó testület volt. Annak idején ezt használta fel Anna is, most pedig Mária.[123] Az utóbbi 1523-tól, Prágából való visszatérte után a köznemesi vezetők prominens tagjait vonta be servitorai közé. Olyan befolyásos köznemesi politikusok, mint Ártándi Pál és Amadé István kerültek ide, akik hűen követték is Máriát.[124] Az udvari párt és a Habsburg-párt azonossága ellen szól viszont, hogy ennek a famíliának többségét 1526 után János oldalán találjuk.[125]

A Mohács előtti belső pártharcokat két egymással összefüggő eseménysorral tudjuk a legjobban érzékeltetni. Elöljáróban azonban néhány külföldi eseményt kell ismertetnünk, és meg kell jegyeznünk, hogy a rendi anarchia nem volt hazai specialitás. Ausztriában 1519, Miksa császár halála után a rendek elkergették a császár tanácsosait, és rendi kormányt hoztak létre. Ebben a mozgalomban, a bárók és a lovagrend mellett, a bécsi polgárok játszották a főszerepet. Az új rendi kormány egyik vezetője a magyarországi származású dr. Martin Siebenbürger bécsi polgármester volt. Az osztrák rendi vezetők hasonló politikai rövidlátásról tettek tanúbizonyságot, mint a magyarországiak. Jellemző parallel jelenség, hogy a kiváló latinista Werbőczy a velencei doge előtt nem volt hajlandó, csak magyarul beszélni,[126] ugyanígy szabták meg utasításaikban az osztrák rendek, hogy amikor követeik az új uralkodót, a németül nem tudó Károlyt Spanyolországban felkeresik, csak németül beszélhetnek. Annak

[123] *G. Heiss:* Politik i. m. 147. l. helyesen írja: „dass Marias politischer Einfluss nicht auf ihrer hohen Würde als Königin, sondern vielmehr auf ihrer feudalherrlichen Machtstellung in Ungarn beruhte". Vö. I. m. 128—129. l. és *Uő:* Die ungarischen i. m. I. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 27(1974) 61—67. l.

[124] L.: fenn 95. jegyzetet.; Ártándival együtt vette át sógora, Somlyai Báthori István, Szapolyai volt vicevajdája, később János király erdélyi vajdája, a jövendő lengyel király apja, a munkácsi várnagyságot. *Wertner Mór:* A Báthoryak családi történetéhez. Turul 18(1900) 22. l.; Mária egyik udvarmestere a Somogy megyei Tóti Lengyel János volt, aki Korotnai ítélőmester leányát vette feleségül. *Fógel J.: II. Lajos* i. m. 25. l. (Az azonban nem igaz, hogy a család Ulászló idején nem szerepelt.); Az udvarmester az 1505-ös somogyi követ és 1507-es királyi tanácsi assessor Lengyel László fia volt. *M. G. Kovachich:* Supplementum i. m. II. 334. és 343. l.; *Nagy Iván:* Magyarország családai... VII. Pest, 1860., 90—91. l.; Lengyel János nem azonos Pók Jánossal, mint *G. Heiss* gondolja (Politik i. m. 134. l.). Felesége gyámja Amadé István volt: *Véghely Dezső:* Korothnay Katinka. Századok 4(1870). 28. l.

[125] Amadé, Ártándi és Báthori, bár Ártándit később Gritti árulásért kivégeztette; *G. Heiss:* Die ungarischen i. m. II. 84. és 100. l.

[126] Vö. *Mályusz E.* i. m. 390. l.

ellenére, hogy előzetes figyelmeztetést kaptak, hogy ezt ne tegyék, részben mégis eleget tettek az utasításnak.[127] A rendi kormányzat három év alatt gyakorlatilag magától összeomlott, úgyhogy 1522-ben a bátyjától Ausztriát időközben elnyerő Ferdinánd elérkezettnek látta az időt, hogy leszámoljon a rendi vezetőkkel. Ez év nyarán Bécsújhelyt ítélkezett a leváltott császári „Regiment", és a rendi kormány közti perben. A régi kormányt, több órás vádbeszéddel, a leváltott kancellár, dr. Hans Schneidpöck, a későbbi magyarországi császári követ képviselte. Ferdinánd neki adott igazat, és a rendi vezetőkből két bárót, Hans von Puechhaimot és Michael von Eytzinget, valamint tíz polgárt halálra ítélt. Négy polgár kivételével végrehajtották az ítéletet, Siebenbürgert is kivégezték.[128] Nyilvánvaló, hogy a bécsújhelyi „vértörvényszéket" a rendi kormány csődjén kívül az tette lehetővé, hogy Ferdinánd a prelátusokon kívül a bárók egy részét és a teljes lovagságot leválasztotta az ellenzékről. Még a két báró kivégzése napján, augusztus 9-én (Siebenbürgeréket két nap múlva végezték ki) Ferdinánd Bécsújhelyből Prágába küldte II. Lajoshoz Herbersteint, nyilván, hogy értesítse a rendi mozgalom sikeres leveréséről.[129]

A másik külföldi esemény messze, Skandináviában történt. Itt II. Keresztély dán király — Ferdinánd és II. Lajos sógora — aki a kalmári unió alapján Dánián kívül Norvégiában és Svédországban is uralkodott, Dániában már 1517-ben megszüntette a főpapokból és bárókból álló birodalmi tanácsot, helyette köznemesekkel és polgárokkal kormányzott. Svédországban a rendek által választott kormányzó és az uppsalai érsek ellentéteit használta ki: 1520 októberében a „stockholmi vérfürdőben" kivégeztette a teljes rendi vezérkart. Igaz, a következő évben parasztfelkelés tört ki — Wasa Gusztáv vezetésével —, amelyhez a rendek is csatlakoztak. Végül 1523 tavaszán főúri összeesküvés tört ki Dániában, és április 14-én Keresztélynek és családjának menekülnie kellett. A dánok új királyt választottak, és erre a svédek is elszakadtak, királyuk Wasa lett.[130] II. Lajos — a magyar kincstár siralmas helyzete ellenére — állítólag több, mint 13 000 ft-tal támogatta sógorát a trón visszaszerzésére irányuló sikertelen erőfeszítésében.[131]

A harmadik sógor, II. Lajos, 1523 elején kísérelte meg Ferdinánd és Keresztély példáját követni. A prágai országgyűlésen — minden jel sze-

[127] L.: *A. Lhotsky* i. m. 93—94, 102. l.

[128] L.: az eseményekre utoljára: i. m. 81—129. l.

[129] Selbst-Biographie Siegmunds Freiherrn von Herberstein 1486—1553., hrgb. von *Karajan, Th. G. von.* (Fontes rerum Austriacarum I/1.) 262. l.

[130] Világtörténet IV. Szerk. *Szmirin, M. M.:* Bp., 1963 348—352. l., *Brandi, Karl:* Kaiser Karl V. Werden und Schicksal einer Persönlichkeit und eines Weltreiches. München 1964[7]. 116—117. l., *Hassinger, Erich:* Das Werden der neuzeitlichen Europa, 1300—1600. Braunschweig 1964[2]. 82—83. és 162—165. l.

[131] Várdai Ferenc erdélyi püspökhöz írt levél 1524. I. 28-ról. OL Dl. 82 631. (Ebből 8000 ft volt készpénz, a többi ékszer és áru.)

rint Szalkai kancellár[132] és Burgo császári követ[133] kezdeményezésére — a köznemességtől és polgárságtól támogatva leváltotta a teljes cseh bárói kormányt, élén Rožmital-i Zdeněk Levvel, ellenszolgáltatás nélkül visszakapta az elzálogosított királyi javak nagy részét, végül adót és a török elleni katonai segítséget szavaztatott meg magának.[134] Utána Olmützban a morva rendek gyűlése nem volt ennyire eredményes, de végeredményben többségében itt is elérte a király azt, amit akart.[135] A leváltott cseh urak Zsigmond lengyel királyhoz fordultak segítségért, aki levélben támogatásáról biztosította őket, valamint Lajosnak is írt, annál is inkább, mert ez utóbbi a leváltott urak ellen pert indított. Igaz, a pert állandóan halasztgatták.[136] Majd később összeesküvésekről is terjedtek el hírek, sőt már olyan fenyegetések is elhangzottak, hogy amennyiben Lajos nem ügyel, az történik vele, mint a dán királlyal.[137] Ahogy a stockholmi és bécsújhelyi példa a királynak, Keresztély elkergetése a bárónak adott bíztatást.

A cseh-morva országgyűléseket kedvezően elintézve a király — még sógora bukása hírének elterjedése előtt — hazaindult, hogy Magyarországon is országgyűlést tartson. Itt egy éve Báthori nádor kormányzott helytartóként, szövetségben a vajdával és a nagyurak egy részével. Velük szemben egy főúri csoport, amelynek a nádor öccse, Báthori András és a vajda sógora, Homonnai Ferenc is tagja volt, 1522. augusztus 22-én konföderációt hozott létre, és a jelek szerint a királyhoz is panasszal fordult.[138] Ez is, valamint a cseh események híre hozzájárult ahhoz, hogy sokan várják a királyt, hogy rendet teremtsen.[139] A király környezete

[132] Vö. Szalkai levelét Zsigmond királyhoz a cseh eseményekről: Acta Tomiciana VI. 249—250. l. és a csehek panaszait, hogy a király külföldiekkel tárgyal: i. m. 237—238. l.

[133] Vö. az előző jegyzetet és Burgo jelentéseit: Gr. Corr. 25/a. (Ferdinándhoz) és 25/b. (Salamancához.)

[134] L. a 132. jegyzetben id. Szalkai-leveleket: „Deus deposuit potentes regulos de sede et exaltavit principem innocentem, concultatum, oppressit eos, qui regem opprimebant." Acta Tomiciana VI. 249. l.; valamint Lajosnak az eseményeket alaposan elemző utasításait lengyelországi követeihez, Piso Jakab és Gerendi Miklós királyi titkárokhoz. Acta Tomiciana VI. 238—248. és 278—284. l.; Az ügyről részletesen beszámol Burgo is, Ferdinándnak: HHStA Gr. Corr. 25/a. 1523. III. 7., III. 14. és Salamancának: Uo. 25/b. 1523. III. 6.; Vö. *G. Heiss:* Politik i. m. 123—124. l.

[135] Burgo Ferdinándnak: HHStA Gr. Corr. 25/a. 1523. IV. 12.

[136] Acta Tomiciana VI. 237—238., 276—278. és 285. l.; Még 1524 elején is van erről szó: ..Regia Maiestas supremos dominos regni Bohemie fecit ad judicia citare ob istam causam, quod sine scitu sue Maiestatis fecerunt congregationem et inscriptiones.". OL Dl. 82 631.

[137] Acta Tomiciana VI. 275. l.

[138] L. a következőkre is *Szabó D.:* Országgyűlések i. m. 55—63. l.: A konföderáció szövege: i. m. 181—184. l. és *Uő.:* Küzdelmeink i. m. 175—179. l.; A köznemesség is a nádor ellen fordult.

[139] *G. Heiss:* Politik i. m. 124. l., különösen 35. j.; Burgo Ferdinándnak, 1523. IV. 24.: „Totum regnum cum maximo desiderio expectat has Maiestates et maior pars cupit bonam ordinationem regni, quam Deus concedet." HHStA Gr. Corr. 25/a.

azonban már régen elhatározta a reformot és a (tisztségviselők) cseréjét, beleértve a nádor elmozdítását.[140] Lajos tehát, miután Csehországban megszilárdította hatalmát, ugyanezt akarta Magyarországon elérni.[141] Sokan sejtették a számukra veszélyes események bekövetkeztét, így Szapolyai János is. A ravasz vajda — félvén attól, hogy őt is leváltják — eléje ment a királynak Olmützbe, és itt az egybegyűlt magyar, cseh, morva és sziléziai tanácsosok előtt beszámolt a király távollétében végzett tevékenységéről, ismertette a török veszélyt, valamint — ügyes sakkhúzással — lemondott nem a vajdaságról, hanem a főkapitányságról, mivel nem rendelkezett anyagi forrásokkal feladata ellátásához. Lajos és tanácsosai azonban ezt nem fogadták el, hanem az ügy elintézését a budai országgyűlésre halasztották, ahol majd dönteni fognak, hogy mi történjék ebben az ügyben és másban.[142] Ez a határozat erősen kétértelmű lévén nem járulhatott hozzá a vajda megnyugtatásához, aki ezért még a Rincon francia ügynökkel folytatott tárgyalásait is közölte a királlyal és Burgóval, egyben előadta, hogy a császárnak és Ferdinándnak hű szolgája volt, és akar maradni. A diplomata Burgo biztosította is őt a Habsburgok jóindulatáról.[143]

A május elején tartott budai országgyűlés a királyi hatalom erősítése szempontjából jelentős intézkedéseket hozott, adókat ajánlott meg, szabályozta a katonáskodást, és így a jövendő török háborúra való felkészülést szolgálta. Az országgyűlés idején valóban leváltották Báthorit a nádorságról, valamint az addig általa betöltött temesi ispánságot (amelylyel a délvidéki főkapitányság is össze volt kötve) is elvették tőle. Ez utóbbit az 1522. augusztusi konföderáció egyik vezetője, Drágffy János eddigi tárnokmester kapta meg.[144] A köznemesség, úgy látszik, mind a nádort,[145] mind a vajdát hamis pénzveréssel[146] is megvádolta, Szapolyai

[140] Burgo Ferdinándnak, 1523. III. 14.: kér külön megbízóleveleket az országgyűlés alkalmával a nádorhoz, a vajdához, Szatmári érsekhez, Várdai erdélyi és Gosztonyi győri püspökökhöz, Bornemisszához és Sárkányhoz. (Egyikük sem kísérte Csehországba a királyt, és Várdai kivételével nem vettek részt a konföderációban.) Erre azért van szükség, hogy felhasználhassa „in illa dieta, in qua video futuras multas difficultates et multas mutaciones et novas ordinaciones etc., et credo, quod palatinus deponetur, contra quem sunt infinite clamores." HHStA Gr. Corr. 25/a.

[141] Burgo Salamancának, 1523. IV. 6.: „habemus bonam fortunam in Bohemia, velit Deus, ut ita hic succedat et in Vngaria." HHStA Gr. Corr. 25/b.

[142] Burgo Salamancának, 1523. IV. 6. HHStA Gr. Corr. 25/b.

[143] Burgo Ferdinándnak, 1523. IV. 8.: „quod sit et vult esse bonus servitor Maiestatum vestrarum", mondta a vajda. HHStA Gr. Corr. 25/a.; Vö. *Rensing, Elfriede:* Sigismund von Herberstein am Hofe König Ludwigs II. von Ungarn. A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve. I. Bp. 1931. 74. l., 10. j.

[144] L. az országgyűlésre pl. *Szabó D.:* Országgyűlések i. m. 60—66. l.; túlzottan az 1522-es konföderáció sikerének tudva be: *E. Rensing* i. m. 74—93. l., *G. Heiss:* Politik i. m. 124—125. l.

[145] *Balogh I.* i. m. LIV. l.

[146] Burgo Ferdinándnak, 1523. V. 14.: „Cussit enim hoc anno vayuoda et frater suus et aliqui alii sub aliquibus coloribus, ex quibus cussionibus cussio regia habuit multum damni et magis haberet, si perseverarent." HHStA Gr. Corr. 25/a.

leváltására mégsem került sor. Mindenesetre megfenyegették. Még az országgyűlés kezdetén, május 5-én maga elé hivatta a király a vajdát és a királyné, Szatmári érsek, Burgo, Szalkai kancellár és Brandenburgi György jelenlétében utalt Szapolyai Olmützben tett állítólagos ígéretére, amelynek ellenére szolgái akadályozzák a királyt méltóságában és tekintélyében. Majd felszólította, hogy adja vissza a neki elzálogosított királyi javakat, mert nincs mivel megvédeni az országot. A vajda mentegette magát, kérte, hogy vádlóival szembesítsék, a zálogbirtokokkal kapcsolatban pedig közölte, hogy azokra kiváltságlevelei vannak.[147]

Végeredményben az országgyűlés félsikerrel zárult. Bár nem a konföderációs bárói párt buktatta meg Báthorit,[148] hanem ezt a király már előre elhatározta — aki ezt a tisztet nem töltötte be, hanem egyelőre magára vállalta ellátását[149] — és az országgyűlési határozatok is eredményesek voltak,[150] a nagy személycserére mégsem került sor. Ennek számos oka volt. A legfontosabb, ami csak időleges eredmény elérését tette lehetővé, az volt, hogy nálunk egy ilyen uralkodói hatalomerősítés más társadalmi bázissal került szembe, mint Csehországban vagy Dániában. A polgárság szerepe minimális volt, és a városokat már közel másfél évtizede az országgyűlésekre sem hívták meg.[151] Maradt tehát a nagyúri csoportok közötti egyensúlyozás lehetősége és a köznemesség, mint a királyi politika esetleges támasza.[152] Nem kerülhetett sor Magyarországon a csehországihoz hasonló teljes méltóságcserére, mert akkor elsősorban azokat kellett volna elbocsátani, akik az egész akciót a királynak javasolták, mint Szalkai kancellár, vagy abban támogatták, mint Thurzó kincstartó.[153] Ennek ellenére bizonyára nagyobb mértékű változtatásokra

[147] Herberstein (osztrák követ Burgo, mint „császári" követ mellett) Salamancának, 1523. V. 5.: a király mondta a vajdának, „quod multa grata servicia exhibuisset, multa etiam molestia perpetrasset. Et ultra promissionem iam pridem in Olmucz factam seminarentur verba, quod servitores sui impedire cuperent (?) suam Maiestatem in dignitate et autoritate etc. Et non credit, quod fiat ex eius instructione, quia non confidit de ei talia. Tamen, ut provideat, ne talia fiant, quia non posset sustinere. Petivit rex, ut restituat sibi bona sua, quia non haberet alias unde viveret et regnum defenderet". HHStA Gr. Corr. 25/b.; Burgo az olmützi ígéretet nem említette, igaz, erről a beszélgetésről, ahol pedig ő volt jelen, sem számolt be. L.: még rá *E. Rensing* i. m. 87—88. l. (néhány félreértéssel). A 88. l. 64. jegyzetben közli Szapolyai válaszát, az idézet vége hibás olvasat.

[148] Mint ahogy azt *Szabó D.:* Országgyűlések i. m. 60—62. l. gondolta.

[149] L.: fenn, 140. jegyzetet és Herberstein Salamancának, HHStA Gr. Corr. 25/b. 1523. V. 23. — A nádori méltóság be nem töltése erősítette a királyi hatalmat, Mátyás is üresedésben hagyta egy időre.

[150] Vö. *G. Heiss:* Politik i. m. 124. l.

[151] *Kubinyi, András:* Zur Frage der Vertretung der Städte im ungarischen Reichstag bis 1526. Städte und Ständestaat. Forschungen zur mittelalterlichen Geschichte 26. Hrgb. *Töpfer, Bernhard,* Berlin, 1980., 236—243. l.

[152] Burgo Salamancának, 1523. V. 5.: „tota nobilitas et totus populus est pro rege et maior pars dominorum". HHStA Gr. Corr 25/b.

[153] Herberstein Salamancának, 1523. V. 23.: Thurzó „ille est, cuius opera et diligentia ille conventus sic feliciter progressum habet". HHStA Gr. Corr. 25/b.; A csehországi akció alapja éppen az volt, hogy egyetlen, még a király számára al-

is sor kerülhetett volna, ha az országgyűlés megtartása nem tolódott volna el a cseh és morva ügyek lassú intézése miatt.[154] Lajos király tanácsosait két hír késztette óvatosságra. Az egyik sógorának már említett elűzése Dániából, amely mint láttuk, az ellenzéket erősítette,[155] a másik pedig biztosra vette a török szultán ez évi támadását.[156] Ez ugyan nem következett be, csak Ferhád pasa és Báli bég tört be, akiket aztán Szávaszentdemeternél megvertek,[157] viszont a veszély nem tett lehetővé olyan mértékű kormányátalakítást, amely a védelmet gyengítette volna.

Mielőtt rátérnénk egy másik, az 1523-as eseményekhez hasonló kísérletre, röviden foglalkoznunk kell az országgyűlés utáni eseményekkel. A legfontosabb a királyné hatalmának növekedése. Ekkor vette ténylegesen kézbe uradalmait, állította fel köznemesi vezetőkből famíliáját,[158] és körülbelül ettől az időtől számítható a homo novus bárók kinevezése is.[159] A vajdával szemben is tudott az udvar valami eredményt felmutatni. Ha méltóságától nem is tudták megfosztani és a zálogbirtokokat sem adta vissza, nem mert szövetségese, a nádor mellett kiállni és igyekezett az udvari politikát támogatni. Talán nem véletlen, hogy Mária legfontosabb servitorai Szapolyai vagy a vajdával szövetséges urak szolgálatából léptek át a királynéhoz.[160] Vagy a vajda kényszerült embereit átengedni, vagy a királynéval szövetkezve adta át ezeket neki. Nem véletlen, hogy az őszi bécsújhelyi találkozón Szalkai és Burgo a lengyel követtel arról tárgyaltak, hogy a király mellé három tanácsost kell állítani: Brandenburgi Györgyöt, Szatmári érseket és a vajdát. A vajda tehát, legalábbis ekkor, megbízhatóbbnak látszott a többi úrnál, de hatalmánál fogva sem lett volna tanácsos kihagyni a háromtagú kormányból.[161] A továbbiakban is az udvart támogatta. Az 1524. február 21-ére kitűzött és márciusban megtartott teljes tanács összeülésének[162] előkészítésére Pozsonyban tárgyaló urakkal úgy látszik, a vajda fogadtatott el egy olyan határozattervezetet, amely a háború terhét a szokásosnál kissé nagyobb mértékben akarta a nagyurak vállára helyezni. Ezen az 1522-es főpapi-főúri konfö-

---

kalmasnak tűnő tisztségviselőt sem tartottak meg. Vö. Burgo Salamancának: Uo. 1523. III. 6.

[154] Az elhúzódásra l. Burgo jelentéseit Ferdinándhoz és Salamancához. HHStA Gr. Corr. 25/a. és b. 1523. március—május.

[155] L. fenn, 137. jegyzetet.

[156] Az erdélyi vajda már 1523. IV. 2-án hírt hozott a szultán Magyarország elleni felkészüléséről. Burgo Ferdinándnak, HHStA Gr. Corr. 25/a. aznapi jelentés. A moldvai vajda viszont azt jelentette, hogy ellene készül a török. Melléklet Burgo Ferdinándhoz küldött jelentéséhez. Uo. 1523. IV. 8.

[157] Vö. pl. Acta Tomiciana VI. 311—312., 319—320. l. stb.

[158] L. fenn, 123—124. jegyzetet. Mária uradalmainak kiépítése 1524-ig tartott. *G. Heiss:* Politik i. m. 128—130. l.

[159] L. fenn, az 58—60. jegyzetet.

[160] Amadé Szentgyörgyi Péter embere volt, aki viszont Szapolyai szövetségesének számított, HHStA Maximiliana K. 30. (alt. 23. b.) 44v.—45.

[161] *Szabó D.:* Küzdelmeink i. m. 184—185. l.

[162] L. fenn, 45. jegyzetet.

deráció tagjai voltak leginkább felháborodva. Különösen Drágffy, aki ezt úgy értelmezte, hogy az egyházi és világi főurakra elviselhetetlen teher hárul, de az ország védelmére semmi sem történik. Úgy látszik, hogyha a főúrnak kell saját költségén védelmezni az országot, az szerinte nem sokat ér.[163] Ez a bárói csoport most a letett nádor mellé állt és főleg Szalkai kancellárt gyűlölte. Ennek esztergomi érseki kinevezésekor Báthori András felháborodott levelet írt Várdai erdélyi püspöknek, utalt az érsek paraszti származására és a kinevezést, úgy látszik, a nádor visszakerülési esélyei gyengülésének fogta fel.[164]

A királyi hatalom 1523-as megszilárdítási kísérletében komoly szerepet játszott Burgo császári követ, hiszen a Habsburgoknak érdeke volt a törökkel szemben egy erős Magyarország, hogy az fogja fel a Krajnát és a többi osztrák tartományt fenyegető török veszélyt. Az udvar és a Habsburgok együttműködésén azonban rövidesen rések keletkeztek, és ez paradox módon épp Habsburg Mária királyné hatalmának kiépítésével függött össze. Mária már 1522-ben megkapta a királynéi birtokokat, köztük az úgynevezett alsó-magyarországi bányavárosokat a zólyomi ispánsággal és a körmöci kamarával. Ez utóbbiakat a Fuggerekkel társult

[163] Egy úr, aki a konföderátusokhoz tartozó Drágffyval utazott Pozsonyba, ír erről január 28-án a legrészletesebben az ugyancsak az 1522-es konföderációhoz tartozó Várdai erdélyi püspöknek, kérve őt, hogy a levelet semmisítse meg. Ez ugyan nem történt meg, de az aláírás helye ki van tépve. Ekkor rajta és Drágffyn kívül a vajda, Thurzó tárnokmester, Bornemissza (a név nagy része kiszakadt), Korlátkövi Péter, Ráskai Balázs, Macedóniai (?) László (a név egy része nem olvasható), Pestyéni, Szalkai kancellár, Gosztonyi győri (csak a J olvasható a Jauriensisből), Várdai Pál veszprémi püspökök, az utóbbi kincstartó, és még legalább két világi és egy egyházi úr (nevük kiszakadva) voltak Pozsonyban. Brandenburgi György elment, testvére ott van. „Dominus vayuoda Transiluanus et alii domini, qui hic fuerunt, determinaverunt, ut per totum regnum litteras scribant tam dominis, quam nobilibus, ut quilibet eorum capitatim ad bellum parati existant, a decem colonis unum militem... insuper ad omnes dominos tam prelatos, quam barrones [!] secundum ipsorum conditionem gentes imponunt, sed ut ego intelligo erit honerosum, et si quis eorum non erit preparatus, extunc bona talium Maiestas regia alteri donabit, qui ex illis bonis ad defensionem regni cum gentibus paratus erit... dominationes vestre penes hanc dispositionem permanere debebunt, si quibus placet ut istud, si etiam aliquibus displicet, istud est." OL Dl. 82 631.; Drágffy János csak röviden írt ugyanaz nap, ugyanannak: „Hic autem sunt omnes divisi in semet ipsis, curam autem ad regni defensionem nullam habere volunt... tantum onus ad dominos ecclesiasticos et ad nos seculares ordinate sunt, ut nos sufferre non speramus, ad regni autem defensionem nullam mentionem faciunt." Még annyit hozzátesz, hogy a vajdával kapcsolatos ügyeiről szóban számol be. OL Dl. 82 630. Vö. még Drágffy magyar nyelvű levelét ugyanahhoz: „hysem, hogy meg wythyk kegelmednek az kyral lewelyth hogy mit kywan kÿral — k — mind ezysteth, mind nipeth". *Lukcsis P.* i. m. 67. l.; Mindkét pozsonyi levélíró kiemeli az állandó táncokat. Az előbbi „hastiludia et coria sufficientia habemus usque ad horam primam fere noctis". Drágffy: „in die saltem faciunt exclamationes et ludibria, de nocte autem coryzationes multas".; Vö. Schneidpöck Salamancának, 1524. II. 4.: „Cetera fiunt hic pro qualitate et conditione temporis carnisprivialis." HHStA Gr. Corr. 25/b.

[164] 1524. V. 6. OL Dl. 82 647.

Thurzók bérelték, és Thurzó Elek kincstartó mint kamaraispán igazgatta. Csak 1524-ben, a bérlet felmondása után adta át.[165] Thurzó az 1523-as országgyűlés sikerében tevékeny részt vállalt, ugyanakkor kinyilvánította a Habsburgok iránti hűségét is.[166] Mégis az országgyűlés után nemsokára, szeptemberben leváltották a kincstartóságból, amelyet Várdai Pál püspök kapott meg.[167] Igaz, helyette megkapta a Drágffy által elhagyott tárnokmesterséget. Thurzó leváltása, majd a bérlet felmondása tulajdonképpen egy akció kezdete volt, amellyel a királyné azt akarta bizonyítani, hogy a Fugger—Thurzó-cég megkárosította őt, de a magyar koronát is.

Máriának ebben az akcióban kezére járt az új császári követ Schneidpöck, a királyné — és sógornője, Jagelló Anna, Ferdinánd felesége — szolgálatában nagy szerepet játszó budai polgár eredetű Pemfflinger-család közeli rokona.[168] A Fugger—Thurzó-társaság meg is vádolta a követet Ferdinándnál, aki azzal védekezett, hogy utasítása szerint mindenben Mária és annak javai növelése érdekében kell eljárnia, továbbá, hogy Thurzó volt az, aki kincstartó korában eltiltotta a magyar marhakivitelt, amivel Ferdinánd vámbevételeit csökkentette. Amikor újabb utasításban felvilágosították, hogy Mária érdekének támogatása nem mehet mások jogainak sérelmére, ismét csak a Thurzók által okozott károkra hivatkozott.[169] A Schneidpöck—Thurzó ellentét egyébként arra is példával szolgál, hogy az osztrák kormányszervek, illetőleg az ott érvényesülő klikkek olykor külföldön is egymás ellen dolgoztak. A királyné és bizalmasa, Brandenburgi György által támadott[170] Thurzó hívei akciót indítottak Schneidpöck visszahívására, amelyben az 1524-es országgyűlésre küldött osztrák követ Gaspar (valószínűleg Ursinus Velius) is részt vett, aki nyíltan Thurzóék mellett és a császári követ (és burkoltan a királyné) ellen dolgozott. Ferdinánd azonban végül mégiscsak nővérére (és valószínűleg Schneidpöck baráti körére) hallgatott, és nem hívatta (helyesebben hívattatta bátyjával) vissza. Pedig Gaspar még a király és a királyné ellentétét is bele akarta magyarázni az eseményekbe, mintha Schneidpöck javaslatára a királyné Báthori nádorral szövetkezett volna, aki a király, Bornemissza, Thurzó és Burgo volt követ ellen van.[171]

[165] Vö. *Hermann Zsuzsánna:* Jakob Fugger. Bp. 1976. (Életek és korok) 291—295.. l. és *G. Heiss:* Politik i. m. 128—130. l.

[166] Vö. *E. Rensing* i. m. 81. l.; L.: még fenn, 153. jegyzetet.

[167] *Hermann Zs.:* Államháztartás i. m. 327. l.

[168] *Kubinyi A.:* Budai és pesti polgárok i. m. 253—254. l. és *G. Heiss:* Politik i. m. 163—165. l.

[169] Schneidpöck Ferdinándnak. HHStA Gr. Corr. 25/a. 1524. V. 4., 1524. VI. 5. Uő. Salamancának. Uo. 25/b. 1524. V. 4.

[170] Vö. *Fr. v. Pölnitz* i. m. 561. l. és *G. Heiss:* Politik i. m. 132. l.

[171] *G. Heiss:* Politik i. m. 130—132. l.; Gaspar jelentéseinek kivonata: HHStA Gr. Corr. 8. fol. 81—83.; Megjegyezzük, hogy ezeket a kivonatokat felhasználta *Szabó D.;* (Küzdelmeink i. m. 194—197. l.) is, de teljesen érthetetlen módon, hibáktól hemzsegve. Először is megmagyarázhatatlanul Gáspárt Gabriel Salamoncával, Ferdinánd miniszterével azonosította. Teljesen félreérti a Thurzó-ellenes fellépést is, úgy értelmezi, mintha a királyné még mindig kedvelné Thurzót. A félreértett szöveg: „quod pallatinus [!] adiuvat secrete aliquos latrones, qui sunt contra

A másik, Máriát erősítő, de a Ferdinánd-féle politikával nem teljesen egybevágó akció szintén összefügg Brandenburgi Györggyel. Az őrgróf a császártól ígért évdíj elmaradása miatt nyíltan kimutatta neheztelését a Habsburgok iránt.[172] Az anyagi nehézségekkel küzdő Brandenburgi el akarta adni szlavóniai várait, amelyeket Ferdinánd az osztrák párti szlavón bán Korbáviai János gróf számára szeretett volna megszerezni. Ebben az ügyben Ferdinánd maga is írt Györgynek, egyben még 1523 tavaszának végén megbízta Burgót az üzlet lebonyolításával. Burgo végül is létrehozta az alkut, Ferdinánd lett volna a bán kezese. A vásár mégsem jött létre, és végül 1524. október 28-án Mária vette meg jóval magasabb összegért nemcsak az eredetileg tervezett Medve, Rokonok és Lukavec várakat, hanem Varasdot is.[173] Rövidesen a Habsburg-barát bán hatalma megszorítására is kísérletet tettek. Az állítólagosan ugyanezen a párton lévő, de mint láttuk inkább Szapolyai-kapcsolatú Sárkány már az 1523-as országgyűlés alkalmával vádolta a bánt, hogy kapcsolatot tart fenn Ferdinánddal.[174] Az 1524-es pozsonyi farsangolás alatt Korbáviai társat kapott a nem bárói rendű Tahi János személyében, akit Schneidpöck azonnal befolyásolni igyekezett.[175] Az már más lapra tartozik, hogy a szlavón rendek, talán nem is Korbáviai biztatásra, nem akarták Tahit elfogadni,[176] a régi bán viszont megsértődött és mintegy tisztségétől megfosztottnak érezve magát, a bánság Ferdinánd kezei közé bocsátásáról gondolkodott.[177] Végül 1525 márciusában Korbáviai helyét a királyi ud-

---

regem et contra Bornamissam [!] et contra Thursonem et etiam dominum Andream (azaz Burgo) adversantur, et etiam orator (Schneidpöckre vonatkozik) illis favet et inducit reginam ad illum et illi latrones et mali vellent etiam habere auctoritatem. Quod Thurso habet maiorem partem regni cum ipso, et regina, que ipsum super omnes amabat, ita persecuta est eum, quod totum se tenet cum rege et regno". A választott tanácstagok névsora is hibás: nem a győri püspököt, hanem az egrit (Várdai Pált) választották a tanácsba.

[172] Herberstein Salamancának HHStA Gr. Corr. 25/b. 1523. V. 23.; Vö. *E. Rensing* i. m. 86—87. l.; Gaspar (Ursinus Velius) jelentése: Uo. 8. fol. 81—83. (1524. IX. 19.); Vö. még a 39. jegyzettel.

[173] Burgo Ferdinándnak. HHStA Gr. Corr. 25/a. 1523. V. 30—VI. 1.; 1523. VII. 3., 1523 VII. 8., 1523. VIII. 6., *G. Heiss:* Die ungarischen i. m. Zweiter Teil, i. m. 109—110. l.

[174] Herberstein Salamancának HHStA Gr. Corr. 25/b. 1523. V. 23.; Vö. *E. Rensing* i. m. 83. l.

[175] Schneidpöck Ferdinándnak. HHStA Gr. Corr. 25/a. 1524. I. 15.

[176] Ez az ellentét eltartott egészen 1525-ig, Tahi leváltásáig. Ezt követelte már az 1525 (rákosi): 29. tc. is *(Kovachich, Josephus Nicolaus:* Sylloge decretorum comitialium. I. Pesthini 1818. 360. l.); A Tahi-ellenes mozgalom valószínűleg nem Korbáviai hatalmának megszilárdítását szolgálta, hanem „solicitantur etiam ab illis, qui conspiratione quadam inter se officia regni Hungarie partiuntur, ne illum banum, sed participem quendam conspirationis accipiant", ahogy Schneidpöck jelentette Ferdinándnak. HHStA Gr. Corr. 25/a. 1524. V. 23. Talán ugyanazokról lehet szó, akik az 1524-es országgyűlésen akarták a tisztségviselőket leváltani. L. alább, 197. jegyzetet.

[177] *Thallóczy Lajos—Hodinka Antal:* A horvát véghelyek oklevéltára, 1490—1527. (Magyar Történelmi Emlékek I. 31.) Bp., 1903. 397. l.

var egyik bizalmasa, a homo novus Batthyány Ferenc pohárnokmester foglalta el.[178]

Mária szlavóniai akciója azonban csak másodlagosan szolgálta a nem egészen megbízhatónak ítélt Korbáviai háttérbe szorítását sokkal inkább támaszpont kiépítési jellegűnek tűnik. Amikor a királyné 1522-ben megkapta a királynéi birtokokat, a főváros melletti óbudai és Csepel-szigeti uradalmak, a zólyomi uradalom és a bányavárosok, a diósgyőri, a munkácsi és a huszti uradalmak, valamint a máramarosi sóbányák úrnője lett. Ez azt jelentette, hogy mivel a főváros mellettieket leszámítva az említett uradalmakhoz kötődött annak a megyének főispánsága, ahol az feküdt, a királyné egyúttal Zólyom, Borsod, Bereg és Máramaros vármegyék főispánságát is elnyerte, illetve várnagyaira ruházhatta. Ezekhez járult még 1523—24 táján a magyaróvári uradalom és ezzel együtt Moson megye főispánsága. Ezt a király Szentgyörgyi Péter halála után a dévényi uradalommal együtt 1521-ben szerezte meg a Szentgyörgyi család ellenében,[179] majd feleségének adta. Mária következő szerzeménye a szlavóniai négy uradalom volt. Az, hogy Brandenburgi György eredeti céljától eltérően a királyné a varasdi uradalmat is megvásárolta, azért jelentős, mert ezzel járt Varasd megye főispánsága.[180] A királyné tehát öt magyarországi és egy szlavóniai megyét tartott kezében, és tudott fő- és alispánjain keresztül a megye nemességére befolyást gyakorolni. Az uradalmak területi elhelyezkedése az ország közepén és határain fontos kereskedelmi utak mellett részben Zsigmond királytól származott ugyan, de ezt a rendszert Mária két kulcsuradalom-csoporttal ki tudta egészíteni.

A török veszély folyamatos növekedése, a krónikus pénzhiány és nem utolsósorban az udvar ingadozó magatartása az 1523—24-es eredményeket — Mária birtokkiépítési akcióját leszámítva — semmissé tette, Báthorit az 1524-es országgyűlés alkalmával vissza kellett helyezni a nádorságba.[181] Csehországban is visszaállt az 1523 előtti állapot, Rožmital és társai 1525 elején visszakapták méltóságaikat.[182] A második jellemző eseménysor 1525 tavaszán kezdődött. A pesti országgyűlés ekkor élesen szembeszállt a bárókkal, az udvarban lévő idegenekkel, valamint a főpapsággal, akik számára megtiltotta a tized kifizetését; továbbá új

[178] *Fraknói V.:* Számadáskönyv i. m. 104. l.

[179] *Ila Bálint:* A Szentgyörgyi és Bazini grófok birtokának kialakulása. Turul 41(1927) 62. l.

[180] *G. Heiss:* Politik i. m. 128—29. l. — *Uő:* Die ungarischen i. m. II. 52—121. l. (Mária birtokaira)

[181] *Szabó D.:* Országgyűlések i. m. 67—71. l.; *Uő:* Küzdelmeink i. m. 191—197. l. és az ott id. források és irodalom. (Számos hibával és elírással, vö. fenn, 45. és 171. jegyzetet.) Nincs helyünk itt az országgyűlést és pártviszonyait elemezni. Az azonban kétségtelen, hogy Báthori összefogott a köznemességgel, a vajda azáltal, hogy távol maradt, őt támogatta, a királyné szerepe viszont ellentmondásos.

[182] *G. Heiss:* Politik i. m. 125. l.; *Heiss* ezt Szalkai közbenjárásával magyarázza, mert Rožmital a katolikus párthoz tartozott. Ez elképzelhető, de nem módosít azon a tényen, hogy annak idején Szalkainak része volt elmozdításukban.

országgyűlést hívott össze június 24-ére Hatvanban.[183] Az országgyűlés eloszlása után május 22-én új főnemesi konföderáció jött létre: ebben a tized eltörlése miatt megijedt főpapok Szalkai érsek vezetésével majdnem összességükben részt vettek (10 püspök és a székesfehérvári prépost). A bárók részéről 17 főúr vett részt. Mind a résztvevők, mind a távollevők névsora nagyon tanulságos. Báthori nádoron kívül a konföderációhoz csatlakoztak Sárkány országbíró, Szapolyai György, aki távollévő bátyját is képviselte, Thurzó Elek, viszont hiányoztak Bornemissza és a köznemesből lett „fiatal bárók" többsége. A szövetséglevél a főpapok és a régi bárók érdekeit tartotta szem előtt, ezek hatalmát kívánta a királyi tanács felett konzerválni.[184]

A teljesen egységesnek tűnő főpapi-főúri klikk meg akarta akadályozni a hatvani országgyűlés megtartását. A király valóban ki is adott június 5-én egy parancsot a megyéknek, amelyben eltiltotta a hatvani gyűlésen való megjelenést, valamint utalt arra, hogy a főpapok és a főurak is az országgyűlés ellen vannak, és hogy sem ő, sem a főpapok és főurak nem fognak azon megjelenni, egyedül pedig a nemesség nem jogosult határozatokat hozni. Végül Szent Mihály napra új országgyűlést hívott össze Budára és elrendelte, hogy addig is fizessék a tizedet.[185] A hatvani országgyűlés lefolyásáról eléggé megbízható forrásaink maradtak fenn, hátterét azonban ugyanezek a források és az őket követő szakirodalom ellentmondóan értékeli.[186] Különösen a király (és a királyné) szerepe vitás, hiszen Campeggio bíboros pápai legátus ugyanazon június 5-én, amikor a király eltiltotta az országgyűlés megtartását, azt jelenti, hogy egyesek szerint a király hallgatólagosan egyetért az országgyűlés megtartásával.[187] Burgio pápai nunciusnak július 11-én az országgyűlés után írt jelentése szerint viszont a diétát Szalkai érsek, a vajda, a király és a királyné csinálta ki előre Budán, hogy a nádoron, Sárkányon és Várdai Pál egri püspökön üssenek.[188] Ezzel szemben a király július 5-én Hatvanban Burgio és a lengyel követ előtt, július 15-én pedig Budán a királyné és Bornemissza jelenlétében megint csak a lengyel követ előtt

[183] Vö. *Szabó D.:* Országgyűlések i. m. 74—83. l. és *Uő:* Küzdelmeink i. m. 199—207. l.; A dekrétum: *J. N. Kovachich:* Sylloge, i. m. I. 348—369. l.

[184] A konföderáció szövege kiadva: *Szabó D.:* Országgyűlések i. m. 203—207. l.; A régi — 1490 előtti — bárói családokból jelen volt két-két Bánffy és Ország, egy-egy Bátori, Bebek, Ernuszt, Kanizsai, Pálóczi, Perényi, Szécsi, Szentgyörgyi és Szapolyai. Jagelló-kori családokból valók Erdődi Péter, Korlátkövi, Sárkány és Thurzó. Nem voltak jelen Batthyány és Tahi bánok, Móré László és Horváth Gáspár.

[185] *Georgius Pray:* Epistolae procerum regni Hungariae. I. Posonii 1806. 190—192. l.

[186] Legrészletesebbek ma is a régi feldolgozások, pl. *Fraknói V.:* Magyarország i. m. 113—114. és 139—155. l., *Uő:* Werbőczi István életrajza. Bp. 1899. 199—209. l., *Szabó D.:* Országgyűléseink i. m. 86—96. l., *Uő:* Küzdelmeink i. m. 211—219. l.

[187] Mon. Vatic. II/1. 209. l.

[188] I. m. 234. l.

ünnepélyesen tiltakozott az országgyűlés ellen, amit csak kényszerből hagyott jóvá.[189]

A kérdés megvilágítására különösen egy forrás nyújt érdekes támpontokat, a Császár Mihály neve alatt fennmaradt feljegyzés, amely az 1525-ös rákosi országgyűlés után körülbelül az 1526 tavaszi országgyűlés előtti eseményeket foglalja össze. A szerző magát Császár Mihálynak nevezi és a királyi titkárok közé sorolja, aki a hatvani országgyűlés előtt és után közvetített a király és Werbőczy között. Egyelőre azonban nem hogy Császár Mihály nevű királyi titkárra, de más ilyen nevű egyénre sincs adatunk és így a név vagy elírás, vagy — talán helyesebben — álnév.[190] „Császár Mihály" számos megjegyzését több más forrás is megerősíti, és így nincs okunk azon adatait sem kétségbe vonni, amelyekre ő az egyetlen forrás. Kétségtelenül kortárs mű, hiszen Werbőczyt, mint a jelenlegi nádort emlegeti. Forrásunk szerzője leírja, hogy a király vele küldött egy gyűrűs pecséttel (sub sigillo parvo) megerősített levelet Werbőczynek, amelyben panaszkodik a főpapságra, a bárókra, köztük külön a vajdára, aki az Újlaki-vagyont követeli, és nem adja vissza a zálogbirtoko-

[189] Acta Tomiciana VII. 308. l.

[190] EK. Kézirattára, LEO 32. sz. (Kiadta, hibásan, *Horvát István:* Verbőtzi István emlékezete, II. Pest, 1819., 208—236. l.); A feljegyzés 23. pontja: „Verbotenus autem nunciavit suam Maiestatem tam diu videre, quam diu nos Michael Chazaar et orator conventus Stephanus Werbewczÿ nunc palatinus sue Maiestati fideles essemus in presenti negocio sue Maiestate (!), in aliis enim secretariis spem nullam ponere posse dicebat, quitquid enim sua Maiestas disponeret boni, semper secretariis malum videtur..." [A „videre" ige a Werbőczyhez intézett és a feljegyzésben tartalmilag ismertetett királyi levél utolsó szakaszával függ össze, azzal fejeződik ugyanis be, hogy a király, amíg két szeme van, látni fogja (a bajokat). Itt a király szóbeli üzenete következik.] *Fraknói V.* (Magyarország i. m. 108. l. 1. j.) Császár Mihályt és a feljegyzés szerzőjét külön személynek gondolja, ezek szerint Werbőczy itt a harmadik lenne. Ez azonban teljesen értelmetlen lenne, márcsak a szövegösszefüggésből is. *Fraknói* továbbá azt írja: „Egyébként a barbár latin nyelv és a helyenként értelmetlen szöveg arra utal, hogy a napló magyar eredetinek rossz fordítása. A zavart előadás miatt a napló alig értékesíthető." A fordítás lehetősége valóban nem vethető el, egyébként biztos, hogy a ránk maradt szöveg másolat, ezt egyes elírások, félreolvasások is mutatják. Abban igaza van *Fraknói*nak hogy a szöveg nem mindig érthető, de ezek az értelmetlenségek nem olyan mérvűek, hogy zömében ne lehessen értékesíteni adatait. Amennyiben a feljegyzés szerzőjének nevét írták el, csak két személy kerülhet szóba: Oláh (másként Oláh-császár) Miklós vagy Kesserű Mihály. Mindkettővel szemben azonban ellenvetések merülhetnek fel. Oláh jóban volt Bornemisszával, akit „Császár" támad, Kesserű pedig úgy látszik, hogy 1525-ben már nem titkár. Ettől függetlenül egyik lehetőség sem vethető el. Ha viszont álnevet tételezünk fel, akkor szinte biztosan meghatározható a szerző. „Császár" ugyanis leírja, hogy a hatvani országgyűlés előtt a király Werbőczyhez küldte. A királyi számadáskönyvben kétszer találunk Werbőczyhez Hatvanba küldött küldöncre vonatkozó adatot: az egyik a kincstartó egyik servitora, aki nyilván nem lehetett bizalmas közvetítő a király és az országgyűlés vezérszónoka közt, a másik pedig Batthyány Orbán királyi titkár (*Fraknói V.*: Számadáskönyv i. m. 212., 220. l.). Batthyány, aki Benedek egykori kincstartó és Istvánffy Katalin fiaként több középnemesi vezetővel állott közeli rokonságban (l.: az Istvánffy-rokonságra a 106. jegyzetben id. irodalmat), alkalmas is lehetett a király és a nemesség közti közvetítésre.

kat, végül a királyi titkárokra, és kéri Werbőczyt, hogy az országgyűlés a királyt ezekben támogassa, és írásban is adjon biztosítékot. A hatvani gyűlés lezajlása után „Császár" által leírt eseményekből viszont az derül ki, hogy Werbőczy teljesen Szalkai érsekkel működött együtt — akit a király támad — és akihez csatlakozott a vajda és Drágffy János is, noha ezek addig nem voltak vele jóban.

A hatvani országgyűlés lefolyása közismert. A király megjelent. A nemesség újra leváltotta Báthori nádort, sőt elcsapta Szalkai kancellárt, Sárkány országbírót, Thurzó kincstartót és új méltóságokat választott. Végeredményben a király csak Werbőczy nádorrá választásához járult hozzá, hiszen a nádort az országgyűlés választja a király jóváhagyásával. Rajta kívül egyedül a rendek által is országbírónak választott Drágffy Jánost nevezte ki annak. A többi megválasztott új méltóságot a király visszautasította, így nem fogadta el Bodó Ferenc szlavón bánná választását sem. Szalkai ugyan névleg visszaadta a királyi pecsétet, de ezt nem kapta meg az országgyűlés jelöltje, Várdai Pál, hanem Szalaházi Tamás veszprémi püspök, Szalkai bizalmasa látta el egyelőre, az érsek felügyelete alatt, kinevezés nélkül a kancellári teendőket.[191] A kincstartóságot ugyancsak nem az országgyűlés jelöltjei kapták meg, hanem már Budán Szegi Dóczi János, Szapolyai János addigi servitora.[192] Az országgyűlés eleget tett a főpapok követelésének: újra engedélyezte a tized fizetését, továbbá adót szavazott meg, amelynek 1/4-ét teljesen szokatlan módon a királynénak adták.[193] A törvény kimondta továbbá, hogy a Szapolyaiak adják vissza az elzálogosított királyi javakat és harmincadokat, ennek fejében azonban kapják meg a magtalanul elhunyt Újlaki Lőrinc herceg javait, amelyre igényt tartottak.[194] (Mint láttuk, a király Werbőczytől azt kérte, hogy mind a Szapolyai-zálogbirtokok, mind az Újlaki-vagyon a koronára szálljanak.) Hatvanban a nemesség részéről különben állítólag Werbőczyn és Glésánon kívül a királyné két embere, Ártándi és Mikolai Gergely voltak a vezérszónokok.[195] Megjegyezzük, hogy Guidoto velencei követ is azt hallotta, hogy a hatvani országgyűlés a király beleegyezésével történt és ezt a hírt az adóügy csak megerősíti.[196]

A források lényegében kiegészítik egymást. A hatvani eredmény, úgy látszik, hogy több érdek találkozásából született meg. A főpapok, főurak

[191] L. a 186. jegyzetben id. irodalomban felhasznált forrásokat. A kancellárságra l. *Bónis Gy.:* A jogtudó értelmiség i. m. 314—315. és 324. l.

[192] *Kubinyi András:* Die Nürnberger Haller in Ofen. Mitteilungen des Vereines für Geschichte der Stadt Nürnberg 52(1963—64.) 100. l. 126. j.; 1525. július 17-én lett kinevezve, előde, Thurzó, még az előző nap, tehát már a hatvani országgyűlés után, hivatalában volt. Dóczi mint Szapolyai-servitor: *Fraknói V.:* Számadáskönyv i. m. 90. l. és Guidoto jelentése: *Balogh I.* i. m. LXXI. l.

[193] A decretum kiadása: *M. G. Kovachich:* Supplementum i. m. III. 23—50. l.

[194] I. m. 45—47. l. (37 tc.)

[195] Az Lándorfejírvár elvesztésének oda e vót és így esött. Kiadva: *Verancsics Antal* összes munkái, II. Pest, 1857. (Magyar Történelmi Emlékek II/3) 139. l. — Mikolai Mária királyné ügyigazgatója volt: *Fógel J.:* II. Lajos i. m. 26. l.

[196] *Balogh I.* i. m. LXXV. l.

és az idegenek ellen irányuló köznemesi mozgalmat a rákosi országgyűlés után a kezdeti ijedtséget leküzdő királyi párt akarta megnyergelni, felhasználva ezt a nagyúri tanács hatalmának megtörésére és a zálogbirtokok visszaszerzésére. Ez a cél teljesen megegyezett az 1523-as cseh—magyar kísérletekkel. Közben 1524-ben az akkor a leváltott Báthori nádor mellett álló köznemesség lépett fel ugyanezzel a követeléssel,[197] akkor azonban az udvar nem támogathatta. Szalkai érsek is helyesebbnek vélte, hogy amennyiben az egyházi tizedet biztosítják, szakítson a bárókkal és csatlakozzon a hatvani köznemességhez. Végül a vajdát, úgy látszik, hogy kisebb ingadozás után, az Újlaki-vagyon megszerzési vágya vitte korábbi szövetségesei oldalára, és szakította meg végleg a Bátori nádorral való együttműködését.

A hatvani országgyűlés teremtette helyzet kulcsembere az új nádor, Werbőczy lett. A királyi hatalom megerősítésére kijelölt jogász azonban teljesen alkalmatlannak bizonyult feladata ellátására. Nehéz dolga is volt, mert a király és a köznemesség kívánságai mellett tekintetbe kellett vennie két támogatója, az érsek és a vajda a többivel és egymással sem azonos érdekeit. Nem is szívesen vállalta el a nádorságot.[198] Még az a gyanú sem vethető el, hogy az udvar (esetleg Szalkai) megválasztásával le akarta járatni a demagóg jogtudóst.[199] Az új nádor inkább az érsek, mint az udvar oldalán állott, nem volt ereje a hatalmától megfosztott klikk visszaszorítására,[200] és Szapolyaival szemben is felemás politikát folytatott. Egyetlen téren hajtotta végre a királlyal kötött megegyezését: az Újlaki-vagyont a Szapolyaiakkal szemben az uralkodónak ítélte, amivel elvesztette a vajda támogatását.[201] Ugyanakkor Újlakot, a gazdag szerémségi mezővárost, mint királyi kézre jutott birtokot, szabad királyi városi rangra emelték és a tárnoki joggal látták el. Az oklevél méltóságsorában a világi urak élén Werbőczy nádor neve olvasható. Ez a később a Habsburgok által gyakorolt várospolitika első megnyilvánulása volt.[202]

[197] HHStA Gr. Corr. 8. fol. 80.: „Intentio Hungarorum in dieta ad festum nativitatis Marie Marie celebranda est ista: ... item, quod unusquisque prelatorum et baronum deponat officia regni, videlicet cancellariatus et thezaurariatus et similia."; Ennek a tervezetnek többi pontja lényegében ugyanazt tartalmazza, amit az 1525. évi rákosi és hatvani országgyűlések decretumba is foglaltak, noha mindhárom országgyűlésen más volt a nagyúri érdekcsoportok viszonya egymáshoz és a köznemességhez.

[198] Szabadkozását a nádorságtól annyira egybehangzóan mondják el a Werbőczyvel ellenséges források is, hogy ennek valóban el kellett hangoznia, és hajlamosak vagyunk nem csupán álszerénységnek betudni. Különben állítólag Ártándi — ha ez igaz, akkor a királyné állt mögötte — és Glésán javasolták kinevezését. Az Lándorfejírvár... i. m. 146.

[199] Guidoto jelentéséből bizonyos mértékben lehet erre következtetni, *Balogh I.* i. m. LXXIV. l.

[200] Vö. a „Császár Mihály"-féle feljegyzés adatait.

[201] *Fraknói V.:* Werbőczy István életrajza i. m. 218—224. l.

[202] Statutum civitatis Ilok anno MDXXV. Zagreb, 1938. Monumenta Historico-Juridica Slavorum Meridionalium XII.) 17—86. l.

Szalkai érsek ugyan elvesztette kancellárságát, magas egyházi rangja azonban megakadályozta hatalma gyengülését. Hosszú ideig meg tudta akadályozni új kancellár megválasztását és bizonyára vissza is szerezhette volna a pecséteket védencétől, Szalaházitól, ha a pápai diplomácia végül is nem kényszerítette volna ki Brodarics István kinevezését. A volt római magyar követ azonban hatalom és befolyás nélküli egyén lévén nem tudta a kancellári állás tekintélyét kihasználni, hanem sakkfigura maradt a pápai követ kezében.[203] Ugyanakkor az érsek a pénzügyekre biztosította befolyását. Dóczit Erdélybe küldték.[204] Noha Dóczi hagyott helyettest Cserögi János személyében,[205] a pénzügyek tényleges irányításában a legnagyobb szerepet az a Szerencsés Imre kapta, akit az 1525-ös rákosi országgyűlés máglyára akart küldeni, a hatvani országgyűlés pedig ünnepelt. Szerencsés Szalkai embere volt ugyan, de emellett a királyné bizalmasa is.[206] Így tehát nem egészen egy évvel Mohács előtt nem volt az országnak sem az ügyeket irányítani képes kancellárja, sem pedig kincstartója.

A gyakorlatilag megbénult kormány helyzetét csak bonyolította, hogy a köznemességgel egyetértve és a királyné által támogatva, Szerencsés Imre bevonásával, még a két 1525-ös országgyűlés között lefoglalták a magyarországi Fugger-vagyont. Ez az intézkedés következetes véghezvitele esetén és amennyiben a török veszély árnyékában a királyi kincstár nem lett volna olyan katasztrofális helyzetben, hosszú távon komoly gazdasági hasznot hozott volna az országnak és anyagit a királynak. A lefoglalás maradéktalan végrehajtását épp a Szapolyaiak akadályozták meg, így viszonylag kevés pénz és bányatermék került a király kezébe, akinek így lényegében nem maradt tőkéje az üzlet folytatására, viszont elvesztett egy jó kölcsönnyújtót. A Fuggerek nemzetközi akciója, élén az ebben Máriával szembeforduló Habsburgokkal, az országot diplomáciai elszigeteléssel fenyegette, végül az udvar meghátrálásra kényszerült.[207]

A Werbőczy—Szapolyai—Szalkai szövetség a királyné támogatása ellenére rövidesen felbomlott. A vajda az Újlaki-ügyi miatt legkésőbb 1526

[203] *Sörös Pongrác:* Jerosini Brodarics István (1471—1539). Bp., 1907. 20—37. l.

[204] 1525 végén küldhették el. 1526 januártól márciusig biztosan nincs Budán. OL Ft. Beszterce v. lt. okl. 551. és 561. sz.

[205] OL Dl. 25 725.; Már Dóczi elődjének, Thurzónak is servitora volt: *Fraknói V.:* Számadáskönyv i. m. 93. és 130. l. stb.

[206] *Kubinyi A.:* Die Nürnberger Haller i. m. 99—104. l., *Hermann Zs.:* Államháztartás i. m. 310—312. l., *Uő.* Jacob Fugger i. m. 296. l.; *G. Heiss:* Politik i. m. 133. l.; Utolsó összefoglalás Szerencsésről: *Scheiber Sándor:* A Szerencsés Imre-irodalomhoz. Évkönyv. 1975/76. Kiadja a Magyar Izraeliták Országos Képviselete. Szerk.: *Scheiber Sándor.* Bp., 1976. 295—305. l.

[207] Vö. *Pölnitz, Götz Frhr. von:* Jacob Fugger. Kaiser, Kirche und Kapital in der oberdeutschen Renaissance. Tübingen, 1949. 602—640. l. (A vajdára: 618. l.), *E. Rensing* i. m. 95—96. l., *Kubinyi A.:* Die Nürnberger Haller i. m. 101—104. l., *Hermann Zs.:* Jakob Fugger i. m. 308—326. l. és *G. Heiss:* Politik i. m. 135—142. l. stb.

elejétől megvonta támogatását az új nádortól, az érsek pedig, már csak óvatosságból is, a másik oldal felé is bebiztosította magát. A régi nádor és hívei már júliusban kezdték szervezni a „kalandos társulatnak" nevezett ligát Werbőczy és a vajda ellen, amelyhez novemberben már a királyi pár és Szalkai érsek is csatlakozott.[208] Mindez azonban az 1523 előtti, illetve 1524—25-ös bárói uralom visszaállításához vezethetett volna, és ezért az udvar a kalandosok köznemesi többségét a királyi hatalom mellé akarta állítani. A jelek szerint „Császár Mihály" feladata épp a köznemesség megszervezése volt. Feljegyzése élesen támadja Werbőczyt, aki nem támogatja a királyt és hívásra sem keresi fel. De a király nevében, általában helytálló módon, név szerint vádolja a vajdát, Szalkai érseket és Bornemisszát, de nem felejtkezik meg általában a bárók bűneiről sem. Végül a királyt akarja megvédeni az ellene felmerült vádak alól. Báthorit nem támadja név szerint, hiszen a kalandosokat ő kezdte szervezni.[209] Az 1526. április 24-én megnyílt országgyűlésen azonban már a király és a királyné hívei irányították a 200 kalandost. Vezérszónokuk újra Ártándi lett, aki a pápa kegyelméből lett Brodarics kancellár leváltását követelte, de támadta Szalkait is. A kalandosok kapitánya, a köznemesből báróvá emelt Tarczai Miklós kamarásmester a társulat célját a köznemesség elnyomatása elleni fellépésben jelölte meg.[210]

Ilyenformán nyilvánvalóvá vált, hogy Werbőczy nádorságának vége kell hogy szakadjon. Az országgyűlés megnyitása után az új nádor a király előtt felajánlotta lemondását, az azonban közölte vele, hogy várja be otthon a róla hozandó döntést. Erre Werbőczy és Szobi megszöktek. Minden jel arra mutat, hogy erre a szökésre a királyi pár adott lehetőséget, hiszen nem lett volna jó, hogy ha esetleg az országgyűlés előtt feltárják a hatvani események hátterét. Ezek után az országgyűlés le is

[208] Július 30-án Burgio nuncius már tud arról, hogy a vajda, Szalkai, Werbőczy és Dóczi a tanácsbeli köznemesekkel együtt ligát kötöttek, és velük tart a királyné is. Viszont ugyanakkor kétszáz báró és nemes a vajda és Werbőczy ellen kötött ligát, és ez állítólag Szalkainak is tetszik. (Azaz az érsek mindkét oldal felé bebiztosította magát.) Mon. Vatic. II/1. 249. l.; A ligáról, bizonyára az utóbbiról, az osztrák követek is tudtak: HHStA Gr. Corr. 25/b. 1525. VIII. 7. Herberstein Salamancának.; Október 29-én a nuncius azt jelenti, hogy a régi nádor és mások egy konfraternitást hoztak létre, egyesek szerint az új nádor ellen, mások szerint, hogy kormányzót válasszanak. Mon. Vatic. II/1. 278. l.; November 16-án arról számol be Burgio, hogy ennek a társulatnak kecskeméti gyűlésén hozott határozatát Szalkai jelenlétében ismertették a királyi párnak, akik csatlakoztak hozzá. Szalkai most végleg elhagyva Werbőczyt, újra Báthorihoz csatlakozott. I. m. 282—284. l.; A „kalandosokra" l.: még *M. G. Kovachich:* Supplementum i. m. III. 59. l.

[209] EK Kézirattára, LEO 32. 68—133. pontok.

[210] Mon. Vatic. II/1. 372—373. l.; A Mohácsnál elesett Tarczait épp Brodarics jellemezte: „vir et manu promptus et singulari in regem fide". Acta Tomiciana VIII. 247. l.

váltotta Werbőczyt, Báthorit visszahelyezte tisztébe, majd pedig Werbőczyt és Szobit hűtlenségben marasztalta el.[211] Sor került kincstartó változásra is, Dóczi helyét Thurzó Elek foglalta el újból.[212]

A király környezetének tehát sikerült a hatvani országgyűlés utáni zűrzavart helyrehozni. Báthori ugyan visszakerült, de megbomlott a bárói párt egysége, a vajda többé nem tartozott hozzájuk, s a köznemesi párthoz fűződő viszonya is megrendült. Meggyengült Szalkai érsek hatalma is. A köznemességet Ártándiék teljesen a királyné mellé állították.

Tanulmányunkban az eseményekben és állandóan váltakozó pártalakulásokban gazdag korszakról természetesen csak vázlatos képet tudtunk festeni. Röviden összefoglalva, tulajdonképpen felemás benyomásaink vannak. Egyik oldalon úgy tűnik, mintha a királyi hatalom Mátyás halála óta soha nem látott módon igyekezett befolyását kiépíteni. Új bárókat nevezett ki, időnként vezető főurakat váltott le, keresztülvitt egy pénzrontást, amivel kétségkívül ideig-óráig betöltötte a kincstár hiányát,[213] és a török ellen is nem csupán eredménytelenül hadakozott, gondoljunk Ferhát pasa legyőzésére. Az már más kérdés, hogy a pénzrontás az ország amúgy is rossz gazdasági helyzetét katasztrofálissá tette, a haszon kimerülése pedig csődszerű állapotokhoz vezetett. Az eredményekhez tartozik továbbá az is, hogy országgyűlési segítséggel ugyan, de számos elzálogosított jövedelemforrást szereztek vissza. Így kerültek vissza a Perényi nádornál volt északkeleti városok és Esztergom is.[214] A királyi háramlási jog ügyes érvényesítésével a Szentgyörgyiektől megszerezték az igen jelentős óvári és dévényi uradalmakat, hogy Óvár Mária királyné kezén jelentős támaszponttá váljon. Újlak királyi várossá emelése s az a tény, hogy a királyi cubiculariusok, kamarások közé nem egy városi polgárt vettek fel,[215] egy új várospolitika kezdeteire utal.

A másik oldalon ott látjuk a pénztelen udvart, az anarchikus állapotokat, amelyek az országgyűléseken tetőztek, és végül a mohácsi katasztrófát. A felemás kép mégis azt a következtetést is megengedi, hogy amennyiben a mohácsi csatavesztésre nem került volna sor, az anarchiá-

[211] *Fraknói V.:* Werbőczi István életrajza i. m. 228—234. l.

[212] 1526. május 23-án, tehát csak az országgyűlés után. *Kubinyi A.:* Die Nürnberger Haller i. m. 100. l. 126. j.

[213] A pénzrontásra utoljára: *Hermann Zs.:* Államháztartás i. m. 307—334. l.

[214] L. a 151. jegyzetben id. tanulmányunkban.

[215] Ilyen volt a már említett budai Pemfflinger-családból Kristóf (*Fógel J.:* II. Lajos i. m. 54. l.), akinek testvére, Sebestyén, a királyné istállómestere lett (I. m. 26. l. L. még rájuk fenn, 168. jegyzetet). Fontos szerepe volt még a bártfai polgár Bárány Bernát „lovagnak és kamarásnak", akit adószedéssel is megbíztak, és akit a kúria lovagi becsületbírósága előtt pereltek. OL Ft. Bártfa v. lt. Okl. 5327., 5343., 5382., 5420., 5440., 5442., 5489., 5501. és 5502. sz. (Adatok 1524—1526.) Bárány megbízhatóságát és politikai súlyát mutatja, hogy 1526. június 21-én őt küldték mint „cubicularius regie et reginalis Maiestatum"-ot a morva rendekhez, hogy a török ellen csapatküldésre vegye rá őket. OL D1. 24 405. 68. l.; L.: még rá *Fógel J.:* II. Lajos i. m. 52. l.

ból talán ki lehetett volna kerülni. Igaz, utólag nagyon nehéz erre választ kapnunk. A központi hatalom erősítésére kétségtelenül hatott épp a török veszély is. II. Lajos környezete azonban 1523 és 1526 között eléggé ügyesen — bár igen gyakran következetlenül — igyekezett az egymással viszálykodó feudális klikkek között a királyi hatalomnak érvényt szerezni. Ebben bizonyos mértékben támogatta Szalkai érsek, de elsősorban a királyné. Szalkai kétarcú politikájának és vele csak részben egyezően a főpapságénak értékelése azonban bővebb elemzést igényel és ezért vele most nem foglalkozhatunk. Máriát az elmondottak alapján személyében már ekkor olyan tehetségű politikusnak tartjuk, mint amilyennek később Németalföldön mutatkozott. Igaz, politikáját erősítette a királynéi birtok gazdasági hatalma. Belpolitikája azonban nem szolgálta feltétlenül bátyjai érdekét és ezért véleményünk szerint helytelen a királynéról és az őt támogatókról mint Habsburg-pártról beszélni. A királyné elsősorban a királyi pár és ezen keresztül az adott helyzetben az ország érdekeit tartotta szem előtt, és időleges kudarcai ellenére is komoly eredményeket tudott elérni. A tragikus az volt, hogy a királyi pár legtöbb akciója békés időkben feltétlenül célravezető lett volna, de a végveszély órájában objektíve gyengítette az országot.

Bárói pártról nehezebben beszélhetünk, inkább a mágnások rendjéről, amely egymással acsarkodó, változó összetételű klikkekre bomlott. Közös rendi érdekeik védelmében azonban Szapolyaitól Brandenburgi Györgyig, egységesek voltak. Már utaltunk rá, hogy sem Habsburg-pártinak, sem udvari pártnak nem nevezhetők. Az udvar oldalán állónak tartott Sárkány Ambrus 1525-ig szoros szálakkal kötődött Szapolyaihoz, míg a Habsburgokkal még leginkább egy követ fújó Bornemissza hatalma a főváros felett szálka volt Máriáék szemében, és ezért igyekeztek, sikertelenül, 1525—26-ban vele szemben a köznemességet mozgósítani. Udvari párt valóban létezett, azonban ez is változó összetételű volt, olykor ideszámíthatjuk Szapolyait is, Báthori nádort viszont többnyire nem. A köznemességgel kapcsolatban újból hangsúlyoznunk kell, hogy az 1520-as években legfeljebb néhány hónapig támogatta Szapolyai-klikket.

Egyben feltétlenül igazat kell adnunk a korabeli követjelentések — különben célzatos és az okleveles adatokkal nem mindig egybeeső — nézetének; a feudális uralkodó osztály valamennyi rétegét önzése, saját anyagi érdeke vezette. A veszély nagysága mindenki előtt ismert volt, nem is hiányzott az ellene való felkészülés szándéka, azonban ennek terheit általában minden réteg a másikra akarta hárítani. A főpapok nem mondtak le a tizedről, a nagyurak politikai hatalmukról, és egyikük sem töltötte fel bandériumait. A legszomorúbb képet azonban a köznemesség

nyújtja. Bár az országgyűléseken nagyon gyakran hasznos javaslatokkal lépnek fel, amikor ezek megvalósítását az ő kezükbe helyezték, mint az 1521-es új típusú adók beszedését,[216] teljesen csődbe került minden.[217]

[216] *Bónis Gy.:* Ständisches Finanzwesen i. m. 93—102. l.; Az 1521-ben kivetett adóra Bártfa 206 ft-ot fizetett, pedig valamennyi füst, és kézművesműhely után egy-egy ft-ot, a kereskedőknek árujuk 1/20-át, stb. kellett fizetnie. (*J. N. Kovachich:* Sylloge i. m. I. 291—293. l.) Ez a nevetségesen alacsony összeg megmagyarázható, ha figyelembe vesszük, hogy Sebesi Tamás megyei adószedő előtte 1 és negyed ft értékű (! ! !) borravalót kapott. OL Ft. Bártfa, v. lt. Okl. 5153. és 5175. sz. (Rapularium anni domini 1522.)

[217] Kéziratomat 1977-ben zártam le. Azóta a témakörből több kitűnő munka jelent meg, gondolok pl. *Kosáry Domokos* és *Hermann Zsuzsánna* műveire. A levéltári anyag esetében is történt változás: az OL Filmtárában őrzött okleveleket kinagyították, és Df jelzettel látták el. Ezek átvezetése túl nagy szerzői korrektúrát jelentett volna, ezért eltekintettem tőle. Magam is több tanulmányt jelentettem meg e cikkem problémaköréből, amelyekben egyes kérdéseket részletesebben dolgoztam ki. Főbb mondanivalóm lényege nem változott, erősebb módosítás csak az 1525. évi „Kalandos szövetség" esetében történt, ahol megkerült a szövetség tagnévsora, alapszabályát pedig Rómában megtalálta Solymosi László barátom, aki azt feldolgozás céljából rendelkezésemre volt szíves bocsátani. A témakörből készült és azóta megjelent tanulmányaim a következők: Az 1525. évi „Kalandos szövetség". Ünnepi tanulmányok Sinkovics István 70. születésnapjára. Bp., 1980. 141—153. l.; A mohácsi csata és előzményei. Századok 114 (1981) 66—107. l.; The Road to Defeat: Hungarian Politics and Defense in the Jagiellonian Period. War and Society in East Central Europe. Ed. by *Bak, J. M.* and *Király, B. K.* New York, 1982. 159—178.; A középbirtokos nemesség Mohács előestéjén. Discussiones Neogradienses 1. Salgótarján, 1984. 5—24. l.; A király tanács köznemesi ülnökei a Jagelló-korban. Mályusz Elemér Emlékkönyv Bp., 1984. 257—268. l.

Kosáry Domokos

MAGYARORSZÁG KÜLPOLITIKAI HELYZETE MOHÁCS ELŐTT*

Magyarország nemzetközi helyzetében 1520 körül két olyan nagy horderejű fordulat következett be, majdnem egy időben, amely a külpolitikai feltételeket még kedvezőtlenebbé tette. Az egyik, keleten, abból adódott, hogy az oszmán hatalom, amely előzőleg hosszabb időn át belső bajokkal és távoli háborúkkal volt elfoglalva, most győztesen, megnőtt erőkkel és hódító étvággyal visszafordult Európa felé. A másik pedig, nyugaton, annak következménye volt, hogy a két vezető hatalom: Franciaország és a Habsburg-birodalom közt megindult az a hosszú, fegyveres versengés, amely Európát tartósan megosztotta. S ez lekötötte azokat az erőket is, amelyek segítségére a török ellen Magyarország esetleg számíthatott. Az ország Mohács előtti külpolitikai helyzetének elemzését tehát e két nagy fordulattal kell kezdenünk: a veszély rohamos növekedésével az egyik, és a védelmi lehetőségek elapadásával a másik oldalon.

FORDULAT KELETEN: A TÖRÖK ÚJRA TÁMAD

Kezdjük azzal az első pillanatra talán meglepőnek tűnő megállapítással, hogy a török—magyar viszonyt 1521 előtt hosszabb időn át általában nem a háborús, hanem inkább a fegyverszüneti állapot jellemezte. Az oszmán hatalom persze valóban súlyosan szorongatta Magyarországot, több mint egy évszázad óta már közvetlenül. Beütések, határharcok folytak békeidőben is, és az ország teherbírását immár e „békés" nyomás, főként a végvárak fenntartása is meghaladta. Nagy, szultáni hadjáratra azonban, komoly erőkkel, a török az 1456. évi vereség óta nem vállalkozott. S a még Mátyás által 1483-ban kötött, majd 1488-ban megújított fegyverszünetet azóta, kisebb-nagyobb incidensek után, végül is, különböző okokból, mindkét fél újra meg újra kész volt meghosszabbítani.

Mátyás kezdeményezése érthető volt, hiszen ő délen inkább védelemre akart berendezkedni, mialatt Csehország, Szilézia, Ausztria megszerzésével küszködött egy összetett monarchia, mint pénzügyileg teherbíróbb,

* Az alábbiakban összefoglalt eredményeink bővebb kifejtését, indoklását a részletes dokumentációval, jegyzetekkel együtt, amelyek itt kereteinket meghaladnák, külön közzétettük e könyvben: Magyar külpolitika Mohács előtt. Bp. 1978.

fejlettebb bázis kiépítése érdekében. De érthető volt a fegyverszünet a sok bajjal küzdő, ópiumszívó, depressziós II. Bajazid szultán (1481—1512) részéről is, akinek belső nehézségei Mátyás halála után sem csökkentek. Így azután a gyenge II. Ulászlónak is sikerült vele fegyverszüneteket kötnie (1495, 1498). Persze Magyarország helyzete ettől függetlenül is sokat romlott a rendi anarchia ez időszakában. Egyebek közt azért is, mivel a török ellen mozgósítható, potenciális szövetségesek sorából ekkoriban esett ki előbb Lengyelország, majd Velence. Lengyelország, amelyet II. Ulászló a rokoni kapcsolatok ellenére is vonakodott a török elleni akciókban segíteni, ettől kezdve inkább fegyverszüneti állapotot akart a Portával fenntartani, figyelmét a mind szorongatóbb porosz és orosz ügyek felé fordította, északon, és már attól a háborútól is távolmaradt, amely 1499-ben tört ki az oszmán birodalom és az általa földközi-tengeri pozícióiban mind súlyosabban fenyegetett Velence közt. Szövetségesei: a francia király és a pápa segítségével, de főleg nagy pénzösszegek fejében, Velencének sikerült ekkor Magyarországot is beavatkozásra bírnia. II. Ulászló azonban ennek nem nagy igyekezettel tett eleget, és a háború végén — 1503-ban — a Portával újabb hét évre szóló fegyverszünetet kötött. Annak, hogy Velence e konfliktusban alulmaradt, Magyarország is mindinkább megérezte következményeit, jóllehet a Signoria ezentúl, a béke idejére is ígért neki évi 30 ezer aranyat, hiszen a horvát—magyar végvonal őt is védte a szárazföld felől. E következményekhez tartozott, hogy Velence ettől kezdve, konfrontáció helyett, a törökhöz alkalmazkodó politikával igyekezett maradék pozícióit biztosítani, és messzemenően óvakodott attól, hogy Magyarország kedvéért a szultánnal szembe kerüljön. Hozzátehetjük, hogy a török most már hozzáfoghatott a mediterrán medence keleti részének birtokbavételéhez, és biztosítottnak tekinthette oldalát a görög félsziget és az Adria felől, ha északnyugatra, Magyarország ellen akart vonulni.

Magyarország csak sok sürgetés után és csak ideiglenesen csatlakozott ahhoz az ún. cambrai-i ligához, amelyet 1508 végén Franciaország, Spanyolország és I. Miksa császár hozott létre formailag a török ellen, valójában azonban Velence területének felosztása céljából. Az a hosszú és kevéssé épületes huzavona, amely a végül eredménytelen és magyar szempontból amúgy is vitatható vállalkozás körül végbement, inkább csak arra volt jó, hogy megmutassa Magyarország nemzetközi tekintélyének hanyatlását a gyenge kormányzat és rendi anarchia időszakában. Még szerencse volt, hogy a Liga ügye, bár törökellenes éle volt, a magyar—török viszonyban nem okozott, mint okozhatott volna, nagyobb zavart. A Porta ugyanis feltűnően békét akart, és többszöri követküldés után, 1511-ben újabb, öt évre szóló fegyverszünetet kötött. Ezt II. Bajazid személyes hanyatlásán túlmenően főleg az oszmán birodalom belső bajaiból kell megértenünk. Olyan nagyerejű megmozdulásokból, mint 1511-ben volt keleten az anatóliai síita felkelés, amelyben a szultán legidősebb fia is a lázadók közt végezte életét. II. Bajazidot végül 1512 tavaszán lemondatta, majd megölette egy másik fia, a „vad" és könyörtelen I. Szelim, aki

azután sorra leverte és kivégeztette mindegyik rokonát, aki útjába állhatott.

Az új szultánnal esedékes új fegyverszünet tárgyalásai már jól haladtak, midőn 1513 nyarán X. Leó pápa Magyarországra, Bakócz Tamás érsekre bízta a török elleni keresztes hadjárat meghirdetését, ami azután a következő évben alkalmul szolgált a parasztháború kirobbanásához. I. Szelim, bár Bélay Barnabás magyar követet évekig nem engedte haza, mégsem használta megtorlásra Magyarország válságos helyzetét, mivel ebben eleve megakadályozta őt az oszmán birodalom évekig tartó katonai lekötöttsége messzi keleten. A török haderőt ugyanis Perzsia, vagyis mai nevén Irán ellen összpontosították. E nagy kiterjedésű ország nemcsak mint hatalmas szomszéd tűnt fenyegetőnek, az erélyes Izmail sahhal élén, hanem, még inkább, mint az oszmán birodalom keleti vidékein jelentkező, belső megmozdulások elősegítője is. A társadalmi és politikai elégedetlenség ugyanis a mozlim vallás síita változatának köntösében jelentkezett, márpedig 1502 óta ez volt az államvallás Perzsiában. Szelim egyik unokaöccse, akinek még sikerült életben maradnia, ugyancsak itt talált menedéket. Szelim ezért indított 1514 tavaszán Perzsia ellen hadjáratot. Az emlékezetes csaldiráni csatában legyőzte ellenfelét, habár nem sikerült megsemmisítenie. Ezzel biztosította birodalmának keleti határait és megnyitotta az utat a Tigris és Eufrátesz völgye felé. 1515-ben hazatért, de már a következő évben újra keletre kellett vonulnia. Izmail ugyanis az egyiptomi mameluk szultánnal lépett szövetségre, aki szintén befogadta Szelim unokaöccseinek egyikét. Szelim 1516 nyarán legyőzte Aleppó mellett az egyiptomi hadakat, elfoglalta Damaszkuszt, majd 1517 elején Kairót. Itt nyolc hónapig maradt s Egyiptomot is birodalmához csatolta.

Az egymástól oly távol eső két front között (az oszmán birodalom nyugati és keleti határain), nyilvánvalóan volt összefüggés. A szultán egyszerre kétfelé komolyan nem hadakozhatott. Ha erejét Perzsia kötötte le, akkor a Duna vidékén kellett a támadó akcióval felhagynia és viszont. Bizonyos fokig a két egykorú érdekelt fél: Magyarország és Perzsia is felismerte, hogy a törökkel szemben együtt kellene működnie. A nagy távolság és a sok, szinte leküzdhetetlen akadály persze gyakorlatilag lehetetlenné tette a lépések összehangolását. De az együttműködésre irányuló diplomáciai próbálkozás jeleit kell azokban a követküldésekben felfedeznünk, amelyekre időnként már Mátyás óta sor került.

Ennek következménye volt, hogy a keleti háborúk idején a „vad" Szelim is békés állapotot igyekezett Magyarországgal fenntartani. E célból sorra küldte a követségeket, és közben — időnként —, a rábeszélés másik formájaként, helyi, határ menti akciókkal próbált eredményt elérni. 1515-ben három évre javasolt fegyverszünetet, amelyet Magyarország, a pápa kétszeri erélyes tiltakozása után, végül 1516-ban csak egy évre volt hajlandó megadni. 1517-ben a szultán újra sietett fegyverszünet-hosszabbítást ajánlani. Ezt a magyar országtanács először el akarta utasítani, tekintettel a pápa biztatásaira és nagy tervére az 1518-ban indítandó

keresztes hadjáratról. Végül azonban 1519 tavaszán mégis létrejött a hároméves fegyverszünet, főleg a lengyel király tanácsára, aki óva intette a magyar követeket, nehogy a szép ígéretekben túlzottan bizakodjanak.

Mindennek viszont sajátos kihatása lett a magyar politikára. A török veszélyről persze tudtak és beszéltek minden oldalon. De most mintha a belső küzdelmek kerültek volna előtérbe. A II. Ulászló alatt elharapózott feudális zűrzavar eredményeként az ifjú II. Lajos trónraléptekor szinte tetőfokra hágtak a rendi ellenzék akciói, a nagybirtokos Szapolyai János vezetésével, aki a köznemesi rétegeket igyekezett a Habsburg-befolyás ellen és saját kormányzósága érdekében mozgósítani. Tudnunk kell, hogy e népes köznemesség, a maga régies, egyházias, konzervatív szellemével, még buzgóbban igazodott a pápai politikához, és ugyanakkor, „szittya" öntudattal, minden irányban idegenellenességet képviselt, nemcsak a „némettel", vagyis a Habsburgokkal szemben, hanem ha lehet, még inkább a törökkel szemben is. Annyira, hogy a kormányzatnak a szultánnal való egyezkedésre, fegyverszünetek kötésére vonatkozó, amúgy is bizonytalan javaslatai rendszerint gyanakvó és haragos elutasításba ütköztek az országgyűléseken. Sőt, midőn a rendi ellenzék vezetői 1518 nyarán külön országgyűlést hívtak össze Tolnán, és azon a külpolitika gyeplőjét is saját kezükkel próbálták megragadni, első dolguk, Werbőczy István javaslatára, a török elleni támadó háború meghirdetése volt. Erre ugyan a továbbiakban semmi komoly előkészületet nem tettek, de szándékuk nem is ez volt, hanem csak az, hogy a kormányzatot e népszerű gesztussal túllicitálják. Így a nemzetközi problémák, amelyek realitásait Magyarországnak az adott helyzetben legelső sorban kellett volna figyelemmel kísérnie, kezdtek alárendelődni a belpolitikai taktikának. A kormányzat is úgy érezte, hogy háttal falnak szorítva főként a rendi ellenzékkel kell mérkőznie. A magyar politikusok éveken át megszokták, hogy a szultán valahol messzi keleten hadakozik, hogy ezért rendszerint inkább neki van szüksége fegyverszünetre, hogy követeit lehet várakoztatni, lehet az ajánlatokra adandó válasszal késlekedni, sőt a döntést, mivel így kényelmesebb, külföldre küldött követségek eredményeitől függővé tenni, vagy éppen háborúról is szónokolni egy olyan birodalom ellen, amellyel szemben az ország a végvonal puszta fenntartását békeidőben sem igen tudja biztosítani. E szinte sablonossá vált módszerek persze csak addig voltak látszólag büntetlenül alkalmazhatók, amíg az oszmán birodalom fő erejét a keleti problémák tartották lekötve és ezért nyugat felé viszonylag passzív politikát folytatott. De azonnal életveszélyessé váltak, midőn a török, a keleti ügyeket lezárva, győztesen és megerősödve ismét visszafordulhatott. Hiszen a török expanziónak nem hódító jellegében, hanem csak fő irányában történt átmenetileg változás. Erre a súlyos fordulatra kellett Magyarországnak 1520—1521-ben ráébrednie.

A magyar udvar nem állt egyedül abban, hogy némi megkönnyebbüléssel értesült a „vad" Szelim haláláról 1520 szeptemberében. Hiszen Szelim, amíg élt, könyörtelen hódítónak mutatkozott, még akkor is, ha uralkodásának nyolc éve alatt (1512—1520) „csak" keleten növelte két-

szeresére birodalmát. S a halál, tudjuk, Szelimet máris új hadi készülődés közben érte, csak azt nem tudni, ki ellen. Terjedtek is mindjárt megalapozatlan híresztelések Rómától Velencén át Budáig az ifjú utód, Szulejmán állítólag szelídebb hajlandóságáról és tapasztalatlanságáról. A magyar udvar arról is értesült, hogy az új szultánt belső, keleti lázadás fogja megbénítani. Úgy látta hát, hogy Magyarországnak most végre kevésbé kell félnie, sőt gondolhat talán támadó háborúra is.

A téves benyomást fokozta, hogy 1520 decemberében Szulejmántól Behrám csausz személyében követ érkezett Budára, hogy megújítsa az 1519. évi fegyverszünetet. Mint másutt részletesen kimutattuk, minden megbízható jel arra vall, hogy a fegyverszüneti ajánlat a régi, korábbi feltételek alapján történt. Azok a későbbi híresztelések, hogy Szulejmán már ekkor hűbéri adót, vazallusi viszonyt, szabad átvonulást követelt volna Magyarországtól, megalapozatlanok, és inkább a súlyos következményekre kerestek utólag valami magyarázatot. A valóságban ugyanis Szulejmán részben éppen azért akart megint fegyverszünetet, mivel Szíriában valóban kitört egy felkelés. S így csak saját szándékát nehezítette volna olyan új, súlyos követelésekkel, amelyek elfogadására Budán aligha számíthatott.

A királyi tanács tehát Budán nyugodtan alkalmazni kezdte szokásos módszerét: a választ attól tette függővé, hogy a külföldre indítandó követségek mivel térnek haza. A török követet addig is várakozásra intette, majd pedig, miután úgy látszik, türelmetlenkedett, fogságra vetette.

A riasztó meglepetés nem sokat váratott magára. A mindig jól értesült Velence már 1521 januárjában félreérthetetlenül azt ajánlotta Móré Fülöp magyar követnek, hogy sürgősen ragadják meg a béke lehetőségét. Majd 1521 tavaszán elbukott a szíriai felkelés, még időben ahhoz, hogy Szulejmán, a követén esett sérelemre hivatkozva, Magyarország ellen indítsa seregét. Legújabb életírója szerint a szultánt „inkább a rajta esett sérelemből fakadó bosszú, mintsem valamiféle jól végiggondolt haditerv irányította". De persze, ezzel is csak az évszázados török hódító tendencia érvényesült, ilyen vagy olyan új motívumokkal. Tévedés azt hinni, hogy Szulejmán az 1519 óta megnőtt Habsburg-hatalom fenyegetése elleni „védekezésül" akarta Magyarországot megszerezni. A valóságban, éppen ellenkezőleg, a támadást az európai háború, a Habsburg-hatalom lekötöttsége könnyítette meg.

Szulejmán, mint tudjuk, 1521 nyarán elfoglalta a magyar végvonal kulcspontját, Nándorfehérvárt, vagyis Belgrádot. Ezzel új helyzet állt elő, amelyben létkérdéssé vált a külső segítség.[1]

[1] *Káldy-Nagy Gyula:* Szulejmán Bp., 1974. 44. l.

FORDULAT NYUGATON: A FRANCIA—HABSBURG KONFLIKTUS

A török nyomás szerepet játszott abban, hogy Kelet-Közép-Európa különböző országai: Magyarország, Lengyelország, Csehország, Ausztria közt többféle változatban már jó ideje dinasztikus uniók jöttek létre. Az összefogást persze e szóban forgó országok más, eltérő érdekei erősen gátolták. Sőt, ellentéteiket még az a versengés is fokozta, hogy miként, milyen központ körül, milyen vezetéssel jöjjön létre a dinasztikus unió, majd ennek nyomán egy nagyobb, összetett, soknemzetiségű monarchia.

A Hunyadi-ház kísérlete 1490-ben lezárult. Riválisai: a Habsburgok és a lengyel Jagellók közül most három és fél évtizedig az utóbbiakra került a sor. II. Ulászló, majd II. Lajos alatt Csehország és Magyarország egy kézen maradt. S ugyanazon dinasztia más tagjai, közeli rokonok, testvérek uralkodtak Lengyelországban is, amely ekkoriban területileg Európa egyik legnagyobb állama volt, hiszen perszonálunióval hozzá tartozott Litvánia meg Ukrajna nagy része is. A XV—XVI. század fordulóján tehát, Mohácsig, a Jagelló-ház roppant területeket tartott kezében a Baltikumtól az Adriáig.

Jóval kevésbé biztató e kép azonban, ha Lengyelország és a többi Jagelló-ország belső és külső nehézségeit mérlegeljük. A központi hatalom gyengülése, az anarchikus rendi befolyás erősödése, az akciókészség hanyatlása, együtt és külön, éppúgy a soron következő, harmadik riválist, a Habsburg-ház dolgát könnyítette meg, mint Lengyelország élesedő, nagy ellentéte Oroszországgal keleten, a német lovagrenddel pedig északon. I. Zsigmond, aki 1506-ban került a lengyel trónra, uralkodása első évtizedében még erélyesen igyekezett a Habsburgokkal szemben a Jagelló-ház érdekeit képviselni. Szapolyai Borbálával kötött házassága (1512) után sógorát, Szapolyai Jánost is mint a Habsburg-ellenes politika képviselőjét pártolta Magyarországon, a budai udvarnál.

Az erőviszonyok azonban rövidesen megváltoztak. A Habsburgok Lengyelország ellen előbb III. Vaszilij orosz cárral fogtak össze, aki keletről indított 1512-ben fenyegető háborút. Majd pedig északon, Kelet-Poroszországban, Brandenburgi (Hohenzollern) Albert nagymesterrel, aki a lovagrend élén megtagadta a hűségesküt a lengyel királynak és a tengerpartot akarta megszerezni. I. Miksa császár, a Habsburg-ház feje, e bekerítő manőverrel elsősorban arra akarta a Jagelló-házat rászorítani, hogy a jövőt illetően mondjon le magyar- és csehországi pozícióiról a Habsburgok javára. S ez meg is történt 1515 nyarán, a bécsi fejedelmi találkozón és kongresszuson, amely alapjában véve Kelet-Közép-Európa újrafelosztását eredményezte a két versengő dinasztia között. Eszerint Miksa ezentúl felhagy az orosz cár és a német nagymester támogatásával. A Jagelló-ház tehát kiszabadul a külső szorításból, viszont belemegy abba, hogy II. Ulászló gyermekei, illetve I. Miksa unokái kettős házassági szerződést kössenek, vagyis, hogy Magyarországon és Csehországban a

Habsburgok befolyása, illetve utódlása érvényesüljön. A lengyel külpolitika ezzel átfordult, elejtette a Habsburg-ellenes vonalat, és annak pártfogoltjait, így Szapolyait is Magyarországon. Ettől kezdve a lengyel befolyás egyre csökkent. A Jagelló-ház tehát időszakunkban mindinkább alulmaradt riválisával, a Habsburg-házzal szemben. A három fő versenytárs közül ez utóbbi lett a győztes, és 1526-ban, midőn a középkori Magyarország elbukott, az ő vezetése alatt jött létre az összetett, soknemzetiségű monarchia.

Lengyelország fellépésére a török ellen, mint láttuk, amúgy sem nagyon lehetett számítani. A kérdés ezentúl azonban az volt, hogy Európa adott viszonyai közt mennyiben lehetett a Habsburgokéra és más országokéra. Ha a szép, nagy szavak hitelt érdemelnének, eleinte — a XVI. század elején — bizakodással ítélhetnénk meg Magyarország e lehetőségeit. Az egykorú európai diplomácia egyik jellemző vonása ugyanis éppen az volt, hogy bármit akart, a legtöbbször a török elleni keresztény összefogás jelszavát emlegette. Ez azonban rendszerint csak arra szolgált, hogy morális igazolás látszatát kölcsönözze egészen más célú akcióknak. A hatalmak mind a maguk, külön ambícióit követték, egymással voltak elfoglalva, sőt kombinációikban mindinkább kezdték, a nemzetközi politikai sakkjáték egyik résztvevőjeként, az oszmán birodalmat is számításba venni.

A közös fellépésnek persze akadt még néhány őszinte híve is. Főleg X. Leó pápát kell ezek sorában említenünk, aki megválasztásától (1513) kezdve éveken át egy nagy keresztes hadjárat megszervezésén dolgozott. 1517-ben, nemzetközi fórumon, elő is terjesztette tervét a következő évben indítandó, nagy hadi vállalkozásról. S a visszhang, látszólag, nem is volt kedvezőtlen: sem I. Ferenc francia király, sem I. Miksa császár nem fukarkodott nagyzoló szavakkal, hogyan fogják majd bevenni Konstantinápolyt. A terv azonban mégsem vált valóra, és legfeljebb csak arra volt jó, hogy illúziókat keltsen Magyarországon, amelyet a pápa többször óva intett a törökkel való egyezkedéstől. Az egész ügy végleg lekerült a napirendről V. Károly császárrá választása (1519) után, a francia—Habsburg viszony kiéleződésével.

Franciaország, amely majdnem 15 millió lakosával eddig mindenkinél erősebb volt, most hatalmas versenytárssal találta szemben magát az új spanyol Habsburg-birodalomban. Maga a 7—8 milliós Spanyolország csak most lett egységes monarchia, viszont latin-amerikai kolóniákkal rendelkezett és tengeri hatalomnak számított. Ez azonban csak egyik, bár akkoriban fő része volt az új Habsburg-birodalomnak. A franciák egyik korábbi, itáliai támadása ugyanis dinasztikus kapcsolatot hozott létre, a spanyol ház és a Habsburgok között, akik saját, ausztriai tartományaik mellett a XV. század óta a nehézkes, széteső, számtalan kisebb-nagyobb egységre bomló, de mégis terjedelmes német birodalom császári méltóságát is viselték. Így történt, hogy V. Károly, aki apai részről a burgund hagyatékot, a gazdag Németalföldet, valamint az osztrák főhercegséget, Tirolt, anyai részről pedig Spanyolországot, az újvilági kolóniákat, vala-

mint Nápolyt és Szicíliát örökölte, császárrá választásakor, 1519-ben egy olyan roppant spanyol Habsburg-birodalmat kapott kezébe, amely heterogén, szinte kormányozhatatlan volta ellenére valóban jelentős hatalmat képviselt. Olyat, amely I. Ferenc Franciaországából nézve, egyszerre tűnt fenyegetőnek délről, keletről és északról. A két nagyhatalom között rövidesen megindult az évszázados, nagy rivalitás, amelynek fő csatáit nagyrészt még ekkor is Itáliában vívták, de amely kihatott mindenfelé, a keleti peremvidékre is. A fegyveres konfliktus 1521 tavaszán, éppen akkoriban indult, midőn a wormsi birodalmi gyűlésen megjelent a segélykérő magyar követség.

A gyűlést persze a német belső problémák és a reformáció mellett főleg éppen ez a francia háború foglalkoztatta. A német rendek e célra 24 ezer katonát szavaztak meg, de egyetlenegyet sem Magyarország támogatására a török ellen. A követség kitérő, halasztó, lényegében véve negatív választ kapott, amely szerint hozzájárulnak ahhoz, hogy a magyar király, elfogadható feltételek mellett, fegyverszünetet kössön a törökkel. A valóságban persze Szulejmán ekkor már rég elhatározta és egy hónap múlva, Belgrád ellen, meg is indította hadjáratát. A magyar külpolitikának, amely csak Velencétől és talán a pápától tudott némi pénzsegélyt szerezni, rá kellett döbbennie, hogy a helyzet nyugaton is súlyosan kedvezőtlenre fordult.

A spanyol Habsburg-birodalom érdekei persze sokban ütköztek a török hódító érdekével. Így a Habsburg-hatalom kénytelen volt az oszmán birodalom ellen is hadakozni, mármint főleg akkor, midőn erre a francia háború szüneteiben ideje és módja volt. Ilyenkor V. Károly sem riadt vissza a hadviseléstől, de inkább csak központi országa és székhelye, Spanyolország érdekeit védelmezve, a Földközi-tenger medencéjében. A Habsburg—török konfliktus fő színtere tehát itt volt, a tengeren, Dél-Itália vagy Algír partjainál. A Duna vidéke, ahol a török hódítás szárazföldön nyomult felfelé, s spanyol császári udvar szemében alapjában véve mellékhadszíntérnek minősült, annak ellenére, hogy Magyarországon, illetve Horvátországon át fenyegette közvetlenebbül a Habsburg-ház régi, családi, osztrák tartományait. Ez utóbbiak ugyanis, élükön a császár öccsével: Habsburg Ferdinánddal, alapjában véve alárendelődtek azoknak a „magasabb" érdekeknek, amelyeket a császár képviselt. V. Károly fontossági sorrendjében tehát, amely éppen a Mohács előtti években, 1521-től vált egyre nyilvánvalóbbá, előbb jött a francia rivalitás kérdése, azután a mediterrán török terjeszkedésé és csak harmadikként a keleti határvédelemé.

Ilyen körülmények között Magyarország számára a Habsburg-megoldásban rejlő igazi veszély nem az volt, hogy a Habsburg-hatalom, *túl nagy* erővel igyekszik Magyarországot is a maga körébe vonni, hanem éppen ellenkezőleg az, hogy a monarchiaalkotás e terjeszkedő, uralmi igénye *nem* lesz *elég* céltudatos, határozott, erős és eszközeiben hatékony ahhoz, hogy a törökkel szemben Magyarország *egészét* tudja maga számára biztosítani, és megvédeni sértetlen déli védővonalával. Tehát úgy,

hogy Magyarország az új uniós alakzaton belül teljes súlyával, önálló, jelentős egységként tudjon érvényesülni. Az igazi veszély e téren abban a lehetőségben állt, hogy a Habsburg-hatalom, elegendő erő híján, egyrészt a helyi ellenkezés, illetve a török nyomás, másrészt a francia rivalitás, az előbbrevalónak tekintett nyugati lekötöttség miatt, az egész országot nem képes megszerezni és megtartani, hanem csak annyit tud belőle magának minden eszközzel, feltétlenül biztosítani, amennyire Ausztria saját, közvetlen védelméhez, előtérként, mindenáron szüksége van. Ferdinánd, a maga szűkebb, osztrák tartományait féltve, de igazi hatalom nélkül, és alapjában véve, alárendelt pozícióban, több ízben javasolta ugyan nagyhatalmú bátyjának, V. Károlynak, hogy segítsen Magyarországnak és egyúttal neki, a császár azonban válaszul, a messzi Spanyolországból, ugyancsak francia nyelven, ugyancsak több ízben és nem is alaptalanul a birodalom nyugati lekötöttségére, a francia konfliktusra hivatkozott, azzal, hogy nagyon szeretne, de most éppen nem tud segíteni.

Marad-e Magyarország, az új unión belül, integer, teljes ország? Vagy lesz töredék csupán, amely önálló erő híján, mások kénye-kedvétől függve másokat fog testével fedezni? Fennáll-e Magyarország, vagy csak maradványából lesz, a Habsburgok kezén, valami újabb Nándorfehérvár, amilyen előzőleg Belgrád lett, az egykori szerb állam maradványaként, a magyarok kezén? A történelem nem vas fátumokon, hanem nagy tendenciákon és az azok eredőjéből adódó valószínűségeken át érvényesül. S hogy az adott mozgási lehetőségeken belül mi, hogyan, mikor valósul meg, immár változhatatlanul, az mindenkor függ a politikai küzdelemtől is.

A KÜLFÖLDI SEGÍTSÉG ÜGYE 1521 UTÁN

Azt a kettős fordulatot, amelyet a török átirányulás, illetve az európai belső konfliktus idézett elő, 1521 után egy olyan végső szakasz követte, amelyben a mozgási lehetőségek köre nagyon leszűkült. A magyar külpolitika mindinkább csak arra irányult, hogy a várható török támadás ellen a pápától a Habsburgoktól és a német birodalomtól valami segélyt kaphasson. Belgrád elvesztése óta azonban az átszakadt magyar végvonal már nemigen tudta a törököt feltartóztatni addig, amíg a külföldről esetleg megígért katonák a helyszínre érnek. A német rendek viszont csak oly esetben lettek volna hajlandók katonát küldeni, ha a szultán támadása már tényleg megindult. Így a segítség valóban hasznosítható formái közül is mindinkább csak egy maradt: a pénz. Amihez még azt is hozzá kell tennünk, hogy a külföld Magyarországot olyan országnak tekintette, amelyben zűrzavar uralkodik, és amely saját védelmére sem teszi meg a tőle telhetőt.

1521 őszén az országgyűlés úgy határozott, hogy segélykérő követeket kell külföldre küldeni. A következő év elején Brodarics István pécsi prépost, mint követ, a frissen megválasztott VI. Hadrián pápát kereste fel, aki korábban V. Károly nevelője volt, majd bizalmas tanácsosa, és aki

most 40 ezer aranyat küldött és fegyverszüneti felhívást intézett az egymással szembenálló európai hatalmakhoz.

Belgrád eleste megriasztotta a német birodalom vezetőit is. V. Károly császár 1522 márciusában Nürnbergbe birodalmi gyűlést hívott össze a török veszély ügyében. A rendek itt először az osztrák követeket hallgatták meg, akik 5000 katonát kértek a horvát határvidék és 12 ezret Magyarország védelmére. Azután a magyar követség szószólójaként Jozefics Ferenc zenggi püspök köszönetét fejezte ki a gyűlés összehívásáért és segítséget kért a várható, új török támadás ellen. A gyűlés erre bizottságot küldött ki, amely hadi szakértők meghallgatása után ápr. 6-án azt javasolta, hogy a török ellen egy egész „Romzug"-ot, vagyis 24 ezer katonát ajánljanak meg, német vezetés alatt, de a zsoldot és szállást a magyarok és csehek fizessék, valamint hogy a továbbiak megtárgyalására Bécsben üljenek össze a német rendek, Ferdinánd, II. Lajos, valamint a magyar és a cseh, morva, sziléziai rendek meg a lengyel király követei. A magyar követség olyan választ kapott, amely perspektívában jelentős segítséget, és máris 3000 gyalogost helyezett kilátásba, ha II. Lajos ugyanannyit szerez Csehországból. A birodalmi rendek Bécsbe induló követeinek bizalmas utasítása már valamivel kevésbé volt biztató. Ebben ugyanis az állt, hogy mivel a legjobb német csapatokat lefoglalja a francia háború, most, 1522 nyarán csak ezt a pár ezer főnyi gyorssegélyt tudják nyújtani, persze továbbra is a cseh segítségtől függően. Az egész Romzug kiállítását pedig, ha a magyarok mégis mindenáron ezt akarnák, az utasítás olyan feltételekhez kötötte, amelyeket Magyarország nyilvánvalóan nem vállalhatott.

A valóságban azonban a már megszavazott 3000 katona sem jutott el soha Magyarországra. A bécsi találkozót ugyanis II. Lajos 1522. május 20-ra tűzte ki. A német rendi megbízottak viszont, midőn május 25-én Bécsbe értek, ott csak Ferdinánd tanácsosait találták. Az a két magyar követ, aki a nyolc közül némi késéssel megérkezett, 1522. június 14-én négy pontban foglalta össze álláspontját, és egyben mentegetőzését is társai elmaradása miatt. E pontokra a német követek 1522. június 15-én igen barátságtalan választ nyújtottak át. Ebben elsősorban azt kifogásolták, hogy a magyar és cseh rendek nem küldtek külön megbízottakat. Jellemző, hogy a német rendi hatalom képviselői mennyire megpróbálták másokra is valósággal ráerőszakolni a külön fejedelmi és rendi követek nehézkes és szerencsétlen kettősségét. Nyilvánvaló, hogy külön rendi követek választásához előbb mind a magyar, mind a cseh országgyűlésnek össze kellett volna ülnie. Vagyis bécsi megbeszélésről úgy, hogy az még az 1522. nyári segélyről tárgyalni tudjon, időben szó sem lehetett. Ezzel azonban a német követek nem törődtek, hanem a magyar és cseh rendi megbízottak hiányát ürügynek használták arra, hogy ezen a címen a 3000 gyalogost osztrák javaslat nyomán a horvát végvidékre irányítsák. Sőt mindezt különös hangnemben fogalmazott vádakkal is megtetézték. A rendi követek jelenlétének szükséges voltát ugyanis egyebek közt azzal indokolták, hogy az elmúlt években segítségül jövő, ide-

gen katonákat Magyarországon ellenségesen fogadták. Mindezen már nem segített, hogy utóbb más magyar követek is megérkeztek, a török elleni előkészületekkel indokolva késésüket, és hogy vezetőjük, Szatmári György esztergomi érsek ismételten kérte a német megbízottakat, ne ragaszkodjanak a külön rendi követekhez, hiszen most nem tudnak országgyűlést tartani. A német követek 1522. július 9-én Bécsújhelyen Ferdinánddal olyan zárónyilatkozatban (Abschied) állapodtak meg, amely szerint a bécsi tárgyalás a magyarok hibájából eredménytelenül zárult le, de Ferdinánd gondoskodni fog arról, hogy az ősszel Nürnbergben tartandó német birodalmi gyűlésre a magyar és cseh követek rendi megbízólevelet is hozzanak.

Az 1522. augusztus 10-én összeült országgyűlés kijelölte az ősszel Nürnbergbe küldendő követeket, akik külön megbízólevelet kaptak a királytól és a rendektől. Utasításuk úgy szólt, hogy kérjék a korábban kilátásba helyezett Romzug, vagyis 20 ezer gyalogos és 4 ezer lovas segítségül adását, sorolják elő a török okozta károkat; ha kell: magyarázzák meg, hogy a magyarok nem hanyagságuk miatt vesztették el a végvárakat, és végül, hogy külön cáfolják meg a magyarok ellen felhozott vádakat. Brodaricsot a király már előzőleg Rómába küldte, azzal a kéréssel, hogy a pápa küldjön Nürnbergbe követet a magyar előterjesztés támogatása céljából.

A birodalmi gyűlés 1522. november 11-re volt kitűzve, de a magyar követek ezúttal, a korábbiakból okulva, már október 12-én megérkeztek. Ez évben, igaz, a szultán nem Magyarországot, hanem a johannita lovagok sasfészkét, Rodosz szigetét támadta meg, de ez is változatlan hódító kedvéről tanúskodott. A magyar követség szószólója, Macedóniai László, aki mindjárt a megnyitás után szót kapott, kifejtette, hogy a török hódítás nemcsak Magyarországot fenyegeti, segélyadásra, sőt ellentámadásra volna szükség. Magyarország megsegítését javasolta Chieregati pápai nuncius is. A gyűlés ezután bizottságot küldött ki, hogy a továbbiakról tárgyaljon a magyarokkal, akik 20 ezer katonát kértek. Ezután vita indult a rendi bizottság meg a birodalmi kormány (Regiment) között az adandó segély mértékét illetően, mert hogy valamit adni kellene, nehogy a magyarok kétségbeejtő helyzetükben a török előtti meghódolásra rákényszerüljenek, abban egyetértettek. A bizottság kevesebbet, a kormány valamivel többet óhajtott adni. A rendi gyűlés hivatalos válasza végül úgy szólt, hogy a „nagy" segélyt, tehát a Romzugot most nem tudják megadni, de valamennyit fognak adni, azt remélve, hogy a pápa tesz valamit az európai béke érdekében — jó lesz, ha ez ügyben a magyarok is megpróbálnak a különböző hatalmaknál lépéseket tenni. Ez a kisebb, közvetlen segély 4000 gyalogos lett volna, akinek megérkezését 1523. május végére helyezték kilátásba, amennyiben II. Lajos 1523. március 15-ig a birodalmi kormánynak bejelenti, hogy elfogadja az élelmezés, pénzváltás stb. dolgában kikötött feltételeket.

A magyar király persze még március 25-én is csak azt tudta írni, hogy a feltételeket a cseh diéta ugyan már elfogadta, de a magyar csak április

végén fog összeülni. A magyar rendek és a király 1523. június 12-én állították ki külön-külön megbízólevelüket Dóczy Ferenc, mint a nyári nürnbergi gyűlésre küldött követ számára. A birodalmi gyűlést azonban a következő évre halasztották. A birodalmi kormány pedig azon a címen, hogy Magyarország nem tudta kellőképpen igazolni a feltételek teljesítését, végül is az ígért kisebb katonai segélyt is megtagadta.

1523 folyamán újabb tünetek jelezték Magyarország nemzetközi pozíciójának gyengülését. Velence, amely immár negyedszázada állandó képviseletet tartott fenn Magyarországon, úgy határozott, hogy ezt ezentúl már nem követre, hanem csak egy alacsonyabb rangú titkárra bízza. Ez év őszén tehát a hazatért Lorenzo Orio követ helyébe Vincenzo Guidoto titkár került Budára. Velence nyilván a magyar—török viszony rendezetlensége, a várható konfliktus miatt járt el így. Igyekezett magát a török szemében kevésbé exponálni, vagyis kezdte leírni Magyarországot. A Vatikán viszont éppen ekkor határozta el, hogy Magyarországon ezentúl állandó nunciussal képviselteti magát. Ennek oka alapvetően ugyanaz volt: Magyarország veszélyeztetettsége nőtt.

VI. Hadrián pápa már 1523 márciusában elhatározta, hogy pénzt és megbízottat küld Magyarországra, azzal, hogy szükség esetén a török ellen az egyházi jövedelmeket is igénybe veheti. Legátusa: Tommaseo de Vio (Caietan) gaetai bíboros érsek 1523 nyarán érkezett meg Magyarországra, 50 ezer arany és a Vatikán egy világi diplomatája: a szicíliai báró Giovanni Antonio Burgio kíséretében. A küldöttek röviddel utóbb, 1523 őszén részt vettek II. Lajos és Ferdinánd németújhelyi találkozóján, a császári és lengyel követekkel együtt. Az elképzelés az volt, hogy Magyarország a pápa és a császár támogatásával nagy sereget fog kiállítani az 1524 májusában megindítandó támadó hadjáratra. A terveket indokolni látszott, hogy 1523 nyarán Tomoriéknak sikerült egy, a Szerémségre törő, jelentős erőt megsemmisíteniük, ami eredménynek biztató volt, de esetleges megtorlásra is okot adhatott. Lengyel részről a tárgyalásokon, igen tevékenyen, Sydlowiecki vett részt, akinek, utasítása szerint, feladata volt az egykor részben általa létrehozott 1515-i szövetséget felújítani. Zsigmond király nyilvánvalóan azt szerette volna, ha legalább valamennyire ismét közös Habsburg—lengyel befolyás érvényesülne Magyarországon. Midőn azonban II. Lajos 60 ezer embert, Ferdinánd pedig, nagy nehezen, 12 ezret ajánlott föl a török elleni vállalkozáshoz, a lengyel követ nem tudott konkrét támogatást ígérni. Nem mintha a felajánlott csapatok végül is tényleg lábra álltak volna. A nehézségek egymást követték. Először is Ferdinánd, a horvát urak felkérésére hivatkozva, azt szerette volna, ha átengedik neki Horvátországot, azzal, hogy ő azt jobban meg tudja védeni. Ebbe viszont a magyarok nem óhajtottak belemenni. Sok fejtörést okozott továbbá az, amit Andrea da Burgo császári követ a másik nagy kérdésnek nevezett: hogy miként lehetne Magyarország zilált belső viszonyait rendbehozni. A bécsújhelyi közös tervekből V. Károlynak beszámolva Ferdinánd 1523. december 18-án érezhető peszszimizmussal írta: „Magyarország ügyei olyan állapotban vannak és úgy

kormányoztatnak, hogy félek: ígéretük csak füstnek bizonyult, a két év előttihez hasonlóan; így aztán ha a török, Isten ne adja, feljön, úgy gondolom, elveszünk, előbb ez a királyság, utána meg az én tartományaim".

A nagy tervekben további fennakadást okozott, hogy közben VI. Hadrián pápa elhunyt. Utódját, Giulio Medici bíborost, a pápai haderő volt parancsnokát, aki 1523. november 19-én VII. Kelemen néven foglalta el a pápai trónt, a magyar udvar nagy reményekkel fogadta. Ezekből annyi vált valóra, hogy az új pápa a jeles műveltségű Lorenzo Campeggio bíborost pápai legátusként a német birodalomba küldte. S bár ennek hatásköre elvben kiterjedt Magyarországra is, oda külön, állandó nunciusként, Burgit irányította vissza, aki 1524 tavaszán ért újra Budára, és bizonyos segélyösszeg felett is rendelkezett, amely a Fugger-háznál volt letétben. Burgio ettől kezdve a török elleni védelem egyik fő szervezőjeként sok szimpátiát szerzett Magyarországon. A támadó hadjáratból azonban nem lett semmi sem.

1523 végétől kezdve egyre több fenyegető hír érkezett végvidéki, havasalföldi és lengyel forrásokból egyaránt arról, hogy a szultán 1524 nyarán most már Magyarország ellen fog vonulni. Izmail perzsa sah pedig, úgy látszik II. Lajos egy korábbi üzenetére válaszul, egyik diplomatája: Petrus libanoni maronita szerzetes útján, levélben figyelmeztette a magyar királyt, hogy biztos tudomása szerint a szultán leigázni készül Magyarországot. A perzsa követ utóbb a nürnbergi birodalmi gyűlésen, majd V. Károly udvarában is megjelent, hogy akcióra bírja a nyugati országokat. A velencei signoria 1524. január 14-én budai ügyvivőjének továbbítás céljából megküldte a török hadi mozgalmakról kapott újabb híreket, azzal, hogy buzdítsa a magyar királyt: minden előkészületet tegyen meg a nagy erőkkel gyülekező török ellen.

Ezek az üzenetek, egymás után, riadalmat keltettek a budai udvarban. II. Lajos 1524. február 4-én azt közölte a pápával, hogy országa a várható török támadásnak nem tud ellenállni. Nem volna ily szorult helyzetben — írta —, ha pár év előtt (1520/21-ben) elfogadja Szulejmán békeajánlatát, amelyet azonban annakidején X. Leó pápa (a címzett nagybátyja!) tanácsára visszautasított, s így elvesztette Belgrádot. „Mindezt nem szemrehányásként hozom fel — tette hozzá —, mivel azt, hogy a római egyház tanácsát követem és parancsát teljesítettem, sohasem fogom megbánni", de „méltánytalan volna, ha a szentszék... veszélyes helyzetemben magamra hagyna". Ugyanaznap írt Ferdinándnak is, figyelmeztetve őt, hogy miután a szultán Perzsiával békét kötött, a veszély még nagyobb lett Ausztria számára is. Hozzátette, hogy a császár soha nem remélhet a francia háborúból annyi hasznot, amennyi kár éri a keresztény világot azzal, ha Magyarország elvész. Másnap, 1524. február 5-én pedig az angol királyt kérte fel arra, hogy segítsen az európai hatalmak közt békét teremteni, mivel ezek viszálykodása hozta súlyos helyzetbe a törökkel szemben Magyarországot.

Sok függött az újabb nürnbergi német birodalmi gyűléstől is, amelyet egy félévi halasztás után, 1524. január 11-re hívtak össze és amely így

közben már szintén megkezdte tárgyalásait. A magyar követség 1524. március 21-én kapott alkalmat arra, hogy előadja óhaját. Rámutatott, hogy a török az utóbbi évek folyamán egyre erőszakosabban kezdett hódítani. A magyarok egyedül nem elég erősek ahhoz, hogy visszaverjék. De ha a németektől valóban megfelelő segítséget kapnak, akkor 1524 nyarán hajlandók a törököt megtámadni. Az üggyel ezután egymás után két bizottság is foglalkozott. A második úgy foglalt állást, hogy arra az esetre, ha a szultán valóban megindítja Magyarország ellen a várt támadást, de csakis akkor, gyorssegélyként meg kell ígérni a Romzugnak majdnem felét, vagyis 10 ezer embert, nehogy követeik „vigasz nélkül" távozzanak, és Magyarországból barát helyett esetleg ellenség legyen. Ha viszont a török az idén mégsem kezdene támadást, tehát e gyorssegély fölöslegesnek bizonyulna, akkor a pénzt el kell a következő évre tenni. Ferdinánd, a császár helytartójaként, megpróbálta a közvetlen segélyt 20 ezer főre emeltetni. A rendek azonban április 12-én mégis az eredeti, szerényebb javaslat mellett foglaltak állást, azzal, hogy a pénzeket július 25-ig kell befizetni, a későbbi, nagy segély tervezetét pedig nyomtatásban kell az 1524 novemberére kitűzött — de aztán elhalasztott — speyeri gyűlés elé terjeszteni. Ezzel aztán az 1524-re tervezett, török elleni nagy hadjárat ügye végleg elbukott és Magyarország a sokat emlegetett gyorssegélyből sem kapott meg semmit, egyetlen katonát sem, mivel a szultán ebben az évben, egyiptomi problémák miatt, még mindig nem szánta rá magát a támadásra. Ami azonban a határvidéki török erőket nem gátolta meg abban, hogy megint Jajcát és Szörény várát kezdjék ostromolni, és az utóbbit be is vegyék.

Az 1524. szeptember 8-án megnyílt országgyűlésen a rendi, köznemesi ellenzék idegenellenessége a diplomácia terére is átcsapott. Hogy az udvarnál idegen befolyás ne érvényesülhessen, az ellenzék azt követelte, hogy Magyarországon *ne* tartózkodjanak külföldi követek, illetve, ha küldetésük mégis erre hozza őket, akkor válasszal együtt két héten belül távozzanak. Az akció persze gyakorlatilag, közvetlenül elsősorban V. Károly és Ferdinánd követei ellen irányult, ez azonban szerencsétlen elvi álláspontján még nem sokat segített. A kormányzat emberei az adott erőviszonyok között, jellemző módon, nem mertek ezzel nyíltan szembeszállni, hanem azt az ügyeskedő ellenjavaslatot tették, hogy ha a császár vagy Ferdinánd állandó követet akarnak Magyarországon tartani, akkor a kölcsönösség jegyében engedjék meg ők is, hogy az ő tanácskozásaikon viszont a magyar követek vehessenek részt. Így aztán az országgyűlés ez ügyben ekkor határozatot nem hozott.

1524 novemberében II. Lajos, Burgio rábeszélésére, ifjú titkára: Nádasdy Tamás útján Bécsből Budára hívta Campeggio bíborost. A dolog hátterében az állt, hogy a pápai legátus helyzete mind kényelmetlenebbé vált a Habsburg-országokban, mivel a Vatikán politikája az öt év óta tartó, nagy európai konfliktus e szakaszában Franciaország felé kezdett áthajolni, mivel ennek győzelmét tartotta elkerülhetetlennek. VII. Kelemen pápa 1524. december 12-én formálisan is feladta semlegességét és

szövetségre lépett Velencével és I. Ferenccel. Az utóbbi persze most sem fukarkodott a török elleni szólamokkal, amelyeknek azonban, ha lehet, még kevesebb realitása volt. Midőn e változás híre 1525 elején a budai udvarba is eljutott, Burgio nem győzte magyarázgatni a dolgot. V. Károly pedig, aki a Vatikánt már 1519 óta rossz szemmel nézegette, egybehangzó tanúságok szerint éktelen haragra lobbant. Campeggio azonban ekkor már Budán volt található, ahol a király 1524. december 24-én ünnepélyes audiencián fogadta. II. Lajos meg is ragadta az alkalmat arra, hogy abban az 1525. január 5-én kelt, hosszú levélben, amelyben VII. Kelemen előtt az ország súlyos, reménytelen helyzetét ismertette, főleg, ha az európai hatalmakat nem sikerül egymással kibékíteni, a pápától Campeggio számára felhatalmazást kérjen a Fuggereknél letett pénzek kifizetésére. Tudjuk, hogy veszélyt jelző, békére intő leveleket írt ugyanekkor a császárnak, valamint az angol, a francia és a portugál királynak is.

A biboros viszont, a biztonságos Budán, a maga részéről arra igyekezett az alkalmat megragadni, hogy az új pápai politikát érvényesítse Magyarországon. Fő célpontját a budai udvar Habsburg-kapcsolataiban fedezte fel, annyival is inkább, mivel ezek egyúttal gyanús protestáns szimpátiákkal is összefüggtek. Így hát Campeggio a fiatal királyt egyrészt Brandenburgi Györgytől próbálta elfordítani, másrészt pedig arra rászorítani, hogy távolítsa el udvarából Johann Schnaidpeck von Schönkirchen császári követet, aki 1523 őszétől fogva állandóan ott tartózkodott, protestáns nézeteiről volt ismeretes, és egyben Szapolyai és hívei gyűlöletének egyik fő tárgya volt.

A kézfogás lehetősége tehát a pápai politika és a magyar rendi ellenzék között, a budai udvarral és a Habsburg befolyással szemben, ekkoriban, átmenetileg adva volt. Innen érthetők azok a feltűnően barátságos gesztusok, amelyeket a Vatikán tett például Werbőczy felé. Nyilvánvaló, hogy a francia—Habsburg rivalitás kihatásai alól a magyar belpolitika sem vonhatta ki magát akkor sem, midőn éppen az a két hatalom: a pápa és a császár igyekezett egymás érdekeit elgáncsolni Budán, amelynek segítségére a török ellen viszonylag még leginkább lehetett számítani. Igaz, a hadiszerencse éppen ettől kezdve mindinkább a Habsburgoknak kedvezett. A páviai csatát 1525. február 24-én I. Ferenc úgy elvesztette, hogy maga is V. Károly foglya lett. Így aztán egy idő múlva a pápa oly szorult helyzetbe került Itáliában, hogy 1525. április 1-én a budai udvar örömére ismét a császárral kellett megegyeznie.

Mielőtt azonban az újabb fordulat hatása Magyarországon is érvényesülhetett, a rendi ellenzék, egyebek közt a pápa támogatásának reményein felbuzdulva, újabb, döntőnek szánt rohamot intézett az udvar s a kormányzat ellen. 1525 tavaszán, a rákosi országgyűlésen, az ellenzék ismét a külföldi követek eltávolítását kezdte követelni, immár a velencei ügyvivőét is, azon a címen, hogy biztosan kémkedik, hiszen a signoria békét kötött a törökkel. Ugyanakkor viszont az ellenzéki nemesek hangsúlyozottan hűséget mutattak a pápa és megkülönböztetett tiszteletet

követei: Campeggio és Burgio iránt, akiknek belpolitikai tanácsait is figyelemmel meghallgatták.

A király persze ellenezte a német és a velencei diplomaták eltávolítását, nem ok nélkül érvelve azzal, hogy veszélyes következetlenség a török ellen háborút tervezni az egyik oldalon, és ugyanakkor a másikon megsérteni és elidegeníteni azokat a hatalmakat, amelyektől esetleg segítség várható. Ez az érvelés azonban nem hatott. A rendek végzéssé emelték a követek ellen tett indítványt, majd felvonultak, mindjárt ezután, az emlékezetes hatvani országgyűlésre, amely, mint tudjuk, nemcsak megújította ezt a végzést, hanem az addigi kormányt is leváltotta és Werbőczyt tette nádorrá. Az érintett külföldi diplomaták ezt meg sem várták, hanem elhagyták az országot, aminek következtében megbízóikkal Magyarország diplomáciai viszonya, közvetlenül Mohács előtt, magyar kezdeményezésből megszakadt és Velencével többé helyre sem állt. Nem érdektelen, hogy Campeggio is jobbnak látta eltávozni Magyarországról, ahol a rendi ellenzék, nem utolsósorban az általa képviselt pápai politikába fogódzva, olyan változásokat hajtott végre, amelynek következményei alighanem súlyosnak ígérkeztek, fő emberei pedig, ha lehet, vezetésre a korábbiaknál is alkalmatlanabbnak, méghozzá éppen akkor, amikor mindez már amúgy is teljesen szükségtelenné vált, hiszen a pápai politika megint más irányba fordult.

Az átirányulást jelezte Brodarics István egykorú diplomáciai misszió-jának alakulása is. Brodarics éppen Rómába volt indulóban, a pápa óhajára, azzal, hogy útközben a francia királlyal is tárgyalni fog a békefeltételekről, midőn a páviai csata bekövetkezett. A magyar diplomata, ettől függetlenül, I. Ferencet fogságában is felkereste, és felajánlotta neki II. Lajos közbenjárását. Ezután Rómába ment, hogy majd V. Károlyt keresse fel. S bár közben Magyarországra visszahívták, úgy, hogy a császárhoz Salviati bíboros pápai követnek már nélküle kellett elindulnia, mégis kétségtelen, hogy a pápa közbenjárása mellett bizonyos szerepe Magyarországnak is volt a madridi béke létrehozásában. Csakhogy ez a béke már V. Károly érdekének felelt meg, a francia király előbb titokban, majd nyíltan megtagadta. Brodaricsot a pápa megbízásokkal, ajánló levelekkel bocsátotta haza Magyarországra. Majd pedig Burgio útján, nem is könnyen, szinte kierőszakolta, hogy 1526 tavaszán kancellárrá kinevezzék, nem utolsósorban Werbőczy nádor támogatása érdekében. Ami újabb jele volt annak, hogy a magyar belpolitikába, ha szükségesnek látta, a Vatikán is jócskán beleavatkozott.

A TÖRÖK—MAGYAR VISZONY 1521 UTÁN

Ideje azonban, hogy a segélykérdés ügyének bonyodalmai után a fő kérdéshez: a török—magyar viszonyhoz visszatérjünk. Az 1521 utáni időszak másik új, aggasztó mozzanata az volt, hogy Magyarországnak a Portával szinte rendszeresen funkcionáló diplomáciai kapcsolata megszakadt,

és úgy látszik, többé nem is állt helyre Mohács előtt. A kérdés figyelmet érdemel, mivel irodalmunkban itt-ott néha szó esik újabb követek érkezéséről, állítólagos tárgyalások és ajánlatok felújításáról. Közelebbről megnézve azonban ezekről az utalásokról, történetkékről sorra egymás után kitűnt, hogy forrásszerűen nem bizonyíthatók, illetve félreértésen alapulnak. Ezt, be kell vallanunk, eleinte magunk is szinte meglepőnek, utóbb azonban, ahogy az összefüggések jobban kirajzolódtak, egyre érthetőbbnek találtuk. S ha talán túlzott óvatosságból, esetleg felderítetlen részletek miatt, nyitva is hagyjuk annak lehetőségét, hogy feltevésünket utóbb, kis mozzanatokban, ha nem is lényegében, esetleg korrigálni kell, jelenleg mégis azt kell mondanunk, hogy Magyarország és a Porta közt a Belgrád elvesztése és Mohács közötti fél évtizedben, úgy látszik, *nem* volt valódi, közvetlen diplomáciai érintkezés. Magyarország már nem tudott ellenfelével párbeszédet kezdeni, hanem öt éven át enélkül várta a villámcsapást.

A budai udvar részéről időnként, nehezebb pillanatokban, fel is merült a gondolat, hogy talán mégis jó volna a törökkel valami kapcsolatot keresni, fegyverszünetre jutni. Ez a törekvés azonban, attól függetlenül, hogy mikor mennyiben volt komoly, az adott belpolitikai küzdelmek közt nem volt megfelelően képviselhető. A kormányzat óvakodott attól, hogy ilyesmivel nyíltan porondra lépjen, mivel ezzel támadási felületet nyitott volna önmaga ellen. Azt a tényt, hogy törökkel való egyezkedés gondolatát széles nemesi rétegekben népszerűtlenség és gyanakvás övezte, a rendi ellenzék azonnal kihasználhatta felvetőivel szemben.

Innen érthető az olyanféle burkolt, óvatos kísérlet, amilyennel az udvar az 1523 nyári országgyűlésen próbálkozott. Utalt közvetve arra, hogy a segélykérő követségek nem sok haszonnal jártak, sőt azt is megkérdezte a rendektől, hogy mit akarnak: békét vagy háborút. Ennél azonban nem ment tovább. A rendek viszont, érdemi válasz helyett, a nádor ellen folytattak belpolitikai akciót, az újabb segélykérő követség kijelölésével és az esetleges béke kérdésének szó nélkül hagyásával viszont mégis inkább a fegyverszüneti próbálkozás ellen foglaltak állást.

1524 elején, mint láttuk, meglehetősen aggasztó hírek jöttek a várható török támadásról. Érthető, hogy az udvar ismét a tárgyalások felvételére próbált valami módot találni. Mire azonban ez a motívum történetírásunkig eljutott, valami egészen különös átalakuláson esett át. Egyik szerzőnk szerint 1524 tavaszán a szultán, Egyiptomban lévén elfoglalva, „békét kért", ezt azonban a magyar udvar „elutasította, ahelyett, hogy kapott volna az alkalmon". S ez azért történt, mivel Ferdinánd arra utasította budai követét, hogy „a béke ellen dolgozzék", vagyis, a Habsburgok beavatkoztak. Érdemes nyomon követni, hogy a hibás forrásértelmezés egy ilyen szép kis példája miként tud megszületni. Kezdjük azzal, hogy Ferdinánd valóban szót emelt az esetleges török—magyar békekötés ellen 1524 tavaszán, magyarországi követéhez és II. Lajoshoz írt leveleiben. Erre ugyanis külön megkérte a pápa, aki éppen az ekkoriban Magyarországra utazó Burgiót is utasította arra, hogy szakíttassa félbe az

ilyen alkudozásokat. Ezért történt, hogy Burgio 1524. május elején, ünnepélyes budai fogadtatásakor, mindjárt előadta a pápa felhívását II. Lajoshoz: *ne* kössön békét a törökkel, hiszen a szentszéktől megfelelő támogatásban fog részesülni. További nyomozással azonban az is megállapítható, hogy a pápa honnan vette értesüléseit és miért tartotta szükségesnek ezeket az akciókat. A velencei signoria tudatta ugyanis vele 1524. március végén, római követe útján, hogy hírei szerint a magyarok titokban béketárgyalásokat kezdtek a törökkel, mivel nem bíznak eléggé a keresztény hatalmak segítségében; jó volna hát, ha a pápa igyekeznék a hatalmakat egymással kibékíteni, és addig is befolyását az irányban érvényesíteni, hogy Magyarország az ilyenféle, veszélyes békekötéstől visszatartassék. Így jutunk el a fonalat visszafelé követve a kiinduláshoz, vagyis Guidoto velencei követségi titkár Budán, 1524. március 6. és 13. közt kelt jelentéseihez, amelyek Sanuto kivonatos közlésének nehézkes olasz szövege szerint arról tudósították a signoriát, hogy pár nap óta Budán van a szultán követe, aki annak idején tárgyalni jött ide, de a király őrizetbe vétette; most viszont előhozatta, hogy valamilyen egyezményről tárgyaljanak, mivel a keresztény fejedelmek látszólag kevés segítséget adnak.

Aki persze nem idézi fel a három évvel korábban történteket, az a kissé homályos fogalmazást valóban úgy értelmezheti, mintha most jött volna új követ, akit a magyarok sietve börtönbe zártak. De vajon a magyar kormányzat, amely most már, mint láttuk, valóban szeretett volna békére jutni, ily vakon megismételte volna 1521 hibáját, amelyért Belgrád elvesztével fizetett? Börtönbe veti az új török követet is, aki pedig most esetleg valami reményt ígér? Valószínűbbnek kell tartanunk tehát, hogy nem a szultán küldött új követet, hanem a magyar kormányzat hozatta elő fogságából, talán Tatáról Budára azt az 1520 óta őrizetben tartott török követet, akiről az előzőkben már szó esett, és ezzel próbált bizalmasan, nagy titokban, újra tárgyalásokat kezdeni. Nincs közvetlen adatunk arra, hogy Behrám csausz, a szóban forgó követ, miként reagált a kísérletre. Bizonyos következtetésekkel azonban két közvetett forrás alapján is megpróbálkozhatunk. Az egyik Ferdinándnak már említett, 1524. április 16-i levele II. Lajoshoz. Ez részint arra emlékeztette sógorát, a magyar királyt, hogy a köztük lévő kapcsolat, illetve egyezség (pacta, foedera) azt igényli, hogy egyik fél se tegyen a másik tudomása nélkül olyan lépést, amelyből már nincs visszaút. Részint azonban arra is hivatkozott, hogy ha a békefeltételek valóban olyanok, amilyeneket a pápa jelzett neki, akkor e lépéssel Lajos saját országának kikerülhetetlen bukását készítené elő. A levél nem körvonalazza e feltételeket, csak veszélyesnek és a magyar király méltóságához nem illőnek nevezi őket, hozzátéve, hogy a méltányos feltételekkel kötendő békét persze sem ő, sem a pápa nem ellenezné. Másik forrásunk Schnaidpecktől, a Habsburgok budai követétől származik. Schnaidpeck jó ideig semmit nem vett észre az egész török tárgyalásból, sőt először még Ferdinánd figyelmeztetésére is azt válaszolta, hogy ilyesmi nem folyik — ami egyébként

szintén arra vall, hogy nem új követ jött Budára — a nyilvánosság előtt. Pár nap múlva azonban Schnaidpeck is kénytelen volt beismerni tévedését. Végül ugyanis a királyi tanács egyik tagjától sikerült annyit megtudnia, hogy a török — állítólag — most már valóban az adófizetést és hadai átengedését követeli. Vagyis, tegyük hozzá, a vazallusi állapot elfogadását. Amennyiben viszont ez az értesülés egyáltalán helyes volt, akkor Behrámnak bizalmas úton kellett újabb információt kérnie és kapnia, hiszen annak idején ő nem ilyen feltételeket hozott magával, s ilyen messzemenő változtatást aligha mert egészen saját fejéből eszközölni. Bárhogy is történt, a magyar kormányzat mindenképpen helyesen tette, ha megpróbálta a Porta szándékait kiszondázni. Annyi azonban bizonyos, hogy e titokban indult próbálkozásnak hamar vége lett, mégpedig nem elsősorban Habsburg Ferdinánd, hanem mindenekelőtt a pápa követe, Burgio fellépése következtében, aki a bizalmas kísérlet ellen a nagy nyilvánosság előtt tiltakozott, tehát az udvar lépését a rendi ellenzéknek is tudomására hozta.

A velencei ügyvivő 1524. október 11-én, az országgyűlés után, találóan írta, hogy a magyar kormányzat nem idegenkednék a törökkel való békekötéstől, de nem mer ezzel nyíltan fellépni.

Újabb lökést adott e bizonytalan békeóhajoknak 1524 vége felé az a hír, hogy a lengyelek fegyverszünettel akarják lezárni a török ellen az év folyamán sok balsikerrel folytatott hadakozásukat. Az intő példa nyilvánvaló hatását a magyar urakra Burgio is észrevette, és most már nem is tartotta jónak, hogy ez ellen túl határozottan exponálja magát. Campeggio viszont december 21-i beszédében nagyon is arra buzdította a királyt és a nemességet, hogy a régi vitézséggel álljanak ellen a töröknek. Akad szerző aki ezúttal is török „békeajánlatról", meg arról beszél, hogy Tomori is hajlott ennek elfogadására. A dolog háttere itt meg alighanem az lehet, hogy Bali bég, Belgrád parancsnoka, 1524 őszén különböző ürügyekkel találkozóra hívta Tomorit, aki persze minderről pontosan tudósította a kormányzatot, sőt a pápa követeit is. Nem tudni, melyik csapja be majd a másikat, írta erről Burgio október 29-én. Ilyen végbeli beszélgetések, cselek, ravaszkodások a határmenti török főtisztek szokásos módszerei közé tartoztak, részint az ellenfél szándékainak kikémlelése, részint moráljának aláásása céljából. Amivel együtt jártak a különböző fenyegetések, vagy éppen felelőtlen biztatások is, amelyeknek természet szerint semminemű hivatalos fedezete nem volt. Lehet, hogy ilyesmire utalt Tomori abban a Campeggióhoz intézett levelében, amelyre a bíboros 1524. december 29-i jelentésének végén hivatkozik. Eszerint Tomori itt azon elmélkedett volna, hogy a király köthetne ugyan fegyverszünetet a törökkel, ha embereinek, mások kárára, átvonulást és élelmet biztosít, ezt azonban ő, Tomori, igen kevéssé hasznos, viszont nagyon tisztességtelen dolognak tartaná. A szabad átvonulás óhajának e felvetése ugyancsak a végbeli pasák gyakran alkalmazott fogása volt, külön felső utasítás nélkül is, főleg akkor, ha a túloldalon elbizonytalanodást véltek felfedezni. Miveli Bali bég és Tomori kapcsolatáról a különböző jelenté-

sek még a következő év elején is lehetőleg minden kis részletet feljegyeztek, nem valószínű, hogy elsiklottak volna az ezeknél fontosabb momentumok felett. Vagyis sem szultáni békeajánlatról, sem arról nem beszélhetünk, hogy ezt Tomori hajlott volna elfogadni. Ha e kis történetnek reális magját kifejtjük, megint csak azt kell mondanunk, hogy nem történt semmi érdemleges.

Még inkább ezt kell mondanunk Horváth Mihály azon állításáról, amely szerint Szulejmán 1525 tavaszán megint követséget küldött volna Budára, részint a helyzet kikémlelése céljából, részint pedig „hihetőleg oly szándékkal, hogy megkísértse, nem volna-e hajlandó a magyar kormány a kötendő béke fejében a török seregeknek szabad átmenetet engedni", Szlavónián keresztül, a Német Birodalom ellen; ezt a magyar országtanács azonban elutasította, és a török követséget hazaküldte. Ezért indult volna Szulejmán 1526-ban Magyarország ellen. A valóságban e kis történetnek semmi reális alapja nincs. Egyetlen korabeli hír sem szól arról, hogy ekkor török követség érkezett volna Magyarországra. Márpedig ez nem olyan esemény volt, amely mindenki figyelmét elkerülhette volna. A történet alighanem Ibrahim nagyvezír egy későbbi, 1529-ben, Ferdinánd követeinek előadott, megbízhatatlan meséjére megy vissza, amely 1525 eseményeivel keverte azt, ami 1520/21-ben részint valóban, részint állítólag történt. Ezt Horváth már ismerte az akkori történeti kiadványokból és úgy látszik, komolyan vehetőnek képzelte.

Az állítólag megismétlődő szultáni békeajánlatok e sorozatos visszautasítása, magyar részről, már azért is a valószínűtlenségek közé tartozik, mivel éppen a magyar kormányzat próbált ekkoriban módot találni arra, hogy a tárgyalások, az egyezkedés fonalát a törökkel valami formában, legalább közvetve felvegye. Legkézenfekvőbb megoldásnak a lengyel közvetítés kínálkozott. Burgio 1525. április 26-i jelentéséből tudjuk, hogy Statileo János, mint lengyelországi magyar követ, mennyire figyelemmel kísérte a lengyel—török tárgyalásokat. Május 8-i jelentése pedig azt is hírül adja, hogy a lengyel király követet küldött Magyarországra, azzal a javaslattal, hogy hozzá hasonlóan itt is kössenek fegyverszünetet a törökkel. Sőt, még mindig Burgio szerint, ez a követ és ez a javaslat tulajdonképpen a magyar tanácsosok óhajára futott be, akik szerették volna, de maguktól nem merték az országgyűlésen fegyverszünet kötését javasolni. Guidoto velencei titkár 1525. április 30-i jelentése pedig ehhez azt tette hozzá, hogy Zsigmond lengyel királynak szándékában áll a készülő fegyverszünetbe belefoglalni Magyarországot is, amihez II. Lajos hozzá is járult, mivel látja, hogy érdemleges segítséget sem a pápától, sem a császártól nem remélhet.

Mindezzel kapcsolatban most már Campeggio bíborosnak is mindössze annyi kikötése volt, hogy ebből az esetleges fegyverszünetből más országokra, így Itáliára ne származzék veszély. Közben Statileo buzgón továbbította mindazt, amit a töröktől visszaérkezett lengyel követ mesélt, egyebek közt arról is, hogy az egyik pasa nemcsak a lengyel, hanem a

magyar fegyverszünetet is kívánatosnak tartotta volna, sőt, állítólag hallott olyasmit is, hogy magyar követek indultak volna Konstantinápolyba. Midőn azonban Campeggio Szalkai László esztergomi érsekkel a fegyverszünet lehetőségeiről és egyebek közt Statileo e híreiről is beszélgetett, tőle azt a választ kapta, hogy az adott helyzetben, érthető módon, követ küldésére egyáltalán nem gondoltak, hanem a béke vagy háború kérdését az országgyűlés elé fogják terjeszteni. Egyébként azonban tiltó rendelkezéssel próbálják elérni, hogy a fegyverszüneti törekvések ügyéről lehetőleg minél kevesebb szó essék a nagy nyilvánosság előtt. Röviddel ezután történt viszont, hogy az 1525. májusi, rákosi országgyűlésen az előretörő rendi ellenzék a kormányzat által helyesebbnek tartott békealternatíva elől elzárkózott. Mint tudjuk, a pápa levele is, amelyet Campeggio olvasott fel, a török elleni küzdelem folytatására biztatta a magyarokat.

Hosszú tárgyalások után 1525. november 15-én végre létrejött a lengyel—török fegyverszünet, amelyből persze az is következett, hogy Magyarország egy török támadással szemben most már végképp nem számíthat esetleges lengyel támogatásra. A lengyelek viszont Konstantinápolyban valóban szóba hozták a magyar fegyverszünet dolgát, de teljes elutasításba ütköztek. Burgio 1526. január 18-i jelentése szerint a Konstantinápolyból hazatért lengyel követ levelében tudatta a magyarokkal, hogy midőn ő Ibrahim előtt megemlítette a Magyarországgal kötendő fegyverszünet ügyét, a nagyvezír elzárkózott. Ne törődjenek Magyarországgal — mondotta —, mivel az „egész más rovatba tartozik". Igaz, valamivel utóbb, diplomatikusabb fogalmazásban hozzátette, hogy ha ezt a lengyel király esetleg hivatalosan kérné, a szultán talán meghallgatná, „én ugyan nem hiszem". Ez nyilvánvalóan negatív válasz volt, és nem biztatás. Mivel azonban ekkor már biztosra volt vehető, hogy Szulejmán Magyarország ellen indul, a magyar tanácsosok mégis úgy döntöttek, hogy megpróbálkoznak az utolsó, legszerényebb lehetőséggel is. Burgio 1526. február 2-i jelentése szerint a lengyel követ fent idézett híradása óta „hajlandók lennének a törökkel fegyverszünetet vagy békét kötni s elhatározták, hogy a lengyel királyt kérik fel közvetítőnek". Egy nemest már útnak is indítottak Zsigmondhoz követként, és most megpróbálják a tárgyalásokat előkészíteni, a megbízóleveleket megfogalmazni, de persze az országgyűlés, a rendek nélkül nem sokat tehetnek.

Egy hónappal később, 1526. március 5-én pedig Burgio arról számolt be, hogy a magyar urak megpróbálkoztak egy másik lehetőséggel is, mivel most már „nagyon szeretnék a békét a törökkel". A napokban ugyanis Tomori Pál, miután erre felhatalmazást kapott, „egy szomszéd faluban" felkereste az 1521 óta fogva tartott Behrámot, és „beszélt vele arról, hogy visszanyerheti szabadságát, ha ezt kiérdemli". Felkérte: írjon levelet a szultánnak, hogy a magyar király fegyverszünetet szeretne kötni vele, és hogy a javaslatára választ vár három héten belül. Enélkül ugyanis a budai udvar, az előzmények után, érthető módon nem mert egyszerűen követet leküldeni. Nem tudjuk, a csausz miként reagált az

újabb kísérletre, hiszen, mint láttuk, valami hasonló már 1524-ben is történt. Mindenesetre válasz, mondanunk sem kell, a szultántól semmiképpen nem érkezett, ha csak magát a mohácsi hadjáratot válasznak nem tekintjük.

Az elmondottakból, úgy hisszük, elég nyilvánvalóan következik, hogy néhány abortív elképzeléstől és olyan kísérlettől eltekintve, amely a megvalósulás stádiumába el sem érkezett, 1521 és 1526 közt, úgy látszik, valóban *nem* volt érdemleges, *közvetlen diplomáciai kapcsolat* Magyarország és az oszmán birodalom között. Ezeket az éveket egy olyan, egyre feszültebb, vihar előtti állapot jellemezte, amelyben a katasztrófa bármikor bekövetkezhetett. S a dolog még a félbemaradt kísérletekkel is éppen ellenkezőleg állt, mint ahogy azt Horváth Mihály elképzelte. Nem a szultán, hanem inkább a magyar kormányzat próbált egyre inkább fegyverszüneti tárgyalásokhoz utat keresni, és a Porta volt az, amely ezek elől végső fokon elzárkózott. Szulejmán álláspontját, úgy látszik, 1521-i győzelmi irata foglalta össze: „Célom tulajdonképpen az volt, hogy a rossz úton járó tévelygők menedékhelyeként szereplő, dölyfös királyt megalázzam és megtörjem"; erre ugyan most — tette hozzá, a valóságot megszépítve — rövid volt az idő, de „remélem, hogy az idők folyamán a kedvező alkalmat kivárva végrehajtható lesz bosszúm". A janicsárok már 1525 tavaszán elégedetlenkedtek és lázongtak amiatt, hogy három év telt el hadjárat, jutalom, zsákmányolás nélkül. Akkor a támadásra azért nem kerülhetett sor, mivel Egyiptom mozgolódott megint, Ibrahimnak személyesen kellett a helyszínre mennie. 1526-ban azonban már nyitva állt az út.

Magyarország ekkor már csak a két szomszédos hatalom: a Habsburg és az oszmán birodalom közt választhatott. A Habsburg-alternatíváról és annak veszélyeiről már korábban szó esett. Ideje most a másik oldal eshetőségeit is szemügyre vennünk.

Azt előre meg kell állapítanunk, hogy az olyanfajta, legalább elvileg egyenrangú „jó viszony", amilyen Velence és a török közt alakulhatott, Magyarország esetében elképzelhetetlennek tekinthető. Először azért, mivel ennek alapfeltétele a saját biztonság valaminő mértéke volt, tehát Velence esetében a tenger, a flotta és a pénz. Ilyen argumentum nélkül a törökkel nincs „jó viszony", hanem csak ilyen vagy olyan alávetettség. Másodszor pedig azért, mivel Szulejmán, ha 1520-ban még nem is kötötte fegyverszüneti ajánlatát meghódolási feltételekhez, most már valóban Magyarország alávetésére tört.

Ez az alávetési, függőségbe szorítási tendencia, a török politika hosszú folyamatának részeként, mindenütt szakaszosan, fokonként érvényesült, Magyarország esetében most érkezett ahhoz a szakaszhoz, amelyben a szomszédos, déli országokban már korábban megfigyelhető függőségi formák közt választhatott. Ilyen volt egyrészt a közvetlen megszállás, hódítás, amelyet a török általában a támadás fő irányába eső, frontközeli vidékeken, legutóbb Szerbiában alkalmazott. Ilyen volt másrészt, valamivel „kedvezőbb" változatban, a vazallus állapot, a szultáni kegytől függő,

viszonylagos önállóság, amilyen a valamivel kevésbé exponált részeken, így a román fejedelemségekben alakulhatott ki. Mivel azonban a fronttól távolabb Magyarországnak csak keleti része, Erdély esett, ettől nyugatra pedig már az exponált, front melletti rész terült el, eleve valószínűtlen volt, hogy Magyarország régi egységét és integritását megőrizheti. A szétszakadás veszélyét még inkább fokozta, hogy a Habsburg-birodalom nyilván nem nézheti mindezt tétlenül, hanem mindenképpen azon lesz, hogy legalább egy jókora határsávval, előtérrel, saját védelmét biztosítsa. Ezek után az egységes, ép Magyarország, több-kevesebb önállósággal a szultán mosolygó kegyéből, az oszmán hatalom árnyékában, mint feltételezik, nyugodtan az irrealitások és ábrándok közé sorolható. S ezen mit sem változtat, ha valaki netán azt próbálja bizonygatni, hogy Magyarország a török számára tulajdonképpen már túl „messze" volt, hiszen a szultáni sereg „akció-rádiuszát" Isztambultól számítva, e távolság majdnem meghaladta. A valóságban ugyanis a török mégis elfoglalta Magyarország nagy részét, mégis megszállva tartotta Budát több mint másfél évszázadon át, vagyis a döntő történelmi tények mégis túltették magukat az ilyen utólagos okoskodáson, amely nyilvánvalóan csak igen ingadozó határok közt és más tényezőkkel, így a hódítandó terület fejlettségével együtt, nagy óvatossággal alkalmazható.

A török behatolásnak, alávetési tendenciának mindenütt velejárója volt a belpolitikai konfliktusok kiaknázása, az a törekvés, hogy a belső küzdőfelek közül egyiket vagy másikat saját eszközként használja fel. Bizonyos fokig érthető, hogy Magyarországon a Mohács előtti években elsősorban Szapolyairól keltek lábra olyanféle híresztelések, hogy Ibrahim pasával Havasalföldön találkozott, hogy levélben ígért hűséget a szultánnak, vagy hogy a törökkel másként összejátszik. Andrea da Burgo császári követ már 1523. április 16-án azt jelentette Ferdinándnak, hogy a török ajánlatokat tett Szapolyainak. A tényleg rendelkezésünkre álló forrásadatokból azonban ilyesmi egyáltalán nem bizonyítható. Mindössze azt kell valószínűnek tartanunk, hogy Szapolyait, mint a kormányzat és a Habsburg-befolyás ellenfelét, a nagy ambíciókkal, elégedetlenül felfelé törőt, adott esetben potenciálisan felhasználhatóként kezdték külföldön is számon tartani. Erre vall, hogy midőn I. Ferenc 1522-től kezdve keleten, a Habsburgok hátában próbált a francia politikának híveket szerezni, diplomatája, a spanyol származású Antonio Rincon, miután körülnézett Budán és Lengyelországban, 1523 elején Szapolyait sietett felkeresni, aki kijelentette, hogy szívesen megtenne mindent a Habsburgok ellen, de egyedül sokra nem megy, meg azt is közelebbről szeretné tudni, hogy ténylegesen mit tenne érte a francia király.

A török hódító tendencia természet szerint nem onnan származott, hogy Magyarországon Habsburg vagy más befolyás erősödött. A francia—Habsburg rivalitás viszont annyiban megkönnyítette, hogy eleve meggátolt minden olyan közös európai törökellenes akciót, amely Magyarország védelmét erősítette volna. Ezt napnál világosabban bizonyította Szulejmán előtt, ha bizonyításra még szüksége volt, a francia király segély-

kérő akciója. Páviai veresége után I. Ferenc, a császár foglyaként, 1525 végén Frangepán János követ útján Szulejmán segítségét kérte a Habsburg-birodalom ellen. Igaz, hogy mire a szultán igenlő válasza, némi késedelem után, 1526 tavaszán megérkezett, I. Ferenc már kiszabadult fogságából, aláírta és mindjárt meg is tagadta az 1526. január 14-i madridi szerződést, majd pedig 1526 májusában a pápával, Velencével és más itáliai államokkal, sőt az angol királlyal is, létrehozta a cognaci vagy „szent" ligát. Így persze máris kényelmetlenné vált számára a török kapcsolat. A szultán válaszával visszaérkező Frangepán Jánost tehát sietve becsukatta, nehogy a kompromittáló üzenetváltás nyilvánosságra jusson. Minden valószínűség amellett szól, hogy I. Ferenc lépésének nem volt érdemleges szerepe a szultán döntésében. Szulejmán ugyanis lényegében véve már előbb elhatározta a támadást. De azt e francia akció mindenesetre megnyugtatóan jelezte, hogy az egymással marakodó európai hatalmaktól semmi beavatkozás nem várható, vagyis Magyarországot nemzetközileg szabad prédának lehet tekinteni.

AZ UTOLSÓ HÓNAPOK

1526 elején a töröktől átmenekült Bakics Pál szerb vajda biztos hírt hozott arról, hogy a szultán támadni fog. Burgio január 18-án teljes peszszimizmussal írta meg Rómába e híreket, azzal együtt, hogy Magyarország nem számíthat segítségre, hiszen a német birodalom belső zavarokba hanyatlott, s a magyarok és németek amúgy is ellentétben álltak egymással, Lengyelország pedig békét kötött a törökkel.

VII. Kelemen pápa a hírre februárban a bíborosi kollégium elé összehívta a külföldi követeket és felkérte őket, hassanak fejedelmeikre, hogy Magyarországot pénzzel segítsék. Példát mutatva újabb 50 ezer aranyat küldött Burgiónak, aki erről utóbb, 1526 júniusában a magyar országtanácsnak is beszámolt, hozzátéve, hogy most már a magyar kormánynak is határozottabb védelmi intézkedéseket kellene tennie. Mint ismeretes, Burgio nem a pénzt adta át, nehogy másra költsék, hanem maga gondoskodott pár ezer morva zsoldos felfogadásáról, aki ott is volt azután Mohácsnál. A pápa közvetlenül, levélben is felkérte Magyarország segélyezésére a különböző fejedelmeket, így a császárt, valamint az angol és a francia királyt. Úgy látszik, még mindig a kelleténél jobban bízott I. Ferencben, pedig tudta róla, hogy az V. Károllyal 1526. január 14-én kötött, madridi szerződést, a török elleni ígéreteivel együtt, már eleve semmisnek nyilvánította. Sőt 1526. május 22-én, a nagy török támadás előestéjén, VII. Kelemen pápa sem a török, hanem megint V. Károly császár ellen fogott össze a francia királlyal, Milánóval, Velencével az említett cognaci vagy „szent" ligában. S a következő hónapban a Habsburg-birodalom ellen kezdett hadat toborozni. Aminek eredménye persze az lett, hogy maga a pápa is reménytelenül belebonyolódott a francia—Habsburg rivalitásba, méghozzá a franciák oldalán, akiknek ügye éppen

ekkor kezdett megint egyre rosszabbul állni. Alig egy hónappal Mohács után, 1526. szeptember végén, a császár egyszerűen lefogatta a pápát.

A Vatikán tehát, ha tett is lépéseket Magyarország megsegítése érdekében, erői nagy részét alapjában véve maga is másra, a belső európai konfliktusban használta fel. S így aligha meglepő, hogy V. Károly a pápa felszólítására nem reagált valami kedvezően, arról nem is szólva, hogy a német birodalom amúgy is valóban a belső társadalmi és vallási harcok tüzében égett. Ferdinánd főherceg pedig a pápának előbb azt válaszolta, hogy nincs ereje ily fenyegető viharral szembeszállni, de a császárt biztatni fogja, majd pedig, igen bizonytalanul, olyasmit helyezett kilátásba, hogy ha a horvát végek felé sikerül biztosítani határait, akkor megpróbál Magyarországnak segíteni.

Persze gondolnunk kell arra is, hogy a császári udvarral, Ferdinánddal és Velencével Magyarország diplomáciai kapcsolata megszakadt, amióta a rendi ellenzék az előző évben kiutasította a német és velencei követeket. Igaz, hogy a Habsburgokkal való érintkezést az udvar egy idő múlva gyakorlatilag kezdte újra kiépíteni. A diplomáciai viszony szabályos helyreállítására azonban az érdekelt államokkal még nem került sor.

A magyar kormányzat, mind kétségbeejtőbb helyzetében, persze megpróbált elszigeteltségéből kitörni. Ha többre már nem is, de legalább arra igyekezett, hogy hadi célokra pénzt szerezzen, annyival is inkább, mivel eleinte hajlamos volt a madridi béke realitásában, őszinteségében a kelleténél jobban bizakodni. II. Lajos március végén, majd júniusban szinte sorozatban küldte szét különböző fejedelmekhez a segélykérő leveleket. Így írt két ízben Andrea Gritti dogénak Velencébe is, ahol azonban a Signoria érdemben meg sem tárgyalta kéréseit. Ugyanezen két alkalommal fordult VIII. Henrik angol királyhoz is, aki ugyancsak azon a véleményen volt, hogy sokat nem tehet, mivel mindenkinek, neki is elsősorban saját érdekét és nem másokét kell védenie, végül azonban, mint a pápának ígérte, úgy látszik 1526 augusztusában mégis útnak indított némi pénzzel, illetve váltókkal egy megbízottat, aki azonban már későn érkezett, és küldetéséről csak a következő év tavaszán számolhatott be Mária özvegy királynénak Pozsonyban. Annak viszont már valóban nincs nyoma, hogy III. János portugál király is elküldte Magyarországra azt a pénzt, amelyet a pápának ígért válaszában. Írt természetesen II. Lajos Ferdinándnak is, aki 1526. május 25-én továbbította a magyar király levelét V. Károlyhoz, kérve őt, gondoskodjék valami segítségről, mivel másként nemcsak Magyarország, hanem Ausztria, sőt egész Germánia is tönkremehet. Újabb sürgető levelek mentek Ferdinándhoz június 6-án, majd pedig július 15-én, midőn a szultán már Pétervárad alá érkezett. Ha országát valami baj érné — írta II. Lajos, Ferdinándé is veszélybe jut, kérje tehát a császárt, vessen véget a hadakozásnak a keresztény országok között és fordítsák fegyvereiket a közös ellenség: a török ellen. Minderre azonban V. Károly 1526. július 27-én csak annyit tudott írni Ferdinándnak, hogy II. Lajos leveleiből megértette: Magyarország veszélyben forog, és nagyon sajnálja, de a dolgok úgy állnak Franciaor-

ságban, Itáliában és az egész keresztény világban, hogy magyarországi sógorát nem tudja segíteni, ahogy szeretné.

Közben az 1526. április végén megnyílt rákosi országgyűlés semmisnek nyilvánította mindazt, amit a rendi ellenzék egy évvel korábban kierőszakolt, vagyis egyben a külföldi követek kitiltását is, majd a nádorságról letette és lázadóként jószágvesztésre ítélte Werbőczy Istvánt. A hatalmat a királynak adta vissza, illetve pontosabban: a felelősséget, amelyet azután a pápai, lengyel és osztrák követek jelenlétében a nemesség és az udvar képviselői ünnepélyes és nem nagyon épületes óvás kíséretében próbáltak egymásra hárítani, midőn már mindez alig volt többnek, mint elkésett formalitásnak tekinthető. A két évi halasztás után közben végre megnyílt speyeri német birodalmi gyűlésre a magyar kormányzat június 14-én II. Lajos titkárát, a fiatal Nádasdy Tamást küldte ki, aki az elhúzódó tárgyalásokat mind több szorongással követve július 28-án azt kérte, hogy most már valami válasszal bocsássák haza, mert minden késedelem veszélyes. Ezután a német rendek 4000 embert készültek megszavazni és bizonyos feltételek biztosítása érdekében követeket is akartak Magyarországra küldeni. Ezek megbízó levelét augusztus 26-án, három nappal a mohácsi csata előtt állították ki, a pénzek befizetési határidejét pedig jóval későbbre tervezték. Közben azonban a diplomáciától már jó ideje átvették a szót a fegyverek.

Végeredményben azt kell mondanunk, hogy Magyarország mozgási lehetőségei az adott nemzetközi rendszerben a török veszély kivédése terén egyre szűkebbek lettek, egyrészt a török erők aktivizálódása, nyugatra fordulása, másrészt a francia—Habsburg háború miatt. E lehetőségek az 1521-i forduló után minimálissá korlátozódtak. Kétségtelen: a magyar külpolitika a maradék lehetőségekkel sem mindig tudott megfelelően élni. A fordulatokat későn ismerte fel és különböző olyan hibákat követett el, amelyek nagyrészt a belpolitikai küzdelmek, a rendi anarchia feltételeiből következtek. Elvileg mondhatjuk, hogy a magyar külpolitika tehetett volna többet, jobban is, és hogy korántsem közömbös, miként, milyen formában s egymásutánban realizálódnak az adott veszélyek. De nem állíthatjuk azt, hogy a veszély lényegét, a katasztrófával fenyegető alaptendenciát Magyarország több diplomáciai ügyességgel és igyekezettel végleg elkerülhette volna. Nyilván nem tudta minden erejét jól kifejteni. A feladat nagysága azonban, úgy tűnik, minden erejét meghaladta.

Rázsó Gyula

A HABSBURG-BIRODALOM POLITIKAI ÉS KATONAI TÖREKVÉSEI MAGYARORSZÁGON MOHÁCS IDŐSZAKÁBAN

A mohácsi csatavesztés nemcsak Magyarország, hanem egész Kelet-Közép-Európa történetében döntő fordulatot hozott. A II. Lajos halálával megüresedett cseh és magyar trónt örökösödés jogán a cseh rendek csaknem teljes, a magyar nemesség részleges támogatásával Ferdinánd ausztriai főherceg foglalta el. E perszonálunióval meghatározó lépés történt a térség egyesítésének százados folyamatában.

EGYESÍTÉSI TÖREKVÉSEK MOHÁCS ELŐTT

A kelet-közép-európai térség egyesítési törekvései nem újkeletűek az érintett országok — Ausztria, Csehország, Lengyelország, Magyarország, a román fejedelemségek és Szerbia — bonyolult, belső és külső ellentétekkel terhes politikai életében. Az Árpádok, Babenbergek, Jagellók, Luxemburgok, Nemanjidák, Přemyslidák, s főként a Habsburgok több alkalommal, örökösödés vagy fegyver útján — de minden esetben valamilyen homályos jogcímre hivatkozva — rövid időre perszonális unióban egyesítették az egyes országokat; ám ez az egység a létrehozó halála után mindig törvényszerűen felbomlott; mivel nem politikai, gazdasági vagy etnikai, hanem gyökértelen dinasztikus érdekek hozták létre.[1]

A XV. században megszaporodtak és némileg új tartalmat nyertek ezen törekvések: az oszmán hatalom gyors terjeszkedése ugyanis katonailag — és részben politikailag — indokolttá tette egy erős kelet-közép-európai állam megteremtésének igényét. A változást legpregnánsabban Mátyás új formájú birodalomalapítási kísérlete jelezte: a magyar uralkodó nem a legitimitás elvére támaszkodva, házasság vagy örökösödés révén.

[1] A kelet-közép-európai egységesítési törekvésekre l. többek között: *Stadtmüller, Georg:* Geschichte Südosteuropas. Wien, 1950. 226—230., 308—313. és 280—282. l., *Hantsch, Hugo:* Zum ungarisch-türkischen Problem in der allgemeinen Politik Karls V. Festschrift Karl Eders. Hrgb. *von Mezler—Audelberg, Heinrich J.* Insbruck, 1959. 57—58. l., *Zöllner, Erich:* Geschichte Österreichs. Wien. 1971. 74—82. és 112—118. l., *Tapier, Henri:* Monarchie et peuples au Danube. Paris, 1968. 123—132. l., *Dąbrowski, Jan:* Jagiełłonczyk na Węgriech (1440—1444). Warszawa, 1922. 135. l. és *Kann, Robert:* A History of the Habsburg Empire, Berkeley—Los Angeles — London, 1974. 23—39. l.

hanem pusztán az erősebb jogán igyekezett összekovácsolni birodalmát.[2] A kísérlet bukását követve Miksa német király hódítási tervei is kudarcot vallottak. A későbbi császár azonban jogilag sohasem mondott le magyar trónigényéről, s nemcsak maga használta a magyar királyi címet, hanem unokája, a császári trónra szánt Károly főherceg címei közé is felvétette, s ezzel mintegy politikai programot adott utódjának.[3]

Miksa igyekezett előkészíteni az utat a magyar korona megszerzésére. Az 1491-es pozsonyi szerződésben arra késztette II. Ulászlót, hogy a Jagelló-ház kihalása esetén ő vagy utódai örököljék a magyar trónt — ez a megállapodás vált egyébként Ferdinánd magyar királyságának jogalapjává —, majd az 1505-ös és az 1515-ös egyezményekben teljesen a Habsburg-szövetséghez fűzte Magyarországot és Csehországot.[4]

A magyar trón megszerzésének reménye még akkor is távolinak tűnt, midőn 1519-ben V. Károly elnyerte a német-római császári méltóságot. 1492-es elfoglalása után érdekei a Maghreb-országok felé irányultak, az Spanyolország, Németalföld, Németország, s ezen belül a család törzsbirtoka, Ausztria — eltérő politikai törekvéseket, gazdasági és társadalmi problémákat és hatalmi struktúrát hoztak magukkal, ami erősen megkérdőjelezte e hatalmas államkomplexum erejét és hatékonyságát.

Nem véletlen tehát, hogy a magyar kérdés teljesen háttérbe szorult V. Károly számos gondja között, s csupán azért maradt mégis felszínen, mivel hazánk és az oszmán birodalom erőviszonyai a törökök előnyére lényegesen megváltoztak, s Nándorfehérvár eleste után tartani kellett attól, hogy Magyarország, a „kereszténység védőbástyája" leomlik, s pusztulása közvetlen szomszédságba hozza Ausztriát Szulejmán hatalmas és agresszív államával.[5]

Mivel a Habsburg-birodalom szerteágazó politikai és katonai célkitűzéseiben Magyarország 1521 után voltaképpen a Habsburg—török konfrontáció alárendelt részterületévé degradálódott, további vizsgálódásainkat is — nolens-volens — e szempontnak kell alávetnünk.

[2] *Rázsó Gyula:* Hunyadi Mátyás török politikája. Hadtörténelmi Közlemények 1975. 330—335. l.

[3] *Lhotsky, Alfons:* Das Zeitalter des Hauses Österreich. Die ersten Jahren der Regierung Ferdinands I. in Österreich (1520—1527). Wien, 1971. 202. l.

[4] A kérdés legújabb marxista feldolgozása: *Hermann Zsuzsánna:* Az 1515-i Habsburg—Jagelló-szerződés. Bp., 1965. (Értekezések a történeti tudományok köréből 21.) 135. l.

[5] Magyarország helyzetére és V. Károly korai magyar—török politikájáról ld. *Brandi, Karl:* Kaiser Karl V. Werden und Schicksal einer Persönlichkeit und eines Weltreiches. München, 1937. 213—215. l., *Ranke, Leopold:* Die Osmanen und die spanische Monarchie. Leipzig, 1877. 48—50. l., *Kellenbenz, Heinrich:* Zur Problematik der Ostpolitik Karls V. Karl V. Der Kaiser und seine Zeit. Hrgb. *von Rassow, Peter—Schekl, Fritz.* Köln—Graz, 1950. 120—121. l., *Davies, Thomas:* Spaniens goldene Zeit (1501—1621). Berlin, 1939. 72—81. l. és *H. Hantsch* i. m. 59. l.

A HABSBURG-ÁLLAM ÉS AZ OSZMÁN BIRODALOM MOHÁCS ELŐTT

A Habsburg-birodalom egyes összetevői már az egyesülés, ill. Ferdinánd magyar királysága előtt szembe kerültek az oszmán problémával, s helyzetüknek, valamint sajátos érdekeiknek megfelelően egymástól lényeges vonásokban eltérő török politikát űztek, ami ekkor s a későbbiekben is hátráltatta törökellenes erőfeszítéseiket.

A birodalom gerincét és fő katonai erejét a spanyol korona tartományai képezték. Castilia és Aragonia politikai és katonai törekvéseit különböző intenzitással és irányultsággal befolyásolta a Földközi-tengeri mohamedán szupremácia ellen vívott százados harc, ám céljaik eltértek egymástól. Castilia vezető szerepet vitt a reconquistában, s Granada 1492-es elfoglalása után érdekei a Maghreb országok felé irányultak, az oszmánokkal egyelőre semmiféle közvetlen ellentét nem állította szembe. Aragóniát ellenben régóta szoros szálak fűzték a Földközi-tenger keleti medencéjéhez; az oszmánokkal azonban csak közvetve, Morea, ill. a nápolyi királyság révén ütköztek érdekei.

Az egyesült Spanyolországot sem zavarta túlzottan az oszmánok előretörése; erőit a francia hegemónia ellen vívott harcok, s konkrétan az itáliai háborúk (1494—1558) teljesen lekötötték. Így egészen az 1530-as évekig — mikor a Maghreb-országok a sztambuli szultán uralma alá kerültek, s a rendkívül megerősödött oszmán hajóhad veszélyeztette a spanyol vizeket — nem kívánt, s nem is igen tudott jelentős erőket szembeállítani az oszmánokkal.[6]

A burgundiai hercegség révén a spanyol koronához csatolt Németalföldnek már voltak bizonyos hagyományai a török elleni keresztes hadjáratokban. Burgundiai csapatok alkották az 1396-os balvégzetű nikápolyi keresztes sereg gerincét, Jó Fülöp herceg hajói igyekeztek 1444-ben meggátolni a szultáni hadak boszporuszi átkelését, egy kisebb serege részt vett Hunyadi 1445-ös al-dunai hadjáratában.[7] Mindez viszont csupán a francia—burgundiai nemesség lovagi tradíciójából fakadt, és semmi köze sem volt a századok óta Európa északi és nyugati részéhez kötődött flamand és vallon polgárság érdekeihez, s legfeljebb Miksa császár törökellenes terveit befolyásolta.[8]

Rendkívül bonyolult és ellentmondásos a német birodalom török politikája. A fejedelmek egyfelől távoli, mégis reális fenyegetést láttak a

[6] *L. Ranke* i. m. 35—36. l.; *T. Davies* i. m. 72—74. l.; *A. Lhotsky* i. m. 41. l.; *Barte, Alois:* Der Westbalkan zwischen Spanischer Monarchie und Osmanischem Reich. Wiesbaden, 1974. 9—10. l.

[7] *Barante:* Histoire des ducs de Bourgogne. Tom. 1—4. Bruxelles, 1839. Tom. 2. 18—58. l.; *Wavrin, Johan de:* Chroniche ... Paris, 1887. 33. l.; *Huzinga, Johan:* A középkor alkonya. Bp., 1976. 70. és 72—73. l.; *Iorga, Nicolae:* Les aventures „Sarrasines" françaises der Bourgogne au XVe siècle. Cluj, 1927. 59. l.

[8] *Wagner, Georg:* Der letzte Türkenkreuzzugsplan Kaisers Maximilian I. aus dem Jahr 1517. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 1969. 318—319. l.

török terjeszkedésben, ezért bizonyos áldozatokat hoztak is ellene; másfelől territoriális érdekeiket sértették a Luxemburgok gyenge, majd a Habsburgok erősödő centralizációs törekvései. Az 1520-as évektől pedig a protestánsok fellépése is növelte a zűrzavart, s tovább gyengítette a birodalom amúgy sem hatékony törökellenes erőfeszítéseit.[9]

Ezzel magyarázható, hogy a magát névlegesen Európa vezető hatalmának tekintő német—római császárság vajmi keveset tett a török előnyomulás meggátolására. Tény, hogy 1396-ban — főleg a Luxemburg-ház német hűbéresei, a délnémet lovagság és az egyházi lovagrendek jóvoltából — jelentős német kontingens erősítette Zsigmond seregét; délnémet önkéntesek és városi zsoldosok részt vettek Hunyadi keresztes hadjárataiban.[10] 1466-ban pedig III. Frigyes és Mátyás keresztes hadjáratot terveztek az oszmánok ellen, ez azonban csupán Belgrád helyőrségének német csapatokkal történt megerősítésében realizálódott.[11] 1486-ban ellenben néhány ezer fős birodalmi sereg gyűlt össze a török ellen, amit egyébként nem az oszmánok, hanem Mátyás hadai ellen vetettek be.[12]

A birodalom törökellenes erőfeszítéseinek elméleti tetőpontját Miksa 1517-es hadjárattervezete jelentette.[13] A császár helyesen ismerte fel hazánk fontosságát az oszmánok elleni harcokban, s Magyarország egyre jobban megnyilvánuló gyengesége jogosan aggasztotta. A tervezet bevezetőjében pl. arról írt, hogy „a magyar királyság a kereszténység régi ellensége, a török felé békeajánlatra készül".[14] Ezért is sürgette a három évre tervezett, Európa szinte valamennyi országának segítségével számoló hadjáratának megindítását. Minden okunk megvan arra, hogy feltételezzük: az öregedő császár komolyan vette grandiózus elképzeléseit, meg-

[9] *Fischer—Galaţi, Stephen:* Ottoman Imperialism and German Protestantism. 1521—1555. Cambridge, 1958. 142. l.; *A Lhotsky:* i. m. 63—64. l.; *Molnár Erik:* Az abszolutizmus gazdasági és társadalmi alapjai Európában. MTA Társadalomtudományi és Történettudományi Osztályának Közleményei 1965.; *Sturmberger, Hans:* Dualistischer Ständestaat und Absolutismus. Wien, 1963. 22—27. l.; *E. Zöllner* i. m. 187—189. l.

[10] *Wertner Mór:* A nikápolyi hadjárat. Hadtörténelmi Közlemények 1925. 223—224. l.: *Köhler, Gustav:* Die Schlachten von Nikopolis und Varna. Nürnberg, 1876. 14—15. l.; *Kling, Georg:* Die Schlacht bei Nikopolis im Jahre 1396. Berlin, 1906. 15—16. l.; *Rázsó Gyula:* A Zsigmond-kori Magyarország és a török veszély. Hadtörténelmi Közlemények 1973. 416. l.; *Elekes Lajos:* Hunyadi. Bp., 1952. 190—191. és 476. l.

[11] *Iorga, Nicolae:* Notes et extraits pour servir l'histoire des croisades au XVe siècle I—VI. Paris—Bucureşti, 1899—1915. IV. 250—253. l.

[12] *Schober, Carl:* Die Eroberung Niederösterreichs durch Matthias Corvinus in den Jahren 1482—1490. Wien, 1879. 158—166. l.; *Rázsó Gyula:* Die Feldzüge des Königs Matthias Corvinus in Niederösterreich 1477—1490. Wien, 1973. (Militärhistorische Schriftenreihe 24.) 24—25. l.

[13] „Ratschlag des Kriegs zu Hungern und Behaim zu furgenomen Zug wider den Burg".: Ljubjana, Štatni Archiv. Türkische Kriegshandlungen. Fasc. 126/a.: Feldolgozásai: *G. Wagner:* i. m., *Miskolczy István:* Keresztes hadjárat terve a mohácsi ütközet előtt. Mohács Emlékkönyv. 1526. Szerk.: *Lukinich Imre.* Bp., 1926. 51—62. l.

[14] „Die fridlichen andstandts halben, welche die Cron zu Hungern mit den Cristenlichen veinden den Türckhen gemacht haben sollten" — aggódik. „Ratslag": Ljubljana, Statni Archiv. Turcica 122 (a. 1. F).

valósításukból azonban, részben halála, részben az európai helyzet alakulása miatt, semmi sem lett.[15]

A birodalom — s tegyük hozzá: egész Európa — török politikáját az is irracionálissá tette, hogy az uralkodóknak és a közvéleménynek egyaránt zavaros, ellentmondó ismeretei voltak a török birodalom helyzetéről és potenciális lehetőségeiről.[16] Két véglet között ingadoztak: egyfelől, főleg az oszmán győzelmek hatására, páni félelem lepte el őket a törökök kegyetlenségétől és mérhetetlennek tűnő hatalmától, másfelől gyakran alábecsülték a török veszélyt és szakszerűnek látszó terveket kovácsoltak a padisah birodalmának megsemmisítéséről.[17] Idézzük fel a kor gondolkodásának egy jellemző „gyöngyszemét", a kevéssé ismert német humanista Jacobus de Barolles Ferdinánd főherceghez intézett memorandumát, mely híven tükrözi a török kérdésben kialakult teljes eszmei zűrzavart.[18] Maga a dátum is figyelemreméltó: 1521. január 28. a legnagyobb török szultán, I. Szulejmán uralkodásának kezdete. A jeles humanista jól értesült lehetett, mert viszonylag pontos adatokat közölt az oszmán birodalom egyiptomi és szíriai nehézségeiről. Azt is tudta, hogy a török sereg nagy többségét a keleti harcok kötik le — az itteni szultáni haderő létszámát mintegy 130 000—140 000 főre becsülte —, s arról is írt, hogy, noha a szultán több mint egymillió aranytallért ajándékozott katonáinak, a sereg elégedetlen.[19] Barolles 13—15 000 főben határozta meg az Európában maradt török csapatok létszámát, s ebben is közel járt az igazsághoz.

Mindebből viszont arra, a ma már nevetségesnek tűnő következtetésre jutott, hogy eljött az idő az oszmán birodalom megsemmisítésére, ezért kéri Ferdinándot, hogy császári bátyjával egyetemben indítson hadjáratot Szulejmán ellen, akit nemcsak Európában, hanem Ázsiában is leverhet.[20]

[15] *G. Wagner* i. m. 351—353. l. és *A. Lhotsky* i. m. 167. l.

[16] *Ebermann, Richard:* Die Türkenfurcht. Ein Beitrag zur Geschichte der öffentlichen Meinung in Deutschland während der Reformationszeit. Halle, 1904. 69. l.; *Vaughan, Dorothy:* Europe and the Turk. A Pattern of Alliances. 1350—1700. London, 1954. 24—39. l.; *Coles, Paul:* The Ottoman Impact on Europe. London, 1967. 85—91. l.; *Schwoebel, Robert:* The Shadow of Crescent. The Renaissance Image of the Turk in Europe (1453—1517). Nieuwkoop, 1967. passim.; *Benda Kálmán:* A törökkor német újságirodalma. Bp. 1942. 39—44. l.

[17] A XV. századi keresztes elgondolásokra l. *Rázsó Gyula:* Una strana alleanza. Alcuni pensieri sulla storia militare e politica dell'alleanza contro i turchi (1440—1464). Venezia e Ungheria nel Rinascimento. A cura di *Vittorio Branca.* Firenze. 1973. 79—100. l.; *Rázsó Gyula:* Mátyás török politikája. Hadtörténelmi Közlemények 1975. 318—323. l. és az itt felsorolt irodalom.

[18] Elsősorban *N. Iorga:* Notes i. m. és Jacopo de Barolles Supplicatiója Ferdinánd főhercegnek. Worms, 1521. jan. 18. HHStA. Turcica Fasc. I. Konv. A.

[19] Uo. 2. f.

[20] „Credo, quod antequam coniungerent et veniant eis superpetre trucidabuntur. Hec autem sunt que de illis partibus nuntiantur, procul dubio involent Thurcum, quod in illa expeditione, et cogetur omnes vires Europe eo convertere, et ipsam nudem et inermen relinquere... facile pateret ingressus Christianus in eam expeditio autem Asie longe facilior est [sic!]." Uo.

S jóllehet az ilyen terveket az érintettek nem vették komolyan, mégis növelték az európai közvélemény zavarát, s így csökkentették a Reichstag amúgy is lagymatag áldozatkészségét.

Nándorfehérvár eleste újból felélesztette a magyar kérdést a birodalmi gyűlésben. A többször is meghallgatott magyar követek mellett főleg Ferdinánd főherceg követelt nagyobb áldozatokat a német rendektől,[21] bár itt az a jogos gyanú is felmerült, hogy a Habsburg uralkodó herceg is többnyire inkább csak a birodalmi gyűlést zsarolja, semmint komolyan gondol sógora, II. Lajos megsegítésére.[22]

A birodalom pénzügyi és politikai nehézségei, párosulva a török probléma megítélésében kialakult eltérő véleményekkel, befolyásolták a Reichstag állásfoglalását. A rendek esetenként általában fél vagy negyed „Romzug"-nak megfelelő — kb. 2—400 000 rajnai forintot kitevő — pénzösszeget és 3—4000 gyalogost szavaztak meg a török ellen.[23] Ebből az oroszlánrészt a városok vállalták magukra.

Az ígéret többnyire papíron maradt. A katonaság a nehézkes szervezés, a nagy távolság és a végrehajtásban tanúsított csekély áldozatkészség folytán szinte sohasem ért, s nem is érhetett el időben Magyarországra, a Ferdinánd, s nem II. Lajos számára folyósított „Türkenhilfe" összege is csak ritkán haladta túl az 50—60 000 forintot.[24]

A helyzet Ferdinánd magyar királysága után sem változott lényegesen; a birodalmi rendek valamelyest megnövekedett segíteni akarását a számukra is akuttá váló török veszéllyel szemben csupán az jelzi, hogy három ízben — 1529-ben, 1532-ben és 1542-ben — birodalmi sereg gyűlt össze Szulejmán hadai ellen.

Ausztriát már közvetlenül érintette az oszmán fenyegetés. Krajna, Karintia és Stájerország 1407 óta szenvedett a török pusztítások csapásaitól.[25] Különösen súlyossá vált a helyzet 1469 és 1483 között, mikor szinte minden évben több török portyázó had tört Krajna területére, s nem volt sokkal jobb a helyzet a valamivel távolabb fekvő Alsó-Ausztriában sem.[26]

[21] Az osztrák főherceg 1523. május 12-én pl. az alábbiakban írta bátyjának: „Quant a l'aide de l'empire, le tout n'est rien, car a la derniere diette a Neuremberg nous furont promis 4000 piétons mais quelque poursuite qu'en ayons sceu faire n'en avons encoires peu avoir ung seul et y a peu d'apparence." (Korrespondenz Ferdinands I. [bis 1530.] Hrgb. v. *Lacroix, Eugene—Bauer, Walter:* I—II. Wien, 1912—1938.) Bd. I. 58. l.; A magyar követek szereplésére lásd *Török Pál:* A mohácsi vész diplomáciai előzményei. Mohács Emlékkönyv i. m. 143—192. l.

[22] *A. Lhotsky* i. m. 176. l.

[23] *Török P.* i. m. 168. és 171. l.

[24] *Török P.* i. m. 168. l.; *Turetschek, Christine:* Die Türkenpolitik Ferdinands I. von 1529 bis 1532. Wien, 1968. 63—64. és 89—90. l.

[25] *Jug, Stanko:* Turski napadi na Krajnsko in Primorsko do prve tretjine 16. stoletja. Llubljana, 1943. 12—28. l.; *A Lhotsky* i. m. 41—44., 175—177. l.; *R. Kann* i. m. 39—49. l. *Loserth, Johann:* Innerösterreich und die militärischen Massnahmen gegen die Türken im 16. Jahrhundert. Graz, 1936.

[26] *Kupelwieser, Leopold:* Die Kämpfe Ungarns mit den Osmanen bis zur Schlacht bei Mohács. 2. kiadás. Wien—Leipzig, 1899. 169—175. l.; *Rázsó Gy.:* Mátyás i. m. 326—327. l.; *S. Jug* i. m. 8—29. l.; *Klein, Anton:* Zur Geschichte der

Az ellenintézkedések — helyi milícia szervezése, várak megerősítése, őrhálózat kialakítása — sem sokat használtak.[27]

Mivel a török portyák Bosznián és Horvátországon, tehát magyar fennhatóság alatt álló részeken törtek osztrák területre, Magyarország megerősítése Ausztria érdekeit is szolgálta. Különösen akkor döbbentek rá a magyar végek fontosságára, mikor az 1470-es években Mátyás hadai átengedték a Belső-Ausztriába tartó török csapatokat. Később a magyar végek helyzete romlott, a Jagelló-kori Magyarország egyre szembetűnőbb gyengesége így rendkívül nyugtalanította Miksát, majd különösen Ferdinándot. Az osztrák főherceg már 1522-ben felismerte, hogy Lajos Magyarországa elbukik a törökkel szemben, s bukása Ausztriát is veszélybe sodorja, „mivel nem lehetséges, hogy erőnk oly hatalmassággal, mint a török, szembeszállhasson..., a birodalom pedig semmiféle támogatást nem ad".[28]

Segíteni azonban nemigen tudott. Miksa császár szép tervek mellett csupán üres kincstárt és csaknem 10 millió aranytallérra becsülhető adósságot örökített utódaira,[29] Ausztriát rendi felkelés gyengítette, sem a birodalomra, sem nagyhatalmú, de szintén anyagi nehézségekkel küzdő bátyjára sem számíthatott. Annyit mégis sikerült a birodalmi rendektől kierőszakolnia, hogy 1522 után esetenként 3—4000 gyalogossal és néhányszáz lovassal megerősítette a horvát végeket.[30] Csapataival meg lehetett elégedve, mert már 1522 szeptemberében azzal dicsekedett bátyjának, „ami a törököket illeti, mióta embereim Horvátországban vannak, semmi rosszat nem tudtak tenni".[31]

Türkeneinfälle in Steiermark während der Regierung Friedrich III. Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark 1924. 89—113. l.

[27] *Bauer, Walter:* Die Anfänge Ferdinands I. Wien—Leipzig, 1907. 28—36. l.; *Meynert, Heinrich:* Geschichte des Kriegswesens und der Heeresverfassung in der verschiedenen Ländern der Österreischischen Monarchie vor Einführung des stehenden Heeres. Wien, 1852. 128—139. l., *Bucholtz, Ferdinand:* Geschichte der Regierung Ferdinands I. Bd. I—IX. Wien, 1832. I—II. passim; *A. Lhotsky* i. m. 167—176. l.; *J. Loserth* i. m. 28—33. l.

[28] „Je ne voi si aultrement l'on n'y veult pourveoir, sinon que tous deux perdrons, car il n'ni en nostre povoir resister a une si grande puissance comme celle dudit Turcq... et quant a l'aide et secours de l'empire, le tout et riens." Ferdinánd levele V. Károlynak 1522. május 12-én: *E. Lacroix* i. m. I. 58. l.; Egy másik levelében két évet ad Magyarországnak: „Deux ans que si ainsi et le... Turcq vient que dieu ne veulle jestime estre perdue ledit royaulme de Hongrie et mes pays apres." 1523. szeptember 10.: *E. Lacroix* i. m. 89. l.

[29] *F. Bucholtz* i. m. I. 57—59. l.; *von Kraus, Walter:* Zur Geschichte Oesterreichs unter Ferdinand I. Wien, 1873. 14—15. l.; A németalföldi kormányzótanács diplomatikusan csak ennyit ír Miksa adósságairól: „les debtes sont de plusiers natures". Staatspapiere zur Geschichte des Kaisers Karl V. Hrgb. *von Lanz, Karl.* Stuttgart, 1845. 10. l.

[30] *F. Bucholtz* i. m. I. 78—83. és 116—118. l.; *A. Lhotsky* i. m. 178. l.; *Török P.* i. m. 157—161. l.; *E. Lacroix* i. m. I. 116—119. l.; *J. Loserth* i. m. 22—24. l.

[31] „Quant aux Turcs, depuis que mes gens ont este en Croacie, ils n'ont riens fait de mal ne oultre." Ferdinánd levele V. Károlynak. *E. Lacroix* i. m. I. 17. l.; Egy másik levelében a magyar és osztrák határvédelem közötti minőségi különb-

A következő évben, mivel Lajos török támadástól tartott — ami be is következett, ám Ferhád basa seregét Tomori tönkreverte — az osztrákok újabb 200 lovassal és 600 puskás gyalogossal erősítették meg a horvát véghelyeket.[32]

1524-ben viszont Ferdinándot komoly aggodalommal töltötte el, hogy februárban Budán titkos tárgyalások folynak a szultán követei és a magyar uralkodó között. Sürgősen levelet írt sógorának, s fenyegetésének és ígéreteinek hatására, a magyar király meg is szakította a tárgyalásokat, majd a bécsújhelyi találkozón újból helyreállt a jó viszony a két sógor között.[33]

Az osztrák főherceg — legalábbis levelei tanúsága szerint — a későbbiekben is szívén viselte a nehéz helyzetben lévő Magyarország sorsát. V. Károlyhoz, nagynénjéhez, Margit hercegnőhöz, VII. Kelemen pápához, az angol királyhoz és a birodalmi rendekhez írt leveleiben Magyarország megsegítését és a keresztény államok összefogását sürgette.[34] Természetesen inkább magáért, mint sógoráért aggódott. Egy 1529-ben készült tervezet szerint ugyanis, ha Ferdinánd nyílt csatában meg akarja verni a törököt, ehhez 40 000 gyalogosra és 10 000 lovasra lenne szüksége.[35]

Ez eleve kilátástalannak látszott, a főherceg ezért csak 645 000 guldent, 15 000 gyalogost, 2700 lovas, valamint a tüzérség, a dunai flottila és más szükséges eszközök költségeit követelte alattvalóitól. Pedig akkor már Csehország és Magyarország egy része is birodalmához tartozott!

---

ségről ír: „le Turç cest esté passé prins et occupé quatre fors chasteaul du roi de Hongrie, et en Croacie agasté et destruit beacop de pays et, si ce n'eust esté la provision que en mes frontiers avoie fait, n'en n'eust riens moins fait des miens." Ferdinánd levele Margit főhercegnőnek, 1524. nov. l.: *E. Lacroix* i. m. I. 237. l.

[32] *E. Lacroix* i. m. I. 101. l.; A horvát véghelyek oklevéltára. Szerk.: *Thallóczy Lajos—Horváth Sándor.* Bp. 1903. 282—284. l.; 1525-ben Jajca megsegítésére ugyancsak 1500 lovast küld az osztrák főherceg. *E. Lacroix* i. m. I. 287. l.

[33] Burgio pápai követ 1524 áprilisában számol be a titkos tárgyalásról. Ferdinánd erre fenyegető levelet ír Lajosnak (*E. Lacroix* i. m. I. 11. l.), így jön létre a két sógor között 1524 májusában a problémákat ideiglenesen rendező bécsújhelyi találkozás. (*A. Lhotsky* i. m. 173—174. l.) A török—magyar tárgyalások több alkalommal fenyegették Ausztriát. Lajos 1521-ben és 1524-ben is inti Európa fejedelmeit, hogy segítsék Magyarországot, különben elpusztul, vagy kénytelen megegyezni az oszmánokkal. 1521-es levelét kiadta: *Pray, Georgius:* Epistolae procerum Regni Hungariae. Posonii 1806. I. 143. l.: Az 1524-es: *F. Bucholtz* i. m. II. 256. l.; Egy 1524. október 11-én keltezett velencei jelentés is arról számol be, hogy sok magyar főúr nem idegenkedik a török békétől. *Óváry Lipót:* A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának oklevélmásolatai. I—II. Bp. 1890—1894. I. 1192. sz.; Az együttműködés azonban nem felhőtlen a két uralkodó között: Lajos 1523 áprilisában panaszt emel Ferdinándnál, hogy Frangepán Bernát csapatai megtámadták Zengg városát (*E. Lacroix* i. m. I. 47. l.) 1524. szeptemberében pedig a magyar király Siegmund von Dietrichsteinhez fordul Johannes Swamberk hatalmaskodása ügyében (Brno, SA, Dietrichstein család levéltára. Nr. 27.). 431. l.

[34] *E. Lacroix* i. m. I. 32—33., 130—131., 144—145. és 154. l., stb.

[35] *Chr. Turetschek* i. m. 32. l.

Ausztria tehát, önmagára utalva nem járulhatott hozzá döntő mértékben Magyarország megsegítéséhez. Ferdinánd természetes önérdektől vezettetve mégis állandóan a saját, ill. Európa népeinek támogatását ígérte a törökkel most már kétségbeesve kiegyezni törekvő magyar királynak. A következőkben látni fogjuk, mit sikerült biztató ígéreteiből megvalósítania.

A HABSBURGOK ÉS A MOHÁCSI KATASZTRÓFA

Noha már 1525-ben szinte köztudomásúvá vált, hogy a szultán döntő hadjáratra készül Magyarország ellen, Európa ígéreteken kívül keveset tett hazánk megsegítésére. Tény, hogy éppen az uralkodók nem vették biztosra a fenyegetést. V. Károly még 1526. március 30-án is arról számolt be öccsének, hogy „a török érkezéséről hírt kaptam a pápától és Öntől, nem tudom, mit higgyek belőle, hiszen tudja Ön, hányszor terjesztették ezt a hírt Itáliában, meg aztán őszentsége még mindig nem válaszolt a cruciata ügyében való kérésemre".[36] Néhány héttel később pedig még egyszer felkérte VII. Kelement, szervezzen keresztes hadjáratot Magyarország támogatására.[37]

Ennél többet nem volt hajlandó tenni, s még öccse és sógora könyörgő szavaira is csupán azzal válaszolt, hogy „erőinket a francia, itáliai, s általában az európai ügyek lekötik", és hogy bármennyire is sajnálja, nem tudja sógorát megsegíteni.[38]

A segítőkészség hiányát s a török veszély lebecsülését a legpregnánsabban mégis a német rendek magatartása bizonyította. A Speyerbe 1525-re meghirdetett birodalmi gyűlés csak egy évre rá, 1526. májusában gyűlt össze. Annyit a német rendek is felismertek, hogy Magyarország helyzete súlyosabb mint bármikor, ezért nagyobb áldozatot — fél „Romzug"-nak megfelelő —, 400 000 Guldent ajánlottak II. Lajos, vagyis inkább Ferdinánd érdekében. A döntés időpontja: 1526. augusztus 26. (!) jelzi az ajánlat komolytalanságát.[39]

A török fenyegetésben közvetlenül érintett Ferdinánd sem bizonyult, igaz nem is bizonyulhatott félelem és gáncs nélküli lovagnak. Szokásához híven panaszkodott az uralkodók, s főként a birodalmi rendek szűkkeblűségére és önzésére, s újból kiterjedt levelezést folytatott minden számottevő hatalmassággal, híven közvetítve a magyar király egyre kétségbeesettebb segélykérelmeit.[40] Felismerte, hogy Magyarország hathatós segítség nélkül összeomlik a török csapásai alatt. Az ellenállás egyetlen

[36] *E. Lacroix* i. m. I. 336—337. l.

[37] I. m. I. 356—357. l.; *K. Brandi* i. m. 198. l.

[38] „J'ai presentement en France, Ytalie, Angleterre et generallement par toute chrestienté sont de telle qualité et disposition que ne plus succorir et assister nostre dit beaufrere d'Hongrie comme je vouldroie et désiroie." *E. Lacroix* i. m. I. 419. l.

[39] Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser V. II. Bearb. von *Steglicht, Wilhelm* Göttingen, 1966. 346—386. l; *K. Brandi* i. m. 213. l.

[40] *A. Lhotsky* i. m. 189—190. l; *E. Lacroix* i. m. I. 388—391. és 400—401. l. stb.

esélyéről pl. ezeket írta bátyjának: „a nevezett török ellen két dolgot látnék szükségesnek... vagy elegendő sereget küldeni a török földre, vagy annyi pénzt összeszedni, hogy abból 15—18 000 gyalogost és valamennyi német lovast felfogadni [Magyarország számára — *R. Gy.*] segítségére, s mindezeket négy hónapig kellene fenntartani."[41]

A török sereg elindulásáig azonban Ferdinánd is inkább pusztán propagandafogásnak tekinthette buzgalmát, s igyekezett kiaknázni sógora szorult helyzetét. Márciusban pl. arra szólította fel Lajost: vállaljon szerepet a horvát véghelyek megerősítésében (szinte már saját tartományának érezve Horvátországot), s arra is megkísérelte rávenni, támogassa a római királyi cím elnyerésében.[42]

Szulejmán hadainak Magyarországra érkeztével megváltozott Ferdinánd leveleinek hangja is. Júliusban már úgy látta, hogy „a magyar királyságot könnyen elfoglalja a török [ezt egyébként már korábban is tudta — *R. Gy.*], s gondolják meg, mekkora veszély és fenyegetés érheti Ausztriát és egész Németországot is".[43] Külön futárt is küldött bátyjához, akit szeptember 2-án valóban kegyesen fogadott a császár...[44]

Ferdinánd a maga részéről ezzel megnyugtatta lelkiismeretét, végtére is csupán a közvetítő szerepére vállalkozhatott Magyarország és a keresztény hatalmak között, s tartományai szerény erőforrásait nem merte és nem is akarta kockáztatni egy veszett ügy védelmében.

Ezzel magyarázható, hogy az osztrák csapatok alig vették ki részüket a döntő mohácsi csatából. A pápai pénzen fogadott zsoldosok között ausztriaiak is akadtak, s Johann von Hardegg és kísérete szinte az utolsó napon megérkezett Lajos táborába. A képzett katonát egyébként a magyar vezetés nem tudta hasznosítani, rábízták ugyan a tüzérség vezetését — Hardegg elsőrendű lovas parancsnok volt —, de a passzív és rossz helyen felállított magyar tüzérség szinte semmi szerepet sem játszott az ütközetben.[45]

A csatavesztés híre növelte Ferdinánd aggodalmát, s most már nyíltan saját tartományai védelmében követelt pénzt és katonaságot az osztrák és a birodalmi rendektől. Speyerből azonnal hazautazott, s szeptember 7-én még azzal biztatta Lajost, kinek haláláról csak két nappal később

[41] „Affin d'entretenir led. Turc, est necessaire une de deux choses ...si V^re^ M^te^ apreste une armée suffisante, icelle incontinant faire entrer a pays dud. Turq ...au sinon, pourveoir de tout d'argent que l'on puist lever 15.000 au 18.000 piétons, et quelques nombre de chevaulx Allemans pour mener au secours dud, roi et royaulme de Hongrie it iceulx entretenir pour le moins quelques 4 mois." *E. Lacroix* i. m. I. 385. l.

[42] *E. Lacroix* i. m. I. 375. l.

[43] „Fort a craindre pour la grande force dud. Turc, et aussi si led roi de Hongrie n'a meilleur et briefve aide et secours des princes chrestiens, tout son royaulme sera aud. Turc bien facille de gaigner... penser, en quel danger et péril mes pays d'Autriche seront et consequamment toute la Germanie." *E. Lacroix* i. m. I. 437. l.

[44] I. m. I. 439—440. l.

[45] *Brodarics István* Históriája a mohácsi vészről. Bp., 1976. 64. l.

szerzett tudomást, hogy azonnal segítségére siet.[46] A körülmények s Ferdinánd addigi magatartásának ismeretében azonban nem tartjuk valószínűnek, hogy ha Lajos életben marad, és az oszmánok tovább időznek Magyarországon, be tudja-e váltani halott sógorának tett utolsó ígéretét.

Úgy véljük, az események e rövid felvázolása is arra mutat, hogy a Habsburg-birodalom vezetői, még a leginkább érdekelt Ferdinándot is idesorolva, nem gondoltak soha komolyan Magyarország megsegítésére. Negyedfélszáz év távlatából már reálisan tudjuk elemezni a Habsburg-politika alapvető tényezőit, s nem szabad, hogy a hazánkat ért súlyos csapás elvakítsa ítélőképességünket. Magyarországot nem tekinthetjük egyszerűen becsapott áldozatnak, amely elvérzett a kereszténység védőbástyájaként a hálátlan Európa védelmében.

Éppígy Károly és Ferdinánd sem ördögi „machiavellista", a szó elcsépelt értelmében. Mindketten átmeneti korszak emberei, akiknél a „kereszténység védelmének" eszméje még nem züllött puszta formalitássá, de akik már igyekeznek az államrezon érdekei szerint cselekedni. Ezért nem áldozzák és nem is áldozhatják fel vélt és valódi érdekeiket egy eszméért vagy puszta önzetlenségből, egy bajba jutott ország védelmében.[47]

Emellett cselekvési szabadságukban is korlátozottak. Az abszolutizmus tendenciái még csak csíráiban jelentkeznek a nagy Habsburg-birodalomban, a fejedelmek és a rendek főleg a legkényesebb kérdésben, a pénzügyben, a pénzügyi támogatásban kötik meg az uralkodó kezét.[48]

Gyenge a központi államapparátus; a szerkezeti és működési nehézségek mellett a korrupció, és az uralkodó osztály bizonyos klikkjeihez való kötődés megbízhatatlanná teszi a hivatalnoki kart, s tovább lazítja az államvezetés és az adózó lakosság — amúgy is gyér — kapcsolatát.

Az abszolutizmus kibontakozása elé — a nyilvánvaló gazdasági prob-

[46] Urkunden und Actenstücke der Verhandlungen zwischen Österreich—Ungarn und der Porte im 16. und 17. Jahrhundert. Hrgb. von *Anton Gévay*. I—II. Wien, 1840—1842. I/1. 1—2. l.

[47] Ferdinánd jelleméről hű, bár némileg idealizált képet fest *Chr. Turetschek* (i. m. 20—22. l.). Károly lényegesen bonyolultabb személyiségéről lásd *K. Brandi* i. m. 65—68. és 212—213. l. s *H. Hantsch* i. m. 57—58. l.; Utóbbi túlzottan hangsúlyozza a császár vallásosságának szerepét politikai döntéseiben. Úgy véljük, *Nemeskürty István* erkölcsi felháborodása sem indokolt, amikor, túlbecsülve Károly képességeit és lehetőségeit, azt állítja, hogy tudatosan törekedett Magyarország megosztására: „Károlynak semmiféle érdeke nem fűződött az önálló, független magyar állam létéhez, sőt ellenkezőleg, Károlynak Magyarország megsemmisülése, éleslövészetre alkalmas gyakorlótérként hadszíntérré válása érdekében állt. Egy ilyen hadszíntér nagy török erőket köt le, a török figyelmét és energiáit fokozottan igénybe veszi; ezzel pedig gyengül az észak-afrikai front, tehát Károly erősödik." (Önfia vágta sebét. Bp., 1975. 671. l.)

[48] 1524-ben pl. Ferdinánd 50 000 aranyat követelt a felső-ausztriai rendektől, végül kénytelen volt 10 000 Guldennel megelégedni (*Eder, Karl:* Studien zur Reformationsgeschichte Oberösterreichs. Linz, 1932. 84. l.). V. Károly 1530 januárjában arra inti Ferdinándot, kössön békét a törökkel, mivel ők ketten nem rendelkeznek elegendő eszközzel a sikeres harc folytatásához, a többi fejedelem pedig semmiféle említésre méltó támogatást nem hajlandó nyújtani. Id. *K. Brandi* i. m. 246. l.

lémáktól eltekintve — leginkább a rendiség és a territorializmus gördített akadályokat. Mind Károlynak, mind Ferdinándnak uralkodásuk első éveiben veszélyes rendi mozgalmakat kellett leküzdenie,[49] s bár győzelmet arattak, a rendi ellenállás erejét egész uralkodásuk alatt nem sikerült megtörniök. A territoriálizmus ugyancsak ható és gátló tényező maradt valamennyi Habsburg-országban. Már a korábbiakban utaltunk arra, hogy a birodalom egyes részeit mennyire különböző érdekek fűzték a török kérdés megoldásához. Ehhez még annyit kívánunk hozzáfűzni, hogy e vonatkozásban az érdekek az egyes országokban is tartományok szerint differenciálódtak. Nem véletlen pl., hogy a német birodalom szerény törökellenes erőfeszítéseinek súlya leginkább a Magyarországgal gazdasági kapcsolatban álló s az abszolutista törekvéseket támogató délnémet városok lakosságára hárult. Ám még a török fenyegetéstől közvetlenül érintett Ausztriában is azzal találkozunk, hogy a jobban védett Tirol, Salzburg és némileg Felső-Ausztria nem hajlandó részt vállalni a katonai kiadásokban.[50]

Külön tanulmányt érdemelne a katonai kérdés, mellyel mivel a török elleni védekezés ügye a hadseregen állt, vagy bukott, kissé részletesebben kell foglalkoznunk. A feudális hadseregszervezés és hadművészet általános, századokon át húzódó s végeredményben csak az állandó hadsereg felállításával megoldódó válsága a XVI. század első harmadában különösen súlyosan nyomta rá bélyegét a Habsburg-birodalom katonai helyzetére.[51]

A fejlődést gátló problémák egyaránt jelentkeztek a hadművészetben

[49] A territorializmus problémáról *K. Eder, J. Loserth, A. Lhotsky, Chr. Turetschek, Molnár E., Th. Davies, K. Brandi, H. Tapié* idézett munkái mellett lásd még: *Makkai László:* Az abszolutizmus társadalmi bázisának kialakulása a Habsburg országokban. Történelmi Szemle 1960.; *Brunner, Otto:* Land und Herrschaft. Basel, 1959.; *Huch, Ricarda;* Römisches Reich Deutscher Nation. Wiesbaden, 1959.; *Bader, Karl S.:* Kaiserliche und ständische Reformgedanken des endenden 15. Jahrhunderts. Historisches Jahrbuch 1953., *Fellner, Thomas — Kretschmayr, Heinrich:* Die österreichische Zentralverwaltung. Bd. I. Wien, 1907.; *Benda Kálmán:* Abszolutizmus és rendi ellenállás az osztrák Habsburgok országaiban a XVI. században. Valóság 1974: 12. és az ezekben a művekben felsorolt további irodalmat.

[50] *Chr. Turetschek* i. m. 26—38., 114—115. és 198—199. l.; *K. Eder* i. m. 65—66. és 72—74. l.; *J. Loserth* i. m. 18. l.

[51] A XVI. század katonai problémáira lásd elsősorban: *Engels, Friedrich:* A hadsereg, a gyalogság taktikája. Válogatott katonai művei I. Bp., 1960.; *Delbrück, Hans:* Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte. IV. Berlin, 1909—1922.; *Rázin:* A hadművészet története. III. Bp., 1962.; *Oman, Charles:* The Art of War in the 16th Century. London, 1924.; *Hobohm, Anton:* Machiavellis Renaissance der Kriegskunst. Berlin, 1903.; *von Frauenholz, Eugen:* Entwicklungsgeschichte des deutschen Heerwesens. II/1—2. München, 1936—1940.; *Pieri, Pietro:* Il rinascimento e la crisi militare in Italia. Torino, 1952.: *Hermann, Carl Heinrich:* Deutsche Militärgeschichte. Frankfurt/Main, 1966. 54—90. l.; *Heischmann, Ernst:* Die Anfänge des stehenden Heeres. Wien, 1925.; A hadművészet középkori és újkori klasszikusai. Összeáll: *Rázsó Gyula.* Bp., 1974. 22—41. l.; *von Frauenholz, Eugen:* Deutsche Kriegs- und Heeresgeschichte. München—Berlin, 1928. 64—81. l.

és a seregszervezésben, s a logisztikában. A legnagyobb előrelépés a hadművészetben ment végbe, ugyanis az európai hadseregek már támadóképes, csatadöntő gyalogsággal, s az előző századhoz képest lényegesen fejlettebb tűzfegyverekkel rendelkeztek. Ezzel szemben a nehézlovasság nemcsak százados predominanciáját vesztette el, hanem harcértéke is lecsökkent.

Az újtípusú hadsereg nehezen tudta érvényesíteni kétségtelen harcászati fölényét az oszmánokkal szemben. Ellátási, szervezési és leginkább pénzügyi nehézségek folytán nem volt alkalmas hosszan tartó háború (Täglicher Krieg) viselésére, voltaképp csak egy döntő csata megvívására vagy fontosabb vár megvívására tudtak kielégítő erőket felfogadni. A lovasság mennyiségi és minőségi visszaesése különösen súlyosan esett latba a mozgékony, nagy létszámú török hadakkal szemben, melyek nyílt ütközetben leginkább a nehézlovasság elsöprő rohamától tartottak.[52]

Az európai seregek megfelelő lovasság híjával nem tudták sem a török portyákat elhárítani, sem győzelem után a megvert ellenséget eredményesen üldözni. Mindehhez járult még, hogy szinte sohasem voltak képesek ütközetre kényszeríteni a törököket, igaz, ezt a körülményt ellensúlyozta, hogy a nagy távolság következtében az oszmán seregek is mindössze három-négy hónapot tölthettek a magyarországi hadszíntéren.

Összegezve: a XVI. századi európai típusú hadseregek csupán arra voltak alkalmasak, hogy megfelelő biztonsági rendszabályokkal, megerősített táborokra támaszkodva elhárítsák a török támadást — döntő összecsapásra az oszmánok óvatossága miatt csak akkor került sor, mint pl. Mohácsnál, amikor a törökök biztosak lehettek győzelmükben. Arra viszont, hogy támadólag lépjenek fel a szultán fő erőivel szemben, a Habsburg-birodalom katonai vezetői még hosszú évtizedekig nem gondolhattak.

Nem érintve a hadseregszervezés ugyancsak súlyos problémáit, figyelmünket a haderő ténykedését gátló legfontosabb tényezőre: az ellátási és pénzügyi nehézségekre kell fordítanunk. Nagyobb hadjáratot mindig már az előző évben meg kellett tervezni és elő kellett készíteni. Komoly gondot okozott, hogy a Habsburg-uralkodók — akárcsak a többi európai állam vezetői (esetenként a francia királytól és a velencei Signoriától eltekintve) — pénzügyi kérdésekben a rendek készségére szorultak. Az állandóan üres államkincstár többnyire még 5—6000 zsoldos felfogadását sem fedezhette — egy 40 000 gyalogosból és 10 000 lovasból álló hadsereg költségvetése meghaladta az 1 000 000 aranyforintot. A másik, talán még az előzőnél is súlyosabb problémát az jelentette, hogy a sereg ellátását is biztosítani kellett. A nehézségek illusztrálására elegendő talán egyetlen

[52] „A szerencsétlen magyar nemzetnek az a szokása a csatában, hogy 30—40 000 szörnyeteg tetőtől talpig vasba és acélba öltözik... és úgy támadnak, s támadásukat ágyú és puska föl nem tartóztatja, előnyomulásuknak semmiféle fegyver gátat nem vet." Báli bég tanácsa Ibrahim nagyvezérnek a mohácsi csata előtt. *Dzselálzáde Musztafa:* Az országok osztályai és az utak felsorolása. Mohács emlékezete. Vál. *Kiss Károly.* Bp., 1976. 230. l.

példára utalnunk: egy 1529 januárjában kelt haditerv szerint a hadsereg csak akkor állítható fel, ha Magyarországból és Bajorországból sikerül gabonát keríteni.[53] A sereg fenntartásához élelemre, takarmányra, lovakra, szekerekre, hajókra, sátrakra, különféle szerszámokra, lőszerre és fegyverekre volt szükség. Mindezt hatalmas mennyiségben: az említett, rendkívül gondos és szakszerű 1529-es tervezetben pl. 70 000 fős hadsereg számára három hónapra 6300 t kenyér, 3000 t hús, 6000 sátor, 4—5000 ásó és lapát, szállításukhoz 3200 szekér, 30 000 igás- és hátasló, 300 kisebb-nagyobb hajó szükségeltetett![54]

A szükségleteket a rossz szervezés s az állandó pénzszűke következtében csak az utolsó pillanatban, s akkor is csak töredékében tudták biztosítani. Ezzel magyarázható, hogy a birodalmi seregek felvonulása — a mohácsi magyar hadakhoz hasonlóan — állandóan késett. A seregszervezés és a szükséges eszközök és készletek felhalmozása ugyanis, főként pénzügyi nehézségek miatt, csak akkor indulhatott meg, amikor már biztos tudomást szereztek az ellenséges sereg elindulásáról.

Külön gondot jelentett a katonaság verbuválása. Ez is nyilvánvalóan csak az utolsó pillanatban történhetett meg, a katonákat csak a hadjárat tartamára tudták fizetni és ellátni. Úgy próbálták a kérdést megoldani, hogy a zsoldos ezredeseknek már korábban megbízást adtak, hogy leginkább hitelbe kezdjék meg a toborzást.[55]

Az ezredesek általában elkéstek a szervezéssel, saját zsebükre csak kevesen voltak hajlandók katonáikat fizetni, jogosan tartva attól, hogy költségeiket a kincstár nem fogja teljesen megtéríteni. Ugyanezért szinte mindig kevesebb embert hoztak a zászló alá, mint amennyivel elszámoltak. Így a hadvezér maga sem tudta, milyen erős hadsereg felett parancsnokol. Elrettentő példaként felhozhatjuk, a valóban kivételes nagyságú 1532-es hadsereget, mely saját kimutatása szerint a segéderőkkel, kiszolgálókkal együtt 222 820 főre rúgott, holott létszáma a valóságban aligha lépte túl a 80 000 embert.[56]

A zsoldos katonaság további problémákat okozott. A stratégiát olykor akaratukhoz kellett igazítani, ami számos elsietett ütközethez és vereséghez vezetett. Lautrec francia hadvezér, 1522-ben Bicocca mellett, bár az idő neki kedvezett, azért kényszerült ütközetre, mert a zsold elmaradása miatt elégedetlenkedő svájciak a parancs ellenére egyszerűen megrohanták a megerősített ellenséges tábort és súlyos vereséget szenvedtek.[57] A

[53] HIL TKI Fasc. I. 32. sz. 61. f.

[54] Uo. 58—59. f.

[55] *Redlich, Franz:* The German Military Enterpriser and his Work Force. A Study in European Economic and Social History. Wiesbaden, 1964. 532. l.; *von Frauenholz, Eugen:* Deutscher Heerwesen in der Zeit des dreissigjährigen Krieges. I—II. München, 1939.

[56] „Überblick über das Kriegsvolk des Kaisers, König Ferdinands und der deutschen Reichsstädte." HHStaA, Turcica. Fasc. II.; Vö. *Chr. Turetschek* i. m. 364—366. l.

[57] *Von Freuenholz, Eugen:* Das Heerwesen der Schweizer Eidgenossenschaft.

legfurcsább eset talán a nevezetes páviai csatához fűződik. A császári zsoldosok határidőt szabtak a vezérnek, hogy 1525. március 1-ig vagy fizessék ki hátralékos zsoldjukat, vagy ütközzenek meg; ha nem, egyszerűen hazamennek. Pénz nem volt, a katonák szélnek eresztése egész Lombardia elvesztését vonta volna maga után, maradt tehát az ütközet. A császáriak a február 24-re virradó éjjel megtámadták a franciák megerősített táborát, s katasztrofális vereséget szenvednek, ha Ferenc királyt el nem ragadja a lovagi hév, s teljesen felesleges lovasrohammal nem kergeti pusztulásba seregét.[58]

Csak mindezek ismeretében érthetjük meg a Habsburgok 1526-os politikáját. Látszólag minden rendben volt, Páviánál Ferenc király is fogságba esett, s 1526 januárjában — egyébként meglepően kedvező feltételekkel — békére kényszerült. A kocka azonban hamarosan megfordult. A császár túlhatalma ellen a franciák és az itáliai városállamok — élükön a pápával — 1526. május 22-én megkötötték a cognaci ligát, s a liga hamarosan 35 000 főre felszaporodó hadai Milánóban körülzárták a nemrégiben még győztes császári hadak maradványait. A jó öreg Jörg von Frundsberg, a „Landsknechtek atyja" részben hitelre, részben saját zsebére felfogadott ugyan vagy 10 000 landsknechtet, s velük Itáliába vonult, de a helyzet még így is válságos maradt a császáriakra nézve.[59] Károly tehát nem segíthette Ferdinándot, ellenkezőleg maga kérte öccsét, hogy küldjön még néhány ezer katonát Itáliába.[60]

A Habsburgok tehát 1526-ban is fő érdeküknek Itália megszerzését, Franciaország visszaszorítását és az európai hegemónia elérését tartották, s mivel ezt nem tudták biztosítani, nem voltak képesek számottevő segítséget küldeni Magyarországra. Segítségnyújtásra, V. Károly itáliai helyzetét és a birodalmi gyűlés késői döntését figyelembe véve, elméletben egyedül talán Ferdinánd lett volna képes. Tételezzük fel, hogy Pétervárad elestének hírére azonnal intézkedik, s csapatokat gyűjt sógora támogatására. Mire Speyerből hazaérkezik, rendjeitől kierőszakolja a hadiadót, s megindítja hadait, Szulejmán már régen megtartotta sztambuli diadalmenetét. Állításunk bizonyítására felhozhatjuk, hogy midőn a mohácsi csatavesztés hírére, majd a magyar korona biztosítására valóban sereget toborzott, ez csak a következő év nyarán került olyan állapotba, hogy bevonulhasson Magyarországra. (N. B. A magyar, és a Lajos uralma

---

München, 1937. 8084. l.; *H. Delbrück* i. m. IV. 27—30. l.; *Erben, Wilhelm:* Betrachtungen zu der italiänischen Kriegstätigkeit der Schweizer. Historische Zeitschrift 1921. 28—30. l.; *Miller, Maximilian Artur:* Herr Jörg von Frundsberg. Freiburg im Breisgau, 1928. 228—245. l.

[58] *Giono, Jean:* La bataille de Pavie. Paris, 1963. 286. l. (Cent jours qui ont fait la France. Nr. 15.); *H. Delbrück* i. m. IV. 31—62. l.; *Rázin* i. m. II. 531—534. l.; *M. A. Miller* i. m. 276—309 l.

[59] *K. Brandi* i. m. 213. l.; *M. A. Miller* i. m. 331—388. l.; *E. Lacroix* i. m. I. 419—420. és 428—429. l.

[60] *E. Lacroix* i. m. I. 480—483. és 499—500. l.; *A. Gévay* i. m. I. 26—28. l.

alá tartozó cseh állam kontingenseinek tekintélyes része sem tudott időben eljutni Mohácsig.)

S végül, mindehhez még hozzá kell fűznünk, hogy néhány ezer osztrák katona jelenléte feltehetőleg nem befolyásolta volna a mohácsi csata kimenetelét. Azt pedig, hogy a gazdaságilag és politikailag szétesett és legyengült Magyarországot a kritikus 1520-as években akár a Habsburg-birodalom, akár Európa többi országa hathatósan támogassa az oszmánokkal szemben, a kor hatalmi és pénzügyi viszonyainak ismeretében egyaránt kizártnak tarthatjuk.

Mivel Ausztria és Németország 1526-ban és a későbbiekben is elkerülte az oszmán hódítás terheit, s mohácsi vereséggel a magyar és cseh korona tartományai is a Habsburg-dinasztia jogara alatt egyesültek, ez azt a következtetést sugallná, hogy V. Károly és Ferdinánd Mohács előtti török politikáját — akarva-akaratlan — siker koronázta. A válasz azonban nem ilyen egyértelmű, s megkockáztathatjuk azt az állítást, hogy az így kialakult új helyzet sem a közvetlen következményeket, sem a jövőt tekintve nem a Habsburgok érdekében alakult. Mit nyertek vele: megszerezték Lombardiát és a nápolyi királyságot, valamint a Jagelló-örökséget — ez utóbbit természetesen nem láthatták előre. Mit vesztettek: sohasem sikerült Franciaország hatalmát megtörniük, századokon át véres háborúkba bonyolódtak a kor legerősebb abszolutista államával Itália és Németalföld birtoklásáért; gazdaságilag és társadalmilag egyre inkább elmaradtak Európa legfejlettebb államai mögött.

Magyarország kidőlésével saját érdekükben el kellett vállalniok „Európa védőbástyája" nehéz és háládatlan feladatát a még terjeszkedésre s főként állandó támadásokra kész oszmán hatalommal szemben. A török szomszédság gyakori háborút és szinte szakadatlan határvillongásokat eredményezett, s ez másfél századon át súlyos erőpróba elé állította a Habsburg-birodalom keleti tartományait.

A magyar korona megszerzése kétségtelenül hatalmas potenciális lehetőségeket ígért a Habsburg-ház osztrák ágának. Ám ezeket a lehetőségeket négy évszázados uralmuk alatt sohasem tudták kellően kiaknázni: a hadi kiadások a török kiűzéséig jelentősen túllépték a fejlődésben elmaradt, háborútól sújtott Magyarországból származó jövedelmeket, a magyar rendi és paraszti ellenállás s főleg a függetlenségi és szabadságharcok leverése ugyancsak súlyos terhet rótt a Habsburg-birodalom államháztartására. Sem uralmuk első időszakában, sem a későbbiekben nem tudták és nem is igen akarták fejleszteni a magyar gazdasági életet, s ezzel nemcsak hazánk számára jelentettek hatalmas visszahúzó erőt, hanem az egész birodalomnak felbecsülhetetlen károkat okoztak.

A Magyarországgal és a török veszéllyel szemben közömbös német birodalom fejlődését is hátráltatta a Magyarországon kialakult helyzet. Ausztria megerősödésével Németország hatalmi súlypontja a gazdaságilag fejletlenebb keleti részre tolódott át, s ez gátolta az ország fejlődését. Másfelől a Habsburg-birodalom soknemzetiségű konglomerátummá vált, sajátos fejlődésen ment keresztül, s a gyakorlatban szinte már csak formá-

lis kapcsolatok fűzték a többi német államhoz, s végül, igaz, századokkal később, ki is vált a birodalomból.[61]

Németország további fejlődését pedig szinte teljesen eltorzította az a körülmény, hogy az Ausztriával szemben törvényszerűen létrejövő ellenerő, Poroszország, ugyancsak gazdaságilag és társadalmilag fejletlenebb térségben keletkezett, s így a német egység megvalósítása, akár a „kis", akár a „nagy" német megoldás győz, mindenképp kedvezőtlen volt mind Németország, mind egész Európa számára.

Természetesen nem állíthatjuk, hogy mindezeket a súlyos, össz-európai szintű problémákat Magyarország bukása idézte elő, még azt sem, hogy ezekben meghatározó szerepet vitt volna. Tényként szögezhetjük le azonban, hogy az önálló Magyarország évszázados kiesése változást okozott az európai politikai és hatalmi struktúrában, s ez a változás, előbb vagy utóbb visszahatott valamennyi érintett állam — a hódító Törökországot is beleértve — fejlődésére.

E bonyolult következményeket nyilvánvalóan sem a Habsburg-testvérek, sem tanácsosaik nem láthatták előre. Így természetesnek tarthatjuk álláspontjukat. Dinasztikus, hódító politikát követve, lényegében maguk és utódaik érdekeivel ellentétben cselekedtek, mikor Magyarországot magára hagyták.[62]

FERDINÁND MAGYAR KIRÁLYSÁGA

Ferdinánd 1526. szeptember 7-én vagy 8-án értesült II. Lajos haláláról. Azonnal döntött további magyarországi politikájáról, s ez a történelemben szinte páratlanul gyors elhatározás századokra meghatározta Európa több országának sorsát. Már szeptember 9-én bizalmas levélben tájékoztatta Mária királynét, testvérhúgát leendő magyar királyságáról: „úgy tetszett istennek" — írja —, hogy magához szólítsa a királyt [II. Lajost — *R. Gy.*], ezért tudja meg Ön, hogy a jog és az ésszerűség nevében, és szer-

[61] Németország sajátos fejlődéséről l. Marx—Engels—Lenin—Stalin: Zur deutschen Geschichte. Bd. I—II. Berlin, 1954—1955.; *Mehring, Karl:* Krieg und Politik. Berlin, 1959.; *Feine, Heinrich:* Das Werden des deutschen Staates seit Ausgang des Heiligen Römischen Reiches. Frankfurt/Main, 1958.; *Meinecke, Franz:* Weltbürgertum und Nationalstaat. Tübingen, 1962. (Gesammelte Werke V.)

[62] „The conditions for the union of 1526—27 were unfavorable because of external threats and internal resistance in the various units and because the social und cultural structures of the major historico-political entities were different... The major social and cultural differences in the prospects of durability of the new nation." *R. Kann* i. m. 23—24. l.; *Ranke* szintén aláhúzza a mohácsi csata következményeit: „Suleyman hat einen jenen Sieg erfochten, welche die Schicksale der Nationen auf langen Epochen bestimmen haben" (i. m. 113. l.). Károly politikájának értékelése: „Im Vordergrund des Programms stand die Sicherung der habsburgischen Vorherrschaft in der Christenheit durch die französischen Königs." *H. Kellenbenz* i. m. 120 l.

ződések szerint is, a nevezett királyság Csehországgal egyetemben az ausztriai ház uralma alá került".[63]

A leendő király érvelése figyelemreméltó; mind nyilvános kijelentéseiben, mind bizalmas családi levelezésében ezt az egyetlen okot, az örökösödési jogot említi, mikor a magyar korona megszerzéséről nyilatkozik, az államrezon felismerése és a kereszténység védelmének eszméje, melyekre pedig későbbi osztrák történészek, így Smolka és Lhotsky, oly szívesen hivatkoztak, csak puszta szóvirág okfejtésében.[64]

A rendkívül gyors döntést valóban nem előzhette meg hosszas megfontolás: Ferdinánd egyszerűen azért döntött így, mivel szinte egyetlen olyan európai uralkodó sem akadt volna, aki ha úgy érzi, törvényesen meg tud szerezni egy gazdagnak vélt országot, másként határoz. Személyes becsvágya, a Habsburg-család hatalma növelésének a dinasztiában már szinte beteges méreteket öltő törekvése, a török elleni védelem esélyeinek javítása egyaránt siettette a döntését.

Ehhez járult az is, hogy Ferdinánd egyáltalán nem volt tisztában a rá váró nehézségekkel. A magyarországi helyzetről korábban csak követjelentések útján tájékozódott, most Mária királynő leveleiből és a szeptember 24-én hozzá érkező Nádasdy Tamás beszámolójából kezdett csak igazán bepillantani a rendkívül bonyolult magyar viszonyokba.[65]

Ferdinánd nagy buzgalommal kezdett birodalma kiépítéséhez. Ehhez mindenekelőtt pénzre volt szüksége. A birodalmi rendektől sikerült is ígéretet nyernie egy fél „Romzug" megadására, s az örökös tartományok is hajlandónak mutatkoztak 200 000 Guldent áldozni a magyar és cseh trón megszerzésére.[66]

Az anyagi támogatás mellett az érintett országok uralkodó osztályait és a nemzetközi hatalmasságokat is igyekezett megnyerni tervének. A magyar rendeket pl. követei útján azzal biztatta, hogy nemcsak megőrzi a megmaradt területeket, hanem a szentkoronához tartozó elvesztett vá-

[63] „Il a plu a dieu de prendre le roy et que soives que de droit et raison et aussy selon les traités celuy royaulme ensemble celuy de Boheme vient a la maison d'Autriche." *E. Lacroix* i. m. I. 444. l.

[64] „Gewiss ist: die Habsburger haben sich eine fürchterliche Verantwortung aufgebündet, als sie sich diese zermürbten Reiches [= Ungarn — R. Gy.] annahmen, allein die Alternative war verzweifelungsvoll genug: überliess man die Ungarn sich selbst, so hatte man die Osmanen in kürzester Zeit vor den eigenen Grenzen: dies übersahen die deutschen Fürsten des XVI. Jahrhunderts ebenso wie die Professoren des XX, strebte man aber die Erwertung an, so legte dies sie schreckliche **Pflicht auf, ein sehr tapferes, aber disziplinlosen Volk einigermassen, widerstandsfähig zu machen."** *A. Lhotsky* i. m. 41. l.

[65] *A. Gévay* i. m. I/1. 1—26. l.; *Smolka, Stanisław:* Ferdinands des Ersten Bemühungen um die Krone von Ungarn. Wien, 1878. 23. l.; *Jászay Pál:* A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után. I. Pest, 1846. 50—51. l.

[66] *St. Smolka* i. m. 139—182. l.; Ferdinánd szorult anyagi helyzetét alábbi levele is mutatja: „Wieviel Wir aber Unserns Kriegsvolk so in Unserer Besoldung ist, zu Ausgang dieses Monats einen ganzen Monats Sold und darüber zu Bezahlen schuldig sein" (100 000 Guldent követelt a prágai kamarától). *F. Bucholtz* i. m. IX. 158. l.

rakat is visszafoglalja, vagy visszaszerzi. Mindehhez a német birodalom és Spanyolország támogatását is megígérte.[67]

A külföldi uralkodókat — így a lengyel és az angol királyt — pedig a török veszély felidézésével és a „kereszténység egyetemes érdekei"-nek hangsúlyozásával kívánta oldala mellé állítani. Önállóságát az is mutatta, hogy — ígéretével ellentétben — nem nyomult be Itáliába, hanem saját birodalmának összekovácsolásán fáradozott.

Ferdinánd próbálkozásai kedvezőtlen visszhangra találtak. Még saját családjából is csak egyedül Mária ex-királyné állt szívvel-lélekkel mellé, s tulajdonképpen csak az ő diplomáciai ügyessége tartotta össze a magyarországi Habsburg-pártot. Helyismerete, okos tanácsai a következő évben is nagyban előrevitték Ferdinánd ügyét.[68]

V. Károly nem volt elragadtatva öccse újsütetű királyságától. Főként azért nehezményezte, mert véleménye szerint erőket vont el a Habsburgok fő érdekterületeiről, s belesodorja a birodalmat a török probléma gyújtópontjába.[69]

A külföldi uralkodók az „Ausztriai Ház" túlságos megerősödésétől tartottak, Velence pl. azonnal Szulejmán támogatását kereste, s ha óvatosabban is, a francia diplomácia is ugyanezen az úton haladt.[70]

Pillanatnyilag mégis éppen Magyarországon tűnt Ferdinánd helyzete a legkilátástalanabbnak. A magyar rendek, királyválasztói jogukkal élve, szinte egyhangúan Szapolyai Jánost választották királyuknak, s rendi jogaik védelmében sérelmezték a hazánkban amúgy is népszerűtlen Habs-

[67] 1526 októberében Ferdinánd tanácsosai 24 pontból álló tervezetben rögzítették a tennivalókat. A tervezet a Habsburg főherceg trónigényének jogosságát igazolja, János királyt eleve törökbarátsággal vádolja, s a magyarokat „mit getrewen hilff die Erbland und die underthanen khunfftiglich von der Turgkh deser mehr versichert werden" biztatja. *St. Smolka* i. m. 150—158. l.; Ebben a szellemben látja el instrukciókkal a magyar rendekhez küldött Niklas Raubert is. Magyar országgyűlési emlékek. Kiad. *Fraknói Vilmos—Károlyi Árpád.* I—XII. Bp., 1874—1911. (Monumenta Hungariae Historica III/a.) I. 64. l.

[68] Még a Ferdinándhoz általában bőkezű Margit főhercegnő — Németalföld kormányzónője — sem tud pénzt adni, csupán azt ajánlja: időnyerés végett kössön fegyverszünetet a szultánnal. Mária tevékenységére l. elsősorban *Ortvay Tivadar:* Mária, II. Lajos magyar király neje (1505—1558). Bp., 1914. (Magyar történelmi életrajzok) 458. l.

[69] Károly állásfoglalását már első, Lajos király halála és Ferdinánd magyar tervei ismeretében írt levele is mutatja: a császár sajnálja Lajos halálát és vereségét, mert így a török közelebb került a birodalom határaihoz, nem kételkedik abban, hogy az együttműködés közte és öccse között továbbra is jó lesz; segítséget azonban nem tud adni, mert az itáliai ügyek túlságosan igénybe veszik. Ferdinánd küldjön pénzt és katonát Itáliába. *A. Gévay* i. m. I/1. 25. l.

[70] A helyzetet jól jellemzi Ferdinánd egyik, 1527-ben Károlyhoz írt levele: „Többen azon fáradoznak, hogy Magyarországon zavart keltsenek, megakadályozva, hogy jogos igényemet a magyar királyságra érvényesíteni tudjam, attól félnek, akkor jobban tudnám Önt támogatni, hogy nagy császár legyen és maradjon, s attól is tartanak, hogy Házunk túl hatalmassá válik számukra." Lásd *F. Bucholtz* i. m. III. 185. l. (németül); Lásd még *St. Smolka* i. m. 118—127. l.

burg-főherceg trónigényét. Ezt mutatta az 1526 decemberében Pozsonyban megtartott szánalmas királyválasztási komédia is, ahol osztrák zsoldosok védelmében néhány, inkább Mária királynőhöz, mint Ferdinándhoz hű magyar főúr Magyarország királyává választotta a Habsburg főherceget.[71]

Az Ausztriai Ház magyar királysága annyira ingatag alapokon nyugodott, hogy Frangepán Kristóf, Erdődy Simon és Bánffy János vezetésével még Horvátországban is erős Szapolyai-párt lépett fel, mely hamarosan kemény harcokat vívott Ferdinánd csapataival. A magyar nemesség ezekben a hónapokban látszólag egységesen sorakozott fel János király mellé, s mint Frangepán Kristóf már szeptember 29-én egyik levelében, szinte a következményeket előrelátva, leszögezte: „készebb a töröknek meghódolni, mint a németnek".[72]

János király a diplomáciában is kemény ellenfélnek bizonyult. Ferdinánd hiába terjesztette róla, hogy már korábban is a törökbarát politika exponense volt Magyarországon, ezzel szinte egyetlen külföldi uralkodót sem riasztott el attól, hogy kapcsolatba lépjen Szapolyaival. A magyar nemzeti királynak így sikerült elnyernie Franciaország és Velence elismerését és támogatását, a követeit rokonszenvvel fogadták az angol, és a protestáns német fejedelmi udvarokban is.[73] Ferdinánd számára a diplomáciai játék egyre kedvezőtlenebbre alakult, még bátyja is sűrűn intette leveleiben: igyekezzék kiegyezni a „vajdával" (Szapolyainak természetesen ő sem adta meg a királyi címet), s ne bocsátkozzék kockázatos kalandokba Magyarországon.[74]

Ferdinánd azonban már nem léphetett vissza. A cseh koronát sikerült kisebb-nagyobb nehézségek árán megszereznie, ez tekintélyét és — potenciálisan — anyagi lehetőségeit is növelte. Látva, hogy Szapolyaival békés úton nem boldogul, s a magyar nemességet sem tudja puszta ígéretekkel maga mellé állítani, elhatározta: fegyverrel szerez érvényt labilis trónigényének.

[71] *Jászay P.* i. m. 148—167. l.; *St. Smolka* i. m. 160—164. l.

[72] *Óvári L.* i. m. II. 4. sz.

[73] Velencét aggodalommal töltötte el a Habsburgok megerősödése. Ezért 1527 májusában utasította portai követét: fejtse ki, milyen káros következménnyel járna Ausztria elhatalmasodása, a szultán tehát ne Ferdinánd királyságát ismerje el, hanem Jánosét. *Óváry L.* i. m. II/31. sz. Figyelmeztetését többször is megismétli, ugyanakkor maga is elismeri Szapolyai királyságát. (I. m. II/15., 23., 34., 55. és 83., stb.) Lásd részletesebben: *Braunstein, Philippe:* Venedig und der Türke (1480—1570) Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege. Hrgb. *von Othmar, Pickl.* Graz, 1971. 59—70. l. és *Rázsó Gyula:* Buda, Vienna e Venezia: i problemi militari e politici del rapporto tra Europa e i turchi. Rapporti veneto-ungheresi all'epoca del Rinascimento. A cura di *Tiberio Klaniczay.* Bp. 1975. 269—275. l.; Franciaországra lásd: *Rouillard, Clemence Dana:* The Turk in French History, Thought and Literature. Paris, 1940. 103—118. l.; *Hackett, Frederic:* Franz, der Erste. Berlin, 1942. 358—369. l.; *Szalay László:* János király és az európai hatalmasságok. Adalékok Magyarország történetéhez a XVI. században. Pest, 1850. 88—91. l.

[74] Már 1527. március 6-án erre inti öccsét: *E. Lacroix* i. m. II. 28. l.; Később többször is megismétli kívánságát: i. m. II. 61—62., 66., 109. és 119—123. l.

Ám csak lassan léphetett a tettek mezejére. A sereg a krónikus pénzhiány miatt nehezen gyülekezett. Még februárban is arról panaszkodott, hogy noha „90 000 aranytallért fizetett ki katonáinak, de még az ellátás és a muníció, valamint a sok egyéb, a hadsereg számára szükséges dolog biztosítása oly sok költségbe került", hogy akadályozza további lépéseiben.[75]

Ekkor még nagy reményeket fűzött vállalkozásához. Teljes őszinteséggel és naivitással egész Magyarország elfoglalásával számolt. A tridenti érsekhez írt levelében világosan körvonalazta céljait: „Saját véleményünk és mások ésszerű tanácsai alapján jobbnak és hasznosabbnak látjuk, ha *egész Magyarországot, még a török akarata ellenére is megszálljuk, mintha a török jóakaratával és beleegyezésével János birná.*" (Kiemelés — *R. Gy.*)[76]

Márciusban Károly 100 000 arannyal sietett öccse segítségére, aki július végén vonult be Magyarországra. Ferdinánd a gyors katonai döntést kereste, s ez váratlanul be is következett. Csapatai a tapasztalt Niclas Salm, Bécs későbbi védője vezetésével több csatában leverték János király hadait. Különösen súlyos volt szeptember 27-én Bodó Ferenc, Szapolyai hadvezérének tokaji veresége, aki túlnyomórészt könnyű lovasságból álló hadával megrohanta Salm tokaji megerősített táborát, de csapatait a védők nagy veszteségek után teljesen szétszórták, s ezzel elpusztult a középkori Magyarország utolsó önálló hadserege.[77]

Ferdinánd sorozatos győzelmei oldalára állították a magyar nemességet. A gyors pálfordulást a magyar állam katonai gyengeségének eme újabb pregnáns bizonyítéka és a töröktől való félelem magyarázza. Az ország vezetői Szapolyai hatalmában csalódva, most már Ferdinándtól és szövetségeseitől várták Magyarország megmentését.

Az új magyar királynak viszont mindenekelőtt pénzre volt szüksége tervei megvalósításához. S azonnal tapasztalnia kellett, s e tapasztalatát utódai sokszor megismételhették, hogy a magyar nemesség szinte semmi anyagi áldozatra nem hajlandó saját országa megvédéséért. A viszony hamarosan elmérgesedett a király és új alattvalói között, s hiába mene-

[75] „Oultre de novante mil florins d'or dont pouez passer... si becop de telles despensen m'aideront a d'autre cousté ou empecheront a faire les provisions tout de municion et victuailles comme de plusieurs autres choses nécessaires pour une armée." *E. Lacroix* i. m. II. 24. l.

[76] „Nach unserem und wider Anderen gesunden Urtheil scheint es besser und viel ratsamer zu sein, dass wir das ganze Ungarn auch wider Willen des Türken besitzen, als das mit Zustimmung und guten Willen des Türken, Johannes Ungarn innehabe." *F. Bucholtz* i. m. IV. 8. l.

[77] „So wis Eure kunighliche M^t^, dass wir dazund inn seinen pfortail den Dayka geheben, und sie unser daselbst zu aynem Engen weg neben der Diess ve schannzt... Demnach... der Waida... mit aller seiner Macht zu Ross und fuess... aynem gewaltigen angriff gethan (hat), aber wir haben sy wider zu Ruck... geschlagen..." Salm jelentése 1527. szeptember 27-én. „Hormayr's Taschenbuch für vaterländische Geschichte" 1823. 137—139. l.

külť János király Lengyelországba, bármikor tartani lehetett visszatérésétől.

Ez még nem aggasztotta túlságosan a Habsburg uralkodót és ingadozó magyar híveit, akik akkor döbbentek meg igazán, amikor 1528 elején híre járt, hogy a tehetséges lengyel diplomatakalandor Hieronymus Łasky János király érdekében a szultánnál járva a padisah oltalmába ajánlotta az elűzött uralkodót, s a szultán kegyesen fogadta a kérést.[78]

Mindeddig alig esett szó Magyarország igazi uráról, Szulejmán szultánról, aki pedig azzal, hogy a magyar fővárosra kitűzte „a vakító fényességű szultáni zászlót",[79] az iszlám jogszokásának megfelelően a levert ország urának tekintette magát. A padisah egyelőre várakozó álláspontra helyezkedett. Tudnia kellett: az idő neki dolgozik, a két választott király torzsalkodása tovább gyengíti Magyarország amúgy is szerény erőit, s előkészíti az utat az újabb, még hatásosabb oszmán beavatkozásra.

Szapolyai segélykérése igazolta számításait: minden leegyszerűsödött, Magyarország uralkodó osztályának egy része immár az oszmánokat támogatja, s ha Ferdinándra döntő csapást mér, hazánk automatikusan a szultán hűbéresévé süllyed. Magyarország katonai megszállása ugyanis nem sok gyakorlati haszonnal kecsegtetett, a fejlettebb társadalmi rendszerben élő, katolikus lakosság sohasem válhatott a török politika olyan alázatos kiszolgálójává, mint az ortodox, a katolikus térítőmozgalomtól rettegő balkáni népek, emellett az erős német birodalom szomszédsága is súlyos harcokkal fenyegetett. Másfelől a török birodalom érdekszféráját nemcsak közvetlen hódításokkal, hanem hűbéres államrendszer kialakításával is növelni lehetett, s ez Magyarország esetében sokkal inkább szolgálta a törökök érdekeit, mint az ország bekebelezése.[80]

Mindez kizárta, hogy a szultán elismerje Ferdinánd magyarországi királyságát. A Habsburg uralkodó érezte a török veszélyt, de nem ismerte fel a szultán politikai törekvéseit. A kiegyezés érdekében 1528-ban követeket küldött a Fényes Portára, ám követeinek olyan utasításokat adott, melyek ürügyül szolgáltak Szulejmán újabb támadásához. Noha békés együttműködést ajánlott a szultánnak, de ennek fejében visszakövetelte az elfoglalt határvárakat: Szendrőt, Szabácsot, Zimonyt s mindenek-

[78] Mária már 1527 januárjában figyelmezteti Ferdinándot, hogy János király a törökkel készül tárgyalni: *E. Lacroix* i. m. II. 9—10. l.; A tényleges tárgyalások híre 1527 novemberében érkezik a bécsi udvarba: i. m. II. 154. l.

[79] Szulejmán budai fethnáméja 1526-ból: Mohács emlékezete i. m. 176. l.; Ugyanezt szögezi le több ízben Ibrahim is, pl. „Quod eiusdem dei et suo auxilio ac cum gladio et impensis suo Domino eius occupaverit Hungariam, quem non possit abiicere necque ullo pacto dimittere." Ibrahim az 1531-es Habsburg-követséghez: *A. Gévay* i. m. I/4. 93. l.

[80] A török politika módszereire l. *Inalcik, Halil:* The Ottoman Empire. London, 1973. 27—41. l.; *Uő.:* The Turkish Method of Conquest. Ankara, 1956., *Allen, Villiem E. D.:* Problem of Turkish Power in the Sixteenth Century. London, 1963. 92. l.; *Rázsó Gyula:* A Zsigmond-kori Magyarország és a török veszély. Hadtörténelmi Közlemények 1973. 407—411. l.

előtt Belgrádot.[81] Feltehető, hogy ezt maga sem vehette komolyan — erre egyébként semmi adat nem áll rendelkezésünkre —, s csak magyar híveinek kívánta demonstrálni: milyen komolyan veszi új országa területi integritásának visszaállítását. Ügyetlen diplomáciája azonban provokációként hatott a szultán udvarában, s ürügyül szolgált a következő év nagy török támadására. Hozzá kell azonban fűznünk, hogy a követség mindenképp súlyos politikai hibának bizonyult. A szultán ekkor még nem egyezkedhetett Ferdinánddal. „Csak egyetlen módot látok a békére — jelentette ki Ibrahim nagyvezír a követeknek —, ha uratok Budát és Magyarországot visszaadja."[82] Ezt pedig az új magyar király már semmiképp sem tehette meg.

Ferdinánd óvatosabb is lehetett volna. Már 1526 végén számolt a török konfrontáció veszélyével, ezért tanácsadóival haditervet dolgoztatott ki egy esetleges oszmán hadjáratra.[83] A haditerv alapos szakmunka, szerzői korántsem becsülték le az ellenséget. Ellenük 8800 nehéz, 7000 könnyű lovasból és 40 000 gyalogosból álló sereg kiállítását látták szükségesnek. Különösen figyelemreméltó, hogy többször is nyomatékosan hangsúlyozták, mindez csak a Római Szent Birodalom és különösképpen Bajorország aktív támogatásával valósítható meg.[84] Ismerve a német birodalomban uralkodó viszonyokat, s azt a körülményt, hogy Ferdinánd vetélytársa a cseh trónért vívott tusakodásban épp a bajor herceg volt, mindezek nagyon is illuzórikussá tették ily nagy hadsereg kiállítását. S ha ehhez még hozzáfűzzük, hogy se a magyar, se az örökös tartományok rendjeitől nem számíthatott túlzott áldozatkészségre, a cseh rendek pedig azzal a feltétellel választották meg a Habsburg-főherceget, ha nem kötelezi őket Magyarország pénzügyi és katonai támogatására, Ferdinándnak így semmi reménye se lehetett arra, hogy a török ellen számottevő hadsereget toborozzon.[85]

Óvatlan diplomáciai lépése azonban siettette — az egyébként mindenképp bekövetkező — török támadást, s ezért rendkívül bizonytalan hely-

[81] *A. Gévay* i. m. I/1. 92. l.

[82] „Völckergstalt kun. Mai. zu Behem in Hongern bottschafftenn ... zu den Türkischen Kaiser an und abkommen ist." 1528. h. n. *Kertbeny Károly:* Magyarországra vonatkozó régi német nyomtatványok. 1454—1600. Bp. 1880. 67. l.

[83] „Ratslag auff dem grossen geveltigen zug wider die Türcken." HHStaA. Turcica. Fasc. 1. A tervezetben az európai államok — így Franciaország [!!!], a pápa, Anglia, Skócia, Dánia stb. — kontingensei is helyet kaptak: összesen 5600 nehéz-, 5000 könnyűlovassal és 13 000 gyalogossal. Ausztria 2800 nehéz-, 2000 könnyűlovast és 10 000 gyalogost állítana ki, a többit a birodalom adná, ill. alkalmi zsoldosokból nyernék toborzás útján. A hadjárat költségeit 352 000 rajnai Guldenre becsülik a haditerv összeállítói. Uo.

[84] „Indem auff zuvermochen, dass kn Mt Sambt ainem fürsten von Baiern auff dise Reichische Hilff in solichen zug wider die Türckgen in ainen verfaren antgegen sein." Uo.

[85] „Für eine Kriegsführung in Ungarn reichten Ferdinand's finanzielle Verhältnisse gerade noch aus — einen Kampf mit den Türken war er nicht gewachsen." *Chr. Turetschek* i. m. 23. l.

zetben várhatta a szultán hadainak előnyomulását, mely nemcsak új magyarországi uralmát, hanem féltve őrzött örökös tartományait is fenyegette.

AZ ELSŐ ERŐPRÓBA

A közelgő török támadás híre már 1528-ban megingatta Ferdinánd magyarországi helyzetét. János király hívei új erőre kaptak, s jóllehet katonailag még nem léphettek fel az osztrákokkal szemben, megkezdték a Habsburg-párt bomlasztását.[86] A veszély amúgy is tovább mélyítette a király és az alattvalók közti szakadékot. A Habsburg-párti bárók már egyáltalán nem bíztak benne, hogy Ferdinánd be tudja váltani ígéreteit és megvédi az országot a töröktől; s zsoldos csapatainak kíméletlensége és lassúsága sem növelte népszerűségét.[87]

Az osztrák katonai vezetők pedig — ugyancsak jogosan — a magyar rendek hanyagságáról és hozzá nem értéséről panaszkodtak. Kuttenfelder császári megbízott — aki Katzianer Kassát ostromló seregének ellátásáért és utánpótlásáért felelt — pl. 1528. április 5-én arról kénytelen beszámolni, hogy a magyar urak ígéreteik ellenére nem fizetik a 10 000 főnyi császári katonaságot.[88] A továbbiakban lesújtó véleményt ír a magyar viszonyokról: „Nem csodálom, hogy Királyi Felséged ezen országa olyan nyomorúságba és végső romlásba zuhant, s nem tudom, hogy a hadi dolgokhoz való hozzá nem értésük vagy rosszindulatuk okozza, hogy nálunk [vagyis Ferdinánd magyar híveinél — *R. Gy.*] ilyen lassan mennek a dolgok."[89]

Bizonyos lépések mégis történtek az ország védelmére. Az 1528 júniusára összehívott országgyűlés elrendelte: ha a török támad, minden báró és nemes és minden huszadik jobbágy felkelni köteles és elrendelték a fontosabb várak megerősítését is.[90]

Ferdinánd választ elé került: vagy itt marad az országban és szervezi

[86] Mária már 1528 januárjában figyelmezteti bátyját a veszélyre: „Thurzo est venu pacé... vers moy et m'a en partie averty, comme vos affaires d' Ongrie se portent. Il a afermé que aucuns bashe de Turquie doivet venir en ce pais seste annule..., et il avoit beaucup de gentilz hommes [Hongrois — R. Gy.] quy estointe fort opressé, et que toutes affaires vont de telle sorte que tout le monde se plaint... et seulx quy teingnent vostre costé criente fort apres vous. Il i a aussy tout plein de gens de la partie du Voyvode quy ne font que d'aller d'une costé et d'aultre que tout ce il vous a averty bien au long." *E. Lacroix* i. m. II. 244—245. l.; Szapolyai Lausitzban is toborzott zsoldosokat, de a vállalkozás kudarcba fulladt. Ferdinánd ezért nem látja veszélyesnek János királyt. *E. Lacroix* i. m. II. 274. l.

[87] Ferdinánd csapatainak magatartásáról hívei, Báthori István nádor és Szalaházy Tamás kancellár is panaszkodnak. *F. Bucholtz* i. m. III. 270—271. l.

[88] Kuttenfelder jelentése: HIL TKI. 21. sz.

[89] „Und nit wunder, das dises E. K. Mt Reich in solche Ellend und verderben gefallen, dann ich selbst wunder Jars begenens, doch glaub Ich mer aus Iren understand der Kriegssachen als aus Bosheit, Bey Inen ist gar langsam handlung." Uo.

[90] MOE I. 204. és 209. l.

a védelmet, vagy külföldön igyekszik segélyt szerezni. Ha marad, sem a birodalmi rendektől, sem saját tartományaitól nem tudja kipréselni a támogatást; ha távozik, magyar hívei hagyják el.[91] Végül Mária királyné tanácsa ellenére július első napjaiban elhagyta az országot.

A védelem megszervezése szinte áthághatatlan akadályokba ütközött. V. Károly csupán annyit tett, hogy a franciákkal kötendő béke ügyében Itáliába utazott, s intette a birodalmi rendeket, legyenek öccse segítségére.[92] A cabray-i békét viszont csak a következő év augusztusában kötötték meg, így a spanyol támogatás lényegében elmaradt, a német rendek pedig, s nemcsak a protestánsok, hevesen protestáltak. A Habsburg hatalmi terjeszkedés nem vágott egybe érdekeikkel, s noha végül is a speyeri Reichstag 4000 lovas és 12 000 gyalogos kiállítását és 404 094,5 Guldent szavaztatott meg, a rendek kikötötték, hogy csapataikat csak birodalmi területen, védelemben lehet alkalmazni, Magyarországon már nem.[93]

Hasonló nehézségekkel kellett Ferdinándnak megbirkóznia az osztrák és cseh tartományi gyűléseken is, ahol hosszas tárgyalások után mintegy 50 000 főnyi hadsereg kiállítását kényszerítette ki az alattvalóitól.[94]

Gyakorlatilag azonban még se pénze, se katonája nem volt, segítségre ugyan számíthatott, de be kellett látnia: Magyarországot már legfeljebb csak részben védheti meg az oszmán támadástól.

Ezt a felismerést tükrözi egy 1529 januárjában kelt rendkívül részletes és szakszerű osztrák hadiutasítás is, mellyel noha nem valósult meg, mégis foglalkoznunk kell, mivel hű képet fest az egykorú európai hadügy problémáiról és az osztrákok stratégiai elképzeléseiről.[95]

A tervezet a birodalmi, osztrák, spanyol, cseh és magyar támogatást is figyelembe véve 44 000 gyalogossal, 8000 nehéz- és 10—12 000 könnyűlovassal számolt.[96] Részletesen tárgyalta a sereg utánpótlási, szervezési és élelmezési problémáit, s leszögezte: mindez csak akkor valósítható meg, ha valamennyi érintett ország és tartomány teljesíti vállalt kötelezettségeit.[97]

Leginkább mégis a hadi tervezet stratégiai vonatkozású elképzelései érdekesek számunkra, mivel ismereteink szerint a XVI. századi törökellenes védelmi stratégia itt nyert első ízben megfogalmazást. A tervezet szerint a hadsereg védelmi háborút vív, a főerők Pozsony vagy Óvár

[91] „N'ont a craindre qou je doive demeurer longuement dehors, car je vois... que mon absence ne m'est profitable hors de roiaulme de Hongrie." Ferdinánd levele V. Károlynak. 1528. július 7-én: *E. Lacroix* i. m. II. 253. l.

[92] *E. Lacroix* i. m. II. 301—302. l.

[93] *Chr. Turetschek* i. m. 44. l.

[94] *Chr. Turetschek* i. m. 30—37. l.

[95] „Ratslag für den grossen Heereszug wider die Türcken." HIL TKI. 32. sz.

[96] Uo. 54—56. f.

[97] „Dass sich demnoch E K M^t mit der hilff. so E M^t vondem heiligen Reiche, auch E M^t khunigreichen fürstenthumben und Lannden, und somit allenthalben bewilligt, sambt aller Macht, so E Khu M^t aufzubemüht müglich ist, gerüsst mache, und sich alsdann an die Walstatt gen Pressburg versambt." Uo. 54. f.

körzetében megerősített táborba vonulnak, s elzárják az utat az oszmánok elől. A fontosabb várak — Buda, Székesfehérvár, Komárom, Esztergom és Visegrád — helyőrségét megerősítik, s ha az oszmánok valamelyiket ostrom alá veszik, felmentik.[98]

Külön fel szeretnénk hívni a figyelmet arra a momentumra, hogy a tervezet készítői — egyébként teljesen reálisan — letettek az Alföld és a Dunántúl jelentős részének megvédéséről. Belátták, hogy Magyarországot a szultáni sereggel szemben nem óvhatják meg, ezért hazánkat már eleve Ausztria és a birodalom előterepének, előretolt védőbástyájának tekintették.

Igaz, sem most, sem később nem mondtak le arról a szándékukról: ha az oszmán sereg elvonul, János királytól könnyen visszaszerzik az elveszett országrészeket.[99]

A nagy műgonddal összeállított tervezetből semmi sem valósult meg. A csapatok szervezése és felvonulása elkésett, így sem a magyar várak helyőrségének feltöltését, sem — ami Ferdinánd szempontjából sokkal lényegesebb volt, a nagy dunai megerősített tábort, nem tudták megvalósítani.

Így a hadászati célokat is meg kellett változtatni. Szó sem lehetett többé a magyar várak felmentéséről, s mikor Buda elfoglalását követve az első akindzsik szeptember 18-án osztrák területre léptek, Ferdinánd még Bécs helyőrségét is csak nagy nehézségek árán tudta kb. 20 000 főre felnövelni, mozgó seregei még csak szerveződtek. Ferdinánd nem tehetett mást, minthogy fővárosát és országa nagy részét sorsára bízva erőfeszítéseit csupán arra korlátozza: megakadályozni a török pusztító portyák átkelését a Dunán és az Ennsen, s így legalább Ausztria egy részét mentesíteni a török támadások alól.[100]

Ferdinándnak most már egyetlen stratégiai elképzelése van: várni a birodalmi hadakat, egybegyűjteni saját seregét,[101] ezért még a horvát és szlovén végekről is magához rendeli a csapatokat.[102] Arra nem is gondolhatott, hogy míg a szultán „hadinépét nagyrészt együtt tartja, megfelelő ellenerő hiányában csatára bízza magát" — írja szeptember 8-án kedvelt hívének, Siegmund von Dietrichsteinnek, Stájerország helytartójának.[103]

[98] „Auch die belegesten Flegkhen... mit Eyll und eylem hillf enntsetzt und *im khaimen weg verlassen werden.*" [kiemelés — *R. Gy.*] Uo. 55. f.

[99] *Goos, Roderich:* Die Siebenbürger Sachsen in der Planung der deutschen Ostpolitik. Wien, 1940. 85—99. l.

[100] *Chr. Turetschek:* i. m. 113—115. l.; *Rázsó Gyula:* Az 1529-es török hadjárat stratégiai problémái. Hadtörténelmi Közlemények 1976. 25. l.

[101] „Il est convenable pour ung mieulx que face mectre ensemble mes toutes forces sans les separer." Ferdinánd Mária királynőnek, 1529. augusztus 24: *E. Lacroix* i. m. II. 476. l.

[102] Ferdinánd utasításai 1529. augusztus 25., 27. és szeptember 7-ről. Brno. SA Dietrischstein levéltár. Siegmund Dietrichstein levelei. Nr. 77., 86., 100. és 104.

[103] „Dieweil aber der Türgk sein zug auf unser land österreich stellt und sein maist kriegsvolckh ungetrennt beyhallt ist sich kainer fürchterlicher gegenwer andacht damit durch eine Schlacht zu versehen [haben]." Brno, SA Dietrichstein levéltár 1529. szeptember 8. Uo.

A király eleve reménytelennek látta a helyzetet. Márciusban azt írja Dietrichsteinnek, hogy a török támadás elhárítására „semmi megszervezett elegendő ellenerőnk nincsen",[104] s augusztusban pedig már attól retteg, hogy a szultán elfoglalja Bécset, s a „telet maga is Bécsben szándékozik kivárni, s majd tavasszal tovább vonul Németországba... Már csak az Úristen segítségében reménykedhetünk."[105]

Ferdinánd rémlátásai végül is alaptalannak bizonyultak. A várakkal megrakott, hegyes-völgyes Ausztria meghódítása túlzottan kemény diónak mutatkozott a szultán élelmezési nehézségekkel is küszködő hadai számára, melyek még a szívósan védett Bécset sem tudták kifosztani. A szultán nem is tervezte Bécs megtartását, hadjáratának célja csupán János király magyarországi uralmának biztosítása és Ferdinánd megbüntetése volt. S a hadjárat végén úgy érezte, teljes sikert aratott.[106]

Ez természetesen nem volt igaz: Szulejmánnak nem sikerült Ferdinánd hatalmát megtörnie, s arra sem tudta rákényszeríteni, hogy adja fel magyarországi trónigényét. Az osztrák, német és cseh csapatok szívós helytállása és határozott taktikai fölénye pedig intő példa lehetett számára, túlzottan kockázatos, ha nyílt csatában megütközik a Habsburg-birodalom főerőivel.

A Habsburgoknak is igen sok tanulsággal szolgálhatott a hadjárat. Ferdinándnak rá kellett döbbennie arra, hogy a szultán jóváhagyása nélkül nem birtokolhatja egész Magyarországot, s ahhoz, hogy legalább részeit megtarthassa, még kemény csatákat kell vívnia az oszmánokkal.

A legnagyobb tanulság mégis az lehetett számára: mennyire nem számíthat Spanyolország és a német birodalom segítségére magyarországi harcaiban. A birodalmi segélyhadak ugyan, ha késve is, megérkeztek, arra viszont már nem voltak hajlandók vezetői, hogy támogassák az elvesztett magyar várak visszafoglalásában. Ha meg akarja védeni királyságát, akkor csak tartományai ingatag és gyenge erejére építhet.

Azt is látnia kellett, hogy a magyar uralkodó osztály támogatására sem alapozhat. Túlságosan gyengének és önzőnek mutatkozott eddigi magyar politikájában, s aligha remélhette, hogy még egyszer oldalára tudja fordítani a magyar nemességet.

[104] „Wir noch ni kainer verfasster notdurfftigen gegenwar." Brno, SA Dietrichstein levéltár. 1529. március 18. Uo. Nr. 76.

[105] „Ein anzaige hat... siene Intencion Wienn zuenemen, dieselbst den winter abzuewarten, und denn waytter nach Teutschland zurueren... Est ist daher nothwendig muesst, die hoffnung auf Gottes beistand manlich und muthig zu hanndeln." „Instruction niederösterreichichen Stethalten. Regenten." KrA. FA Fasc. III. (1529—1539). 1529 FA.

[106] „Célom tulajdonképpen az említett alávaló király [Ferdinánd — R. Gy.] volt, aki a harci paripáim lábnyomaival már egy ízben megszerencséltetett Magyarországba jövén, ennek dolgaiba jogtalanul beleavatkozott... Ennélfogva... Budáról elindulván, folytattam utamat Alaman országa felé." (Az 1929-i fethnámé. *Thúry József:* Török történetírók. I—II. Bp., 1886—1890. I. 184. l.)

Szulejmán 1529-es hadjárata, mint láttuk, alapjaiban rázta meg Ferdinánd friss magyarországi uralmát. Csapatai kiszorultak az ország legnagyobb részéből, csupán Észak- és Nyugat-Magyarország, valamint Horvátország egyes területei és néhány erdélyi vár maradt a Habsburg uralkodó hűségén. Pártja csaknem teljesen szétzüllött, még olyan támaszai is, mint Várday Pál érsek vagy Nádasdy Tamás, János király oldalára álltak.

A makacs uralkodó azonban nem vonta és nem is vonhatta le a végső tanulságokat. Hadai kisebb sikerein felbuzdulva, azonnal ellentámadásra készült. Már 1529. november 12-én azt írta bátyjának, hogy „a legjobb, amit felséged tehet... hogy békét köt Itáliában... s alázatosan kérem... legyen segítségemre, hogy még ezen a télen visszafoglaljam a vajdától [Szapolyaitól — *R. Gy.*] a várakat, evégből nagy számú katonát tartottam magamnál... mivel hallottam, hogy a török nagy sietséggel haza vonult, s Magyarországon csak kevés embert hagyott hátra."[107] Ezért 400 000 aranyat kér bátyjától, aki viszont csak a Fuggerek útján tudott 50 000-t biztosítani öccsének.[108]

Közben az osztrák csapatok ellentámadása valóban sikeresen folyt, s Magyaróvár, Győr és Pannonhalma elfoglalása után Ferdinánd már abban bizakodott, hogy „a vajda egyedül marad, sem a török, sem más nem segíti, a magyarok elégedetlenkednek, mivel a török sokkal többet elhurcolt közülük, mint Ausztriából".[109]

A harcok a következő évben is folytatódtak, s noha több más vár — Kassa, Eger, Trencsén, Esztergom stb. — is visszakerült a Habsburg-párt kezébe, már látszott, hogy Ferdinánd erői még János király leverésére sem elegendők. A magyar nemesség többsége kitartott Szapolyai mellett, s Ferdinánd megmaradt hívei sem támogatták eléggé a fegyelmezetlen, erőszakos osztrák katonaságot. Az osztrák tisztek jelentései tele vannak panasszal a magyar nemesség magatartásáról. A magyarok nem fizetik meg az adót, nem küldenek embert, hadianyagot és más szükséges dolgokat a hadseregnek.[110]

[107] „Pour le moyen de quoi Vostred M^tr aura de tant meilleur commodité de mectre vosdit affairs de pardela ordre et d'Ytalie en bonne pacification... et vous mercie, M^t, tres humblement de tant de bon devoir, enqui vous esties mis pour mon soccours,... afin que J[j'aurais] de pouvoir cest iver recouvrer des forts du wayvoda,... [pour cela] j'ai retenu une bonne quantité de gens de guere, ...car j'entus le Turc s'en est allé en grant haste en sonpays et n'a audit Hongrie laissé torp grant nombre des gens." *E. Lacroix* i. m. II. 543. l. A cseh rendektől is 100 000 rénusi forintot követel, mivel katonáinak már egész havi zsolddal tartozik: *F. Bucholtz* i. m. IX. 158. l.

[108] *E. Lacroix* i. m. II. 526. l.

[109] „Le voyvoda est seul et n'a aide ni du turc ni de nul autre, et sont les Hongrois fort malcontents de luy, pour ce que le Turc a emmené beaucoup d'eulx plus que des pays d'Autriche." *E. Lacroix* i. m. II. 543. l.

[110] „Wegen der boshait und nachklassigkhait der ungern meine hanndlungen ser erschwert synt." Katzianer jelentése, 1530. július 17.: KrA. FA. Fasc. III. 1530. FB.:

Ferdinánd krónikusan szűkös anyagi helyzetében még egy nagy katonai erőfeszítést tett János király legyőzésére. Abban bízott, hogy bátyjától spanyol csapatokat kap, s így vissza tudja foglalni Budát. Arra számított, hogy 30 000 fős hadsereget tud Magyarországra küldeni. Az anyagi bázis megteremtését a Fuggerektől remélte, akik egyébként János királylyal is üzleti kapcsolatban álltak.[111]

Végül is sikerült nagy nehézségek árán egy alig 10 000 főnyi sereget Buda alá küldenie. Az 1530 októberében indított ostrom azonban hamarosan csúfos kudarccal végződött. Roggendorff tábornok jelentésében arról számolt be, hogy lőszere elfogyott, a hadsereg lázong, mert fizetetlen, a lovak elhullottak. Úgy kell visszavonulnia, hogy még az ostromágyúkat sem tudja elszállítani.[112] A bajokért természetesen ő is a magyar nemeseket tette felelőssé, akik semmiben sem segítettek.[113]

Roggendorff jelentése megfelelt a valóságnak, a fiaskó okát mégis inkább az magyarázza, hogy a 3000 janicsárral megerősített budai védősereg szívósan ellenállt az ostromnak, s az osztrák hadvezérnek alig két hét alatt be kellett látnia: ha serege maradványait meg akarja őrizni, sürgősen vissza kell vonulnia.

A harcok mindkét felet kimerítették. 1531 januárjában János király megbízottja fél esztendős fegyverszünetet ajánlott Roggendorffnak, amit a Habsburgok is örömmel elfogadtak.

Újabb kísérlet történt a törökkel való megegyezésre is. Még 1530 októberében követség indult a Portára. Már azelőtt több jelentés arról számolt be ugyanis, hogy Szulejmán újabb hadjáratra készül a Habsburgok ellen, Belgrádból Budára 20 000 lovast akar János segítségére küldeni, s Szerbiában élelmet gyűjt a hadsereg számára.[114]

„In omnibus huius regni partibus praedae, rapinae et omne hostilitatis genus miscitur, contra foedem iudiciarum, et prope diem credo ad pessima odia et publica arma hac violationes treugarum erumpent." Jelentés az esztergomi állapotokról. Hadtörténelmi Közlemények 1913. 149. l.; „Lesquels affaires [en Hongrie — R. Gy.] sont encoires ou mesme estait qu'ilz estoient. lors sans autre succour, et le tout par faulte d'argent et a cause des froidures, car une bonne partie des gens j'avoie, ... s'en partie, les aucuns desquels se sont retiréz devers le vaivoda." Ferdinánd levele V. Károlynak, 1530. január 13: *E. Lacroix* i. m. II. 565. l.

[111] *R. Goos* i. m. 174. l.; *E. Lacroix* i. m. II. 619. l.; *H. Kellenbenz* i. m. 129. l.

[112] Már 1530. november 14-i jelentésében arról tudósítja az uralkodót, hogy csak akkor tudja folytatni az ostromot, ha lőszert kap. HIL TKI. 33. sz.; Már érdekesebb december 18-i beszámolója, amelyben a kudarc okait sorolja fel:
1. A vajda segítséget kapott Székesfehérvárról, a szlavón végekről és a töröktől.
2. Esett az eső, ezért a dunai flottilla nem tudott utánpótlást hozni.
3. A katonák lázongtak a zsold elmaradása miatt. HIL TKI. 34. sz.

[113] „So haben doch gerich die hungarischen herrn und haubtlewt uns, wie Sy nun weytter ire hussaren und dinern über ain tag, merer erhallten möchten, und noch als bosheit Iren abzug nemen wollten." Uo.

[114] A támadást jelzi Johannes Mansfeld 1530 júliusában (HHStA Turcica, Fasc. I.), Velence és a pápa (*Óváry L.* i. m. 203., 205. és 217. l.) is. „De Belgradi prope die sept. Budam cum 20 000 equitum profecturus sunt." Franciscus Rixio jelentése, 1530. augusztus 25. HHStA Turcica. Fasc. I.

Az osztrák követek igyekeztek megmagyarázni a szultánnak, hogy szerződés és örökösödés révén Ferdinánd Magyarország törvényes királya, s kérték ismerje el uralmát. Ezért még anyagi ellenszolgáltatást, évi adót és ajándékokat is ígértek, s lemondtak az elfoglalt magyar várak visszakövetéséről.[115] A szultán és nagyvezíre azonban hajthatatlan maradt. így a követek újból eredménytelenül távoztak, magukkal hozva a szultán fenyegető levelét.[116]

A levélben a padisah ünnepélyesen kijelentette, hogy ki akarja űzni Ferdinándot Magyarországról, „melyet isten segítségével kardjával foglalt el", s ezért tulajdonának tekint.[117] S csupán azzal a feltétellel fogadja el a Habsburgok békeajánlatát, ha békén hagyják pártfogoltját, János királyt, s kivonulnak az országból, különben János uralmát kész fegyverrel is megvédeni.[118]

Magyarországnak és Ausztriának tehát újabb török támadástól kellett tartania. Ferdinánd helyzete talán még keservesebb volt, mint 1529-ben. Egy az 1531 áprilisából származó jelentés szerint a magyar várak — Komárom, Esztergom, Magyaróvár és Trencsén — helyzete siralmas, „őrségben, élelemben és puskaporban nagy hiányok vannak". Számos helyen a szükséges őrségnek a fele nincs meg.[119] Figyelemre méltó, hogy — szemben az 1529-es tervezettel — sem Esztergom, sem Visegrád helyőrségét nem kívánják megerősíteni, csupán Győr és Magyaróvár katonaságát óhajtják 250—250 landsknechttel szaporítani.[120] Ez arra mutat, hogy egész Magyarországot eleve feladják, s csak a Duna vonalát szeretnék biztosítani.

DÖNTŐ HADJÁRAT — DÖNTÉS NÉLKÜL

Az újabb török támadás híre megmozgatta Európát. Bécs ostroma rádöbbentette V. Károlyt és a német fejedelmeket, hogy komolyan kell venni az oszmán fenyegetést, s megfelelően kell felkészülni Szulejmán seregének fogadására.

V. Károly, aki a kereszténység vezető uralkodójának tekintette magát, már korábban sem becsülte le az oszmánokat, s hatalmuk megtörését

[115] Leonard von Nogarola és Joseph von Lamberg instrukciói: *A. Gévay* i. m. I/4. 27—29. l.

[116] *A. Gévay* i. m. I/.4 90. l.

[117] „Hungariam per me et gladio meo captam cum auxilio dei [non volo relinquere]." I. h.

[118] „Hungariam vero directe spectare ad se quam ex mente et bona voluntate sua Ioanni dimiserit, et si quis habeat ius seu actionem ad illam aut eam vel pugna, vel pace vel alias petere velit, petendam esse ab ipso Cesare, non a Iohanne." Uo.

[119] „Aufzaichniss wolhermannes Yetro die Fleckhen in Hungern 1531. április 28." HIL TKI I. 9. 35. sz.

[120] Esztergomot és Visegrádot már harmadrendű várnak tartják, amit nem is tudnak megvédeni. Uo.

egyik legfőbb politikai céljának tekintette.[121] Ezúttal nemcsak a távoli Magyarországot, Ferdinánd szerencsétlen magánvállalkozásának színterét fenyegette a török, hanem úgy tűnt: egész Európa meghódítására tör. Ezért a császár elhatározta, hogy személyesen vonul a „kereszténység ősellensége" ellen.

Egyúttal a külpolitikai helyzet is kedvezőbben alakult, mint három esztendővel korábban. Itáliában pillanatnyilag nyugalom honolt, ami VII. Kelemen pápa és a velencei Signoria magatartásában tükröződött leginkább, akik anyagilag is támogatták a szerveződő keresztes hadat.[122]

A német birodalom helyzete már problematikusabb volt. A protestáns tartományurak változatlanul jobban tartottak Károly centralizációs törekvéseitől, mint az oszmánoktól, s ezúttal is szabotálták az előkészületeket. János király ügyes diplomáciával fokozta a nehézségeket, s elérte, hogy a vallásszabadság védelmében a protestáns rendek neki is küldtek kb. 10 000 Gulden segélyt — a császár ellen.[123]

A császár erélye és a török veszély felismerése azonban mozdulásra bírta a regensburgi birodalmi gyűlést, s ez egyszer valóban sikerült egy minden eddiginél nagyobb, mintegy 80 000 harcosból és 30—40 000 segédnépből álló hadat megszervezni, s időben Bécs alá küldeni.[124]

A hatalmas hadsereg haditerve egyszerű s nagyságához mérve túlságosan is szerény volt: Bécs alatt, a wolfsfeldi megerősített táborban várják az oszmánok támadását. Ellentámadás, magyarországi betörés, döntő ütközet keresése nem szerepelt a császár és tanácsadói elgondolásai között.[125]

Az igencsak mérsékeltnek látszó célkitűzést részben a török kérdésben egymással szembenálló erők kompromisszuma, részben a katonai tényező magyarázza. Mint a korábbiakban láttuk, a Habsburg-birodalom egyes összetevői a Mohács után kialakult új helyzetben sem ítélték meg egységesen az oszmán fenyegetést. V. Károly és Spanyolország számára a magyarországi hadszíntér változatlanul másodlagos jelentőségű volt, mely nem érintette közvetlenül a birodalom értékes nyugati tartományait. A fő konfrontációs terület növekvő súllyal a Földközi-tenger térsége maradt, ahol nemcsak az egyre izmosodó török hajóhaddal, hanem egy potenciális — s 1535-ben valóban létrejövő — francia—oszmán együttműködéssel is számolni kellett.

Ferdinánd viszont nyilvánvalóan ennél lényegesen fontosabbnak tekintette Magyarországot, melyben ekkor még nemcsak az örökös tarto-

[121] *H. Hantsch* i. m. 57. l.; *H. Kellenbenz* i. m. 126. l.; Igaz, mindketten hozzáfűzik, hogy elsősorban a török—francia együttműködéstől és a berber kalózok támadásaitól tartott. Magyarország és általában Kelet-Európa kevésbé érdekelte.

[122] *Chr. Turetschek* i. m. 292. l.

[123] *Westermann, Annelise:* Die Türkenhilfe und die politisch-kirchlichen Parteien auf dem Reichstag von Regensburg. Heidelberg, 1910. 85. l.; *S. Fischer—Galaţi* i. m. 29. l.; *Chr. Turetschek* i. m. 295. l.

[124] *Chr. Turetschek* i. m. 292—315. l.

[125] A császár semmit sem akart kockáztatni, ezt 1532. szeptember 9-én Adrian de Croynak írt levele is bizonyítja. *Chr. Turetschek* i. m. 315. l.

mányok előterepét, hanem leendő birodalma értékes elemét, sőt bázisát látta. Új országa meghódítása és megtartása azonban túlnőtt tartományai szerény lehetőségein, ezért csak bátyja és főleg a birodalmi rendek támogatásában reménykedhetett, s nem szólhatott bele a haditerv kialakításába sem.

Ez utóbbiban így nem is az új magyar és cseh király, hanem a német rendek akarata érvényesült. Ezek ellenezték az Ausztriai Ház túlhatalmát, s nem óhajtották Ferdinánd magyarországi vállalkozását támogatni. Ezért most is, akárcsak 1529-ben, megtiltották, hogy csapataikat Magyarországon alkalmazzák.[126]

Katonai szempontból a tervet logikusnak kell tartanunk. A hatalmas hadsereget ellátási és utánpótlási nehézségek helyhez kötötték, s ha túlságosan messze szakad el bázisától, nemcsak az oszmán csapatok, hanem a magyarországi készletekből nem biztosítható utánpótlási problémák is végromlással fenyegették.

Időközben a szultán hadai is megindultak. Egyre-másra jöttek a hírek: „a Nagy Török összes basájával, mérhetetlen seregével és ágyúi sokaságával április 24-én elhagyta Konstantinápolyt", „a roppant török sereg május 13-án Nisben táborozik", „Solymanus elérte Belgrádot".[127]

Az oszmán hadseregnek sem létszámáról, sem stratégiai céljairól nincsen pontos tudomásunk. Valószínű, hogy a szultán, a császári sereggel megvívandó csatára számítva, tekintélyes, 100—120 000 főre becsülhető hadat gyűjtött zászlaja alá. Káldy-Nagy Gyula kutatásaiból ellenben az is ismeretes, hogy az előző évi termés gyenge volt, s így a szultáni sereg ellátására — akárcsak 1529-ben — most is kevés élelmet tudtak biztosítani.[128] Nem tudjuk ellenben, hogy ez a körülmény mennyiben befolyásolta a sereg létszámát.

A haditervet viszont feltehetőleg befolyásolhatta az élelemhiány. Szulejmán inkább csak erődemonstrációt tervezett, semmint komoly csatát óhajtott vívni a hatalmas Habsburg-sereggel. Amennyiben valóban csapást kíván mérni a Habsburg-hatalomra, úgy esetleg elfogadja Ferenc francia király javaslatát, aki azt ajánlotta, hogy a török főerők törjenek be Észak-Itáliába s foglalják el Genovát.[129] A szultán azonban nem látta értelmét e kockázatos vállalkozásnak, ausztriai hadjáratában feltehetőleg csupán az a cél vezette, hogy bebizonyítsa: a Habsburg-birodalom teljes erejével szemben is meg tudja óvni János magyarországi uralmát.

Azzal a furcsa helyzettel találkozunk tehát, hogy az akkori világ két leghatalmasabb fegyveres ereje felvonul, ám óvakodik egymás közelébe kerülni. Lényegében egyik félnek sem állt érdekében, hogy döntő csatára

[126] *A. Westermann* i. m. 89—93. l.

[127] Kémjelentések 1532. április 28-ról, május 13-ról és július 4-ről: HHStA Turcica. Fasc. I.

[128] *Káldy-Nagy Gyula:* Történelmi visszatekintés a mohácsi csata 450. évfordulójára. Magyar Nemzet, 1976. augusztus 29.

[129] *Chr. Turetschek* i. m. 286. l.

törjön. Elsöprő győzelmet nemigen remélhettek, egy részsiker haszna pedig nem ért fel egy hadászati vereség kockázatával.

Ezzel magyarázható a hadjárat sajátos lefolyása. Szulejmán hadai augusztus 10-én körülzárták az alig 800 főnyi helyőrséggel védett, gyenge Kőszeget. Az ostrom mégis 25 napig elhúzódott, s végül a szultán megelégedett a vár jelképes meghódolásával.[130] Az is sajátságos, hogy jóllehet Kőszeg kikapcsolása megnyitotta az utat Bécs felé, Szulejmán nem élt a lehetőséggel. Seregével inkább a kevésbé védett Stájerországba nyomult, s kegyetlenül végigpusztította. Elképzelhető, hogy Kőszeg gyanúsan elhúzódó ostroma azt a célt szolgálta, hogy a birodalmi hadakat előcsalogassa biztonságos búvóhelyükről, s kedvező körülmények között csatára kényszerítse, erre azonban semmi bizonyítékunk nincs.

A hadjárat puszta demonstratív jellegét viszont maguk a törökök is elismerték. Hieronymus de Zara — Ferdinánd 1533-as portai követe — azt a felvilágosítást kapta Ibrahimtól, hogy a hadjáratot csupán azért indították meg, mivel hallották, hogy Károly császár háborút akar viselni ellenük, s várja seregüket (sic!). Az oszmánok meg akarták várni, vajon Magyarországra vonul-e a császár. Nisnél találkoztak Ferdinánd követeivel, akik békét kértek.[131] „Békét adtunk neki, mivel mindenkivel megbékülünk, aki erre kér bennünket"[132] — folytatja Ibrahim —, Károly viszont nem kért békét, ezért a szultán tovább nyomult előre, „egész Stájerországig elmentünk, ... *s tetszésünk szerint maradtunk országunkban, Magyarországon*".[133] (Kiemelés — *R. Gy.*) Úgy véljük a hadjárat célja az volt, hogy mindenki előtt világossá tegye: Magyarország a szultán birtoka. E mellett a gyengébben védett területek pusztításával katonáinak is könnyű zsákmányolási lehetőséget biztosított, s növelte az igazhitű harcosok öntudatát.

A hadjárat nagyobb események nélkül ért véget. Ütközetre nem is került volna sor, ha a portyázó akindzsik el nem tévednek. A szultán — talán a már említett élelmezési nehézségek miatt — már szeptember 10-én kivonta hadait Ausztriából, s háborítatlanul visszavonult, sorsukra bízva hűséges „száguldóit és égetőit". Emellett nyilvánvalóan az is óvatosságra intette, hogy Andrea Doria Patrasz közelében döntő győzelmet aratott az oszmán hajóhad fölött, így az esetleges szárazföldi kudarc még nagyobb csapást mért volna a szultán hatalmára és tekintélyére.

Erre az eddig tétlenül veszteglő császári sereg is megmozdult, elzárta az akindzsik útját, s szeptember 20-án több csatában szétverte, s szinte

[130] Kőszeg ostromának legfontosabb forrása Jurisič Miklós két levele. Kivonatosan közli *Kertbeny K.* i. m. 101—103. l. Legújabb feldolgozása: *Sinkovics István:* Kőszeg és az 1532. évi török hadjárat. Vasi Szemle 1967. 2. sz.

[131] *A. Gévay* i. m. I/5. 24. l.

[132] „Nos dedimus illis pacem, quia pacem damus omnibus petentibus, et quesivimus ao pacem vellent pro Karolo Imperatore." I. h.

[133] „Venimus ergo... usque ad Styriam... et stetimus pro libito nostro in nostro regno Hungarie." I. h.

teljesen megsemmisítette erőiket.[134] Az oszmán harcosok kiválóságát mutatja, hogy az akindzsik reménytelen helyzetben is hősiesen és fegyelmezetten harcoltak, háromszor is áttörték a császári sereg falát, s szinte az utolsó emberig elhullottak az egyenlőtlen harcban.[135] Ez a tény igazolni látszik Károly és a birodalmi vezérek óvatosságát, hogy nem kívántak felesleges ütközetbe bonyolódni Szulejmán félelmetes hadával.

A török sereg elvonultával Ferdinánd Magyarország visszaszerzésére óhajtotta felhasználni a császári csapatokat. Próbálkozásai azonban kudarcot vallottak: Károly és a sereg többi vezetője mereven elzárkózott a további harcoktól, s így a hatalmas birodalmi haderő hamarosan feloszlott.[136] Mindössze 5000 katona akadt, akik zsold fejében támogatták volna Ferdinándot, de az természetesen sem őket, sem saját katonaságát nem tudta fizetni.[137] Hiába könyörgött anyagi támogatásért, így bele kellett nyugodnia a történtekbe.

A nagy hadjárat tehát — amit egész Európa lélegzet-visszafojtva figyelt, —, mindkét fél megelégedésével végződött. Céljukat elérték, s ráadásul még katonai sikerekkel is dicsekedhettek.

Nemcsak a szultán, V. Károly császár is joggal meg lehetett elégedve a hadjárat eredményével. Nem akart, s nem is igen tudott belebonyolódni a magyar ügyekbe, az egészet Ferdinánd magánvállalkozásának tartotta, s eleve nem rokonszenvezett a gondolattal.[138] Már a török hadjárat megszervezése is jelentős politikai engedményekre kényszerítette a protestáns fejedelmek javára. Mint feleségének 1531 novemberében írja: „növekszik a török veszély, s elhatároztam, *hogy a még rosszabbakat elkerülendő* — [Kiemelés *R. Gy.*] — kiegyezem a lutheránusokkal".[139] A Habsburg-birodalom egészét tekintve Németország viszonylagos egységének megőrzése nyilvánvalóan fontosabb feladat volt, mint a periférikus Magyarország ügye, melynek hathatós védelmezése amúgy is lehetetlennek tűnt.

[134] Az 1532-es hadjárat eseményeiről lásd *Chr. Turetschek* i. m. 296—328. l. *Gerhartl, Gertrud:* Die Niederlage der Türken am Steinfeld. 1532. Wien, 1975. (Militärhistorische Schriftenreihe.); *Kupelwieser, Leopold:* Die Kämpfe Österreichs mit den Osmanen von Jahre 1526 bis 1537. Wien, 1899. 73—90. l.

[135] *G. Gerhartl* i. m. 8—32. l. A harcról érdekes adalékot hoz Siegmund Herberstein Katziánert védő memoranduma. „Hormayrs Taschenbuch" 1823. 126—128. l.; *G. Gerhartl* i. m. 16—19. l.

[136] *Chr. Turetschek* i. m. 334. l. Károly ugyan megkísérelte, hogy Frigyes pfalzi grófot, a birodalmi sereg vezetőjét rávegye a magyarországi harcokra, a birodalmi csapatok azonban „ne sont deliberés que de garder Allegmagne et non passer en Hongrie si le Turque se retire de tout". Adrian de Croy V. Károlyhoz. 1532. szeptember 12. *H. Hantsch* i. m. 66. l.; Végül összesen 8000, egy hóra kifizetett itáliai zsoldost tud csak adni öccsének.

[137] *Chr. Turetschek* i. m. 335—337 l.; A zsold elmaradása miatt a magyar lovasok elhagyták a tábort és János király oldalára álltak. *Óváry L.* i. m. II. 257. l.

[138] „Die Rückoberung Ungarns war Sache seines Bruders, die dieser mit seinen Truppen allein erledigen konnte." *Rassow, Peter:* Die Kaiserideal Karls V. Berlin, 1932. 103. l.

[139] *K. Brandi* i. m. 280 l.

A hadjárat igazi vesztese így Ferdinánd s még inkább Magyarország lett. Bebizonyosodott, hogy még Európa leghatalmasabb katonai ereje nem óhajtja, s nem is igen képes hazánkból kiszorítani a törököt. A császár nem is tett lépéseket az ország felszabadítására, s ezzel mintegy szentesítette, vitathatatlanná tette azt a tényt, hogy Magyarország a padisah érdekszférájába tartozik.

Túlságosan messzire vinne annak elemzése: mi lett volna, ha Ferdinánd császári segédlettel 1532—33-ban visszafoglalja Magyarországot a töröktől, ill. János királytól. Nem tudni, hogy reagál erre a szultán, ám politikáját ismerve valószínű, hogy tekintélyének megóvására újabb hadjáratot indít.

Egy tényt mindenesetre leszögezhetünk: a Habsburg-birodalom nem volt abban a helyzetben, hogy huzamosabb ideig több tízezres nagyságrendű sereget állomásoztasson Magyarországon. Ez az óriási anyagi megterhelés mellett teljes politikai irányváltoztatást vont volna maga után, s erre vezetői nem vállalkozhattak.

Károly tehát racionálisan, birodalma politikai és katonai érdekei figyelembe vételével járt el, mikor feladta Magyarországot. Nem rendelhette alá az egész birodalom javát a keleti tartományok érdekeinek, s ezt, bármennyire fájdalmasan sújtotta is döntése hazánkat, el kell ismernünk.

ERŐEGYENSÚLY A MAGYARORSZÁGI HADSZÍNTÉREN

Szulejmán két nagy hadjáratának legfőbb eredménye és tanulsága abban rejlett, hogy mintegy dokumentálta az erőegyensúly létrejöttét Magyarországon. A két nagyhatalom konfrontációjában e hadszíntérnek csupán másodlagos jelentősége volt, ennélfogva itt egyik fél sem óhajtotta a döntést keresni, mivel egy esetleges győzelem várható haszna mélyen alatta maradt egy ugyancsak elképzelhető vereség esélyének. A tények igazolták e politikát: tisztázódott, hogy egyik hatalom sem tudja ellenfelét kiszorítani Magyarországról.

E felismerés az 1533-as fegyverszünetben realizálódott először. Szulejmán elismerte Ferdinánd magyar királyságát, s belenyugodott abba, hogy Magyarország egyes részei Habsburg-fennhatóság alatt maradjanak. Ennek fejében Ferdinánd hűbéri esküt tett a szultánnak, s megígérte, hogy nem terjeszkedik János király rovására.

A megegyezés így a szultán döntő fölényét mutatja, s messzemenően igazolni látszik politikáját. Szulejmán sikere a valóságban már korántsem volt ennyire egyértelmű. Célját mégsem tudta teljesen megvalósítani: nagy katonai erőfeszítések árán sem volt képes Ferdinándot kiszorítani Magyarországról. A hűbéri eskü inkább csak szépségtapaszként fedte le azt a kellemetlen tényt, hogy el kellett ismernie Ferdinánd magyarországi jelenlétét.

Hét esztendővel Mohács után ily módon jogilag is deklarálódott a magyar függetlenség elvesztése, s kialakult az erőegyensúly a hazánk feletti

uralomra igényt támasztó két hatalom között. Ez az állapot kisebb-nagyobb módosulásokkal másfél évszázadig fennmaradt. Igaz, de iure 1541-ben lényeges változás állt be a magyarországi helyzetben; Szulejmán közvetlenül birodalmához csatolta az elhalt János király egykori országának tekintélyes részét. A szultán e lépése azonban csupán a szenvedő fél, a magyar nép életében hozott tragikus fordulatot, s nem változtatta meg a hatalmi egyensúlyt az országot uraló két birodalom között. A teljesség kedvéért még azt is hozzá kell tennünk, hogy a török politika döntésében feltehetőleg nagy szerepet játszhatott az a körülmény, hogy sem a magyar uralkodó osztály, sem Ferdinánd nem mérte fel helyesen az erőviszonyokat, hanem a status quo felborítására s az ország egyesítésére törekedett. Erre mutat a kenesei, majd a berenhidai gyűlés, ahol a magyar nemesség szembenálló csoportjai szinte megható kitartással — és politikai irrealitással — fáradoztak az ország egységének helyreállításában.[140] E politika csúcspontja az 1538-as váradi egyezmény volt, melyben az akkor még gyermektelen János örökösévé tette Ferdinándot. A Habsburg-uralkodó szűk politikai látókörére és kicsinyességére vall, hogy az egyezményt elsőként portai követei árulták el a szultánnak.[141]

Ferdinánd későbbi erőszakos kísérletei — Buda 1541-es és 1542-es ostroma és az 1551-ben induló erdélyi vállalkozás — ugyancsak azt bizonyítják, hogy a jóindulatú, ám csekély külpolitikai ítélőkészséggel bíró Habsburg király változatlanul képtelen reálisan felmérni a magyarországi helyzetet. Sikertelen próbálkozásai mindig török ellenintézkedésekhez vezettek, melyek növelték a török hódoltság területét Magyarországon és csökkentették Ferdinánd tekintélyét és befolyását.

Összegezésként megállapíthatjuk tehát, hogy már 1533-ban kirajzolódtak a magyarországi érdekszférák körvonalai. A két nagy birodalom versengésének igazi vesztese az ütközőállam, hazánk lett, mely saját belső gyengeségei, valamint a Habsburgok és oszmánok hódító politikai törekvései folytán elvesztette függetlenségét és hosszú századokon át erősebb hatalmak eszközévé, játékszerévé süllyedt.

[140] A tárgyalások anyagát l. Magyar Országgyűlési Emlékek I.

[141] *A. Gévay* i. m. I/6. 18. l.; *Szekfű Gyula:* A tizenhatodik század. Bp., 1935. (*Hóman Bálint—Szekfű Gyula:* Magyar történet IV.) 38. l.

Káldy-Nagy Gyula

A TÖRÖK ÁLLAM HADSEREGÉNEK KIALAKULÁSA I. SZULEJMÁN KORÁRA

Egy jelentéktelen kis emírség birodalommá alakulása során támadt az a „török veszedelem", mely a XVI. században Európa lakossága egy részének mind nagyobb réme, más részének pedig mind erőteljesebb szövetségese lett. E kis állam rohamos kiterebélyesedésének főbb mozzanataira visszatekintve, könnyen felismerhetők azok a tényezők, melyek a különféle részfejedelemségek és népek beolvasztásával, egy fokozatosan erősödő katonai potenciál kialakításával a kortársak figyelmét is időben felhívhatták a kibontakozó agresszív veszélyre.

A Bizánchoz tartozó Bythínia környékén a XIII. század végén a Szakarja folyótól le az Antaljai-öbölig az Oszmán, a Karaszi, a Germiján, a Szaruhán, az Ajdin, a Mentese és a Hamid emírségek helyezkedtek el. E hét kis fejedelemség közül (melyek kialakulásának időpontját az utókor a századfordulóra teszi) a legjelentéktelenebb Oszmán emírsége volt. Törzse szálláshelyén, a bizánci birodalom tőszomszédságában, a Szakarja folyó menti Szöjüt vidékén, ahová keletről a vándorló népek nyomása sodorta őket, nem volt egyetlen nagyobb város vagy jelentősebb település, ami azt engedi feltételezni, hogy ez a terület másoknak sem nyújtott marasztaló életteret. Az itteni szerény természeti adottságok és a környező erősebb török emírségek hamarosan a bizánci birodalom területére szorították az oszmán-törököket. Az eleinte csak lest vető, majd egyre szervezettebb támadásaikat, a két évszázada török, mongol hadakkal és belső anarchiával küzdő bizánci császárság nem tudta már visszaverni. Így portyázó, zsákmányoló életmódjukat sokáig zavartalanul folytathatták; ezek a körülmények ültethették el náluk a csíráját annak az agresszív gócnak, mely később oly fenyegető méreteket öltött.

Az oszmán-törökök térhódítását a bizánci császárság területén Pursza (1326), Nicea (1331) és Nikodémia (1337) elfoglalása, majd a szintén belharcokkal küszködő szomszédos török Karaszi fejedelemség bekebelezése (1340) jelezte. Első hódításaik a Balkánon I. Murád haláláig (1389) szinte pontosan akkora terület, 130 000 km² megszerzését eredményezték, mint amekkorát Északnyugat-Anatóliában akkor már bírtak.

A szomszédos államok belső zűrzavarát leső taktikával szakított I. Bajazid, amikor seregeivel végigságuldott a Balkánon, ahol 90 000 km²-rel, majd szerb segédcsapatokkal kiegészített hadaival lerohanva Anatóliát, itt 340 000 km²-rel növelte országát. Ez a hirtelenében meghódított terület azonban Timur Lenk váratlan támadása (1402) alatt egyszerre szét-

hullott, s Bajazid halála után fiainak 11 évig tartó testvérháborúja során az ország belső helyzete rosszabb lett, mint Magyarországé a mohácsi csata utáni években. A feldúlt ország rendjét mégis viszonylag rövid idő alatt helyre tudták állítani, amit elsősorban annak köszönhettek, hogy gyengeségüket ellenfeleik nem használták ki. E válságos helyzetből kiutat találva, hamarosan újra a Balkán térségét fenyegették, de a Konstantinápolyt elfoglaló II. Mehmed Belgrádnál Hunyadival szemben vereséget szenvedett.

Hódításaikat ismét a szomszédos államok belső zűrzavara segítette elő. Így Szerbiában Brankovics György, majd egy év múlva fia, Lázár halála (1458) tette könnyebbé a török hadak előnyomulását. Anatóliában pedig a karamán fejedelem, Ibrahim halála (1463), illetve hét fiának a trónért vívott hosszú küzdelme tette lehetővé, hogy a legszívósabb török ellenfelüket végre (1474-ben) legyőzhessék. A krími kánság ugyancsak belső anarchia miatt kerülhetett befolyásuk alá. Hadzsi Giráj krími kán 1466-ban meghalt és nyolc fia megkezdte a harcot a hatalomért; Mengli Giráj (1477-ben) II. Mehmednek köszönhette a káni méltóságot. Ez a segítségnyújtás viszont olyan hűbéri köteléket eredményezett, aminek következményeként a tatár kánok seregeikkel századokon az Oszmán-ház érdekeit szolgálták.

Egy évszázad alatt, II. Mehmed uralkodása végére (1481) az ország területe (a krími kánságból csak a közvetlen török közigazgatás alá került kaffai szandzsákot számítva) több mint háromszor akkora, 870 000 km² lett. Bár II. Bajazid uralkodása kezdetén és végén is trónutódlási viszály tört ki (ami 1511—12-ben a siiták felkelésével párosult), egyetlen külföldi hatalom sem ragadta meg a kínálkozó alkalmat a török terjeszkedés visszaszorítására. II. Bajazidot a török történetírás jelentéktelen uralkodóként tartja számon, mert többször kötött békét, mint ahányszor hadat vezetett. A törökök első nagy tengeri győzelme a velenceiek fölött (1499) mégis az ő nevéhez fűződik. Szárazföldi haderejét valóban kímélte, nem úgy mint fia, a rendkívül energikus Szelim, aki miután bátyjait félreállította és apját lemondatta, seregeit hadjáratról hadjáratra hajszolta; három év alatt (1514—1517) megverte a perzsákat, elfoglalta Kurdisztánt, Szíriát és Egyiptomot. Halálakor (1520) másfél millió km²-t, az egykori kelet-római birodalom területét hagyta fiára, Szulejmánra.

Ennek az óriási területnek a megszerzése korántsem volt egy következetes, tervszerű politikai irányvezetés eredménye. A zsákmányt kereső török seregek rendszerint arra vonultak, amerre számukra valamelyik ország belső viszálya az utat megnyitotta; ilyenkor mohamedán és nem mohamedán népeket egyaránt megtámadtak. Még arról sem volt szó, hogy a mohamedán világ erejének összefogására a keresztény világ ellen a szultánok céltudatosan törekedtek volna.

Hódításaik során a tömegek tudatát formáló egyházi támogatásra esetenként nagyobb szükségük volt a mohamedán, mint a keresztény államok elleni harcban. I. Szelim 1516-ban, amikor Egyiptom ellen indított hadjáratot, támadása jogosságáról az isztambuli sejhüliszlámtól, Ali Dzse-

mál Efenditől jogi véleményt („fetvá"-t) kért,[1] hogy azzal igazolja elhatározását alattvalói előtt, mert hiszen a mohamedán egyház akkori feje, Mütevekkil kalifa a mameluk szultán udvarában, Kairóban tartotta székhelyét.

Egy hasonló, de már a keresztény világgal kapcsolatban történt eset említhető 1570-ből, amikor II. Szelim kért fetvát az isztambuli főmuftitól, Ebusszuud Efenditől a Velence, illetőleg Ciprus ellen tervezett hadjárat jogosságának az igazolására,[2] amire azért volt szükség, mert maga a nagyvezér, Szokollu Mehmed pasa is ellenezte a támadás megindítását.

A sejhüliszlám jogi véleményével mindkét esetben csupán a belső erőket akarták meggyőzni az általuk kezdeményezett háború igazságos voltáról. Céljaik érdekében a külső erők, a szomszédos népek erejét azonban már nem voltak képesek összefogni. A „hitetlenek elleni harc" emlegetése inkább csak esetenként használt szólam volt náluk, mert valójában nem tudtak meghirdetni „szent háború"-t (dzsihádot) olyan erkölcsi súllyal, miként a római pápa keresztes hadjáratot. I. Szelim ugyan Kairóból Isztambulba magával vitette Mütevekkil kalifát, de annak egyházi és világi hatalmát sem ő, sem fia politikai eszközként nem tudta felhasználni; ők maguk a kalifa funkcióját nem látták el és utódjának kijelöléséről sem gondoskodtak.[3]

[1] Jogi vélemény megalkotásakor a felmerülő vitás ügyben a kérdést mindig maga a sejhüliszlám formulázta meg, amire azonnal feleletet is adott. Ali Dzsemál Efendi az Egyiptom elleni hadjárat igazságos voltával kapcsolatban egyebek között az alábbi kérdés-feleletet fogalmazta meg: „Ha egy nép, mely a mohamedán nevet viseli, gyermekeit és ifjait szívesebben adja össze a hitetlenek [a cserkeszek] családjával, mint a mohamedán nőkkel, megengedett-e annak megölése? — Minden további nélkül." Idézte *von Hammer, Joseph:* Geschichte des Osmanischen Reiches. II. Pest, 1828. 537. l.

[2] Lásd: *Uzunçarşili, Ismail Hakkı:* Osmanli tarihi. III/1. Ankara, 1951. 11. l.

[3] A „szent háború", a dzsihád fogalma így az oszmán-törököknél nem is tudott úgy elterjedni, mint a középkori araboknál. *Khadduri, Majid:* War and Peace in the Law of Islam c. munkájában (London, 1955.) az oszmán-törökökkel kapcsolatban csak a békekötés mohamedán jogi alapjait vagy a keresztény alattvalók jogi helyzetét tárgyalta kisebb-nagyobb részletességgel, de a szultánok által meghirdetett dzsihádra vonatkozóan egyetlen példát sem említett. Mi is csak egy konkrét esetről tudunk szólni: az összes mohamedánt V. Mehmed szólította fel dzsihádra az első világháború idején. Lásd: Islam Ansiklopedisi. III. Istambul, 1945. 164—170. l. („*Cihad*" címszó) és The Cambridge History of Islam. I. Cambridge, 1970. 372. és 389. l. (Vö. még *Osztern Salamon Pál:* A „szent háború" [dsihâd] a mohamedán jog szempontjából. Történeti Szemle 5[1916] 185—228. l.) E dizsihádra szóló felhívásnak nem lett semmi eredménye, de nem is lehetett, mert a siker legelemibb feltételét, a kalifa funkciójának gyakorlását a szultánok évszázadokon át elmulasztották. Okleveles emlékek szerint először csak 1727-ben, a Perzsiával kötött békeszerződésben, majd 1774-ben a kücsükkajnardzsi békekötéskor nevezték a szultánok magukat kalifának. — Nagy Szulejmán korában a kalifa egyházi funkcióját az isztambuli sejhüliszlám láthatta el; az 1554-ben ott járt O. G. Busbeck, amidőn meg akarta magyarázni a mufti kilétét, ezt írta róla: „a törököknél a legfőbb pap, olyan, mint nálunk a római pápa". *Steinen, Wolfgang:* Vier Briefe aus der Türkei von Ogier Ghiselin von Busbeck. Erlangen, 1926. 38. l.

Szulejmán hadjáratait is minden távolabbi célkitűzés és alaposabb megfontolás nélkül irányította. Hadvezetési képességeinek azok a fogyatékosságai azonban, melyek a Magyarország ellen intézett első (de ugyanúgy az utolsó) támadása során megmutatkoztak, idővel teljesen feledésbe merültek. Napjainkban már úgy írnak az 1521. évi török hadjáratról, hogy a szultán azt aprólékos gonddal tervezte meg,[4] noha amikor elindult, még azt sem tudta, hogy melyik várat fogja megostromolni.[5] Hasonlóan feledésbe merült a hadjárat igazi célja is, bár Szulejmán a Belgrád elfoglalásakor kiadott győzelmi levelében maga mondta meg, hogy a követével méltatlanul bánó magyar királyt akarta megalázni, majd így folytatta: „Remélem, hogy az idő folyamán a kedvező alkalmat kilesve, végrehajtható lesz bosszúm."[6] A török követ bezáratásával okozott sérelem, valójában jó háborús ürügyül szolgált egy olyan agresszív gócnak, ahol már hagyományos szokássá vált, hogy a trónra lépő szultán hadjárattal kezdje meg uralkodását.

Mindezek helyett azonban ma már olyan magyarázatok kerültek előtérbe, melyek szerint Szulejmán, apja keleti hódításaival megelégedve, már az első hadjáratával céltudatosan arra törekedett, hogy az európai politikában szerepet játsszék.[7] Szulejmán azonban másodszor is inkább a közben történt események hatására indított hadjáratot Magyarország ellen; a janicsárok 1525 márciusában fellázadtak amiatt, hogy Rodosz elfoglalása óta már a harmadik esztendő telik el hadjárat nélkül. A páviai csatában vereséget szenvedő francia király segélykérése már csak megerősítette a szultánt abban az elhatározásában, hogy seregeinek zsákmányéhségét valamerre kielégítse.[8]

Állandóan visszatérő motívuma volt ez a szultáni hadjáratok megindításának, aminek következtében az egyik háború szülte a másikat; a sereg nemcsak az ingóságokból követelt zsákmányt, hanem állandó harckészsége jutalmául a meghódított területek ingatlanaiból is részt kívánt magának. Ez a sajátságos hadszervezet volt alapjában véve a rugója a török terjeszkedésnek, az újabb és újabb földterületek megszerzésére irányuló törekvéseknek.

A támadáskor felvonuló török haderő gerince I. Szulejmán korában még mindig a tímár-birtokosok csapata volt, talán mert kezdetben is ők

[4] The New Cambridge Modern History. II. Cambridge, 1958. 510. l.

[5] Az első hadjárata alkalmával nem tudta eldönteni, hogy Szabácsot vagy Belgrádot kell-e megostromolni, az utolsó hadjárata során pedig azon tétovázott, hogy Szigetvárt vagy Egert vegye ostrom alá. Lásd: *Káldy-Nagy Gyula:* Suleimans Angriff auf Europa. Acta Orientalia Hungarica 28(1974) 163—212. l.

[6] *Thúry József:* Török történetírók. I. Bp., 1893. 376. l.

[7] Lásd: *Merriman, Roger Bigelow:* Suleiman the Magnificent, 1520—1566. Cambridge, 1944. 51. l.; *Schieder, Theodor:* Handbuch der europäischen Geschichte. III. Stuttgart, 1971. 1179. l.

[8] A mohácsi csatára és előzményeire lásd: *Gyalókay Jenő:* A mohácsi csata. Mohács Emlékkönyv. Szerk.: *Lukinich Imre.* Bp., 1926 193—276. l.; *Szakály Ferenc:* A mohácsi csata. Bp., 1975.; *Székely György:* La Hongrie et la domination ottoman (XVe—XVIIe siècles). Studia Turco-Hungarica II. Bp., 1975.

alkották az első szultáni seregek magvát. A török tímár-rendszer eredete már régóta vitatott kérdés: egyesek az arab, illetve szeldzsuk ikta-rendszerrel, mások a bizánci pronoia-rendszerrel hozták összefüggésbe.[9] Legutóbb Speros Vryonis gyűjtötte össze érveit és bizonyítékait amellett, hogy a tartalmi egyezések és azonosságok a bizánci eredet mellett tanúskodnak.[10] A tímár és a pronoia tartalmilag valóban ugyanazt jelentette — hadviselési kötelezettség vállalásáért meghatározott időre adott, bármikor visszavonható, nem örökölhető és el nem idegeníthető földbirtokot[11] —, de nem egészen azonos időben.

A bizánci birodalomban ugyanis a pronoia formában történő, hadviselési kötelezettséggel egybekötött birtokadományozást csak a malazgirti csata (1071) után I. Alexiosz (1081—1118) vezette be,[12] VIII. Mihály (1259—1282) viszont már örökölhető birtokként kezdte azokat osztogatni.[13] A pronoia-rendszer bevezetésének az időpontja feltűnően egybeesik azzal az időszakkal, amikor a bizánci birodalomnak a szeldzsukoktól elszenvedett vereség után újjá kellett szervezni katonai erejét. Ezt figyelembe véve pedig inkább azt lehet feltételeznünk, hogy a pronoia-rendszer nem volt más, mint az arab ikta-rendszernek a szeldzsukoktól történő átvétele; innen adódhat a feltűnő azonosság a török tímár és a bizánci pronoia között.

A kialakuló oszmán államban a tímár-rendszer bevezetése nem egyszerre történt meg. A szultánok eleinte örök birtokként (mülkbirtokként) nemcsak nagyobb földterületet, hanem még várat is adományoztak híveiknek. Így például Oszmán, a Kandirát, Aydoszt és Szamandirát elfoglaló Akcsa Kodzsának jutalmul, örök tulajdonként odaajándékozta Szamandira várát.[14]

A török államalapítás első évszázadában több falut kapott örök birtokként Konur Alp, Turgud Alp, Timurtas pasa és fia, Alaüddin pasa, a görög Kösze Mihal és fia, Nizamüddin Ahmed pasa, Lala Sahin pasa, Hadzsi pasa, a görög Evrenosz bég és fia, Csandarli Kara Halil pasa és fia stb.[15] Birtokuk fekvése és annak kiterjedése ma már nem nagyon

[9] Lánd: *Deny, Jean: „Timar"*. Enzyklopädie des Islams. IV. 830. l.; ennek cáfolatáról és az egész kérdésről hosszabb tanulmányt írt *Köprülü, Mehmed Fuad:* Bizans müesseselerini osmanli müesseselerine tesiri. Türk Hukuk ve Iktisat Tarihi Mecmuasi 1(1931) 165—313. l.; *Uő.:* Le féodalisme turc-musulman au Moyen-Age. Belleten 5(1941) 335—350. l.

[10] *Vryonis, Speros:* The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century, Berkeley—Los Angeles—London, 1971, 468—471. l.

[11] The Cambridge Medieval History. IV. The Byzantine Empire. II. Government, Church and Civilisation. Cambridge, 1967. 41—42. l.; A szerző, *W. Ensslin* tanulmányában elsősorban. *Ostrogorsky, George:* Pour l'histoire de la féodalité byzantine c. munkájára (Bruxelles, 1954.) támaszkodott.

[12] The Cambridge Medieval History. IV. The Byzantine Empire. I. Byzantium and its Neighbours. Cambridge, 1966. 218—219. l.

[13] Uo. IV/I. 341—342. l.

[14] *Uzunçarşili, I. H.:* Osmanli tarihi i. m. I/2. Ankara, 1961. 550. l.

[15] Az örök birtok, a „mülk" birtoklásának azonban volt egy megkötöttsége: a

ismert, bár az egyházi birtokok alapítványlevelei és a velük kapcsolatos feljegyzések még adhatnak erre útbaigazítást. A dzsámik és iskolák fenntartására rendelt egyházi alapítványokat (a vakuf-birtokokat), mint ismeretes, éppen az örök birtokokból létesítették. Így közvetve szerezhetünk tájékozódást például Csandarli Kara Halil pasa örök birtokáról, amikor arról olvashatunk, hogy 1385-ben Szerezben (Szerre) a dzsámi fenntartására 19 faluból olyan egyházi alapítványt hozott létre, melynek évi jövedelme a XVI. században 197 676 akcsét tett ki.[16]

Az első tímár-birtok adományozására nincs konkrét adatunk. A XV. században élt Ásikpasazáde krónikájában ugyan már Oszmán uralkodása első korszakának, az 1301. év eseményeinek elbeszélése során a meghódított területek tímár-birtokként való felosztásáról tudósít,[17] de vele kapcsolatban feltehető, hogy szövege a saját korának fogalmait tükrözi. Egyes közlései azonban mégis figyelemre méltók, így például annak leírása, hogy 1378-ban, amikor I. Murád a Hamid-ház fejedelmétől néhány várost megvásárolt, az ottani várakba a maga szolgáit helyezte és környékét a saját adománylevelével adta oda tímárbirtoknak.[18] Továbbá I. Bajazid amikor 1390-ben az Ajdin-fejedelemségtől Alasehirt, majd amikor a Mentesei-fejedelemséget elfoglalta, a tímár-birtokokat a saját nevében ado-

birtokost és utódait minden új szultánnak meg kellett erősíteni birtokában. Ezt hivatalos bejegyzések is bizonyítják. Így például Szaruhán fejedelme, Iszhak 1370-ben egy Ahmed nevű szolgájának mülkbirtokot adományozott, akit birtokában a fejedelem utódja, Hizir 1389-ben megerősített. Szaruhán 1410-ben az oszmánok uralma alá került, de Ahmed örökösét II. Murád 1427-ben szintén megerősítette birtokában. Majd későbbi szultánok II. Bajazid, I. Szelim és legutóbb I. Szulejmán, trónra lépésekor, 1521-ben ugyancsak birtoklevelet adott Ahmed fiainak. (Az irat szövegét arab betűkkel közölte *Gökbilgin Tayyib M.:* XV—XVI. asirlarda Edirne ve Paşa livasi. Vakiflar—mülkler—mukataalar. Istanbul, 1952. 529. l.) Az idézett bejegyzés egyúttal tanulságosan mutat rá arra is, hogy az oszmánok az uralmuk alá hajtott anatóliai török népek földbirtoklási rendszerét meghagyták, illetve átvették. — A fentebb felsorolt nagyobb mülkbirtokosok közül csak Evrenosz bég adománylevelének másolatai maradtak ránk, erre vonatkozóan lásd: *Beldiceanu—Steinherr, Iréne:* Recherches sur les actes des règnes des sultans Osman, Orkhan et Murad I. Monachii 1967. 228—236. l.; Ezt az iratot már többen kiadták, ezek bibliográfiáját a szerző ismerteti, de talán a leglényegesebb, amely hivatalos bejegyzésként maradt fenn, elkerülte figyelmét, ezt lásd: *Ferid, Osman:* Evrenos beg hanedanina aid temlikname-i hümayun. Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuasi 6(1334/1916) 432—438. l.

[16] *Uzunçarşili, Ismail Hakkı:* Çandarli (Cenderli) Kara Halil Hayreddin paşa. Belleten 23(1959) 476. l.; Csandarli Kara Halil nemcsak Szerezben, hanem másutt is létesített egyházi alapítványokat (lásd: i. m. 474—476. l.), így egykori örök birtoka lényegesen nagyobb lehetett 19 falunál. Utódai egyébként még további 17 faluból hoztak létre dzsámik és iskolák fenntartására egyházi alapítványt Szerezben (lásd: i. m. 476 l.).

[17] *Aşik Paşa-Zade:* Tevarih-i Ali-i Osman. Istanbul, 1332/1914. 20—21. l.: Lásd: német nyelvű fordítását: *Kreutel, Richard:* Vom Hirtenzelt zur hohen Pforte. Graz —Wien—Köln, 1959. 41—43. l.

[18] *Aşik Paşa-Zade* i. m. 60. l.

mányozta, illetőleg a tímár-birtokosokat megerősítette tímár-birtokukban.[19] Ezek a megjegyzések arra engednek következtetni, hogy az ikta-, illetve tímár-rendszer ezekben a kis fejedelemségekben (valószínű szintén szeldzsuk mintára) már korábban is meglehetett.

Okleveles forrásokból, Feridun bég okmánytárából a tímár-birtokadományozást említő legkorábbi irat (Szulejmán jelentése apjának, Orhán szultánnak), mely hitelesnek tekinthető, 1358-ból maradt fenn.[20] A legkorábbi tímár-defter pedig, amit ismerünk, 1431-ben készült Albánia területéről.[21] Bejegyzéseiből, utalásaiból azonban megállapítható, hogy a tímár-birtokokat itt először nem 1431-ben, hanem 1415-ben írták össze.[22] Az egész defter szerkezete és nyelvezete pedig arra enged következtetni, hogy összeállítása egy eléggé kiforrott, több évtizedes gyakorlattal bíró adminisztrációs munka eredménye. Sajátságos, hogy ebből a tímár-birtokok jövedelméről és a birtokosok kötelezettségéről több információ nyerhető, mint az egy évszázaddal később készült defterekből.

Az I. Szulejmán korabeli magyarországi tímár-defterek — mint ismeretes — tartalmazzák a tímár-birtokos nevét, esetleg beosztásának közelebbi megjelölését, a tímár-birtok jövedelmének teljes összegét, majd részletezve a birtoktesthez tartozó egyes települések hozamát. Ezzel szemben az 1431. évi defterben mindenekelőtt több bejegyzés olvasható a tímár-birtokos személyére vonatkozóan (pl. honnan jött), továbbá közölték, hogy hány fővel és hány sátorral kell majd hadba vonulni, sőt nagyobb birtokos esetében még konyha szállítását is előírták. Az egyes települések földesurai jövedelmének feltüntetése mellett még azt is részletezték, hogy azokban mennyi család, illetve mennyi özvegy és nőtlen élt. Adatai ezenkívül még egyéb irányú tájékoztatást is nyújtanak: például azt, hogy a szandzsák 335 tímár-birtokosa közül százat Anatóliából telepítettek át Albániába,[23] vagy hogy a 335 főből 56 nem mohamedán volt, akik között akadt három püspök is, ezek mindegyike — természetesen katonai szolgálat vállalása nélkül — 1652, illetve 1628 és 1585 akcse jövedelmű tímár-birtokot kapott.[24] Rajtuk kívül néhány mohamedán egyházi személy

[19] I. m. 65. és 67. l.

[20] *I. Beldiceanu—Steinherr* i. m. I. 115—124. l.

[21] *Inalcik, Halil:* Hicri 835 tarihli suret-i defter-i sancak-i Arvanid. Ankara, 1954.

[22] I. m. XV. l.

[23] Anatóliai törököknek a XIV—XV. században a Balkánra történt telepítésére vonatkozóan lásd: *Barkan, Ömer Lufti*: Osmanli Imparatorluğunda bir iskan ve kolonizasyon metodu olarak sürgünler. Iktisat Fakültesi Mecmuasi 11(1949—1950) 525—570. l., 12(1950—1951) 67—131. l., 13(1951—1952) 56—78. l. és 15(1953—1954) 209—237. l.; *Uő.:* Osmanli Imparatorluğunda bir iskan ve kolonizasyon metodu olarak vakiflar ve temlikler. I. Istila devirlerinin kolonizator Türk dervişleri ve zaviyeler. Vakiflar Dergisi 2(1942) 279—386. l.; *Aktepe, M. Münir:* XIV ve XV asirlarda Rumeli'nin türkler tarifindan iskanina dair. Türkiyat Mecmuasi 4(1953) 299—312. l.

[24] Lásd az 1431. évi defter bejegyzései között: *H. Inalcik* i. m. 43., 99. és 110. l.

és egy-két kádi szintén hadba vonulási kötelezettség nélkül élvezte tímár-birtoka jövedelmét.[25]

A XV. század első felére a tímár-rendszer szervezete főbb vonásaiban tehát már kialakult, de egyes részleteiben még továbbfejlesztésre szorult. Az idézett 1431. évi defterben például a *ziámet* szó elő sem fordult, mert helyette még a *hász* kifejezést alkalmazták. Az anatóliai szeldzsukoknál is csak az *ikta-* és a *hász*-birtok fogalma volt meg, bár a *zaim* szót is használták „parancsnok" értelemben.[26] Ezt a szót átvéve, Orhán szultán fiának Szulejmánnak 1348-ban a *zaim ül-dzsüjus-i vel-aszakir,* azaz a „katonák és seregek parancsnoka" címet adományozta.[27] Később ez a cím vesztett értékéből, s nem főparancsnokot, hanem főtisztet, tisztet jelentett. A *zaim* szó használatából alakult ki a *hassza-i zaim,* a „zaim hász-birtoka" kifejezés, majd helyette a XV. század második felében már egyre gyakrabban fordult elő a „ziámet"-birtok elnevezés.[28]

A tímár-rendszer további fejlődése az ilyen részletkérdésektől eltekintve sem volt egészen egyenletes, mert közben mellette az örök birtokok *(mülk)* száma nagyon megnövekedett. A XV. század elején az örök birtok és a tímár-birtok sajátosságait egyesítő újabb birtoklási forma, az úgynevezett malikane-divani-rendszer is kezdett elterjedni Belső-Anatóliában, Amászja, Csorum, Tokat és Szivasz városok vidékén, melyet már a trónért folyó testvérháború idején, a később uralomra kerülő I. Mehmed (1413—1421) tartott a kezében. E birtoklási formának az előbbi kettőtől eltérő legfontosabb jellegzetessége az volt, hogy a rájának két tizedet kellet fizetni: az egyiket, a malikane-tizedet az örök birtok *(mülk)* tulajdonosa, a másikat, a divani-tizedet a szultán, illetve az általa kijelölt tímár-birtokos kapta. A malikane-tized élvezője katonai szolgálattal csak akkor tartozott, ha az adományozás során ezt neki kifejezetten előírták. E kötelezettségének eleget tehetett úgy is, hogy maga helyett egy harcost küldött, amikor hadba szólították. Ha ezt mégis elmulasztotta volna, birtokát nem kobozták el, hanem csak annak egy évi jövedelmét foglalták le. Tulajdonával ugyanis szabadon rendelkezhetett: azt örökül hagyhatta, elidegeníthette, vagy akár egyházi alapítványt létesíthetett belőle, de a szultán, illetőleg a tímár-birtokos ilyen esetekben sem vesztette el ott a divani-tized szedésének jogát.[29]

[25] A kádik más területen és még később, a XVI. században is kaphattak esetenként fizetés helyett tímárbirtokot, lásd: *T. M. Gökbilgin* i. m. 79. l.

[26] *Uzunçarşili, Ismail Hakkī:* Osmanli devleti teskilâtina medhal. Ankara, 1970.[3] 113. l.

[27] Isztambul, Topkapi Sarayi Müzesi Arşivi, No. E. 10 789. Ezt az iratot kiadták fényképmásolatban és latin betűs átírásban a levéltári mutatóban: Topkapi Sarayi Müzesi Arşivi kilavuzu. Istanbul, 1938. a 96. l. után következő mellékleten. Vö. még *I. Beldiceanu—Steinherr* i. m. 106. l.

[28] *T. M. Gökbilgin* i. m. 83. l.

[29] A malikane—divani-rendszerről részletesen írt *Barkan, Ömer Lutfi:* Türk—Islam toprak hukuku tatbikatinin Osmanli imparatorluğunda aldigi şekiller. I. Malikane-divani sistemi. Türk Hukuk ve Iktisat Tarihi Mecmuasi 2(1939) 119—184. l. — Bár ez a birtoklási rendszer Anatólia más részein (pl. Malatja, Dijarba-

Mindezek a különféle birtokadományozások a XV. század derekán még nem voltak központilag nyilvántartva oly módon, hogy például egy megüresedett tímár-birtokot azonnal másnak adhattak volna, ami alkalmat szült a lehetőségeket gyorsan felismerőknek a gazdátlanná vált földesúri jövedelmek illetéktelen beszedésére. II. Mehmed ezért 1461-ben elrendelte, hogy a visszatartott *(mevkuf)* tímár-birtokokat vizsgálják felül. Majd egy másik idevonatkozó rendelkezésében olyan utasítást adott, mely szerint senkinek nem lehet tímár-birtoka szultáni vagy beglerbégi adománylevél *(berat)* nélkül; ne engedjék meg a leplezett birtoklást, hanem a megüresedett tímár-birtokok jövedelmét a kincstár részére foglalják le.[30]

A központi hatalom további erősítése és a pénzhiány leküzdése érdekében II. Mehmed az elődei által ajándékozott örökbirtokokból, illetve a belőlük létesített egyházi alapítványokból nagyon sokat (állítólag több mint húszezer falut és pusztát) visszavett.[31] Korántsem volt szó természetesen arról, hogy az örök birtok adományozása ezután megszűnt volna. Már II. Bajazid sokat visszaadott azokból az örök birtokokból és egyházi alapítványokból, melyeket apja, II. Mehmed a kincstár részére lefoglalt és tímár-birtokként kiosztott.[32]

A tímár-birtokosok szervezetét szabályozó rendelkezések eddig ismert legkorábbi szövegei a II. Bajazid (1481—1512) uralkodása alatt szerkesztett törvénykönyvekben maradtak fenn.[33] Ezekben a tímár-birtokosok

---

kir) is elterjedt, mégsem hagyható figyelmen kívül, hogy a perzsa síizmussal kapcsolatba hozott XVI. századi felkelések főfészke (lásd erre *Sohrweide, Hanna:* Der Sieg der Safaviden in Persien und seine Rückwirkungen auf die Schiiten Anatoliens im 16. Jahrhundert. Der Islam XLI. 95—223. l.) éppen Amászja, Csorum, Tokat és Szivasz városok vidéke, tehát a malikane—divani-rendszer területe volt, vagyis az a rész, ahol a lakosoknak kétszeres tizedet kellett fizetni. Erre az összefüggésre azonban az idézett két tanulmányban nem található utalás.

[30] Lásd a II. Mehmed és II. Bajazid korabeli rendeletgyűjtemény 18. és 19. számú iratát (keltezés csak az utóbbiban található), kiadta *Inalcik, Halil:* Kānūnnāme-i sultāni ber mūceb-i 'örf-i osmānī. II. Mehmed ve II. Bayezid devirlerine ait yasaknāme ve kānūnnāmeler. Ankara, 1956., 25—26. l.

[31] Ezt a nyilvánvalóan túlzó számadatot a XV. század végén a II. Mehmed történetét megíró Turszun bég, az egykori defterdár közölte; Tarih-i Ebul-Feth. Isztambul. 1330/1912. 22. l.; Rajta kívül II. Mehmed birtokelkobzásairól — számadatok nélkül — még több egykorú krónikás is megemlékezett, ezeket idézte *Heyd, Uriel:* Studies in Old Ottoman Criminal Law. Oxford, 1973. 12. l. — A birtokelkobzások egyik érdekes eseteként említhető az, amelyik 1472-ben Szerez környékén történt: a szultán egy bizonyos Glamovik örök birtokát (mülk) elvette és hászbirtoknak nyilvánította, majd később kérésére tízezer akcse jövedelmű birtokot visszaadott belőle neki, de tímár-birtokként. Ezt az iratot kiadta *Inalcik, Halil:* Fatih devri üzerinde tetkikler ve vesikalar. Ankara, 1954., 224—225. l., munkájában azonban ezen túlmenően nem foglalkozik II. Mehmed birtokelkobzásainak kérdésével.

[32] Számos, ide vonatkozó birtokleírás található erre az egyházi alapítványokra (vakuf) vonatkozó egykorú feljegyzésekben, lásd: *T. M. Gökbilgin* i. m. 183., 188—189., 201., 225., 231., 234., 241., 243., 247., 297., 320., 328—329., 331—332. és 341. l.

[33] Két törvénykönyvet kell itt megemlítenünk. Az egyiket *Arif, Mehmed:* „Kanunname-i al-i Osman. Sultan Süleyman Han Kanuni emriyle cemi vet telfik olunan kanunname..." címen (Isztambul, 1329/1911. TOEM Ilavesi) Szulejmán

hadba vonulási kötelezettségeit jövedelem-kategóriák szerint tételesen ismertették: 1000 akcse jövedelem után a tímár-birtokos maga, 2000 akcse után egy fiatal szolgával, 3000 akcse után egy vértessel és egy fiatal szolgával, 6000 akcse után két vértessel és egy sátorral volt köteles menni és minden további 3000 akcse jövedelem után egy-egy vértessel kellett gyarapítani csapatát. A szandzsákbégnek pedig minden 5000 akcse jövedelem után egy vértest és minden 50 000 akcse jövedelem után egy konyhát, egy nyergesműhelyt, továbbá mindezekhez elegendő sátrat kellett magával vinni.[34] Hadba szólítás esetén akik a felsoroltak alapján kötelességmulasztást követtek el és azt elfogadható módon igazolni nem tudták, azok tímár-birtokukat elvesztették.[35] A harcok során viszont aki kitüntette magát, jövedelemtöbbletet, emelést *(terakki)* kapott, illetve, ha addig kapukulu, vagyis zsoldos katona volt, kivételesen tímár-birtokosok sorába léphetett.

A tímár-birtok adományozásának a joga a korábbi időszakban — az 1431. évi tímár-defter tanúsága szerint — egyes esetekben a szandzsákbéget is megillette.[36] Az idézett törvénykönyvekben azonban csak a beglerbégek illetékességéről szóltak, sőt már azok hatáskörét is kategóriákba sorolták: a birodalom európai felében, a ruméliai beglerbégségben 6000, a kisázsiai részeken, az Anadolu beglerbégségben pedig 5000 akcse jövedelemig (tehát legfeljebb 5999, illetve 4999 akcse hozamút) adhattak szultáni jóváhagyás nélkül, a saját maguk által kiállított adománylevéllel *(berát)* az arra érdemeseknek.[37] Már a 6000, illetőleg 5000 akcse

---

törvénykönyvének tulajdonítva adta ki. A másikat *Beldiceanu, Nicoarä* „Code de lois coutumières de Mehmed II." címmel fakszimilében tette közzé (Wiesbaden, 1967). Mindkettőről kimutatta azonban *U. Heyd* (i. m. 18—20. l.); hogy azokat II. Bajazid korában 1500 körül szerkesztették.

[34] Az idézett törvénykönyvekben következetesen „dzsebelü"-t, azaz vértest említenek (a „dzsebe" szó jelentése vért), de a mai török szakirodalomban ezt a szót egyszerűen fegyveres lovasnak értelmezik.

[35] II. Mehmed uralkodása alatt a tímárbirtokosok között nemcsak háború, hanem béke idején is fegyelmet tartottak: 1472-ben például a rájákon zsarnokoskodó Szolak jajabasi tímárbirtokát a kádiaszker elvetette és azt másnak adták. Lásd: *T. M. Gökbilgin* i. m. 79. l.

[36] *H. Inalcik:* Hicri 835 tarihli i. m. 39. és 116. l.

[37] A ruméliai beglerbégség határa ekkoriban (1521 előtt) a Balkánon a kis Raguzai Köztársaság kikerülésével Mosztart, Boszna Szerajt, Izvornikot, Szendrőt, innen a Duna vonalától délre eső területet végig, majd a deltán túl Kiliát és Akkermant is magába zárta, de hozzátartozott még a kefei (Kaffa), valamint a midilli (Mitilini) szandzsák. Az anadolui beglerbégség nem foglalta magába Anatólia egész területét, csak annak a nyugati felét; határának keleti szegélyét észak—déli irányban a hozzá tartozó kasztamuni, kangiri (Csangiri), ankarai, ettől délnyugatra a karahiszári (Áfjon), a hamidi és a Bejsehiri-tó megkerülésével az alaiji (Alanja) szandzsákok alkották. Az idézett törvénykönyvek a fentieken kívül a másik kettőt, a rumi és a karamáni beglerbégséget nem említették, noha akkor már léteztek, sőt a tímárbirtok adományozása tekintetében külön kategóriát állítottak fel részükre. A Rum szó egykoriban a bizánci birodalmat jelentette a határán kívül élő mohamedánok nyelvében. Ebből kifolyólag a területén, Amászja és Szivas térségében letelepült első törökök, a danismend-türkmének XI. században kialakult emírséget szintén a Rum jelzőivel illették *Wittel, Paul:* Le Sultan de Rūm. Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire orientales et slaves.

jövedelmű tímár-birtokok adományozására is csupán feljegyzést *(tezkere)*, helyesebben ajánlást írhattak, amit a központi kormányszerveknél hozott döntés után váltottak be szultáni adománylevélre *(berát)*. A beglerbégi és a szultáni birtokadományozás megkülönböztetése végett, az előbbieket egyszerűen „tezkeresziz tímár"-nak, azaz feljegyzés nélkül juttatott tímár-birtoknak, az utóbbiakat pedig „tezkereli tímár"-nak, vagyis feljegyzéssel adott tímár-birtoknak nevezték el.[38]

A beglerbégeken kívül még a janicsár agának is meg volt a joga, hogy

---

VI. Bruxelles, 1938. 367. l.) Ugyanígy kapta nevét a rum szeldzsuk birodalom, s talán éppen velük szemben nevezték az egykori danismend területét még a XV. század végén is „Rumijje-i Szugrá"-nak, azaz Kis-Rumnak vagy „Ejálet-i Rum"-nak, rumi ejáletnek *(Danişmend, Ismail Hamii:* Izahli osmanli tarihi kronojisi. I. Istambul, 1971. 356. l.). A rumi beglerbégség az 1521 előtti években a szivaszi, az amászjai, a karahiszári (Sebinkarahiszár), a dzsániki és a csórumi szandzsákokból állt, de egy idő múlva hozzácsatolták még a trabzoni, a bajburdi, a kemahi, a gergeri—kahtai—beheszni, a malatjai, a divrigi, a kirsehiri—bozaki, az elbisztáni és a marasi szandzsákokat. Ezt az utóbbi kettőt azonban 1523 májusában a rumi beglerbégségtől elvették, s a karamáni beglerbégséghez csatolták, melynek ekkor a kónjai, a kajszeri, az icsili, a nigdei, a bejsehiri, az akszeráji, az aksehiri, az elbisztáni és a marasi szandzsákok voltak a részei (lásd: Isztambul, Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi, No 1969.); az oszmán birodalom gyakran változó közigazgatási beosztásának egy XVI. század eleji keltezetlen leírását közölte *Barkan, Ömer Lutfi:* H. 933—934. (M. 1527—1528) mali yilina ait bir bütçe örnegi. Iktisat Fakültesi Mecmuasi XV. 303—307. l.) Korszakunkra vonatkozóan szintén az idézett kéziratból. (No. 1969.) ismerhető meg az, hogy a karamáni beglerbég szultáni jóváhagyás nélkül legfeljebb 2999 akcse jövedelmű tímár-birtokot adományozhatott, de még ez alól is kivételt képezett az egykori Zülkadir fejedelemség területe, az elbisztáni és a marasi szandzsák (erre vonatkozóan lásd alább még a 43. jegyzetet). A rumi beglerbég hatásköre tímárügyekben szintén nem volt nagyobb, amire a trabzoni szandzsákban 1518-ban történt 2999 akcse jövedelmű tímár-birtok adományozása enged következtetni. E tímár-birtokra vonatkozó forráskőzlést lásd *Gökbilgin, Tayyib M.*: XVI. yüzyil başlarinda Trabzon livasi ve Doğu Karadeniz bölgesi. (Belleten 26[1962] 318. l.) Az említett törvénykönyv viszont valóban nem tartalmazhatott rendelkezéseket az I. Szelim hódításai nyomán felállított dijarbakiri, -leppói és damaszkuszi beglerbégek birtokadományozásai hatáskörére (az ugyancsak I. Szelim által meghódított Egyiptom területén a tímárrendszert egyáltalán nem vezették be). Az előbb idézett török kéziratból azonban erre szintén kapható felvilágosítás: a dijarbakiri, az aleppói és a damaszkuszi beglerbég, „ugyanúgy, mint a rumélíai beglerbég, 6000 akcsénál egy akcséval kevesebb jövedelmű tímár-birtokot adhat". Figyelembe kell venni azonban ehhez még azt az ide vonatkozó megjegyzést, hogy „az aleppói akcséból három felel meg két oszmán akcsénak"; az aleppói beglerbég jogköre, a többi beglerbégekéhez viszonyítva, gyakorlatilag tehát 4000 akcse jövedelmű tímár-birtokra szólt. Kiegészítésként mindezekhez még megemlíthető, hogy a budai és a temesvári beglerbégek hatásköre 5999 akcse jövedelmű tímár-birtokok juttatására terjedt ki.

[38] A tezkere szó az idézett 1431. évi tímár-defterben még nem fordul elő, helyette az „irat, levél" jelentésű *biti* vagy a *berat* szót használták: a tímár-birtokos „kezében a pasa irata" vagy adománylevele van. Ekkor talán még a pasa hatáskörét korlátozó 6000 akcsés kategória sem lehetett meg, mert a tímár-defter szerint 5999 (vagy 4999) akcse jövedelmű tímár-birtokot nem adományoztak. A tezkere szónak a tímár-ügyekkel kapcsolatos első használatára — a rendelkezésünkre álló forrásokban — II. Mehmed korából, 1455-ből találtunk adatot: „kezében tezkere van" (lásd: *H. Inalcik:* Fatih devri üzerinde i. m. 158. l.)

birtokadományozásra feljegyzést (tezkerét) terjesszen elő a szultánnak. Erre ugyan sem a II. Bajazid korabeli törvényekben, sem a későbbi, az I. Szulejmán által kiadott és ránk maradt rendelkezésekben jogszabály nem található, de ezt a hatáskörét a szultáni tanács jegyzőkönyveinek, az úgynevezett „fontos ügyek defterei"-nek *(mühimme defterleri)* az alábbihoz hasonló bejegyzései tanúsítják: „... mivel a janicsár aga tezkerét küldött, a törvény szerint a tímár-birtok elrendeltetett".[39] A janicsár aga saját illetékességén belül, szultáni jóváhagyás nélkül történt birtokadományozására azonban a rendelkezésünkre álló forrásokban nem leltünk adatot.

A nagy kiterjedésűvé vált oszmán birodalom területén I. Szulejmánnak már egy egész sor intézkedést kellett foganatosítani annak érdekében, hogy a tímár-birtokosok elsősorban a központi hatalom támaszai, ne pedig a tartományi kormányzók, a beglerbégek egyéni érvényesülésének eszközei legyenek. Az egyik alapvető, az utódai által is gyakran emlegetett rendeletét, melyben a beglerbégek birtokadományozási jogait leszűkítette, 1531. március 11-én bocsátotta ki.[40] Ebben mindenekelőtt bekérte

[39] Az 1559 decemberében kelt rendelkezést lásd: Isztambul, Başbakanlik Arşivi, Mühimme defterleri, No. IV. 7b.

[40] E rendelet szövegének egyik másolatát nemrégiben Párizsban a Bibliothèque Nationale-ban találtuk meg (jelzete: Ancien Fonds Turc 41.). Ez a kézirat Szulejmánnak a tímár-ügyekkel kapcsolatos más rendeleteit is tartalmazza. E rendeletek szövegét megtaláltuk még egy másik kéziratban Isztambulban (lásd: Atif Efendi Kütüphanesi, No. 1734.). E rendeletek közül az egykorúak szemében is az 1531. évi lehetett a legfontosabb, amire abból következtethetünk, hogy annak kiadási évét, hónapját és napját az egyik XVI. századi kézirat (amelyet annak idején egy tisztviselő kézikönyvként használhatott) első lapjaira külön feljegyezték (lásd: Veliyüddin Efendi Kütüphanesi, No. 1970.). Nem egészen egykorú volt már a szakirodalomban ismertté vált pénzügyi tisztviselő, Ayni Ali, aki az 1606—1609. években a tímárbirtokosokról és a zsoldosokról készített kimutatásába szintén bemásolta Szulejmán 1531. évi — és még néhány, későbbi — rendeletét. (Ayni Ali e leírását „Kavanin-i al-i Osman der hulasa-i mezamin-i defter-i divan" címen 1280/1864-ben Isztambulban kiadták. Ennek kivonatos fordítását közölte *M. Belin* „Du régime des fiefs militaires dans l'islamisne et principalement en Turquie" című tanulmányában. Journal Asiat. Sér. VI. Tom. IV. [1870] 187—301. l.; Hamarosan megjelent azonban német nyelvű fordítása, lásd: *von Tischendorf, Paul Andreas:* Das Lehenwesen in den moslemischen Staaten, insbesondere im osmanischen Reiche. Leipzig, 1872.); Újabban latin betűs török kiadásban közzétette *Tuncer, Hadiye:* Kanuname-i al-i Osman. Osmanli devleti arazi kanunlari. Ankara, 1962.; *von Hammer, Joseph:* mindenkit megelőzve, Szulejmán 1531. évi és a Lutfi pasának 1536-ban megküldött egyik rendeletét német nyelvű fordításban közölte (Des osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung. Wien, 1815. I. 349—365. l.). Ugyanezeket és a még hozzájuk kapcsolódó négy másik rendeletet kivonatosan (a forrás pontos megjelölése nélkül, de valószínűleg a fent említett párizsi kézirat alapján) kiadta *Gökbilgin, Tayyib M.:* Kanuni Sultan Süleyman'in timar ve zeamet tevcihi ile ilgili fermanlari. Tarih Dergisi 17(1968) 35—48. l.; Ezt a kiadást használta, és számos esetben idézte *Klaus Röhrborn* (Untersuchungen zur osmanischen Verwaltungsgeschichte. Berlin—New York, 1973.) az egykorú másolatok felkutatása nélkül, így a különböző szerzők által közreadott szövegek közötti összefüggést, illetőleg azok azonosságát ő sem vehette észre.

a beglerbégeknél levő deftereket, hogy azok elkészített másolati példányait ezentúl a kincstárban őrizzék. Majd szigorúan mindenkit arra utasított, hogy rendelete után a tímár-birtokosok közül senkit ne nevezzenek többé *„edzsnebi"*-nek, azaz idegennek, csak azért, mert korábban rája volt.[41] Ezek után tért rá rendelkezésének sarkalatos pontjára, melyben visszavonta a beglerbégeknek azt a korábbi jogát, hogy a szpáhik pályakezdő fiainak tímár-birtokra szóló első adománylevelét *(iptida berati)* a saját hatáskörükben kiadhatták. Ezentúl erre vonatkozó javaslataikat, az apa (melyik szandzsákban és mekkora tímárt birtokolt) és a fiú jellemzését egy feljegyzésben *(tezkere)* leírva fel kellett terjeszteni a szultáni udvarba, hogy a jogerős adománylevelet *(berát)* ott kiállítsák. Egyidejűleg úgy intézkedett, hogy a még életben levő szpáhik olyan kiskorú fiainak, akiknek maguk helyett vértest kellene hadba küldeni, tímár-birtok nem adható. Viszont részletesen, jövedelem-kategóriák szerint közölte, hogy a hász-, ziámet- és tímár-birtokosok halála esetén felnőtt és kiskorú gyermekeiket mekkora hozamú birtok illeti meg. Például 500 000—700 000 akcse jövedelmet élvező szandzsákbég halálakor, ha csak egy felnőtt fia maradt volna, neki 25 000 akcse jövedelmű ziámet-birtok, ha három fia maradt volna, a nagynak 10 000, a kicsiknek pedig 9—9000 akcse jövedelmű tímár-birtok adassék, de ha valamelyik olyan kiskorú lenne, hogy helyette csak vértes mehetne hadjáratba, az a fenti összegnek csak a felét kapja. Hátrányosabb helyzetbe kerültek már a százezer akcse jövedelmen aluli ziámet- és tímár-birtokosok fiai, ha apjuk nem harc közben, hanem otthonában halt meg.

Végül a központi ellenőrzés megkönnyítésére elrendelte, hogy a „mostani újévtől" *(nevruz)*,[42] azaz 1531. március 11-től a következő újévig, vagyis az 1532. március 11-ig eltelt idő alatt adományozott tímár-birtokokról, valamint az elhalt tímár-birtokosok számáról és azok fiainak adományozásra előkészítendő tímár-birtokokról részletes összeírást készítsenek. Ezt lepecsételve, egy megbízható emberrel minden évben (sic!) a szultáni udvarnak küldjék el.[43]

[41] Ezt a rendeletét azonban későbbi visszavonta. 1544 februárjában a ruméliai beglerbégnek már a következő utasítást küldte: „A beglerbégek részéről történő berát adással a rája nép és más idegenek [edzsnebik] mindegyike egy-egy ürügygyel a szpáhik pályájára sodródik. Ezenkívül parancsom más ügyekben sem tartatott tiszteletben, s ezért elrendelem, hogy a tímár-ügyekben megküldött törvénykönyv és magas rendelkezéseim szerint cselekedj. Most előfordul, hogy a rája népnek, a várkatonáknak, a müszellem [segéd-]csapattagoknak, a kádik és a medreszékben tanítók fiainak tímár-birtokot adnak, amire soha parancsot nem adtam." Lásd: Isztambul, Atif Efendi Kütüphanesi, No. 1734.

[42] A *nevruz* vagyis az „újév" *T. M. Gökbilgin* szerint (Kanun-i sultan Suleyman'in i. m. 38. l.) 1531. március 11-nek felel meg. Az újév dátumának a rendeletben megadott helyességét más adat is alátámasztja, lásd: *Heyd, Uriel:* Ottoman Documents on Palestine 1552—1615. Oxford, 1960. 73. l.; A *nevruz* egyrészt a pénzügyi elszámolások időpontjaként, másrészt néha a hadjáratra gyülekező seregek határidejeként is használatos volt (lásd: alább Szelim hadba szólító levelét).

[43] Szulejmán e rendelet kibocsátása után rövidesen rendezte az elbisztáni és a marasi szandzsák, az egykori Zulkadir fejedelemség birtokainak ügyeit. Ezt az

A szpáhik fiainak birtokadományozásával kapcsolatos fenti rendelkezéseit Szulejmán 1536 szeptemberében újabb utasításokkal egészítette ki. Eszerint az elhunyt tímár-birtokos fia tíz évig fenntarthatta azt az örökölt jogát, hogy tímár-birtokot kérjen, de apja tímár-birtokos voltát írásbeli bizonyíték hiányában tíz tanúval kellett igazolni. Ezenkívül módosította azt a régi rendeletet, melynek értelmében, ha a szpáhi fia 10 éves kora után maga helyett egy vértest küldött hadjáratra, tímár-birtokát elvették; most a személyes hadba vonulási kötelezettség korhatárát 16 évre emelte fel.[44]

A beglerbégek birtokadományozási hatáskörének korlátozására a következő év tavaszán, 1537 áprilisában ismét egy korábban figyelmen kívül hagyott rendellenességet kellett megszüntetni. Egy idő óta szokássá vált — írta Szulejmán e rendelkezésében —, hogy amikor a beglerbégek tímár-birtokot adnak, a maguk részéről egy utalványt *(tahvil)* iratnak. A tímár-birtokosok pedig ezzel mostanában birtokba is veszik tímárjukat anélkül, hogy arra adománylevelet is kérnének. Emiatt elrendelte, hogy a beglerbégek soha senkinek tímár-birtokra szóló utalványlevelet *(tahvil mektubu)* ne adjanak. Ezenkívül figyelmeztessenek mindenkit, hogy ha a tímár-birtok elnyerésére megírt beglerbégi feljegyzést *(tezkerét)* hat hónapon belül a szultáni udvarban nem íratják át adománylevélre *(berátra)*, az érvényét veszti.[45]

Azt hihetnők, hogy Szulejmán rendelkezéseit szinte a félelemtől reszketve mindenki azonnal végrehajtotta és óvakodott attól, hogy a legcsekélyebb mértékben is azok ellenére tegyen. A közvetlen környezetében ez talán így lehetett, de nem a birodalom távoli részein. 1537 júliusában ugyanis, amikor korábbi rendeletét megismételte, ezeket kellett írnia: már régebben parancsot adtam arra, hogy a szpáhik fiai részére az adománylevelek szultáni udvaromban állíttatnak ki, de ennek ellenére azokat a beglerbégek saját maguk íratják meg, noha „az a régi parancsom most is érvényben van". Ezután mindenki őrizkedjen attól, hogy a saját ado-

---

egész területet ugyanis 1522-ben, a fejedelmi sarj, Sehszüvaroglu Ali bég kivégeztetése után a szultáni ház-birtokokhoz csatolta. Néhány év múlva, az itt kitört területen fenntartotta magának ekkor azt a jogot, hogy valamennyi tímár-birtok adják vissza azoknak, akiknek Sehszüvaroglu Ali bég egykor adományozta. Ezen a területen fenntartotta magának ekkor azt a jogot, hogy valamennyi tímárbirtok adománylevelét csak a szultáni kancelláriában állíthatják ki. 1531. március 27-én azonban engedélyt adott a karamáni beglerbégnek, hogy az alája rendelt Zulkadir fejedelemség területén a 3000 akcse jövedelmen aluli tímár-birtokokra maga állíthasson ki adománylevelet, mert ezzel sok szpáhit meg lehet kímélni a messze földről Isztambulba való jövés-menés fáradságától. Lásd: Isztambul, Veliyüddin Efendi Kütüphanesi, No. 1970.

[44] A ruméliai beglerbégnek, Lufti pasának 1536 szeptemberében küldött rendelet; Párizs, Bibliothèque Nationale Turc 41. és Isztambul, Atif Efendi Kütüphanesi, No. 1734.; *H. Tuncer* i. m., 163—167. l.; *J. von Hammer* i. m., I. 358—365. l.; *T. M. Gökbilgin:* Kanuni Sultan i. m. 43—45. l.

[45] A ruméliai beglerbégnek, Mehmed pasának küldött rendelet: Párizs, Bibliothèque Nationale Turc 41.; Isztambul, Atif Efendi Kütüphanesi, No. 1734.; *T. M. Gökbilgin:* Kanuni Sultan i. m. 45—46. l.

mánylevelével a szpáhik fiainak tímár-birtokot adjon. Ezzel egyidejűleg meg kellett ismételni azt a korábbi rendelkezését is, hogy a minden újévtől *(nevruz)* újévig terjedő idő alatt adományozott tímár-birtokokról és azok birtokosairól részletes jegyzéket készítsenek és azt a szultáni udvarba küldjék be, mert annak segítségével egy adománylevél kiállítása előtt ellenőrizhetővé válik, milyen módon üresedett meg az a tímár-birtok, melynek adományozását a beérkező feljegyzéseikben a beglerbégek javasolják.[46]

1539 júliusában Szulejmánnak újabb általános érvényű rendelkezésben pedig már arra kellett figyelmeztetni az összes beglerbéget, hogy tímár-birtokok cseréjénél, amikor valaki lemond azért, mert helyette máshol kér, nagyobb jövedelmű birtokot ne adjanak neki; ezáltal (ti. a birtokok szétdarabolása miatt) ugyanis a kiállítandó fegyveresek számában hiány fog mutatkozni. Ezenkívül — folytatódik a megrovás — a szpáhik emberanyaga rossz, hadjáratra alkalmatlan, ami a sereg romlását idézi elő. Elrendelte ezért, hogy csak annak juttassanak néhány száz akcséval nagyobb jövedelmű tímár-birtokot, aki a harcok során kitüntette magát, s vitézsége tényét, helyét és idejét a szultáni udvarhoz küldött feljegyzésben *(tezkere)* részletesen írják meg, mert ennek alapján érdeme megítélhető lesz az adománylevél kiállításakor.[47]

E szigorúnak látszó rendszabályok ellenére tovább folytatódtak azok a visszaélések és rendellenességek, melyek végeredményben a birodalom katonai erejét gyengítették. Az elkövetett szabálytalanságok egyik kivizsgálása során feltett kérdések és a ráadott válaszok egyaránt jellemzik az egész tímár-rendszer megismétlődő problémáit. Az 1540-es évek végén Anadolu beglerbégjétől az alábbiakat kérdezték meg.[48] A dergüzini (az 1534. évi iráni) hadjáraton részt nem vevők miért kaptak tímár-birtokot? Csupán néhány nyugdíjas kapott, válaszolta a beglerbég. Miért apróztak el egy 30 000 akcse jövedelmű ziámet-birtokot? A válasz szerint az a ziámet-birtok 1544-ben szét lett darabolva. Ilyen elaprózás a korábbi beglerbégek idején történt, most nem történik. Tirhala körzetében miért adományoztak „defteren kívüli" (azaz nyilvántartásba nem vett) tímár-birtokokat? Az én időmben ez nem történt. A korábbi beglerbégek idején történt, s mivel azok a tímár-birtokok most megüresedtek, három-négy embernek odaadattak. Ez azonban nem a mi időnkben keletkezett újítás. Arra a vádra, hogy idegeneknek (vagyis a szpáhik és leszármazottaik kötelékébe nem tartozóknak) tímár-birtokot adnak, szintén azt válaszolta, hogy az ő idejében idegeneknek tímár-birtokot nem juttattak. Az előző beglerbégek idejében azonban — fűzte hozzá magyarázatként — háromezer idegen keveredett közéjük. Amikor pedig a mardini gyülekezésen Alasehirlü Musztafa bégnek az idegenek kivizsgálása elrendeltetett, ha-

[46] A beglerbégeknek küldött rendelet: Isztambul, Veliyüddin Efendi Kütüphanesi, No. 1970. 111—113.

[47] Uo. 130—131. (rendelet a rumélíai beglerbégnek).

[48] Isztambul, Topkapi Sarayi Müzesi Arşivi, No. D. 5059.

marosan újabb parancs jött és a vizsgálat alól felmentést kaptak.[49] A beglerbég a továbbiakban előadta, hogy az elaprózott tímár-birtokok ügyét részben már helyreigazították és elrendezésük még most is folyamatban van. Ezzel kapcsolatban ismételten elődeire hárította a felelősséget, mert — mint írta — a korábbi beglerbégek a saját adománylevelükkel az „igyekvőknek" 3—400 vagy még ennél is több tímár-birtokot osztottak szét, míg ő maga csak 11 „igyekvőnek" adományozott tímár-birtokot.[50]

[49] Ez a háromezres szám, ha némileg túlzó (bár közöttük zsold helyett tímár-birtokot kapott sok várkatona lehetett), akkor is figyelmet keltő, mert azt jelzi, hogy az edzsnebiknek, az idegen elemeknek már sikerült tömegesen a tímár-birtokosok osztályába jutni. Előretörésüket azonban még mindig elítélte a nagy szultánok dicső korszakát idealizáló Kocsi bég amikor az 1631-ben írt memorandumában a tímár-birtokosok testületét az alábbi módon jellemezte: „Amikor azok teljes számban voltak, a harcok során a zsoldosokra [a kapuulukra] egyáltalán nem lett szükség. A birodalomhoz hű, rendes és fegyelmezett nép volt. Közöttük egyetlenegy idegen [edzsnebi] nem volt, valamennyien testületbeliek [odzsak] és azok fiai, őseiktől kezdve a padisahtól tímárbirtokot kapott személyek voltak. Sőt, azt mondva, a tímár-birtokosok sorába idegen [edzsnebi] ne lépjen be, kezdő tímárra rendelet senkinek nem adatott. Régebben a szpáhik fiai és a janicsárok fiai [kuloglu] érdemesítése amikor elrendeltetett, mindaddig, amíg két ziámet-birtokos és tíz tímár-birtokos igazi szpáhifi, illetve janicsári [kuloglu] voltukat nem tanúsította, az nem adatott meg. Ha pedig a tanúságtételük ellenére úgy történt volna, hogy a janicsárfi mégsem janicsárfi lett volna, akkor valamennyiük ziámet-, illetve tímár-birtoka példamutatás végett másnak adatott. A városiak és a ráják tímár-birtok elrendelésének kérésekor a hitetlenekkel kerültek egy sorba; az ilyeneknek tímár-birtokot adni lehetetlen volt." Ezek a sorok azonban sokkal inkább Kocsi bég osztályöntudatát, mintsem a való helyzetet tükrözik. Az idézett részt lásd: *Aksüt, Ali Kemali:* Koçi Bey risalesi. Isztambul, 1939. 24. l.; Magyar nyelvű fordításban közölte (de a szöveg nehézségei miatt pontatlanul és egy teljes mondat kihagyásával) *Thúry I.* i. m. II. Bp., 1896. 409—410. l.; Ugyanezt a szövegrészt hézagos fordításban ismertette *Kl. Röhrborn:* i. m., 87. l., de sajátságos módon az *edzsnebi* szót (munkája más helyén is) mindig „Unberichtigte"-nek, azaz jogosulatlannak értelmezte. A régi és a mai szótárak szerint azonban jelentése egyértelműen „idegen" (ezt még *Thúry* is így fordította); az akkori szóhasználatban jelentett „idegen elem"-et is, de mint az idézett példák mutatják, bizonyos társadalmi megkülönböztetést akartak vele kifejezésre juttatni.

[50] Az úgynevezett „igyekvők"-kel kapcsolatban még az alábbi egykorú feljegyzést kell idéznünk: „Nem feltétlenül törvény, hogy a beglerbégek az igyekvőknek [mahall-i himmet] tímárbirtokot adjanak. Egyes beglerbégek saját adománylevelükkel némely igyekvőnek tímár-birtokot adnak. Amikor azzal a tímárral hadjáratra mentek, s szolgálattételüket korábban jelentették — a megboldogult Szulejmán szultán idejében, a nahdzsiváni hadjáraton vele résztvevők visszatérésekor — 1554. július 31-ig az igyekvőknek juttatott tímárok felséges elfogadásban részesültek. Mivel azonban a fenti időpont után az igyekvőknek adott adománylevelek nem fogadtattak el, a törvénykönyvbe ez feljegyeztetett." Isztambul, Veliyüddin Efendi Kütüphanesi, No. 1970. f. 6.; „Igyekvő" alatt feltehetőleg az olyan megjutalmazottat értették, akinek még tényleges harci érdemei nem voltak, s ehelyett az adománylevélben egyszerűen érdemesnek, igyekvőnek nevezték. Ilyen harci tettek nélkül juttatott tímárbirtokokra a szigetvári szandzsák 1580—1590. évi tímár defterében is találhatók adatok, lásd: *Fekete, Lajos:* Die Siyāqat—Schrift in der türkischen Finanzverwaltung I. Bp., 1955. 410—411. és 416—417. l.; Ezek a példák viszont egyúttal azt is bizonyítják, hogy a rendelkezés ellenére nemcsak annak le-

A beglerbégek és a szandzsákbégek általában mindig arra törekedtek, hogy minél több hívet toborozzanak maguk köré. Erre Pecsevi krónikája nyomán két szigetvári szandzsákbég, Szári Ali bég és Pirsziz Ali bég is megemlíthető; az előbbi a saját 7—800 emberével együtt több mint 1000 ember fölött rendelkezett, de az utóbbi is mindenkor 7—800 embert tartott maga körül.[51] A központi hatalom rovására történő ilyen csatlós seregek szervezését akarta Szulejmán megakadályozni azzal a rendelkezésével, melyben megszabta, hogy a vezéreknek 12, a beglerbégeknek 8 és a szandzsákbégeknek 7 fő állhat a tímár-birtokosok közül személyes szolgálatára.[52]

A maguk hatalmát növelni akaró beglerbégeknek ezeket a különféle visszaéléseit, melyek a hadba hívható tímár-birtokosok seregének ütőképességét gyengítették, végeredményben Szulejmán számos rendelete és intézkedése sem tudta teljesen megszüntetni. E szervezeti hiányosságok ellenére a tímár-rendszer mindaddig hathatós eszköze volt a hódításokra és az állandó háborúkra berendezkedett oszmán birodalomnak, amíg anyagi erőforrásaiból táplálni tudta.

A hadjáratba induló szpáhikat kétségtelenül harcra buzdíthatta ugyanis az a rendszabály, mely szerint „Aki kitüntette magát, s nyelvet és fejet hozott, annak jövedelme minden tíz akcse után egy akcséval felemeltetett. Az a tímár-birtokos pedig, aki a hadjáratban rendkívül kitüntette magát, s 10—15 nyelvet vagy fejet hozott, az ziámet-birtokot kapott érdemeiért."[53] Az anyagi ösztönzésnek egy másik fontos formája volt az, hogy fiaik az ő érdemeik alapján tímár-birtokosként kezdhették el pályafutásukat. Ha eziránti jogaikat közvetlen feletteseiknél érvényesíteni nem tudták, kérésükkel még a szultáni udvart is felkereshették. Ilyen esetek elintézése a ruméliai beglerbégnek 1554-ben megküldött egyik szultáni utasítás szerint az alábbi módon történt: „Most Hamza janicsár magas udvaromhoz jött és tudatta, hogy az avlonjai szandzsákban 9900 akcse jövedelmű tímárt birtokol. Mivel fiának, Alinak tímár-birtok adományozását kérte, fiának a törvény szerinti kezdő tímár-birtok megadását elrendelve megparancsoltam, nézz utána, hogy az említett szandzsákban akkora tímárt birtokol-e, s a nevezettnek igazi fia-e és ha alkalmas volna kardforgatásra, a törvény szerint a megüresedettekből egy tímár-birtokot előkészítve, s az arra szóló kinevezés feljegyzését *(tezkere)* add ki neki."[54] Ezek a szolgálati út megkerülésével is biztosított jogok minden bizonnyal fokozták a tímár-birtokosok harckészségét.

hetett tímár-birtokot adni, aki a harcban kitüntette magát, hanem annak is, aki egyébként „igyekvő"-nek látszott.

[51] *Karácson Imre:* Török történetírók. III. Bp., 1916. 82—84. l.

[52] Isztambul, Aşir Efendi Kütüphanesi, No. 1004. f 32.

[53] Erről Kocsi bég írt fent említett memorandumában: *Thúry J.* i. m. II. 410. l.

[54] Isztambul, Başbakanlik Arşivi, Mühimme defterleri, No. I. 108.; a rendelkezésben azzal a kérdésfeltevéssel, hogy „igazi fia-e", voltaképpen szintén annak kivizsgálására utaltak, hogy az illető valóban tímár-birtokos fia volt-e.

Természetesen korántsem lehetne azt állítani, hogy ezeknek az anyagi ösztönzőknek a hatására mindenki minden esetben igyekezett a hadjáraton részt venni. Jól példázza ezt I. Szelimnek 1515. november végén kelt hadba szólító levele, melyet a karaszi szandzsákbégnek is megküldött: „Most, amidőn nagy hadjáratot tervezve, megparancsoltam, hogy amikor a világ figyelmét felkeltő magas rendeletem megérkezett, semmit ne késlekedj, hanem a szandzsák alá tartozó alajbéget,[55] valamint a szubasikat és a többi szpáhikat kellőképpen figyelmeztesd, hogy a defterben előírt vértjeiket és vérteseiket, hadi eszközeiket és élelmiszereiket mind elrendezve, az ellenséggel szembeni felszereléssel pontosan újévkor [1516. március 11-én] készenlétben legyenek. Akkor bárminemű is lenne parancsom, aszerint cselekedjenek. Ez alkalommal a sereget az én magas személyemnek kell megszemlélve felülvizsgálni: akinek sisakja nem lesz, a feje levágatik, akinek karvédője nem lesz, annak a karja vágatik le és akiknek egyéb felszerelése lesz hiányos, azok megbüntetését is vedd bizonyosra, és te szintén ily módon figyelmeztesd őket."[56]

Szulejmán fej- és karlevágással nem fenyegette ugyan meg őket, de azért szintén szigorú büntetéseket helyezett kilátásba, amikor 1552. január 24-én levelet küldött Anadolu beglerbégjének a tímár-birtokosok mozgósítására: „Amikor parancsom megérkezett, egy pillanatig se késlekedj, hanem a beglerbégség alá tartozó valamennyi szandzsákbéget azonnal nyomatékosan figyelmeztesd, hogy mindegyik szandzsák alajbégjével, továbbá a szubasikkal, a cseribasikkal, a szpáhikkal és a szultáni törvény szerinti vértesekkel és hadfelszerelésekkel készüljenek fel, s bárhová rendelném őket, a sereggel haladéktalanul a megparancsolt helyen legyenek. Most miután rendelkezésem elküldetett, figyelmeztettek, hogy mindent előre elrendezve, majd a megparancsolt helyen készenlétben legyenek. Így ezután hiába mondják azt, hogy a magas parancs későn érkezett, vagy azt, hogy akkor más helyen voltunk, nem hallottuk, az ilyen mentegetőzés elfogadhatatlan és haszontalan lesz. Ezután a későn érkezők és a szolgálatra nem jövők megbüntetése, tímár-birtokuk és jövedelmük elvételével bizonyos lesz."[57] A szultán a továbbiak során levelében többször megismételte az efféle intelmeket, kiegészítve azzal a dörgedelemmel, hogy mindegyik szandzsákbég a nyakával felel, ha szandzsákjának csapata nem lesz teljes létszámban jelen.

A tímár-birtokosok fölött minden hadjárat alkalmával szemlét tartottak és a megjelentek nevét összeírták. A rendszabályok szerint tíz tímár-birtokos közül egy mindig otthon maradhatott, hogy szomszédos kilenc társa birtokügyeit intézze, mivel a hadjáratok általában éppen abban az

[55] Az alajbég a szandzsákbég alá rendelt ziámet- és tímár-birtokosok vezetője volt. Általában minden egyes náhije tímár-birtokosainak élére csapatparancsnoknak egy cseribasit helyeztek. Az alajbég és a cseribasi közötti összekötőtiszt szerepét a szubasi töltötte be.

[56] I. Szelim e rendeletét kiadta *Su, Kamil:* Yavuz Selim ve seferleri. Ülkü XVI. Ankara, 1940. 262—263. l.

[57] Isztambul, Topkapi Sarayi Kütüphanesi Koguşlar K. 888. f 26.

évszakban voltak, amikor a különféle terménytizedeket, illetve földesúri járandóságokat be kellett szedni.[58] Ezt a feladatot azonban nemegyszer a már nyugdíjas vagy rokkant, de még mozgásképes tímár-birtokosok látták el. A hadba vonulás alól felmentést kaptak a betegek, illetve akik távolmaradásukat kapcsolataik révén elfogadhatóan igazolni tudták.

A hadjáratba szólítható hász-, ziámet- és tímár-birtokosok létszámára Szulejmán uralkodása elejéről, 1525-ből, a birodalom bevételeinek és kiadásainak összesített kimutatásából idézhetünk hitelt érdemlő adatokat. Eszerint a birodalom európai felében, Ruméliában 10 668, a kisázsiai részeken, Anadolu, Karaman, Rum, Zülkadir, Dijarbakir, valamint Aleppo és Damaszkusz beglerbégségekben 17 200 hász-, ziámet- és tímár-birtokos volt, akiknek évi jövedelme együttesen 185 és fél millió akcsét tett ki.[59] Jövedelmük alapján az előírt kötelezettségeiknek megfelelően 22—23 000 fegyverest állíthattak ki. A tímár-birtokosok serege tehát, ha figyelembe vesszük, hogy a rendtartás szerint minden tizedik otthon maradhatott és betegség címén vagy egyéb ürüggyel további tíz százalékuk szintén nem jött el, megközelítő pontossággal 45 000 fő lehetett.[60]

A folyamatos terjeszkedéshez, a szomszédos államok ellen intézett állandó támadásokhoz már Orhán (1326—1360) korában kevésnek bizonyult a tímár-birtokosok serege. A rájákból ezért egy gyalogos (jaja) alakulatot állított fel oly módon, hogy adófizetés alól felmentést adva, 25 családnak egy katonát kellett kiállítani, de miként a tímár-birtokosok, ezek is csak hadba szólítás esetén teljesítettek szolgálatot. Hasonló módon ekkoriban ugyancsak létrehoztak egy lovas (*„müszellem"*, a szó eredeti jelentése adófizetés alól „felmentett") alakulatot. Ezt a két csapatnemet azonban újabb alakulatok felállítása háttérbe szorította olyannyira, hogy a hadjáratokon csak kisegítő szolgálatot végeztek.[61]

[58] *T. M. Gökbilgin;* Kanuni Sultan i. m. 36. l.

[59] A birodalom bevételeinek és kiadásainak ezt az összesített kimutatását közzétette *Barkan, Ömer Lutfi:* H. 933—934 (M. 1527—1528) mali yilina ait bir bütçe örneği. Iktisat Fakültesi Mecmuasi, 1953—1954. Isztambul, 1955. 251—329. l.; a kimutatás elkészítésének idejére vonatkozóan lásd még: *Káldy-Nagy Gy.* i. m. 170—171. l.

[60] Ö. *L. Barkan* az idézett elszámolás alapján a tímár-birtokosok seregének számát (az általuk kiállított harcosokkal együtt) legújabban 70—80 000 főre becsülte, lásd a *„Timar"* címszót in: Islam Ansiklopedisi XII/1. Isztambul, 1974. 287—289. l.; Ez a becslés nem tükrözi azonban a források reális értékelését, mert hiszen a beglerbégek érdekeit szolgáló alacsonyabb jövedelmek tömeges adományozása — mint fentebb említettük — a kiállítandó fegyveresek számát csökkentette. Ruméliában például 1533-ban a 11 591 tímár- és ziámet-birtokos közül már 8087 főnek (tehát 70%-ának) csak 5000 akcse jövedelmű birtoka volt. A tímár-birtokosok jövedelmének megoszlásáról éppen Ö. *L. Barkan* tett közzé egy kimutatást (H. 933—934. i. m. 301. l.), de azt a fentebbi becsléshez nem használta fel.

[61] Ezeknek az alakulatoknak a megszervezésére az eddig előkerült kevés egykorú forrásban nem találhatók konkrét adatok. Talán éppen ezek hiányában *Ernst Werner* egy XVII. századi elbeszélő, Hodzsa Hüszejn nyomán a gyalogos (jaja) csapatnemről azt írta, hogy az adó- és tizedfizetés alól történő felmentésen kívül a hadjárat időtartamára napi egy akcse zsoldot is kaptak. A lovas (műszellem)

Az újabb alakulatok közül az azabok és a janicsárok szinte ugyanabban az időben, a XIV. század második felében bukkannak fel a török nyelvű elbeszélő forrásokban. A rigómezei csatában (1389) „... az azabok agája, Kurd pedig a jobb szárnyra rendeltetett".[62] Számuk gyorsan növekedhetett, mert Konstantinápoly elfoglalásakor már 20 000 azab vett részt az ostromban.[63] Az Uzun Hasszán ellen vívott terdzsáni csatában (1473) pedig Rumili beglerbégje, Hasz Murat pasa vezetésével 20 000 ruméliai és Anadolu beglerbégje, Davut pasa vezetésével 20 000 anadolui azab harcolt.[64]

Az azab szó eredeti jelentése „nőtlen" volt. Őket is a ráják közül írták össze: a II. Bajazid korában szerkesztett törvénykönyv szerint minden 20 rája család köteles volt egy azab katonát kiállítani oly módon, hogy annak részére hadjárat alkalmával 300 akcsét összeadtak és hadba vonulásáról kezeskedtek.[65] Ez a gyalogos, elsősorban íjjal felszerelt alakulat tehát még mindig nem zsoldos, hanem mondhatni portális katonaság volt. A hadjáratokon való részvételük jelentőségét azért nem lehet lebecsülni, mert ha nem is önkéntes alapon, de a török hadsereg egyik tömegbázisát alkották. Erre a XVI. századból is idézhetők adatok. Így például a csaldiráni csatában (1514) Rumili beglerbégje, Hasszán pasa vezetésével 10 000, Anadolu beglerbégje, Szinán pasa vezetésével 8000 azab vett részt.[66] Szulejmán Magyarország ellen indított első támadása során Anadoluból 10 000 válogatott nyilas azabot rendelt hadjáratba;[67] a török naplóíró szerint 1521. augusztus 4-én az azabok csapatait a janicsár egységekkel együtt küldték Belgrád falai ellen rohamra.[68] A Kelet-Anatóliában összeírt azabokat pedig kisegítő alakulatokként is felhasználták. Példaként említhető erre Szulejmánnak a perzsák elleni hadjárat tervezésekor az erzerumi beglerbégnek 1552 januárjában kiadott egyik utasítása: „a beglerbégséged alá tartozó rája nép közül 20 000 azabot összeírva, azokat

---

alakulatról azonban már nem mondta el ugyanezt, amit úgy hidal át, mintha a fenti forrásközlés mindkét alakulatra vonatkozna (Die Geburt einer Grossmacht — Die Osmanen (1300—1481.) Berlin, 1972². 110—111. l.) Ugyanígy járt el *I. H. Uzunçarşili* is, mert amit szűkszavúan a gyalogosokról mondott (a napi egy akcse zsoldot nem említette), azt a lovasokra is vonatkoztatta, noha az általa idézett két elbeszélő forrás szintén nem tájékoztat róluk (Osmanli tarihi i. m. I. 128. l.). Ezeket az alakulatokat hazai viszonyokhoz mérve mi inkább a portális katonasághoz hasonlítanánk. Szervezetükre a XV. század második felétől több adat áll rendelkezésünkre, amiket alább, a kisegítő alakulatok ismertetésénél fogunk elmondani.

[62] *Thúry J.* i. m. I. 41. l.

[63] *Uzuçarşili, Ismail Hakki: „Azab".* Islam Ansiklopedisi. II. Isztambul, 1949. 83. l.

[64] *Tansel, Selahattin:* Osmanli Kaynaklarina göre Fatih Sultan Mehmed'in siyasi ve askeri faaliyeti. Ankara, 1953. 314. l.

[65] *M. Arif* i. m. 59—61. l.; a törvénykönyv keletkezésének idejére vonatkozóan lásd fentebb a 33. jegyzetet. Az akcse értékre: egy janicsár zsoldja napi 5 akcse volt.

[66] *Tansel, Selahattin:* Yavuz Sultan Selim. Ankara, 1969. 54. l.

[67] *Thúry J.* i. m. II. 125. l.

[68] I. m. I. 292. l.

baltáikkal, ásóikkal és lapátjaikkal felszerelten tartsd készenlétben".[69] Másnap a szultán a dijarbakiri beglerbégnek írta ugyanezeket: „a beglerbégséged alá tartozó rája nép közül húsz-harmincezernyi azabot összeírva, azokat baltáikkal, ásóikkal és lapátjaikkal felszerelten helyezd készenlétbe".[70]

Az azabok közül az alkalmasabbak ugyanakkor várak őrségénél már állandó zsoldosként is teljesítettek szolgálatot. Így például 1560-ban a budai beglerbégség váraiban összesen 2460 zsoldos azab volt.[71] A várakban állomásozó azabokat szükség esetén hadjáratra is elvitték. Az 1529. évi hadjárat során miután „a birodalomból összeszedett azabok és evezősök megérkeztek, s a határvidéki várak azabjai és martalócai is idehozattak, e hadi népből mindegyik hajóra evezősöket és harcosokat rendeltek".[72] Az azabok közül nemcsak a folyami, de a tengeri flottánál is elég sokan teljesítettek szolgálatot.[73] A hajón szolgáló azabok és evezősök (a gályarabok kivételével) egyaránt zsoldot kaptak. A hadi flottára szükséges evezősöket szintén a ráják közül írták össze: minden 23 családnak kellett egy evezőst adni, s annak hadba vonulását kezesekkel biztosítani.[74] Az 1543. évi hadjárat alkalmával a franciákkal tervezett földközi-tengeri közös hadműveletekhez, a török flotta részére Ruméliából és Anadoluból 15 653 evezőst és 1460 vitorlakezelőt írtak össze.[75] E hadjáratról hadjáratra pusztuló tömegek nagymértékben apasztották a birodalom népességét,[76] pedig az irreguláris alakulatoknak is csak egy részét alkották.

A seregek veszteségének pótlására már elég korán, a XIV. század második felében egészen újszerű módon kezdtek csapatokat szervezni. Amikor ugyanis a harcosokból mind nagyobb lett az emberhiány, a rabokból egyre több lett az emberfelesleg, mert a mohamedán egyházi törvények szerint a hadi zsákmány egyötöde, beleértve a fogságba esetteket is, a szultánt, vagyis a kincstárt illette. A rabokat kezdetben eladták, de Gallipoli elfoglalása után nagy részüket már inkább gályamunkára kényszerítették. A szigorú fegyelem alatt tartott gályarabokat hamarosan alkalmasnak találták a hiányzó harcosok pótlására; a belőlük szervezett ka-

[69] Isztambul, Topkapi Sarayi Kütüphanesi, Koguşlar K. 888. f 40.

[70] Uo. f. 42.

[71] *Fekete Lajos—Káldy-Nagy Gyula:* Budai török számadáskönyvek 1550—1580. Bp., 1962. 529. l.; Az itt közölt számadat magában foglalja az azabok parancsnokait, valamint a 40—50 főnyi hajóduggató „kalafatcsi"-t is.

[72] *Thúry J.* i. m. II. 79—80. l.

[73] *Uzunçarşili, Ismail Hakkī:* Osmanli devletinin merkez ve bahriye teşkilati. Ankara, 1948. 409. és 513. l.

[74] Az összeírtak neve mellé mindig feljegyezték két kezes nevét is, lásd például egy 1551-ben készített jegyzékben: Isztambul, Başbakanlik Arşivi, Ali Emiri—Kanuni, No. 203.

[75] Uo., Maliye, No. 499.

[76] Török elbeszélő források szerint a XVI. század első feléig a csatarend általában az volt, hogy a janicsárok előtt állították fel az ágyúkat, azok elé pedig az azabokat helyezték, akiknek sorai szükség esetén jobbra és balra szétnyíltak, lásd: *Uzunçarşili, Ismail Hakkī:* Osmanli devleti teşkilatindan kapukulu ocaklari. I. 374. l.

tonai csapatokat „adzsemi odzsagi"-nak (idegen osztagnak) nevezték el.[77] A hadjáratok alatt ugyan közülük sokan megszöktek, de ezen okulva elrendelték, hogy a harcok során ezentúl a katonának nevelhető fiatal gyermekeket is szedjék össze. Mindezen túltett azonban az a merőben új rendelkezés, hogy nemcsak az ország határain kívül, hanem azon belül a nem mohamedán lakosok gyermekeit is össze kell szedni katonanevelés céljára. A 8—10 éves keresztény gyermekek összeszedése, török műszóval a „devsirme" az 1380—1390-es években kezdődött meg,[78] majd a későbbiek során a sereg veszteségének megfelelően 3—5 évenként írott szultáni paranccsal keresték fel a birodalom keresztény lakta területeit, hogy minden negyven családtól egy fiút behozzanak.[79] Miután ezeket képességük szerint kiválogatták, kisebb részüket a szultáni szerájban tisztségviselőnek nevelték,[80] nagyobb részük pedig katonai szolgálatra kapott alapos előképzést. Majd az említett „adzsemi odzsagi"-ban 7—8 évet kellett szolgálniuk ahhoz, hogy bekerülhessenek a janicsár csapatokba vagy más alakulatokba.[81]

A janicsárok létszámára a legkorábbi adat — ismereteink szerint — a rigómezei csatáról (1389) kiadott győzelmi jelentésben maradt fenn: „A janicsár aga, Mehmed aga pedig legelöl foglalt állást 2000 íjásszal."[82] Szervezetük és ütőképességük azonban ekkor még nem tűnt ki a többi csapat közül, sőt sokáig még megbízhatók sem igen voltak. Az ankarai csatából (1402) Haszán janicsár aga csapatával megszökött, igaz, ekkor I. Bajazid legidősebb fia Szulejmán Cselebi és a nagyvezér is elmenekült.[83] Mint ismeretes, ezután kezdődött meg I. Bajazid négy fia között a trónért folyó testvérháború. Az események egykori leírása szerint a tizenegy évig tartó belharcokban a Szulejmán Cselebihez pártoló Haszán aga janicsárjainak semmiféle döntő szerepe nem volt;[84] urukat Szulejmán Cselebit nem tudták trónra juttatni.[85]

Az interregnum utáni időben, II. Murád (1421—1451) korábban a jani-

[77] I. m. I. 5—12. l.

[78] A gyermekszedés, a „devsirme" bevezetésének kérdésével s a vonatkozó szakirodalom eredményeinek értékelésével behatóan foglalkozott *E. Werner* i. m. 111—113. és 327—330. l.

[79] *I. H. Uzunçarşili*: Osmanli devleti teşkilatindan kapukulu ocaklari, i. m. I. 16. l.

[80] Erre vonatkozóan lásd: *Miller, Bernard:* The Palace School of Muhammed the Conqueror. New York, 1973[2].

[81] *I. H. Uzançarşili*: Osmanli devleti teskilatindan kapukulu ocaklari i. m. I. 61—65. l.

[82] *Thúry J.* i. m. I. 366. l.

[83] *I. H. Uzunçarşili:* Osmanli tarihi i. m. I. 313.

[84] I. m. 338. l.

[85] A hazai szakirodalomban azonban még napjainkban is olybá veszik, mintha trónra emelt szultán lett volna, ezért az 1520-ban valóban trónra lépő szultánt II. Szulejmánként emlegetik, noha őt a török történetírás is I. Szulejmánként tartja számon; török lexikonok és egyéb segédkönyvek szerint II. Szulejmán 1691-től 1695-ig uralkodott.

csárok létszáma 3000 volt.[86] Szervezettségük és összetartásuk miatt ekkor már tekintélyesebb erőt képviseltek; 1432-ben a nehéz katonai szolgálat és a részükre fizetett kevés zsold miatt olyan eréllyel tudták kifejezni elégedetlenkedésüket, hogy a szultánnak csak pénz és ajándékok küldésével sikerült lecsillapítani háborgásukat.[87] Alig egy évtized múlva, 1446-ban az újonnan vert akcse ezüsttartalmának csökkenése miatt lázadtak fel, s noha a ruméliai beglerbég házát is kifosztották, mégsem büntetéssel, hanem napi zsoldjuk fél akcséval történő felemelésével vetettek véget zavargásaiknak.[88]

A janicsárok száma II. Mehmed uralkodása (1451—1481) elején 5000, az Uzun Haszánnal folytatott harcok idején pedig 10 000 fő volt.[89] Nagyobb tömegük már nemcsak egy-egy hadjáraton, de esetenként a birodalom belső ügyeiben is jelentősebb szerephez juttatta őket. Így II. Mehmed halála után az ő pártállásuk döntötte el a trónutódlás kérdését; a zavaros helyzetet azonnal kihasználva, a Dzsem pártjára álló Karamani Mehmed pasa nagyvezért megölték, több vezető tisztségviselő házát megrohanták és a vagyonos, de teljesen ártatlan zsidó kereskedőket kifosztották.[90] A janicsárok azonban Bajazidnek nemcsak uralomra jutásához, hanem lemondatásához is segédkezet nyújtottak, amikor ezt tőle fia, Szelim kierőszakolta.[91]

Kemálpasazáde krónikája szerint I. Szelimmel a csaldiráni csatában 10 000 puskás janicsár vett részt.[92] A rossz élelmezési viszonyok és a kietlen terep nehézségei miatt azonban még a csata előtt vissza akartak

[86] *Baştav, Serif:* Ordo portae. Description grecque de la porte et de l'armée du sultan Mehmed II. Budapest, 1947. 7. l.; ezt a görög nyelvű munkát 1473. és 1481 között írták.

[87] A janicsárlázadásról elterjedt híreket a raguzaiak jelentették Zsigmond királynak, lásd: *Thallóczy Lajos—Gelich József:* Raguza és Magyarország összeköttetéseinek oklevéltára. Bp., 1887. 374. l.

[88] Mindebben állítólag Halil pasa nagyvezérnek is része volt, mert a janicsárzavargásokat a trónról lemondott II. Murád visszahívására használta fel (*I. H. Uzunçarşili:* Osmanli tarihi i. m. I. 440. és *H. Inalcik:* Fatih devri i. m. 95. l.). A trónról ekkor eltávolított II. Mehmed Konstantinápoly elfoglalása (1453) után — a feltételezések szerint — a rajta esett sérelem megbosszulása miatt kivégeztette Halil pasa nagyvezért, lásd: *I. H. Uzunçarşili:* Osmanli tarihi i. m. II. 9—11. l. — Valószínűbb azonban, hogy a több mint egy évszázada magas méltóságokat viselő Csandarli-család fiát, a nagyvezéri tisztséget 24 éven át betöltő Halil pasa kivégeztetésével II. Mehmed a befolyásos családok hatalmát akarta megtörni; ezt követően másfél évszázadon át a szerájban nevelt rabszolgafiúk lettek majdnem mindig a birodalom nagyvezérei.

[89] *Ş. Baştav* i. m. 7. l.

[90] *Tansel, Selahattin:* Sultan II. Bayezit'in siyasi hayati. Isztambul, 1966., 17. l.

[91] I. m., 299—304. l.

[92] *S. Tansel:* Yavuz Sultan Selim i. m. 53. l.; Kemálpaşazáde adata megfelelhet a valóságnak, mert az 1514. évi összesített zsoldjegyzék szerint a janicsárok száma 10 156 fő volt, lásd: *Ö. L. Barkan:* H. 933—934. i. m. 312. l.; A janicsárok puskával történt felszerelésére (ha nem is mind a tízezerére) utal egy korabeli perzsa miniatúra, melyen a csaldiráni csatában részt vevő perzsa lovasokat íjjal, a gyalogos janicsárokat pedig puskával ábrázolták, lásd: *Oman, Charles:* A History of the Art of War in the Sixteenth Century. London, 1937. 612. és 616. l. utáni melléklet.

fordulni, s a szultán vaskézzel rendet teremtve, tudta őket csak továbbvonulásra bírni.[93] Szelim Iránból visszatérve, a tapasztalt enegedetlenségük miatt úgy intézkedett, hogy főparancsnokukat, a janicsár agát ezentúl ne csapattisztjeik, hanem a szerájban nevelt, megbízhatóbb tisztségviselők közül nevezzék ki.[94] Ily módon sem sikerült azonban mindig féken tartani őket; 1525 márciusában ismét fellázadtak, mert — miként maguk mondták — már a harmadik tavasz múlik el hadjárat nélkül. Szulejmán ekkor a janicsárok agáját néhány főtisztségviselővel együtt kivégeztette.[95] Ugyanakkor vak eszközként tudták felhasználni a janicsárokat a helyzetükkel elégedetlenkedő, a háborúk súlyos adóterheit viselő lakosok elnyomására. Szulejmán 1527-ben a nagyvezírt 3000 janicsárral és 2000 zsoldos szpáhival Tokat vidékére küldte, a Kalender Cselebi által vezetett felkelés leverésére.[96]

Az 1527. esztendő egyik negyedévi (július—augusztus—szeptember) zsoldjegyzéke szerint a janicsárok száma 7886 fő, az adzsemi odzsagi-ba tartozó janicsár újoncok száma pedig 3553 fő volt.[97] Pontosan negyven év múlva, az 1567. évi kincstári bevételek és kiadások kimutatása szerint a janicsárok száma 12 798, az újoncok száma 7745 fő lett.[98]

Rajtuk kívül azonban több ezer janicsár szolgált még a birodalom számos várában; így a budai beglerbégség váraiban, egy összesített kimutatás szerint 1560-ban a tüzérekkel együtt 3377 janicsár állomásozott.[99] Fegyverzetük mind a várakban, mind a mozgó alakulatoknál íj, pajzs, kard, jatagán és puska volt, ez utóbbi azonban csak a XVI. század elején kezdett náluk általánosságban elterjedni.[100] Az időnkénti lőgyakorlatokra a szultán külön parancsban adott utasítást, amiben a janicsár agának, például 1552-ben a következőket hagyta meg: „Mihelyt parancsom megérkezik, janicsárjaimat a puskával való lövésben gyakorlatoztatva, valamiképpen igyekezz és törekedj arra, hogy a puskával való lövésben minden egyes janicsárom ügyes legyen, s hibáik ne legyenek."[101] A janicsárok hadifelszerelését egy külön alakulat a „dzsebedzsi"-k, a fegyverkovácsok csapata tartotta állandóan rendben. Ezek száma 1514-ben 451 fő, 1527-ben 524 fő, 1567-ben pedig 789 fő volt.[102]

A janicsárok zsoldja Szulejmán korában napi 5—6 akcse volt. Közülük

[93] *I. H. Uzunçarşili*: Osmanli tarihi i. m. II. 264—265. l.

[94] I. m. II. 277. l.

[95] *I. H. Danişmend* i. m. II. 106—107. l.

[96] *I. H. Uzunçarşili:* Osmanli tarihi i. m. II. 346—347. és *H. Sohrweide* i. m. 177—183. l.

[97] *Ö. L. Barkan:* H. 933—934. l. m. 300. l.

[98] *Ö. L. Barkan:* H. 974—975. (M. 1567—1568.) mali yilina ait bir osmanli bütçesi. Iktisat Fakültesi Mecmuasi 19(1957—1958.) 305—306. l.

[99] *Fekete L.—Káldy-Nagy Gy.* i. m. 523. l.

[100] *I. H. Uzunçarşili:* Osmanli devleti teşkilatindan kapukulu ocaklari i. m. I. 376—377. l.

[101] Isztambul, Topkapi Sarayi Kütüphanesi, Koguşlar K. 888. f. 8.

[102] *Ö. L. Barkan:* H. 933—934. i. m. 312. és 300. l. továbbá *Uő:* H. 974—975. i. m. 306. l.

azonban, aki a harcok során rendkívüli módon kitüntette magát (illetőleg, akinek megfelelő pártfogója akadt), bekerülhetett a sokkal jobban fizetett lovasalakulat valamelyik csapatába, vagy mint fentebb említettük tímárbirtokos is lehetett. Mindkét esetben le kellett adni azonban kincstári puskáját.[103]

A zsoldos lovas alakulatot a janicsár csapatok felállításakor szervezték meg.[104] A lovas alakulat a szpáhi, a szilahdár, az ulufedzsiján-i jemin, az ulufedzsiján-i jeszár, a gureba-i jemin és a gureba-i jeszár elnevezésű csapatokból állt (ez utóbbiaknál a jemin a jobb, a jeszár a bal szárnyat jelentette). A rendelkezésünkre álló források szerint II. Mehmed korában 600 szpáhi, 600 szilahdár, 700 ulufedzsi és 400 gureba volt.[105] I. Szelim alatt, 1514-ben viszont már 1630 szpáhi, 1800 szilahdár, 1096 ulufedzsi és 790 gureba teljesített szolgálatot.[106] Szulejmán uralkodása elején 1527-ben a szpáhik száma 1993, a végén 1567-ben 3331, a szilahdárok száma 1593, illetve 2785, az ulufedzsik száma 1087, illetve 2546 és a gurebák száma 415, illetve 2589 fő volt.[107] A zsoldos lovascsapatok számát így a negyven év alatt 5088 főről 11 251 főre emelve jobban gyarapították, mint a gyalogos janicsárok számát, noha nekik sokkal több zsoldot, például a szpáhiknak napi 20, a szilahdároknak napi 17 akcsét kellett fizetni.

A gyalogos és a lovas alakulatok hadműveleteit már elég korán tüzérség is támogatta. A források az első ágyú használatát ugyan már 1364-ből említik,[108] de az akkori kezdetleges eszközökkel még jó ideig nem sokat tudtak ártani az ellenségnek. II. Mehmed azonban már ágyúival sikereket ért el Konstantinápoly ostrománál,[109] Belgrád falainál viszont kudarcot vallott, igaz, ezt a vereséget nem lehet egészen tüzérsége rovására írni. Jól tudták használni nyílt csatában az ellenség seregének bomlasztására ágyúikat, amit Szelim csaldiráni győzelme és a mamelukok elleni csaták megnyerése tanúsított a legjobban.[110]

[103] *I. H. Uzunçarşili:* Osmanli devleti teşkilatindan kapukulu ocaklari i. m. I. 350. l.

[104] I. m. II. 137. l.

[105] *Ş. Baştav* i. m. 7. l.

[106] *Ö. L. Barkan:* H. 933—934. i. m. 312. l.

[107] Uo. 300. l. és *Uő:* H. 974—975. i. m. 306. l.

[108] *Cipolla, Carlo M.:* Guns and Sails in the Early Phase of European Expansion 1400—1700. London, 1965. 90—91. és 106. l.; A tűzfegyverek elterjedéséről némi áttekintő képet ad *Petrović Djurdica:* Fire-arms in the Balkans on the eve of and after Ottoman Conquests in the fourteenth and fifteenth centuries. In: *Parry, V. J.—Yapp, M. E.:* War, Technology and Society in the Middle East. London, 1975. 164—194. l.

[109] Az egykorú leírások szerint Konstantinápoly ostromakor a magyar származású Orbán mester jeleskedett az ágyúöntésnél; az általa készített ágyú akkora volt, hogy tüzelőállásba helyezéséhez száz ember, vontatásához pedig néha 60, néha 140 ökör kellett, lásd: *C. M. Cipolla* i. m. 93—94. l. és *Runciman, Steyen:* The Fall of Constantinople 1453. Cambridge 1969[2]. 77—78. és 136. l.

[110] A csaldiráni csatában Szelim az ágyúkat egymáshoz láncoltatta, lásd: *Seddon, Charles Norman;* A Chronicle of the Early Safawis Being the Ahsanu't-tawarikh of Hasan-i—Rumlu. II. Baroda, 1934. 69. l. a csata leírására lásd még: *Ch.*

A tüzérek, a „topcsi"-k és az ágyúszekerészek, a „top arabadzsi"-k számára legkorábbi hitelt érdemlő adatok I. Szelim korából maradtak fenn: az 1514. évi zsoldjegyzék szerint 348 tüzére és 372 ágyúszekerésze volt.[111] A nyílt csatában is hasznosnak mutatkozó seregbontó ágyúkból hamarosan egyre többet önthettek, mert a tüzérek száma 1527-ben 695, majd 1567-ben 1204 fő, az ágyúszekerészek száma pedig 1527-ben 943, illetve negyven évvel később 678(!) fő lett.[112] A tüzérek napi 4, az ágyúszekerészek napi 3 akcse zsoldot kaptak.

A várak helyőrségében természetesen sokkal több tüzér volt, mint a mozgó seregek állományában. Például csak Budán 1568-ban 141 tüzér, ágyúszekerész és petárdás *(kumbaradzsi)* teljesített szolgálatot 40 ágyú mellett.[113] A 141 főből 25—30 lehetett ágyúszekerész és petárdás,[114] így egy ágyú mellé átlag három tüzér kerülhetett. Ezt az átlagszámot alapul véve, 1527-ben a mozgó seregekkel vonuló 695 tüzér 230 ágyút kezelhetett. Hadjárat esetén azonban az útba eső vagy a közeli várakból is kiegészíthették a tüzérséget akár azért, hogy még több ágyúval vonuljanak fel, akár azért, hogy a hosszú távra történő szállításnak gondjától részben mentesüljenek. Erre sokszor már 5—6 hónappal a hadjárat megindítása előtt gondoltak. Szulejmán például 1565. november 24-én elrendelte a budai beglerbégnek, hogy vegye számba az alája tartozó várak ágyúkészletét.[115] Ennek ellenére csak útban Belgrád felé, 1566. május 19-én adott utasítást a budai beglerbégnek tíz ostromágyú, majd június 11-én már összesen harminc ostromágyú (5 darab 16 okkás, 9 darab 14 okkás, 5 darab 11 okkás, 6 darab 10 okkás és 5 darab 8 okkás), valamint a hozzájuk való golyók készítésére, hogy amikor azok kellenek, rendelkezésre álljanak.[116] Közben, június 9-én a szendrői és a belgrádi várnagynak parancsot adott, hogy 10 sáhi zarbuzán és 40 hurde zarbuzán ágyút 50—50 golyóval küldjenek.[117] Az említetteken kívül Szulejmán bizonyára még más várak tartalékával is erősítette mozgó seregének ütőképességét.

Oman i. m. 607—616. l.; Szíriában Dábik mezején és a Kairó előtti Ridanijén lezajlott csatában a török tüzérség fölényéről számol be *Stripling, George William Frederick:* The Ottoman Turks and the Arabs című munkájában (Urbana, 1942. 47—48. és 53—54. l.). Szerinte a győzelemhez az is hozzájárult, hogy Szelim tüzérei között jól képzett olasz zsoldosok voltak, a lőport pedig a Spanyolországból menekült, kellő ismerettel rendelkező zsidók készítették (i. m. 53.).

[111] *Ö. L. Barkan:* H. 933—934. i. m. 312. l.

[112] I. m. 300. l. és *Uő:* H. 974—975. i. m. 306. l.

[113] *Velics Antal:* Magyarországi török kincstári defterek. I—II. Bp., 1886—1890. II. 383. és I. 190. l.; A felsorolásban közölték a legtöbb ágyú nagyságát is oly módon, hogy hány okkás (1 okka = 1282 gr) golyó való hozzájuk, s azokból mennyi a készlet.

[114] Ezt az 1549. évi zsoldjegyzékből[1] következtethetjük, mely szerint akkor Budán 97 tüzér, 14 ágyúszekerész és 11 petárdás volt, lásd: *Velics A.* i. m. II. 77. l.

[115] Isztambul, Başbakanlik Arşivi, Mühimme defterleri, No. V. 223.

[116] Uo. Mühimme defterleri, No. V. 599. és 667.

[117] Uo. Mühimme defterleri, No. V. 656; a sáhi zarbuzan ágyúról tudjuk, hogy 17 okkás volt, de a hurde zarbuzan ágyúról források hiányában csak annyi mondható, hogy a hurde szó jelentése „apró, kicsi".

A mozgó zsoldos seregek, török nevükön a „kapukulu"-k (a szultáni kapu szolgái), vagyis a janicsárok, janicsár újoncok, lovasok, fegyverkovácsok, tüzérek és ágyúszekerészek együttes száma tehát Szulejmán uralkodása alatt majdnem megkétszereződött: 18 689 főről 34 465 főre növekedett.[118]

A birodalom váraiban állomásozó helyőrségek létszáma már 1525-ben a mozgó zsoldos seregek létszámánál több mint kétannyi, 41 053 fő volt. Közülük 24 107 fő a ruméliai, 11 335 fő az anadolui, karamáni, rumi, dijarbakiri, damaszkuszi és aleppói beglerbégségekben, továbbá 5611 fő Egyiptom váraiban teljesített szolgálatot.[119] Szulejmán uralkodásának későbbi éveiből a várőrségek ilyen összesített létszámára nem rendelkezünk adatokkal. A fentiekhez kiegészítésül azonban megemlíthető, hogy a budai beglerbégség váraiban 1560-ban (amikor a temesvári beglerbégség már megvolt) 10 353 zsoldos állomásozott,[120] vagyis kétszer annyi, mint Egyiptomban, ahol pedig tímáros csapatok sem voltak. Hadjárat esetén e nagy létszámú várőrségből gyakran vontak össze erőket, hogy a mozgó seregek akcióképességét elősegítsék.

Amikor a megtámadott ország határait elérték — mint ismeretes — az akindzsik csapatai kerültek a seregek élére. Létszámuk Szulejmán első hadjárata alkalmával, 1521-ben 20 000 volt, de minden bizonnyal 1526-ban is sok ezren lehettek, mert velük kapcsolatban a hadjárat török naplóírója, amikor Belgrádnál jártak, ezeket írta: „Az akindzsi bégek mind megérkeztek, amiért nagy öröm lett a seregben."[121] Az ellenség megzavarásában, nyugtalanításában fontos szerepe volt ezeknek a lovaikon ide-oda száguldó portyázó csapatoknak. A szultán ezért, amint egy hadjárat megindítását elhatározta, a készenlétre kiadott első parancsainak egyike az akindzsiknak szólt. Szulejmán például 1565. november 15-én írta meg a budai beglerbégnek, úgy döntött, hogy hadjáratot indít, s már november 24-én utasította Ruméliában Csirmen szandzsákbégjét, aki egyúttal az akindzsik bégje is volt, hogy nyomatékosan figyelmeztesse az akindzsiket, a tavasszal hadjárat lesz, ezért mindenki tartózkodjon a lakhelyén, és legyen készenlétben.[122]

Korántsem tételezhető fel azonban, hogy az akindzsik a szabad rablás reményében lelkesedéssel fogadták ezt a felszólítást. Az akindzsiket ugyanis nem toborozták, hanem mondhatni sorozták; akiket harcra alkalmasnak

[118] *Ö. L. Barkan;* H. 933—934. i. m. 300. l. és *Uő:* H. 974—975. i. m. 305—306. l.; Meg kell említenünk még, hogy a fent közölt számadatok nem foglalják magukban a szultáni istállók ugyancsak zsoldos személyzetét, amely a negyven év alatt 2830 főről 4341 főre gyarapodott (lásd, az előbb idézett helyeken).

[119] *Ö. L. Barkan:* H. 933—934. i. m. 281—296. l.; a várvédő zsoldosok közül ekkor már 9234 fő (i. m. 282. l.) készpénz hiányában zsoldjának megfelelően 1700—1800 akcse jövedelmű tímár-birtokot kapott; őket azonban sohasem tekintették tímár-birtokosoknak.

[120] *Fekete L.—Káldy-Nagy Gy.* i. m. 528—529. l.; talán említést érdemel, hogy közöttük már 1494 zsoldos martalóc is szolgált.

[121] *Thúry J.* i. m. II. 49. és I. 306.

[122] Isztambul, Başbakanlik Arşivi, Mühimme defterleri, No. V. 199. és 226.

találtak, azokat egyszerűen összeírták és felmentették az adófizetés kötelezettsége alól. A vidini szandzsákbégnek küldött utasítás szerint az összeírást a következőképpen kellett végrehajtani:[123] A szandzsákbég járja be Rumélia városait és falvait, a lóval és jó ruházattal rendelkező, hadjáratra alkalmas akindzsikat, illetve az elhaltak és kiöregedettek helyett egészséges fiaikat írja össze úgy, hogy két szárnyat alkossanak.[124] Megtiltották azonban neki, hogy pénz vagy ajándék ellenében az alkalmasak helyett az alkalmatlanokat írja be. Mindegyik akindzsi neve mellé nemcsak lakhelye és apja nevét, hanem a hadba vonulásért kezességet vállaló személy nevét is köteles volt feljegyezni. Az összeíráskor meg kellett mondani mindenkinek, hogy hadba szólításkor turbánnal vagy vörös föveggel, azonkívül karddal és zászlós lándzsával jelenjen meg.

Az összeírtak tehát kényszerűségből, s nem pedig önként mentek el akindzsinak. Más kérdés az, hogy hadjárat idején csapatokba verődve, feladatukhoz híven valóban dúltak és fosztogattak, amit azonban már nemegyszer akkor elkezdtek, mielőtt még a megtámadott ország területére értek volna.[125]

Az akindzsiknél azonban talán még nagyobb dúlást és pusztítást vittek végbe a tatár seregek, melyek Szulejmán majdnem mindegyik magyarországi hadjáratán részt vettek.[126] A vazallus államok közül Havasalföld is köteles volt fegyveres segítséget nyújtani: 1566-ban Szulejmán 7000 főnyi élelemmel ellátott sereget és evezősöket kért tőlük.[127] Ugyanekkor János Zsigmondot is felszólította csapatok küldésére, de tőle fegyveres támogatást nem kapott. A szintén vazallus Moldva éppen maga is segítséget kért a lengyelek ellen, de erre való tekintet nélkül 100 000 kile vagyis 25 000 q árpát (kilénként 6 akcséért) kellett szállítaniuk hajón Isztambulba.[128]

Az utánpótlás szállításának lebonyolítására, az utak, hidak rendbehozására a törökök viszonylag elég korán létesítettek segédcsapatokat. E feladatok ellátására már a XV. század első felében az egykori „jaja" (gyalogos) és lovas „müszellem" alakulatokat szervezték át. A lovas müszellemek feladata lett néhány nappal a vonuló sereg előtt járni, s az utakat és a hidakat rendbe tenni, a gyalogos jaják pedig az ágyúk vontatásánál és az utánpótlás szállításánál segédkeztek. Emellett azonban gyakran megtörtént, akár béke idején is, hogy mindkét alakulatot a bányákhoz ágyúgolyó öntéshez vagy építkezésekhez rendelték.

Ezek a csapatok mint segédalakulatok is megtartották egykori szervezetüket, aminek az alapja az volt, hogy 30 müszellem, illetve 30 jaja al-

[123] Isztambul, Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi, No. 1734. p. 63—64.

[124] Az akindzsik jobb és bal szárnya ugyanis külön parancsnokság alá tartozott.

[125] Így Szulejmán 1566. június 20-án is arra utasította az akindzsik bal szárnyának bégjét, Musztafa béget, tartsa kézben az akindzsikat, nehogy megismétlődjék a ráják zaklatása, mint a múltkori hadjáraton. Isztambul, Başbakanlik Arşivi, Mühimme defterleri, No. V. 699.

[126] *Thúry J.* i. m. I. 197—198. és 288., II. 88. és 307. l.

[127] Isztambul, Başbakanlik Arşivi, Mühimme defterleri, No. V. 330.

[128] Uo., Mühimme defterleri, No. V. 623.

kotott egy egységet, török szóval „odzsak"-ot. A 30 fő közül azonban csak 5 volt hadbavonuló, török kifejezéssel eskindzsi, de még ezek sem mentek egyszerre hadjáratba, hanem felváltva az, aki éppen soros (nöbetli) volt. A többi 25 fő pedig a hadjáratba vonuló eskindzsi eltartását „segítő" (török szóval) jamak volt; ezek mindegyikét arra kötelezték, hogy az eskindzsinek 50—50 akcsét adjanak, aminek ellenében viszont a kincstártól az avariz-adó (a rendkívüli hadiadó) fizetése alól felmentést kaptak. Az 50 akcse fizetési kötelezettség II. Mehmed uralkodása alatt még úgy volt érvényben, hogy azt a jamak minden évben köteles volt adni az eskindzsinek, akár volt hadjárat, akár nem, de II. Bajazid azt már csak a hadjárat évére tette kötelezővé.[129] A hadjáratra vonuló eskindzsi ellátmányának biztosítását segítette még elő az is, hogy minden odzsak bizonyos területű földet, egy jobbágyteleknyi „csiftlik"-et kapott megművelésre oly módon, hogy a rajta termelt gabonából senkinek nem tartoztak tizedet adni.

A müszellem és jaja alakulatoknak külön parancsnokaik voltak, úgymint a müszellem szandzsákbég, illetve a jaja szandzsákbég, alattuk pedig a cseribasi és a jajabasi, akik mindnyájan fizetést, vagy tímár-birtokot kaptak, nem úgy mint egyszerű beosztottjaik. Ezt a fizetetlen irreguláris alakulatot sokszor éppen laza szervezete miatt nehéz volt fegyelmezni; lakhelyükről nemegyszer elköltöztek, vagy elszöktek, s hadjárat idején nem lehetett előállítani őket. Összeírásuk így időről időre szükségessé vált, de nemcsak az elköltözések és a szökések, hanem a kiöregedések és az elhalálozások miatt is, hogy helyükre újakat jelöljenek ki. A müszellemek és a jaják összeírására 1540-ben kiadott egyik utasításban külön felhívták arra a figyelmet, hogy a hiányos odzsakokat csak olyanok beírásával egészítsék ki 30 főre, akik senkihez (pl. az azabokhoz) nem lettek még beírva, s hovatartozásuk nem vitatható.[130]

Az ekkor készített összeírások nem ismeretesek, de az egyes szandzsákokra található korábbi és későbbi nyilvántartási adatokból megállapítható, hogy az odzsakok száma általában nem változott. 1521-ben Anadoluban a müszellem odzsakok száma 2584 és a jaja odzsakok száma 7668 volt.[131] Ruméliában a jaja alakulat feladatát az odatelepített jürük lakosságból kijelöltek látták el.[132] Itt 1552-ben a jürük odzsakok száma 1377, a müszellem odzsakok száma pedig 810 volt.[133] Közülük a 401 odzsakból álló szelaniki jürüköket és a 94 odzsakból álló (Üszküp környéki) ofcsaboluki jürüköket 1566 januárjában Szulejmán arra utasította, hogy ágyú

[129] *Barkan, Ömer Lutfi:* XV ve inci asirlarda osmanli imparatorlugunda zirai ekonominin hukuki ve mali esaslari. Isztambul, 1943. 259. l.

[130] Isztambul, Veliyüddin Efendi Kütüphanesi, No. 1970.

[131] Uo., No. 1969.; az 1544. évre vonatkozóan lásd: Isztambul, Topkapi Sarayi Arşivi, D. 12 321. p. 22.

[132] A jürükökre lásd: *Gökbilgin, Tayyib M.:* Rumili'de yürükler, tatarlar ve evlad-i Fatihan. Isztambul, 1957.

[133] Isztambul, Topkapi Sarayi Kütüphanesi, Koguşlar K. 888. f. 21; az 1566. évre vonatkozóan: Isztambul, Başbakanlik Arşivi, Mühimme defterleri, No. V. 308.

vontatásához az előbbiek 100 pár, az utóbbiak 50 pár bivalyt küldjenek.[134] A többi ruméliai jürük és müszellem odzsakoknak ugyanakkor megparancsolta, hogy hat hónapra elegendő élelemmel ellátva, a ruméliai beglerbégnél jelentkezzenek szolgálattételre.[135]

Az élelemszállítás, mint ekkoriban mindenütt, a törököknél is nagy gondot okozott. A XVI. század első feléből fennmaradt egyik jegyzék szerint a szendrői és a szerémi szandzsákból már elvitt gabonán kívül, még 7300 müdd árpa és liszt várt elszállításra.[136] Ezzel kapcsolatban kiszámították, hogy egy kocsira másfél müdd terhet rakva, összesen 4866 kocsira lesz szükség. A jelentés szerint megparancsolták már ugyan, hogy elszállítására a szendrői pasa 1800, a pozsegai és a szerémi szandzsákbég 1733, a nigbolui, az aladzsahiszári és a szófiai szandzsákbég 450 kocsit készítsen elő, de még további 883 kocsi odarendelésére kértek utasítást.[137]

A sereg élelemmel való ellátásának biztosítására a fent idézett jegyzék szerint rendkívüli adó címén minden 40 családnak kellett egy müdd gabonát (árpát és lisztet) leadni. Egy másik, 1547-ben kelt kimutatás azonban arról is tájékoztat, hogy némely hadjárat alkalmával 10, némelyiknél 11 vagy 12, némelyiknél 15, de most (1547-ben, amidőn az iráni hadjáratot tervezték) minden 23 családra vetettek ki egy müdd gabonát oly módon, hogy abból 4 kile liszt, 16 kile pedig árpa legyen.[138] Az egyes hadjáratok alkalmával, tehát a megítélt szükségletnek megfelelően rendelhették el, hogy hány család adjon egy-egy müdd gabonát. Ezzel kapcsolatban talán figyelmet érdemel az alábbi, 1549-ben összeállított kimutatás, melyet a különböző hadjáratok alkalmával kivetett gabonabeszolgáltatásról készítettek:[139]

1514-ben a tebrizi hadjáratra	25 437 müdd
1515-ben a kemahi hadjáratra[140]	12 497 müdd
1516-ban a damaszkuszi hadjáratra[141]	15 904 müdd
1518-ban az egyiptomi hadjáratra	24 791 müdd
1521-ben a belgrádi hadjáratra[142]	12 326 müdd
1522-ben a rodoszi hadjáratra	6 925 müdd
1526-ban a budai hadjáratra	24 657 müdd
1529-ben a bécsi hadjáratra	17 133 müdd

[134] *I. H. Uzunçarşili*: Osmanli devleti teşkilatindan kapukulu ocaklari i. m. II. 74—75. l.

[135] Isztambul, Başbakanlik Arşivi, Mühimme defterleri, No. V. 308.

[136] Egy müdd húsz kile volt; űrmértékként használták, így búza mérésénél 513 kg-ot, árpa mérésénél 445 kg-ot jelentett, lásd: *Hinz, Walther:* Islamische Masse und Gewichte. Leiden, 1955. 47. l.

[137] Isztambul, Başbakanlik Arşivi, Maliye, No. 499. p. 178—179.

[138] Uo., Maliye, No. 499. p. 174—175.

[139] Uo., Maliye, No. 499. p. 52—57.

[140] Kemah vára, a birodalom akkori határától 100 km-re esett.

[141] A döntő ütközet a birodalom határától 150 km-re elterülő Dabik-mezején zajlott le.

[142] A vonatkozó számadatot az idézett defter 28. oldaláról adtuk.

1532-ben az alamani (német) hadjáratra	4 658 müdd
1537-ben a korfui hadjáratra[143]	15 520 müdd
1538-ban a moldvai hadjáratra	10 651 müdd
1543-ban az esztergomi hadjáratra	22 368 müdd
1549-ben a váni hadjáratra	11 013 müdd

Noha ezek a számadatok csak a rendkívüli (avariz) adó formájában kirótt gabonabeszolgáltatások (s nem a még felvásárolt vagy raktári készletekből felhasznált) mennyiségét foglalják magukban, mégis megmutatják számunkra az egyes hadjáratokra való felkészülés mértékét. A nagy hadjáratok — még ha megnevezésük nem is lenne odaírva — kiolvashatók a számsorokból: a csaldiráni csata, Egyiptom meghódítása, a mohácsi csata és a meghiúsult 1543. évi bécsi hadjárat.[144] Ezek mellett a többi számadatok talán szintén jó támpontot nyújtanak a birodalom határaitól távolabbi célpontokra vezetett seregek gyengébb ütőképességének megértéséhez; nem valószínű, hogy a közölt számadatok véletlenül egyeznének például az 1529. és az 1532. évi hadjáratok sikertelenségével.[145]

A hadjáratokban részt vevő török seregek zömét — mint azt bemutatni igyekeztünk — a tímár-birtokosok csapata alkotta, de ezek számának Szulejmán uralkodása alatti további alakulására nincs semmiféle adatunk. Létszámuk ugyan a birodalom területi gyarapodásával együtt növekedett, de harci felkészültségük, részben a fentebb már vázolt szervezeti problémák állandó lazasága, részben a gazdasági viszonyok fokozatos romlása miatt csökkent. II. Szelim, röviddel az apja halála után kiadott egyik rendeletében meglepődve kérdezte, miként van az, hogy a nagyapja Szelim, majd az apja Szulejmán, sőt a dédapja, Bajazid idejében, tehát 70, 80, illetve 90 éve kapott tímár-birtokok adományleveleit számosan nem újították meg?[146] Ezek ilyen módon burkoltan birtokolhattak anélkül, hogy hadjáratba mentek volna.

A tímár-rendszert azonban az efféle — mondhatni veleszületett — szervezeti lazaságok mellett, sokkal inkább a gazdasági tényezők, az állandó áremelkedések sodorták a század végére egyre súlyosabb válságba. A tímár-birtokok kiosztásának alapjául szolgáló szandzsák-összeírásokból

[143] Külön részletezve feltüntették, hogy Egyiptomból 13 298 müdd, Ruméliából pedig 2222 müdd gabonát hoztak.

[144] Szulejmán Bécs elleni 1543. évi nagy készülődésére lásd: *Káldy-Nagy Gy.*: i. m. 194—195. l.

[145] A hiányos előkészületek következménye volt, hogy az 1529. évi hadjáratról hazatérőben 1 kile árpa már 170 akcséért kelt el (lásd: *Thúry J.* i. m. I. 345. l.), noha ennek a hivatalos ára még a század derekán is csak 5—6 akcse volt. Az 1532. évi hadjáraton pedig ki kellett hirdetni, hogy élelmiszert lehet zsákmányolni, de foglyokat nem szabad ejteni (i. m. 352. l.), ennek ellenére két hét múlva a táborban olyan nagy lett a nélkülözés, hogy 50 dirhem (kb. 6 dkg) kenyérért 1 akcsét adtak (i. m. 354. l.)

[146] L.: Isztambul, Süleymaniye, Şehid ali Paşa Kütüphanesi, No. 2832., de az itt közölt rendelet másolata keltezés nélküli. Megtalálható azonban keltezéssel Ayni Ali idézett munkájában, lásd: *H. Tuncer* i. m. 167—170. l.

ismeretes ugyanis, hogy például Magyarországon a búza kiléjét 1546-ban 10, 1559-ben 12 és 1580-ban pedig már 14 akcséval számolták. A tímár-birtokosoknak viszont még a XVII. században is minden 3000 akcse után kellett egy katonát kiállítani, holott ezt a keretszámot 1559-ben 3600 és 1580-ban pedig már 4200 akcséra kellett volna felemelni. Ilyen áralakulások mellett egy fokkal még rosszabb lehetett a tímár-birtokosok helyzete a birodalomnak azokon a területein, ahol a lakosság köréből hadba szólítás esetén nem toborozhattak senkit, s így fegyvereseiket a saját pénzükön állandóan készenlétben kellett tartani.

Mindezek a negatív jelenségek azonban sok esetben eltörpültek a nyugati országok kevésbé szervezett, az utánpótlás nehézségeivel küszködő seregeinek hiányosságai mellett.[147] Az esetleg rosszul előkészített hadjáratok sikertelenségét pedig hatalmas tartalékaik miatt a szultánok könnyebben elviselték, mert hiszen az adók kivetését bárki megkérdezése nélkül egyszerűen elrendelhették. Még I. Szelim és I. Szulejmán is az oszmán birodalom gazdasági erejével szinte évről-évre olyan embertömegeket tudott mozgósítani, hogy abban az időben valóban senki nem beszélt ok nélkül török veszedelemről.

[147] Erre a XVI. század elejéről, talán egy kevésbé ismert példát említenénk a sok közül: VIII. Henrik hadserege 1522-ben Calais-tól csak 70 mérföldre, Doullens-ig jutott el, majd a következő évben újra friss erőkkel indultak el, de Calais-tól mégis csupán a 90 mérföldre fekvő Nesle-ig tudtak előrenyomulni, mert a rossz utak és az utánpótlás hiánya miatt mindkét esetben kénytelenek voltak visszafordulni még mielőtt ütközetre került volna a sor (lásd: *C. S. L. Davies*, Provisions for armies, 1509—60; a study in the effectiveness of early Tudor government. The Economic History Review 17[1964] 243—244. l.). Ez a két meddő hadjárat VIII. Henrik anyagi erőforrásait hosszú időre kimerítette.

Perjés Géza

A MOHÁCSI CSATA
(1526. AUGUSZTUS 29.)

Bár e tanulmány célja a mohácsi csatának, mint taktikai mozzanatnak az elemzése, mégis elengedhetetlennek tűnik, hogy ha igen összefogottan is, de foglalkozzunk a szemben álló felek politikai szándékaival és abból következő katonai céljaival; a háború három fő elemével, a térrel, az erővel és az idővel, ezek alapján pedig a stratégiai tervekkel és fejleményekkel. Mindezekre a kérdésekre forrásaink természetesen nem adnak maradéktalanul választ — bár éppen ilyen szempontból sokkal több bennük az értékesíthető adat, mint amennyit a kutatásban eddig hasznosítottak —, így a háború igen szigorú logikájához kell folyamodnunk, hogy segítségével töltsük ki az adathiány miatt keletkezett hézagokat. Ennek az eljárásnak alapja az a feltevésünk, hogy a magyar és a török politikai és katonai vezetés egyaránt a háború törvényeinek megfelelően járt el és döntéseit racionális mérlegelések alapján hozta. Ezt azért kell hangsúlyoznunk, mert történetírásunkban gyakori az a nézet, hogy mindkét fél politikája és hadvezetése irracionális volt.

Félreértések elkerülése végett igen erőteljesen kell hangsúlyoznunk, hogy azok a következtetések, melyekre forrásadatok hiányában csupán a háború logikájára támaszkodva jutottunk, pusztán feltevések, amelyeket újabb, eddig még nem ismert adatok, főleg pedig az eddigieknél remélhetőleg sokkal nagyobb anyagi háttérrel végzett régészeti feltárások eredményei esetleg megcáfolhatnak. Így a tanulmány nem tekinthető másnak, mint egy újabb kísérletnek a mohácsi csatát rekonstruálni akaró vállalkozások sorában.

POLITIKAI ÉS KATONAI CÉLOK. A TÉR, AZ IDŐ ÉS AZ ERŐ

A háború politikai és katonai célja.[1] Miután a törökök a magyar hadsereg leverése és Buda elfoglalása után sem maradtak az országban, bizonyosnak vehetjük, hogy a háború katonai célja nem Magyarország

[1] A politikai szándékra, a katonai célra, a megsemmisítő és a korlátolt célú háborúra vonatkozó fejtegetéseinkben *Carl Clausewitz* művének I. és VIII. könyvére, valamint a „Nachricht"-ben foglaltakra támaszkodtunk. Mi az eredeti szöveg alapján szerkesztett legújabb kiadást használtuk: Vom Kriege. 18. Aufl. Vollständige Ausgabe im Urtext. Hrgb. *von Hahlweg, Werner.* Bonn, 1972.

megsemmisítése volt. Ebből viszont csak arra következtethetünk, hogy a háború politikai célja sem Magyarország meghódítása volt. Ennek oka viszont valószínűleg az lehetett, hogy a török hadsereg hadműveleti szabadságát a Szávától északra a „hatósugár" erősen korlátozta, ilyenformán az ország egész területe feletti uralmát nem biztosíthatta.[2] Mindezek alapján feltehető — s ezt több adat, azonkívül a későbbi események is valószínűsítik —, hogy a török politika célja az volt, hogy Magyarországot kiemelje a Habsburg érdekszférából és függetlenségét félig meghagyva, ütközőállamként használja a Habsburgokkal szemben.

Ilyesfajta politikai célok elérésének eszköze a korlátozott célú háború, melyből a megsemmisítő háború három kritériuma közül valamelyik hiányzik. Ezek a kritériumok pedig: az ellenség hadseregének leverése, országának elfoglalása és ellenállóerejének megtörése. A korlátozott célú háborúban arról van szó csupán, hogy a támadó választás elé állítja ellenfelét: teljesíti politikai feltételeit és ebben az esetben olcsóbban jut a békéhez, mint ha a háborút választja. A háborút ugyanis el fogja veszíteni, következésképp a békefeltételeket el kell fogadnia, amihez most már hozzájárul az az ár is, amit a háborúért kell fizetnie. A fizetendő ár: hadseregének megsemmisülése vagy egyes tartományainak elvesztése, esetleg mind a kettő. Az események ismeretében nyilvánvaló, hogy a török az említett árat csak részben akarta az ország egyes részeinek elfoglalásával megfizettetni és a döntő eszközt a magyar hadsereg megsemmisítésében látta.[3]

Magyar részről a háború politikai célja az ország függetlenségének megtartása volt, katonai célja tehát más nem lehetett, mint a török támadás kivédése. Miután azonban Nándorfehérvár és Szabács elvesztésével a déli határvédelem összeomlott,[4] a védekezés egyetlen eszköze a török által kínált nyílt csata elfogadása volt.

Erőviszonyok. Államvezetése szilárdságának, birodalma gazdagságának és hadserege számbeli fölényének tudatában a török államvezetés biztos lehetett benne, hogy a döntő csatát meg fogja nyerni. 150 000 főre becsülhetjük a Magyarország ellen felvonuló török hadsereg létszámát, amivel optimális körülmények között is legfeljebb 50—60 000 főt állíthatott

[2] A „hatósugárra" és a török valószínű politikai szándékaira nézve lásd: *Perjés Géza:* Az oszmán birodalom európai háborúinak katonai kérdései (1356—1699.) Hadtörténelmi Közlemények 1967. és *Uő:* Az országút szélére vetett ország. Kortárs 1971. 11., 12. és 1972. 1. szám, e tanulmány változatlan szöveggel megjelent a Magvető Kiadó „Gyorsuló idő" sorozatában, 1975-ben.

[3] Burgio pápai követ jelenti 1526. augusztus 5-én: „a törökök egész nyíltan hirdetik, hogy el akarják foglalni az egész országot, s hogy nem fordulnak addig vissza, míg a magyar királlyal meg nem ütköztek". Mohács Magyarországa. Báró Burgio pápai követ jelentései. Ford.: *Bartoniek Emma.* Budapest, 1926. (a továbbiakban: *A. Burgio)* 107. l. Ennek a kijelentésnek nyilvánvalóan csak a második része helytálló.

[4] A magyar határvédelem összeomlását Nándorfehérvár eleste után kitűnően rajzolja meg *Szakály Ferenc:* A mohácsi csata. Bp., 1975. (Sorsdöntő történelmi napok. Szerk.: *Juhász Gyula.* 2.)

szembe Magyarország.[5] A körülmények azonban nem optimálisak voltak, éppen ellenkezőleg, igen rosszak. A magyar állam történetének talán legsúlyosabb gazdasági és politikai válságával küzdött és ekkora hadsereget kiállítani nemigen tudott. De még ha sikerült is az összes fegyverforgatásra alkalmas országlakót mozgósítani, egyáltalán nem volt bizonyos, hogy a kiállított hadakat egy táborban egyesíthetik. A török ugyanis hosszú ideig bizonytalanságban tarthatta a magyar államvezetést a támadás főirányát illetően, sőt megtehette azt is, hogy bár főerőivel Magyarország ellen támad, kisebb seregekkel Erdélyt és Horvátországot is fenyegeti, azaz leköti ezen országrészek hadait, így azok nem egyesülhetnek a fősereggel.

Komoly erőgyarapodást jelenthettek a magyar hadsereg számára a külföldi segélycsapatok, persze csak akkor, ha időben érkeznek. Erre azonban semmiféle biztosíték sem volt.

Végeredményben tehát könnyen előfordulhatott, hogy magyar részről a döntő csatában nem 50—60 000, hanem csupán 30—40 000 fő vesz részt.

A tér. Bár a török politika már abban az esetben is nagy árat fizettethetett a magyar kormánnyal, ha hadseregét leveri, ám, ha hadai Budát is elfoglalják, a hatás még nagyobbá válik. Magyar részről a döntő csata

[5] A török hadsereg létszámára vonatkozó becslési eljárásunkat itt nem részletezhetjük, csupán annak két, egymást kiegészítő módszerét ismertetjük. Az egyik a rendelkezésünkre álló adatoknak bizonyos statisztikai szempontú elemzése volt. Ennek legfőbb eredménye, hogy a hász-, ziámet- és tímárbirtokosok után átlagosan 2,7—3 harcost lehet számítani. 1526-ban kereken 28 000 birtokos volt, így a kiállított tímárkatonaság száma — a birtokosok beszámításával — 80—84 ezer fő. A magyarországi hadjáratban viszont csak a ruméliai és anatóliai katonaság vett részt, így a kivonult harcosok száma 57—60 ezer fő. Ehhez hozzászámítottunk 15—18 ezer portai zsoldost (janicsárok és zsoldos szpáhik), 50—60 ezer főnyi irreguláris katonaságot — akindzsik, gönölük, aszabok stb. — és 10 000 tatárt. Ez összesen mintegy 150 000 főt ad ki. A fontosabb felhasznált források és irodalom: Kocsi bég és Ferdi becslése: Török történetírók. Ford.: *Thúry József.* I—II. Bp., 1893—1896. (Török—magyarkori történelmi emlékek. Írók). II. 81—82. és 412. l. Ali bég és Ali csausz adatai: *Mutafčieva, Vera P.:* Sur l'état du système des timars au cours de la primière décade du XVIIe s. Sofia, 1968.; Ricaut: Histoire de l'état présent de l'empire Ottoman, Amsterdam 1652.; *Marsigli, Aluise:* L'état militaire de l'Empire Ottoman. Amsterdam, 1670.; *Inalcik, H.:* The Ottoman Empire. The classical Age. 1300—1600. London, 1973.; *Káldy-Nagy Gyula:* Szulejmán. Bp., 1974. és Suleimans Angriff auf Europa. Acta Orientalia Acad. Scient. Hungaricae 1974.

A török hadsereg létszámára nézve az eszéki átkelés idejéből is lehet következtetni. Az átkelés 3 napig, éjjel-nappal, tehát 72 órán át tartott; ha a híd karbantartására 12 órát számítunk, marad 60 óra, ami 4,5—5 km-es menetütemet véve kb. 270—300 km oszlophosszat tesz ki. Itt nem részletezhető számítások alapján a vonat hosszát 160 km-nek vettük — élelem-, lőszervonat stb. —, marad tehát 130 km a csapatra. Miután a csapat zöme lovasságból állt, a 130 km-es oszlopban mintegy 150 000 fő fért el. A magyar hadsereg létszámára: Corpus Juris: 1498/20—22. tc., 1495/33. és 36. tc., 1518/1. tc. 4—5., 34. tc., 1523/18. tc.; 1526/8—12. tc., *Szalay László:* Magyarország története. 2. kiad. III. Pest, 1863., *Deér József:* Zsigmond király honvédelmi politikája. Hadtörténelmi Közlemények 1936., *Borosy András:* A telekkatonaság és a parasztság szerepe a feudális magyar hadszervezetben. Bp., 1971. (Értekezések a történettudományok köréből. Új sorozat 60.)

megvívása tehát azt a célt is szolgálta, hogy ez ne következzék be. Ilyenformán a támadás irányát elsődlegesen Buda szabta meg: a magyarok biztosak lehettek benne, hogy a főváros a cél, a törökök pedig abban, hogy a magyarok a főváros elestét meg akarják akadályozni.[6] Nándorfehérvárról Budára két úton lehetett eljutni: A Duna—Tisza közén, és a Duna jobb partján, Eszéken át. Miután azonban a Duna—Tisza közén való előnyomulás kétszeri dunai átkelést tett szükségessé, továbbá a török szempontjából a Duna mint vízi út az utánszállítás szempontjából nélkülözhetetlen volt, viszont a folyót balról egy 10—25 km széles, mocsaras, járhatatlan terület övezte, mely a hadsereget teljesen elvágta a dunai hajóhadtól és az azon szállított készletektől — élelemtől, lőszertől, nehéz tüzérségtől stb. —, teljesen bizonyos volt, hogy a török sereg a jobb parton fog előnyomulni.[7] *(L. az 1. sz. vázlatot.)*

A Nándorfehérvár—Eszék—Buda útvonalon a török útját látszólag három akadály keresztezte: a Száva, a Dráva és a Karassó mocsarai. „Látszólag" — mondtuk, mert a később elmondandók szerint egyik mentén sem lehetett volna a törököt feltartóztatni. Épp ezért indokolatlanul marasztalják el történetíróink oly súlyosan a magyar vezetést, mert az nem szervezte meg mögöttük a védelmet.[8] Mintha elkerülte volna a kutatók figyelmét az az ismerős tény, hogy Nándorfehérvár eleste után magyar és török részről egyaránt védhetetlennek tartották az országot.[9]

[6] A magyar kormánynak már 1526 elején voltak hírei arról, hogy a török Buda ellen készül. *Fraknói Vilmos:* A Hunyadiak és a Jagellók kora (1440—1526). Bp., 1896. (A magyar nemzet története. Szerk.: *Szilágyi Sándor* IV.) 583. l.

[7] Egyébként a magyar „hadút" már a honfoglalás óta Budáról Nándorfehérvár felé Eszéken át vezetett. *Györffy György:* Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Bp., 1963. 61. l. *Gyalókay Jenő* is nagy jelentőséget tulajdonít a dunai szállításnak, de ezenfelül még azzal magyarázza a török jobb parti előnyomulását, hogy miután döntő csatát akart vívni a magyar sereggel, értesülvén a király elindulásáról, ő is ezt az utat választotta. Láthatjuk, a dolog éppen fordítva volt: a magyar sereg azért vonult le a Dunántúlon, mert biztos lehetett benne, hogy a török is itt fog jönni. *Gyalókay Jenő:* A mohácsi csata. Mohácsi Emlékkönyv. Szerk.: *Lukinich Imre.* Bp., 1926. 200—202. l.; A Duna bal partján levő mocsaras területről jó leírást ad, bár térképei erősen elrajzoltak: *Marsigli, Aluise:* Danubius Pannonico—Mysius, observationibus geographicis, astronomicis, hydrographicis, historicis, physicus perlustratus et in sex tomus digestus. I. Hága és Amsterdam, 1726.; Az első katonai felvétel térképszelvényeinek rajza viszont már megközelítően pontos. Mellékelt vázlatunkhoz a „Magyarország vízborította és vízjárta területei az ármentesítési és lecsapolási munkálatok megkezdése előtt" c. 1:600 000 arányban készült térképet használtuk (Szerk.: A m. kir. Földmüvelésügyi Minisztérium Vízrajzi Intézete. Készítette: A m. kir. Honvéd Térképészeti Intézet. Bp. 1938.)

[8] *Gyalókay J.* i. m. 200., 203., 204. és 206. l.; legújabban: *Szakály F.* i. m. 27. l.

[9] A török krónikások egész sora így látta a kérdést, Magyarország „kulcsának" és „kapujának" nevezvén Nándorfehérvárt. *Thúry J.* i. m. I. 55., 77. és II. 124. l.; Brodarics írja: „Quae res [tudniillik Nándorfehérvár és Szabács eleste] hosti aditum in Hungariam patefecerat, ut quoties Savum transire, et in Hungarian irrumpere vellet, apte posset ab eo prohiberi." ***Stephanus Brodarics:* De conflictu Hungarorum cum Turcis ad Mohacs verissima descriptio** c. leírását Sambucus Bonfini-kiadása (1690) alapján használtuk: 559. l.; II. Lajos egy levelében szintén így

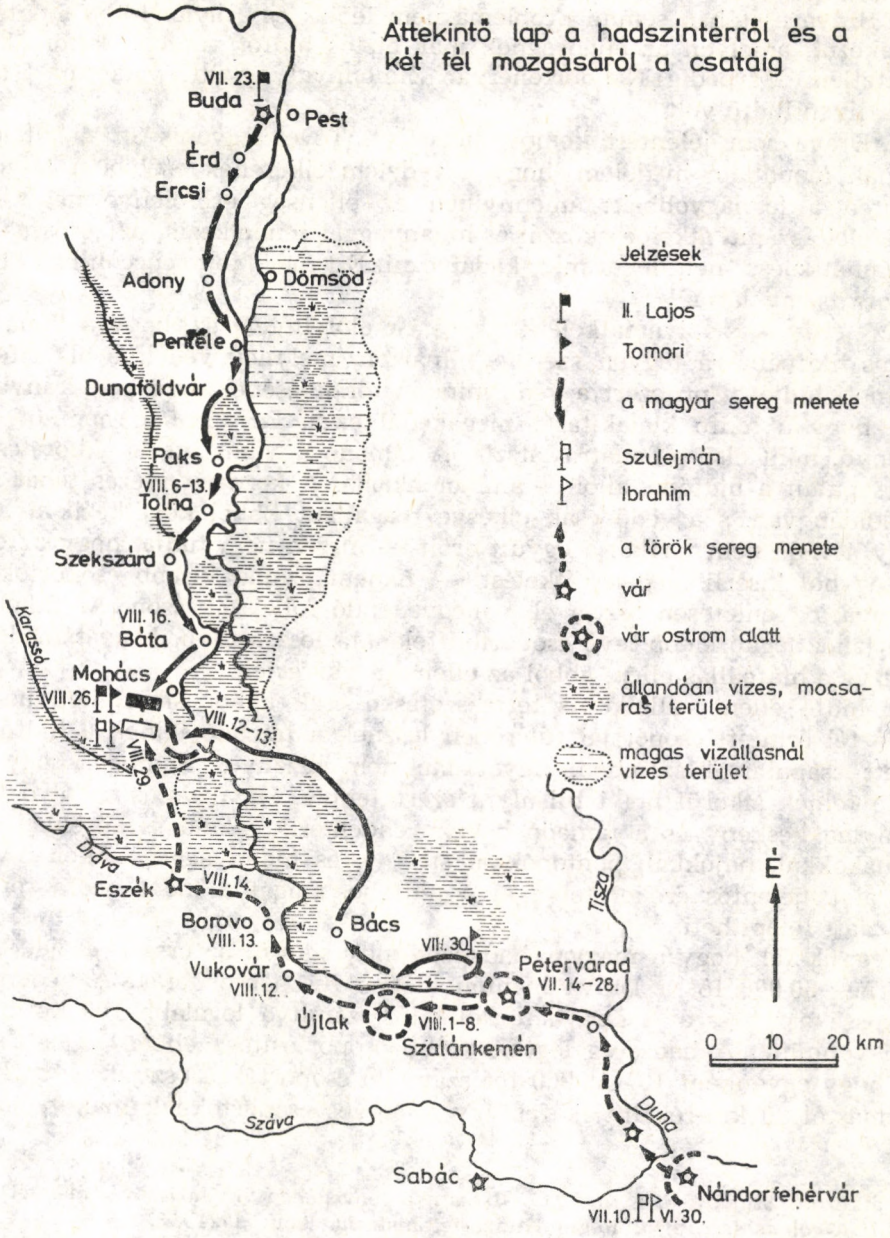
Áttekintő lap a hadszíntérről és a két fél mozgásáról a csatáig
VII. 23.
Buda
Pest
Érd
Ercsi
Adony
Dömsöd
Pentele
Dunaföldvár
Paks
VIII. 6-13.
Tolna
Szekszárd
VIII. 16.
Báta
Mohács
VIII. 26.
VIII. 12-13.
VIII. 29.
Karasso
Dráva
Eszék
VIII. 14.
Borovo
VIII. 13.
Vukovár
VIII. 12.
Bács
VIII. 30.
Újlak
VIII. 1-8.
Szalánkemén
Pétervárad
VII. 14-28.
Tisza
Száva
Sabác
Duna
Nándorfehérvár
VII. 10.
VI. 30.
Jelzések
II. Lajos
Tomori
a magyar sereg menete
Szulejmán
Ibrahim
a török sereg menete
vár
vár ostrom alatt
állandóan vizes, mocsaras terület
magas vízállásnál vizes terület
É
0 10 20 km

1. vázlat

A Száva esetében semmi probléma nem lehet: egy olyan folyó mentén védekezni, amelyen az ellenségnek már biztos hídfői vannak, katonailag lehetetlen. Márpedig Nándorfehérvár Zimonnyal együtt, valamint Szabács, ilyen hídfő volt.[10]

A Dráva sem jelentett komoly akadályt. Téves ugyanis az az általánosnak mondható hiedelem, hogy a védelem sikerének esélyei a folyók mentén a legnagyobbak: amennyiben az ellenség erőfölénye nagy és megfelelő számú átkelőeszközzel és hídanyaggal rendelkezik, az „erőszakos folyamátkelést" nem lehet megakadályozni. Ezt már Montecuccoli és Clausewitz is így látta.[11]

Az „erőszakos folyamátkelés" sikerének előfeltétele az, hogy a támadó biztos hídfőállásra tegyen szert a túlparton, melynek védelme alatt felépítheti hídját. Épp ezért a védő minden törekvésének arra kell irányulnia, hogy a hídfő kialakítását megakadályozza. Ez azonban nem olyan könnyű, mint első pillanatra látszik. A támadó ugyanis ott és akkor teszi át csapatait a hídfőbe, ahol és amikor akarja. A kezdeményezés tehát az ő oldalán van, s a védő csak elkésve reagálhat. Ebből következik az is, hogy a védő nem tarthatja együtt erőit — hiszen nem tudja, hogy az ellenség hol kísérli meg az átkelést —, hanem azokat kisebb csoportokra tagolva, egyenletesen osztja el a megvédendő folyószakaszon. Az átkelés pontjához legközelebb levő csoportok feladata lesz azután, hogy támadást intézve a hídfőállás ellen, abból az ellenséget kiverjék.

A hídfő elleni vállalkozás természetesen csak akkor sikerülhet, ha a védő fél érintett csoportjai túlerőben lesznek a támadó félnek a hídfőbe áttett csapataival szemben. Egyáltalán nem bizonyos azonban, hogy a védő félnek sikerül helyi túlsúlyra szert tennie. Ha ugyanis a folyó viszonylag keskeny és a támadó bőven rendelkezik átkelő eszközökkel — csónakokkal, hajókkal, pontonokkal stb. —, és hídanyaggal, akkor rövid idő alatt jelentős erőket tehet át a hídfőbe, magát a hidat pedig rövid idő alatt felépítheti.

Tegyük fel, hogy a magyar hadvezetésnek sikerül az ország erejét, tehát 50—60 000 főt a Dráva mentén időben összpontosítania. A védendő folyószakasz hosszát a Dráva torkolatától számítva legalább 100 km-nek kell vennünk. A hadsereg legcélszerűbb csoportosítása ebben az esetben az, hogy egyenként 10—12 000 főt számláló csoportokra osztják és azokat egymástól 20 km-re állítják fel. Így az egyes csoportoknak maximálisan

---

nyilatkozott. *Szakály F.* i. m. 17. l.; *Istvánffy* lényegében *Brodarics* véleményét ismétli: *Nicolaus Istvánffy:* Regni Hungarici historia. Köln, 1724. 73. l.

[10] 1521-ben Szulejmán Nándorfehérvárral együtt Zimonyt is elfoglalta. Szabács vára ugyan a Száva egyik szigetére épült, így hídfőnek nem tekinthető, de bizonyosnak vehetjük, hogy a vele átellenes parton hídfőállást épített ki a török. Ezért nem kell komolyan venni, amikor *Burgio* elmarasztalóan ír arról, hogy a törököt átengedték a Száván. *A. Burgio* i. m. 85. l.

[11] Ausgewählte Schriften des Raimund Fürsten Montecuccoli. Bearb. *Alfred von Veltze.* I—IV. Wien, 1899—1904. I. 251—252., 256., II. 57. és 58. l.; *C. Clausewitz* i. m. VI. könyv, 18. és 19. fejezet.

10 km-t kell megtenniök ahhoz, hogy a Dráva bármelyik pontján átkelő törököket elérjék. Beszámítva az átkelés hírének vételét, a parancsadást, a menetet és a harchoz való fejlődést, ezeknek a csoportoknak legalább 4 óra kell ahhoz, hogy támadásukat elkezdhessék. A kérdés most már az, hogy ez alatt a négy óra alatt a török mennyi csapatot tud a hídfőbe áttenni; itt nem részletezhető számítások szerint 20—25 000 főt. Amikor tehát a két legközelebbi csoport egyenként 10—12 000, összesen 20—24 000 harcosa támadását megindítja, nem lesz túlerőben, következésképp a török hídfőállását nem számolhatja fel és a híd építését sem gátolhatja meg.[12]

Ezenfelül még három szempontot nem szabad szem elől téveszteni. Egyik az, hogy miután a kezdeményezés a török oldalán volt, a hídfőbe a legjobb csapatait rakhatta át, míg a magyaroknak — nem tudván, hogy hol lesz az átkelés helye — mindegyik csoportnál egyformán kellett volna elosztani elit hadaikat. További nehézséget jelentett a magyarok számára a Dráva északi partjának mocsaras volta, ami a csapatok mozgatását igen megnehezítette. Végül pedig, ha sikerült volna is az átkelést megakadályozni, a török megtehette, hogy csapatainak egy részét hajókra rakva felevez a Dunán, és valahol Mohács körül partra szállva, hátulról is fenyegeti a magyar sereget.

A Karassó védelménél sem lett volna jobb helyzetben a magyar sereg. A mocsarakon rendszerint több gázló és töltés vezet át, melyeket járhatatlanná tenni igen nehéz.[13] A magyar sereget tehát ezek lezárására kellett volna elosztani. Az ilyen felállás azonban eleve merevvé teszi a védelmet, így annak áttörése a török számára nem lett volna nehéz feladat. Hozzá kell venni ehhez azt is, hogy ingoványos, cserjés, bokros, erdős terepen a számbeli fölénynek döntő jelentősége van, tehát a török óriási tömegével könnyen elnyomhatta volna a kis magyar sereget. Végül

[12] A számvetés alapjai: az első katonai felvétel szerint a Dráva szélessége Eszéknél 170—190 m, ettől lejjebb nagyobb, feljebb kisebb, ezért vettünk átlagosan 200 m-t; feltételeztük, hogy a 800 hajót számláló török hajóhadnak egynegyedét vetik be az átkeléshez. Kemálpasazádé szerint egy „kisebb" hajóra 20 ember fért, mi 30-at vettünk, így az átkelő lépcső ereje 6000 fő; az egyes lépcsők fordulóideje (be- és kiszállás, oda- és visszaevezés), a lesodródás miatt szükséges felvontatás 2 perc, tehát lépcsőnként 25 perc számítható; elméletileg 4 óra alatt tehát kb. 50 000 fő szállítható át, de technikai akadályokkal és súrlódásokkal számolva, a fordulóidőt kétszeresnek vettük, így a hídfőben levő csapatok száma csupán 24—25 000. Persze azt sem lehet szem elől téveszteni, hogy az átkelés szempontjából a török kivételesen jó helyzetben volt, mivel átkelő eszközeit és hídanyagát a Dráván szállíthatta fel. Források: a török hajóhadra nézve: *Thúry J.* i. m. I. 217., 307., II. 60. l.; a fordulóidő és lesodrás kiszámításához: Generalstabshandbuch. Wien, 1914. 290. l., *Berger Károly:* A vezetés kézikönyve. I—II. Bp., 1930. I. 139. l.; A török hajóhad drávai alkalmazására: bizonyára több napos késéssel jelenti Burgio augusztus 20-án, hogy a török hajóhad felfelé hajózik a Dráván, mert az feltehetően a hadsereggel együtt érkezett meg 14—15-én Eszékhez. *A. Burgio* i. m. 119. l.; A híd elkészülésének ideje: Szulejmán naplója szerint lehet, hogy 12, de lehet 24 óra, tudniillik akkor, ha éjjel is dolgoztak az utászok. *Thúry J.* i. m. I. 312. l.

[13] *Clausewitz* i. m. „Verteidigung von Morasten" c. fejezet.

pedig ugyanúgy, mint a Dráva védelménél, itt is fennállt az a veszély, hogy a török, felhajózva a Dunán, megkerüli a védőállást.

Ezt a katonai megfontolások alapján végzett mérlegelést a források nem cáfolják, sőt még azt sem bizonyítják egyértelműen, hogy a magyar hadvezetés lehetségesnek gondolta volna a Száva, a Dráva vagy a Karassó mentén folytatott döntő jellegű védelmet. Brodarics közlése szerint Tomori a tavasz folyamán felment Budára és csapatokat kért a Száva védelméhez. Amint írja, Tomori azt mondta, hogy „ez ugyan nehéz, de ha idejében történik intézkedés, nem éppen kivihetetlen".[14] Istvánffy is megemlékezik a dologról, tudni vélvén, hogy Tomori elképzelése szerint a Száva partján emelt kisebb erődítésekkel meg lehetett volna a török átkelését akadályozni.[15] Utána azonban megjegyzi, hogy a tervet „többen ... kivihetetlennek és feleslegesnek" tartották, mivel a hatalmas török sereget — miután Nándorfehérvár és Szabács birtokában volt — már semmiképpen sem lehet megakadályozni abban, hogy akár a Száván, akár a Dunán átkeljen. A magunk részéről feltétlenül a terv ellenzőinek adunk igazat.[16] Mindehhez még azt kell hozzávenni, hogy egyrészt Nándorfehérvár és Szabács elvesztése, másrészt a török hadiflotta nagy fölénye következtében az addig oly kitűnő hadműveleti lehetőségeket biztosító Szerémség valóságos egérfogóvá vált a magyar sereg számára.[17] Majdnem bizonyosnak vehető, hogy ha ide behatol, a török — szárazföldi és vízi erőinek kombinált mozdulataival — bekeríti és elvágja visszavonulásának útját.

A Dráva-parti védelemmel kapcsolatban pedig semmiképpen sem hagyható figyelmen kívül, hogy a magyar sereg gyülekezését Tolnára rendelték el. Nyilvánvaló, ha csak halvány remény élt volna a kormányban, hogy a Dráva mentén a hadsereg tartós védelmet folytathat, akkor azt a folyó közelében vonják össze, hogy a szükséges előmunkálatokat minél előbb elkezdhessék. Abból pedig, hogy Sárkány Ambrust és Báthorit Tolnáról, illetve Bátáról a király csupán a hadak egy részével küldte a Drávához, inkább az látszik, hogy a török átkelését legfeljebb késleltetni akarták. Emellett szól az is, hogy a király még július végén Batthánynak azt a parancsot küldte, hogy Valpóra menjen. Itt a Dráva vonalát megvédeni ugyan aligha lehetett, viszont annál inkább mód nyílhatott a török átkelésének késleltetésére.[18]

[14] *Brodarics I.* i. m. 559. l.; Burgio is ír Tomorinak erről a tervéről. *A. Burgio* i. m. 73. l.

[15] *Istvánffy M.* i. m. 73. l.

[16] Láttuk, *Brodarics* is úgy tudta, hogy Nándorfehérvár elvesztésével a Száva vonala védhetetlenné vált, épp ezért nehezen érthető több helyen kifejezett sajnálkozása afelett, hogy engedték átkelni a folyón az ellenséget. *Brodarics I.* i. m. 559—560. l.

[17] A török hajóhad fölényére nézve lásd: *Brodarics I.* i. m. 559. l.

[18] II. Lajos július 24-én és 31-én írt leveleiben rendelte Batthyányt Valpóhoz. *A. Burgio* i. m. 152—153. l.; Báthorit kétszer küldte le a király Eszékhez: először Budáról, másodszor Tolnáról. *Istvánffy* szövegéből az vehető ki, hogy egyáltalán nem voltak biztosak benne, sikerül-e a török átkelését megakadályozni, és inkább

A Karassó menti védelemről, egészen pontosan annak hatásos voltáról, a keresztény források nem szólnak. Egyedül Kemálpasazáde tartotta a Karassó mocsarait olyan akadálynak, ahol a magyarok feltarthatták volna a török hadsereget.[19]

Mindent összevetve a török és magyar részről egyaránt keresett döntő csata színtere nem lehetett másutt, mint valahol Tolna vagy Mohács vidékén.

Az idő. A nagy, a szultán vezette török hadsereg működését Magyarországon két időpont határolta be: június vége—július eleje, amikor a Balkánon átvonulva Nándorfehérvárhoz ért, és október vége (Kászim napja, 26-a), amikor vissza kellett indulnia, hogy még a tél beállta előtt elérje békehelyőrségeit.[20] Ez alatt a négy, de inkább három és fél hónap alatt kellett tehát a magyar sereget csatára kényszeríteni, majd Budára bevonulni és onnan visszaindulni.

Úgy tűnik, a magyar kormány teljesen tisztában volt ezzel, mert a hadak gyülekezését Tolnán csak július 2-ára rendelték el, a zsoldos hadakat pedig csupán három hónapra fogadták fel.[21] A magyar hadvezetés azonban nem használhatta ki ezt a három hónapot sem. Egyrészt a mozgósítás egész rendszere — mint minden feudális hadseregé — igen nehézkes, bizonytalan és lassú volt, másrészt éppen 1526-ban a rendkívül súlyos pénzhiány nagymértékben késleltette a hadak felfogadását.[22] De azért sem gazdálkodhatott szabadon a magyar kormány a rendelkezésére álló idővel, mivel a mondottak szerint viszonylag eléggé későn bizonyosodhatott meg a támadás fő iránya felől, illetve, hogy a török nem intéz hadainak egy részével támadást Erdély és Horvátország ellen.[23] Így a hadak összevonását sem rendelhette el kellő időben.

---

annak késleltetésére gondoltak. Ezt írja Báthori első leküldéséről. „Palatinus ... mandata Regis exequi promptus, provincialibus illis mandavit, ut quamprimum armati ad se properarent, ut Turcas Dravum ponte construere connaturos prohiberent; aut si id, aut erat res ancipitis plena periculi, minime succederet, aliquot tamen dierum spatio, minutis praeliis, ac minorum falconum pilis distentos, injecta mora retarderet." A másodszori leküldéssel kapcsolatban pedig így ír: „Placuit autem Regi et Senatui, ut Palatinus, quemadmodum initio belli demandatum fuerat, occupato Esseco, ac praesidio militari tormentisque munitio, daret operam, ne hostis transire posset, aut si propter ingentes ejus copias viresque arceri nequiret, moram tamen aliquam injiceret..." *Istvánffy M.* i. m. 74. és 76. l.; Túlzás tehát, amikor *Brodarics* azt írja, hogy a Báthori mellé rendelt hadak vonakodása miatt ejtették el a Dráva-vonal védelmének gondolatát: „Dravi scilicet defensio, fuit praetermissa." *Brodarics I.* i. m. 559. l.

[19] *Thúry J.* i. m. I. 235. l.

[20] A török hadsereg magyarországi működésének időhatáraira nézve lásd idézett tanulmányaimat.

[21] Erről *A. Burgiónál* található sok adat.

[22] Erről is igen sokat ír *A. Burgio.*

[23] A török szándékáról a következő hírek voltak forgalomban 1526 első felében: február közepén a török célja vagy Moldva, vagy Itália, vagy Magyarország. (*A. Burgio* i. m. 42. l.); március első hetében: Erdély ellen készül (*Fraknói V.* i. m. 497. l.); március végén: az udvar úgy tudja, hogy Magyarország a cél, Szapolyai

A magyar hadvezetés a döntő csata megvívása időpontjának megválasztását illetően tehát eléggé ellentmondásos helyzetben volt. Ha ugyanis az ország teljes erejét, azonkívül a külföldről várható segélycsapatokat is egyesíteni akarta a csatához, akkor szükségképpen bizonyos ideig kerülnie kellett az összecsapást, azaz azt időben hátra kellett helyeznie. Az ütközetnek időben való hátrahelyezése azonban természetszerűen maga után vonja annak térben való hátrahelyezését is, tehát a visszavonulást, következésképp az ország déli területeinek feladását. Ha viszont ezt nem vállalja a magyar kormány — és igen nyomós politikai és katonai okok szóltak amellett, hogy ne vállalja —, akkor a számba jövő haderőnek csak egy része vehet részt a döntő csatában.

Végeredményben a háború bármelyik fő tényezőjét nézzük is — tehát a teret, az erőt és az időt —, a magyar hadvezetés igen hátrányos helyzetben volt és győzelemre alig lehetett kilátása.

De ha így volt, akkor miért ment bele a magyar kormány a háborúba és miért nem fogadta el Szulejmán kétszeri békeajánlatát, először 1520-ban, majd 1524-ben? És úgy tűnik, hogy már itt megdőlt egész elemzésünk alapját, kiindulópontját alkotó feltevésünk, az tudniillik, hogy a magyar kormány döntéseit racionális megfontolások alapján hozta. Ha ugyanis bízott a győzelemben, akkor egész helyzetmegítélése hibás volt, nem számolt a háború tényezőivel, ha viszont reménytelennek látta a küzdelmet, akkor felelőtlenül cselekedett, hiszen a legrosszabb béke is jobb a vesztes háborúnál, ami után mégiscsak teljesíteni kell az ellenség feltételeit.[24] Nos, határozottan tudjuk, hogy 1524-ben a szultán követével igen komolyan tárgyaltak Budán a békéről, s a tárgyalásnak csak a pápa és Ferdinánd erélyes közbelépése vetett véget. 1525-ben és 1526 elején viszont már a magyar kormány kereste a békét a lengyelek és a Budán visszatartott török követ útján, amiből csak arra lehet következtetni, hogy hajlandók lettek volna elfogadni Szulejmán feltételeit. Hogy ezek a feltételek mik voltak, pontosan nem tudjuk, feltehetően ugyanazok, amiket

---

és a havasalföldi vajda viszont Erdélyt látják fenyegetve (*A. Burgio* i. m. 49—50. l.); ugyancsak március végén: a török három irányból, Havasalföld, Nándorfehérvár és Bosznia felől támad (*A. Burgio* 148. l.); április eleje: a török biztosan Magyarországot támadja meg (*Fraknói V.* i. m. 486. l.); május vége: mint előbb (*A. Burgio* i. m. 72. l.); június közepe: Erdélyt fenyegeti (*A. Burgio* 80. l.); július vége: ekkor válik bizonyossá, hogy a támadás nem irányul Szlavónia ellen (*A. Burgio* 152. l.).

[24] A magyar kormány döntéseit tehát a pillanatnyi helyzet alapján kell megítélni, nem pedig olyan szempontból, hogy milyen következményekkel járt volna a jövőben a török feltételeinek elfogadása. Ez utóbbin elmélkedni és a megoldás útját keresni a következő generációk dolga lett volna. Most, ebben a pillanatban a biztos vereséggel végződő háború elkerülése volt a feladat, amint erre már Az országút szélére vetett ország c. tanulmányomban is rámutattam (23. és 61. l.); Kritikusaim tehát teljesen félreértik a „szulejmáni ajánlattal" kapcsolatos problémaállításomat, amikor azt a törökkel való kiegyezés későbbi kihatásaival helyezik szembe. Lásd: *Szakály F.* i. m. 126. l., valamint *Rázsó Gyulának* Szakály könyvéről írt recenzióját: Hadtörténelmi Közlemények, 1976. 162. l.

János király elfogadott, tehát szövetséges viszony létesítése és a Habsburgok ellen induló török hadak átvonulásának engedélyezése Magyarországon keresztül.[25]

ELŐKÉSZÜLETEK MAGYAR RÉSZRŐL. A MOZGÓSÍTÁS

1526-ban a magyar állam mély politikai és gazdasági válságban várta a török támadását. Mindkettőt a török veszély váltotta ki. Ami a politikai válságot illeti, annak legfőbb oka tulajdonképpen az volt, hogy a török ellen hozandó rendszabályok tekintetében az udvar, a főurak és a köznemesség homlokegyenest ellenkező felfogást vallott, és attól függően, hogy melyik párt volt fölényben, hozták a különböző hatástalan, egymásnak ellentmondó, a bajokat még inkább elmélyítő rendelkezéseket. Tragikusnak mondható, hogy a Mohácsot megelőző évek fokozott politikai aktivitása és viszálykodása mögött — bármelyik párt törekvéseit nézzük is — az ország megmentésének szándéka húzódott meg.[26]

A török veszély elhárításának legfontosabb, minden mást megelőző kérdése a hadakozáshoz szükséges pénz előteremtése volt. Megint csak tragikusnak mondható, hogy az az orvosszer, amihez az uralkodó osztály ilyen szempontból folyamodott, újabb és most már jóvátehetetlen bajok forrásává vált. Az 1521-ben elrendelt pénzrontásról van szó, amelyet az országgyűlés Nándorfehérvár eleste után a küszöbön állónak vélt nagy háborúhoz szükséges pénz előteremtésére rendelt el. A pénzrontás ténye természetesen eddig sem volt ismeretlen történetíróink előtt, de technikai végrehajtásának részleteit és egy pusztító inflációban végződő következményeit csupán nemrégiben világította meg igen meggyőző módon Hermann Zsuzsanna.[27] Maga a pénzrontás teljesen indokolt volt, s belőle az állam mintegy 60 000 forint haszonra tett volna szert, ami ha nem is oldott volna meg minden bajt, mindenesetre kb. 10 000 zsoldos felfoga-

[25] Az 1524. évi török békeajánlatról, annak elutasításáról és a béke feltételeiről: *Lhotsky, Alfons:* Das Zeitalter des Hauses Österreich. Die ersten Jahren der Regierung Ferdinands I. (1520—1527.) Wien, 1971. 171—173 .l.; *Artner Edgár:* Magyarország és az apostoli szentszék viszonya a mohácsi vészt megelőző időkben. Mohácsi Emlékkönyv i. m. 85., 90., 92. és 102. l., *A. Burgio* i. m. 38., 44. és 102. l.; *Fraknói V.* i. m. 478. l., *Török Pál:* A mohácsi vész diplomáciai előzményei. Mohácsi Emlékkönyv i. m.

[26] Csupán az országgyűlési végzések tanulmányozása is meggyőzhet erről bárkit. Épp ezért egyáltalán nem tudunk egyetérteni *Szekfű Gyulának* ezzel a véleményével: „Ez évek nagyszámú országgyűlési artikulusainak áttekintése teljességgel felesleges, hiszen bárminő rendelkezéseket tettek is az ország pénzügyi orvoslására, a királyi birtokok visszaszerzésére, a végek védelmére, azokkal senki sem törődött." Magyar történet. IV. Bp., é. n. 436. l.

[27] *Hermann Zsuzsanna:* Államháztartás és a pénz értéke a Mohács előtti Magyarországon. Századok 1975.

dását tette volna lehetővé, negyed évre.[28] A török azonban nem támadott sem 1522-ben, sem a következő években, hanem csak 1526-ban; addigra azonban — Hermann Zsuzsanna szavait használva — „ez a rendszabály katasztrofális következményekkel járt és oly mértékben szétzilálta az ország gazdaságát, olyan nyílttá tette és annyira elmélyítette a régóta lappangó és növekvő gazdasági és politikai válságot, hogy az állam szinte a török közreműködése nélkül is szétesni látszott".[29] Csakis e politikai és gazdasági háttér ismeretében érthetjük meg a magyar uralkodó osztály magatartását, sokszor érthetetlennek tűnő döntéseit, általában azt a zűrzavart, rendetlenséget és fejetlenséget, amivel az ország a nagy leszámolásra készült.

Az igen jól működő magyar hírszerzés információi alapján a magyar kormány 1525 őszétől nyomon követhette a török hadikészülődéseit.[30] Persze mint minden hírszerzésnél, az adatok most sem voltak egyértelműek, azonkívül feltehetően a török — a magyar kormány megtévesztésére — hamis híreket is terjesztett, mert mint láttuk, egészen július végéig nem volt bizonyos, hogy hol és mennyi erővel fog támadni.[31]

Mint említettük, az udvar olyan reménytelennek látta a helyzetet, hogy még márciusban is azon fáradozott, hogy békére bírja Szulejmánt. Tomori még júniusban is azt ajánlotta, hogy akár adófizetés árán is, de kérjenek békét. Igen jellemző azonban a viszonyokra, az udvart és a köznemességet elválasztó szakadékra — és a köznemesség elképesztő tájékozatlanságára —, hogy a király és környezete egyáltalán nem volt biztos benne, hogy törekvései a nemesség tetszését meg fogják nyerni.[32]

Időközben szinte állandóan folytak a tárgyalások az udvarban az ország hadi készületeinek fokozásáról, de a nyomasztó pénzhiány miatt épkézláb rendszabályokat nem hozhattak. Egyébként is, meg kellett várni az országgyűlést, mely egyedül dönthetett a mozgósítás ügyében.

Sajnos, a mozgósítás technikai lebonyolításáról nem sokat tudunk. Annyi bizonyos, hogy több vonalon futott, és a hadsereg különböző eredetű egységei más-más módon álltak össze és indultak a kijelölt gyülekező-

[28] Egy zsoldos évi fizetése 20—36 forint között mozgott. *Szakály Ferenc:* Magyar hadtörténet (A Hadtörténeti Intézet készülőben levő hadtörténeti szintézisének része. Kézirat.) 16., 17. és 79. l., *Hermann Zs.* i. m. 331. l.

[29] *Hermann Zs.* i. m. 314. l.

[30] A hírszerzést az udvar, főleg azonban Szapolyai és Tomori irányította, de diplomáciai vonalon is érkeztek hírek: *Brodarics I.* i. m. 562. l.; *A. Burgio* i. m. 33., 49. és 73. l., *Ortvay Tivadar:* A mohácsi csata, elvesztésének okai és következményei. Bp., 1910. 36. l., *Artner E.* i. m. 95. és 120. l., *Gyalókay J.* i. m. 194. és 199. l.; *Pataki, Josif:* Aţitudinea lui Radu de la Afumaţi şi a lui Ioan Zápolyai in ajunul luptei de la Mohács (1526). Studia Universitatis Babeş—Bolyai. Series Historia. 1967. 25. l. (A szerző részletes adatokat közöl a Szapolyai által kiküldött kémekről és fizetésükről.)

[31] Lásd a 23. jegyzetet.

[32] *A. Burgio* i. m. 38. és 44. l.; Tomori javaslatát a főurak szívesen fogadták, „de — mint Burgio írja — ezt nem merik mondani, mert nincsenek még mind együtt és félnek a nemességtől" (i. m. 102. l.).

helyre. A bandériumokat a kiállító főurak és egyháziak minden bizonnyal saját apparátusukkal mozgósították, a nemesi felkelést, a telekkatonaságot és a vármegyék által kiállítandó zsoldosokat pedig a megyei kapitányok.[33]

Első pillantásra úgy tűnhet, hogy az április 24-én elkezdődött országgyűlésen egész sor jelentéktelen ügyről tárgyaltak, melyek közül nem is egynek a szőnyegre hozása párt- és egyéni érdekeket szolgált. A magunk részéről azonban úgy véljük, ezeknek a kérdéseknek a rendezése előfeltétele volt annak, hogy a katonai kérdésekhez egyáltalán hozzányúljanak.[34] A király szinte teljhatalmat kapott, Werbőczyt eltávolították a nádori székből és Báthorit ültették vissza, intézkedtek a pénzügyek szigorúbb és pontosabb kezeléséről, a nádor jogkörének megszilárdításáról, a rézpénz bevonásáról stb. Mindezek igen üdvös, és valójában a közjót szolgáló intézkedések voltak, csak éppen elkéstek velük, pontosabban sem az államapparátus működését nem tették hatásosabbá, sem pedig a pénzhiányon nem segítettek.

A szűkebb értelemben vett katonai intézkedések közül említést érdemel a végvárak azonnali megerősítésére és a hadiszerek előállítására hozott intézkedés — amit pénz hiányában végrehajtani nem lehetett —, a haderő előkészítése a mozgósításra, fővezér kijelölése a hadi tanácsosok kiválasztásának szabályozása stb.[35]

A mozgósítás időpontját az országgyűlés egyelőre nem határozta meg s azt csak június 16. körül indította el az udvar, július 2-ára, Tolnára rendelve a felszerelt hadakat.[36] Amikor a mozgósítást elrendelték, a török már Nándorfehérvárnál építette a hidat a Száván és úgy hírlett, tíz napon belül el is kezdi az átkelést.[37]

A mozgósítást azonban nem fejezték be a kijelölt időpontra és a hadsereg csak augusztus 26. körül fejezte be gyülekezését Mohácsnál. A mozgósításnak ez az igen lassú lefolyása történészeinkből éles kritikát váltott ki, s főleg az e téren elkövetett mulasztásoknak tulajdonítják a mohácsi katasztrófát.[38] Érzésünk azonban az, hogy ez az elmarasztaló bírálat nem egészen jogosult. Egyrészt a mozgósítás lefolyásáról a legtöbb adatot közlő s a magyar viszonyokat egyébként igen élesen bíráló Burgio több alka-

[33] Corpus Juris 1522:52. és 54. tc., 1523:19.—21., 42., 44. tc.; A telekkatonaságra vonatkozóan: *Borossy A.* i. m.

[34] Ezért nehéz egyetérteni *Szakály Ferenccel*, amikor azt írja, hogy az országgyűlési végzéseket „pártharcok és személyes érdekek" szülték. *Szakály F.:* A mohácsi csata i. m. 24. l.

[35] Corpus Juris.

[36] Téves tehát *Brodarics* közlése, hogy már az országgyűlésen elrendelték a tolnai gyülekezőt. *Brodarics I.* i. m. 559. l.; Vö. *A. Burgio* i. m. 75. l., *Artner E.* i. m. 97—98. l.

[37] *A. Burgio* i. m. 78. l.; A hír igaz volt, mert Bali bég jelentését a híd elkészüléséről a Morava völgyében előnyomuló Ibrahim nagyvezér június 22-én kapta meg. *Thúry J.* i. m. I. 305. l.

[38] *Gyalókay J.* i. m. 199. l., legújabban: *Szakály F.:* A mohácsi csata i. m. 26. és 76. l.

lommal is a legnagyobb elismerés hangján szól a magyar urak lelkesedéséről és erőfeszítéseikről.[39] Másrészt úgy tűnik, hogy a haderő magyarországi része, amelynek kiállítását a törvények előírták, majdnem teljes számban ott volt Mohácsnál.

Érzésünk az, hogy a mozgósítás vontatottságát elsősorban objektív okok, mindenekelőtt a pénzhiány magyarázza. Ilyen szempontból nagyon sokat mondó, hogy a mozgósítás elrendelésének ideje nagyjából egybeesik azzal az idővel, amikor egyrészt a pápai pénzsegély Bécsbe érkezésének hírét megkapják, másrészt a pápa engedélye az egyházi ékszerek igénybevételére Budára érkezik.[40] Úgy tűnik, ez a két körülmény elengedhetetlen előfeltétele volt a mozgósítás elrendelésének és kézenfekvőnek tűnik a feltevés, hogy tudatosan késleltették a mozgósítást, nehogy a hadak, főleg a sereg legértékesebb részét kitevő zsoldosok — fizetés hiányában — idő előtt szétoszoljanak. Valószínű az is, hogy a jobbágyság ötödrészének fegyverbe hívását az aratás késleltette. A királyi bandérium felszerelésének nehézségeit Burgio leírásából pontosan ismerjük. Feltehetően a főurak számára sem volt sokkal könnyebb bandériumaik kiállítása. Ami pedig a nemesi felkelést illeti, annak akadályait egy adat közvetett módon világítja meg. Az 1526/16. tc. kimondja az országgyűlések számának korlátozását, mivel az azokon való megjelenés a nemesség számára igen nagy anyagi terhet jelent, úgyannyira, hogy „sok közülük ... barmaikat elzálogosítván, paraszti sorba süllyedtek".[41] Nos, egy hadjáratra való felkészüléshez és az abban való részvételhez bizonyára még több pénz kellett, így valószínű, hogy a köznemesség késedelmes megjelenésének okát is jórészt az anyagiakban kell keresnünk.

Önként adódik a kérdés: végül is milyen hátránnyal járt a magyarországi hadak késedelmes összegyülekezése? Úgy tűnik, semmivel. Ha ugyanis a mondottak szerint a magyar haderő sem a Szávánál, sem a Drávánál, sem pedig a Karassónál nem állíthatta meg a törököt, akkor a hadak korábbi gyülekezése sem jelentett volna katonai szempontból különösebb hasznot.

ESEMÉNYEK A CSATÁIG

A mozgósítás elrendelésétől a mohácsi csatáig történt eseményekkel részletesen nem foglalkozhatunk, és a sok megoldatlan probléma vizsgálatára sem vállalkozhatunk, csupán jelezzük őket.

Miután a június első heteiben tartott tanácskozáson elrendelték a mozgósítást, elkezdődött a hadak összegyűjtésének, felszerelésének és útbaindításának kínosan lassú folyamata.

Időközben a török hadsereg egyre közeledett Magyarországhoz. Első

[39] *A. Burgio* i. m. 71—72. és 85. l.
[40] *A. Burgio* i. m. 73. l., *Artner E.* i. m. 98. l.
[41] Corpus Juris.

menetlépcsője, a ruméliai sereg, Ibrahim vezetésével, június 30-án ért Nándorfehérvárra. Július első hetében érkeztek meg a boszniai hadak, az akindzsik, a hajóhad és maga Szulejmán is a második menetlépcsővel, valamint a zsoldos hadakkal.[42]

A török hadvezetés első célja Pétervárad elfoglalása volt, mert benyomulva az országba, nem hagyhatott maga mögött erődítést, mely hátsó összeköttetéseit és visszavonulását veszélyeztethette, a Dunán pedig a hajóhad működését akadályozhatta volna.[43] Ibrahim már június 19-én, tehát jóval azelőtt, hogy Nándorfehérvárra ért, parancsot kapott a szultántól, hogy a várat foglalja el.[44]

Magyar részről ugyanígy értékelték a vár jelentőségét. A vár alatt mintegy 1500 fővel tartózkodó Tomori kérdést intézett az udvarhoz, hogy tartsa-e a várat, vagy hagyja sorsára. Az udvar ez utóbbi mellett döntött.[45] Bár ezzel a magyar hadvezetés elesett az előbbiekben vázolt előnyöktől, a döntést mégis helyesnek kell tartanunk. A várat ugyanis akkor se igen lehetett volna megtartani, ha Tomori beveszi magát falai közé, serege viszont odavész. Az egyébként sem túl erős vár sikeres védelmének esélyeit mérlegelve nemcsak a török számbeli fölénye és igen erős tüzérsége, valamint fejlett ostromtechnikája esett latba, hanem az is, hogy az említettek szerint igen erős flottája révén a szárazföldi akciókat vízi hadmozdulatokkal kombinálhatta és ott szállhatott partra, ahol éppen akart.[46]

Már javában folyt Pétervárad ostroma, amikor a király elindult bandériumával Budáról. Igen lassan vonult, Brodarics szerint azért, hogy csatlakozhassanak hozzá az ország különböző részeiből érkező hadak.[47] Ha valójában ez volt az ok, akkor csodálkoznunk kell, mert a Tolnára igyekvő hadak jó részének nem esett útjába Buda. Sokkal valószínűbb, hogy a király nem annyira a magyar hadakra várt, mint a cseh- és morvaországi zsoldosokra, akikről már június 30-án úgy tudták, hogy egy héten belül megérkeznek Magyarországra.[48]

Történetírásunkban általános a nézet, hogy kezdetben Tolnán akartak megvívni a törökökkel és csak később ejtették el a tervet, mert a sűrűn lakott vidék nem volt alkalmas a lovas csatára.[49] Ezt a feltevést, úgy tűnik, el lehet vetni, mivel ha mégoly sűrűn lakott lett volna is a vidék — ami egyébként tévedés —, annyi szabad teret talán mégiscsak lehetett volna találni, ahol csatát vívhatnak. Egyébként is, tekintve a török nagy

[42] *Thúry J.* i. m. I. 406., II. 60. és 151. l.

[43] Az 1526. évi fehtnámé és *Dzselálzádé* szerint a vár „akadálykő... a szent harc [hadjárat] országútján [útján]". I. m. I. 380., II. 152. l.

[44] I. m. I. 304. l.

[45] *A. Burgio* i. m. 87. és 96. l.

[46] Hogy a török ilyen jellegű vállalkozásokra készült és azokat végre is hajtotta, teljes bizonyossággal tudjuk a török forrásokból: a janicsárok és az akindzsik egy részét behajózták, s e csapatok fölé külön parancsnokokat helyeztek. Az akindzsik partraszállásáról is van adat. *Thúry J.* i. m. I. 307. 308. l.

[47] *Brodarics I.* i. m. 558. l.

[48] *A. Burgio* i. m. 87—88. l.

[49] *Gyalókay J.* i. m. 207. l., *Szakály F.:* A mohácsi csata i. m. 30. l.

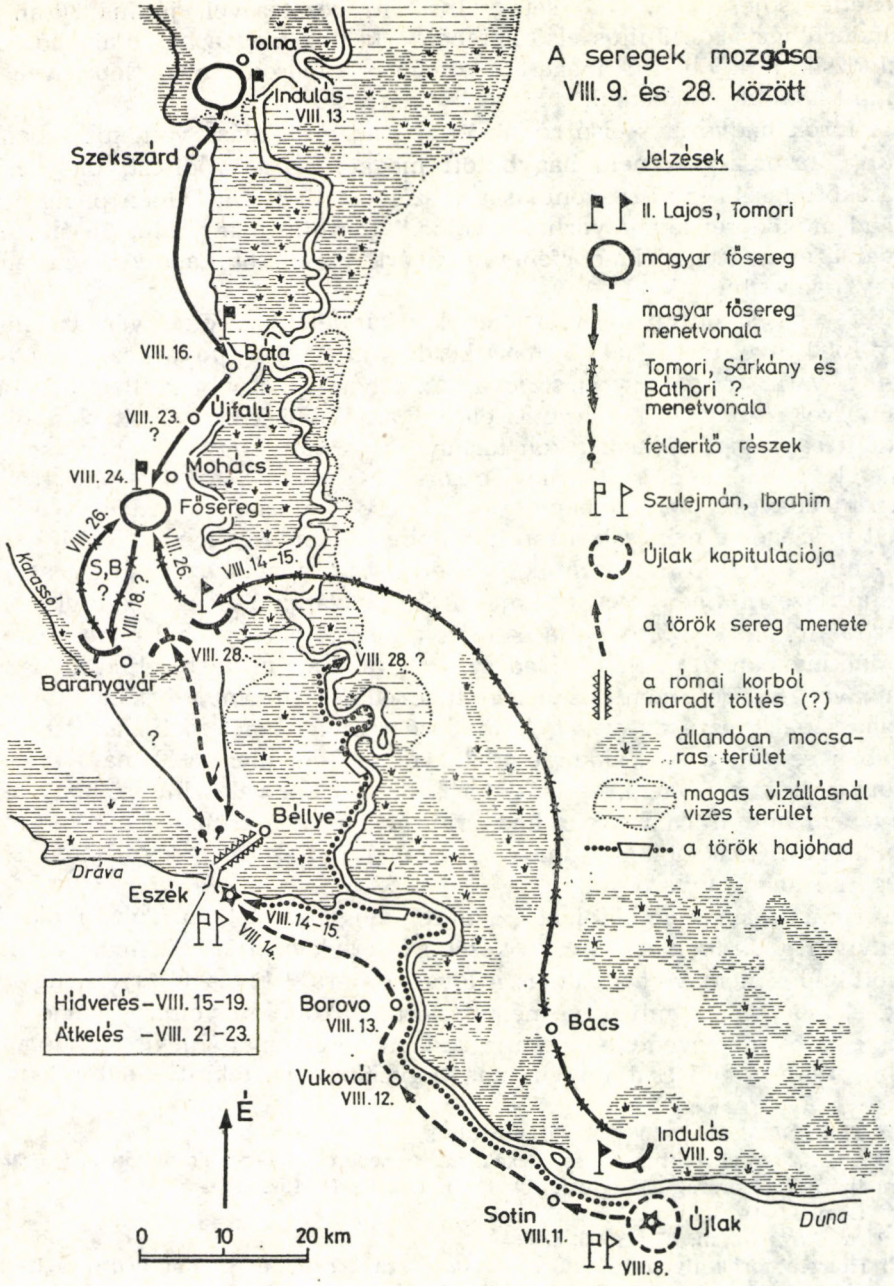
A seregek mozgása
VIII. 9. és 28. között
Jelzések
II. Lajos, Tomori
magyar fősereg
magyar fősereg menetvonala
Tomori, Sárkány és Báthori ? menetvonala
felderítő részek
Szulejmán, Ibrahim
Újlak kapitulációja
a török sereg menete
a római korból maradt töltés (?)
állandóan mocsaras terület
magas vízállásnál vizes terület
a török hajóhad
Tolna
Indulás VIII. 13.
Szekszárd
VIII. 16.
Bátá
VIII. 23. ?
Újfalu
VIII. 24.
Mohács
Főssereg
VIII. 26.
S,B
VIII. 18. ?
VIII. 14–15.
Karasó
Baranyavár
VIII. 28.
VIII. 28. ?
Bellye
Dráva
Eszék
VIII. 14–15.
VIII. 14.
Hídverés – VIII. 15–19.
Átkelés – VIII. 21–23.
Borovo VIII. 13.
Vukovár VIII. 12.
Bács
Indulás VIII. 9.
Sotin VIII. 11.
Újlak
Duna
VIII. 8.
É
0 10 20 km

2. vázlat

számú lovasságát, egy ilyen csatatér inkább számára lett volna hátrányos. A forrásokból viszont teljes pontossággal kivehető, hogy Tolnát csak gyülekezőhelynek szánták. II. Lajos június 24-én írja, hogy a hadsereg Tolnán táborba száll, „onnan pedig minden haderőnkkel s a külföldi segítséggel tovább megyünk oda, ahová a szükség követeli". Július 24-én is „Tolna és a délvidék" a cél, 31-én írt levele pedig arról tudósít, hogy folytatja útját, „Tolna felé s még azon is túl".[50]

Tomori, miután visszavonult Pétervárad alól, Bácsra ment, és onnan, Újak eleste után, augusztus 9-ike körül indult tovább, a Dunán átkelve, a Karassóhoz. A király augusztus 6-án ért Tolnára, ahova a hadaknak csak egy része érkezett meg addigra. Tolnán, majd Bátán sokat tanácskoztak, amint azt Brodaricstól tudjuk. E tanácskozások egyikén nevezték ki Tomorit és Szapolyai Györgyöt fővezérré. *(L. a 2. sz. vázlatot.)*

Ezekben a napokban érkezett meg Szapolyai János és Frangepán üzenete, hogy a király várja be érkezésüket, s addig, visszavonulva, kerülje a harcot. Mint tudjuk, a nemesség nyomására a király nem merte elfogadni a tanácsot.

Mennyire volt azonban reális Szapolyai és Frangepán tanácsa? A nemesek valóban csak forrófejűségből, meggondolatlanságból akartak megharcolni a törökkel és vetették el a visszavonulás gondolatát? Úgy hisszük, nem csak erről volt szó. Brodarics is említi, hogy egyesek szerint már nem volt remény arra, hogy a török nagy számú, üldözésre kiválóan alkalmas lovassága miatt sikerrel vonulhassanak vissza.[51]

Véleményünk az, hogy helyes volt elvetni a visszavonulás gondolatát. Mindenekelőtt túlságosan is nagy áldozat lett volna harc nélkül odavetni az ország jelentős részét a török pusztításainak. Ugyancsak elfogadhatatlannak véljük Buda feladását is, ami a jelek szerint elkerülhetetlen lett volna. Egyáltalán nem bizonyos ugyanis, hogy Szapolyai és Frangepán, a törököt megelőzve, már szeptember 5-én Budán lehettek volna, s egyesülve a király hadaival, valamint a cseh és morva zsoldosokkal, legalább kétszer akkora haddal szállhattak volna szembe a törökkel — amint ezt Kápolnai-Pauer állítja.[52] Ő ugyanis Brodarics és Istvánffy közlésére támaszkodva abból indul ki, hogy Szapolyai már augusztus 27-én Szegeden volt, ahonnan könnyen elérhette volna Budát. Újabban napvilágra hozott adatok alapján azonban tudjuk, hogy Szapolyai augusztus 10-én még Tordára hívó leveleket küldött ki az erdélyi rendeknek, így bajosan érhetett volna 27-én Szegedre.[53]

De még akkor is, ha Szapolyai történetesen már augusztus 27-én Szegedre ér, a király pedig 26-án valójában elrendeli a visszavonulást, igen kérdéses, hogy egyesülhetnek-e Budán. Egyrészt igen könnyen előfordulhatott, hogy a török könnyű lovasság állandó rajtaütéseinek kitett főse-

[50] *A. Burgio* i. m. 150., 152., és 153. l., *Brodarics I.* i. m. 559. l.

[51] *Brodarics I.* i. m. 562. l.

[52] *Kápolnai Pauer István:* Az 1526. évi mohácsi hadjárat. Hadtörténelmi Közlemények, 1889. (Különnyomat.) 31. l.

[53] *J. Pataki* i. m. 18. l.

reg Budáig felmorzsolódik, amint erre Brodarics is céloz. A mintegy 200 km-es út megtételéhez ugyanis 12—13 napra lett volna szükség. A török sereg viszont 26-án, amikor tehát a király elindult volna, már átkelt a Dráván és 28-án átlépte a Karassót. A Budáig megteendő út 230—240 km, tehát szeptember 10-én, két nappal a király seregének megérkezése után, Budára érhetett volna. Szapolyai pedig augusztus 30-án elindulva Szegedről, lévén a távolság 180 km, aligha érhetett volna ennél előbb a fővárosba, itt azután még külön — és véleményünk szerint leküzdhetetlen — nehézséget jelentett volna a Dunán való átkelés a török hadsereg szeme láttára.

A TÖRÖK HADSEREG FELVONULÁSÁNAK NEHÉZSÉGEI

Pétervárad bevétele után a török hadsereg Újlak ostromára indult és azt augusztus 8-án bevette. Innen, folytatva útját, 14-én Eszékhez ért. Másnap „nagy sietséggel" elkezdték a híd építését. A híd tulajdonképpen két részből állt: a magát a Drávát áthidaló hajóhídból és a folyót északra övező mocsarakon át épített töltésből, illetve hidakból.[54] A híd építését 19-én fejezték be és az átkelést, mely „három nap és három éjjel szüntelenül" tartott,[55] 21-én reggel kezdték el. Ezt követően a sereg nagy nehézségek árán áthatolt a Drávát övező vizes területen, majd a Karassó mocsarán, miközben állandóan folytak a harcok a két fél előcsapatai között. A hadsereg 28-án feltehetően Baranyavár—Baranyabán—Kisfalud vonalában táborozott.[56] Itt adták ki a parancsot a másnapi harcra. *(L. a 3. sz. vázlatot.)*

A török hadvezetés pontosan tudta, hogy a magyar sereg a mohácsi mezőn várja és ott akarja megvívni a csatát.[57] A feladat, ami előtt állt, nem volt éppen könnyűnek mondható: óriási hadseregét árkon-bokron át, csatarendben, mai kifejezéssel harcrendben kellett a mohácsi mezőre juttatnia. Azt, hogy a hadseregnek csatarendben kellett előnyomulnia a mo-

[54] Az a tény, hogy a török számára 4 nap kellett a mocsarak áthidalásához, a folyóátkelésre vonatkozó korábbi számvetéseinket nem érinti, mivel ezek a munkálatok nem függtek össze az „erőszakos folyamátkeléssel", hanem a hadseregnek a folyó partjáról való további előnyomulását szolgálták. A híd építéséről és az átkelésről Szulejmán Naplója közöl igen pontos adatokat (*Thúry J.* i. m. I. 312—313. l.), egyébként azonban több-kevesebb részletességgel minden török krónikás ír róla.

[55] Ezt *Ferdi* állítja. *Thúry J.* i. m. II. 65—66. l.

[56] Pontos adatunk nincs rá, hogy a török valójában itt táborozott, azt viszont tudjuk, hogy a Karassó átlépése után tábort vertek, s az másutt, mint itt, nemigen lehetett. Egyébként az 1529. évi hadjárat alkalmával is itt táborozott a török hadsereg. *Thúry J.* i. m. I. 331. l.; A tábor kiterjedésére nézve az alábbi számvetéseket végeztük: Zrínyi szerint egy 25 000 főt számláló tábor szélessége 1500 m, mélysége 600 m; miután a török hadsereg létszáma 150 000 fő volt, a tábor szélességének legalább 9 km-nek kellett lennie, ami nagyjából megfelel a Baranyavár és Kisfalud közti távolságnak. Tábori kis Trakta: Zrínyi Miklós hadtudományi munkái. Bp., 1976. 64., 65. és 82. l.

hácsi mezőig, elvi megfontolások alapján kell feltennünk, s hogy valójában így történt, azt a török források kétségtelenül bizonyítják. A távolság, amit a hadseregnek meg kellett tenni, 8—14 km, tehát 2—4 órai menet. Miután azonban a mondottak szerint a hadsereg menetoszlopának hossza 120—130 km lehetett, menetalakzatban előre nyomulva a csapatok vége csak 6—7 nap múlva ért volna a csatatérre. De ha több útvonalat használva megosztva menetel, akkor sem érhetett volna az egyes oszlopok vége aznap a csatatérre. Másrészt a csatarendet már jóval az összecsapás helye előtt kell megalakítani, mert a szükséges bonyolult mozdulatokat az ellenség szeme láttára és támadásának kitéve végrehajtani igen veszélyes dolog. Szulejmán Naplójának írója, valamint Kemálpasazádé és Dzselálzádé igen határozottan állítják, hogy a csatarendet már az elindulás előtt megalakították.[58]

Bonyolította a dolgot, hogy a hadsereg nem nyomulhatott egyenest előre, mert akkor jobb szárnyával nekimegy a Dályok feletti mocsárnak — ahol a magyarok, akikkel meg akartak harcolni, egyébként sem lehettek — tehát balra átlós irányban kellett haladnia, mégpedig úgy, hogy a mozdulat befejezésével a jobb szárny az eszék—mohácsi útra támaszkodjék. Miután pedig a sereg elérkezett a mohácsi síkot szegélyező, Majstól a Buziglicáig húzódó teraszhoz, itt újra kissé jobbra kellett kanyarodnia, hogy az arcvonal a terasz vonalához igazodjék. A terepadottságok, valamint bizonyos számvetések alapján majdnem teljes biztonsággal állítható, hogy a csatarendnek a Buziglicától Majsig kellett húzódnia, mégpedig úgy, hogy jobb szárnyán az anatóliai sereg, középen a szultán vezette zsoldosság — janicsárok és zsoldos szpáhik —, bal szárnyán pedig a rumméliai had állt.[59]

A MOHÁCSI CSATATÉR[60]

A geológus meghatározása szerint a mohácsi mező „földtani korát tekintve újpleisztocén végi, kialakulását tekintve pedig a Duna öntéstereként létrejött, homokos, löszös anyagból felépített, öntéstalajokkal fedett

[57] Részben a felderítő harcokból, részben pedig a kémjelentésekből. Ez utóbbiakra lásd; a 76. jegyzetet.

[58] *Thúry J.* i. m. I. 314., 236. és II. 157. l.

[59] Ez a felállás a csapatok igen erős lépcsőzését kívánta meg. Ha ugyanis egy emberre 1,5 métert számítunk, akkor 4—5 ezer harcos állhatott fel egy vonalban, azaz 4—5 ezred. Ilyenformán 8—10 harcos is állhatott egymás mögött (ezredenként 3 soros felállást véve). Azt határozottan tudjuk, hogy a janicsárok 9 sorban álltak fel: *Thúry J.* i. m. I. 162. l.; Lehetséges, hogy a török sereg csatához való fejlődésének később bemutatandó zavaraihoz az is hozzájárult, hogy csapatokat így össze kellett zsúfolni. Az arcvonal hosszának kiszámításához Montecuccoli idézett művének adatait használtuk.

[60] 4. sz. vázlat. A vázlatot az első, második és a múlt század végi katonai felvétel, valamint *Papp László* és *Bende Lajos* vázlatai alapján állítottuk össze. *Papp László:* A mohácsi csatahely kutatása. Különlenyomat a Janus Pannonius Múzeum 1960. évi évkönyvéből.; *Uő:* Újabb kutatások a mohácsi csatatéren. Uo. 1962.; *Bende Lajos:* A mohácsi csata. Hadtörténelmi Közlemények 1966.

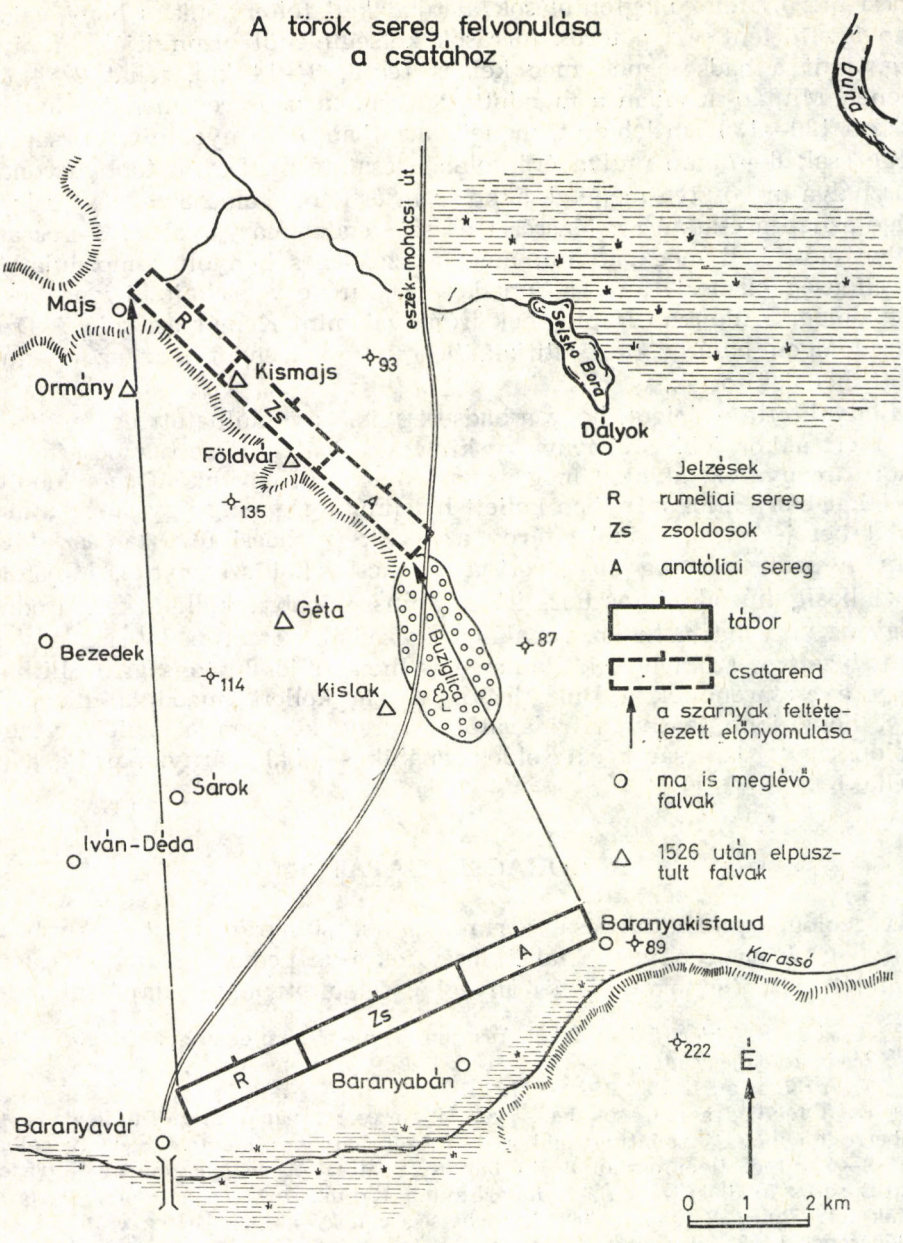
A török sereg felvonulása
a csatához
Duna
eszék-mohácsi út
Majs
Ormány
Kismajs
Földvár
R
Zs
A
93
135
Selsko Bora
Dályok
Géta
Bezedek
114
Kislak
Buziglica
87
Sárok
Iván-Déda
Baranyakisfalud
89
Karassó
222
Baranyabán
Baranyavár
Jelzések
R ruméliai sereg
Zs zsoldosok
A anatóliai sereg
tábor
csatarend
a szárnyak feltételezett előnyomulása
ma is meglévő falvak
1526 után elpusztult falvak
É
0 1 2 km

3. vázlat

képződmény".[61] A mezőt keletről a Duna ingoványos árterülete szegélyezte, mely Sátorhely-puszta (Földvár?) magasságában egészen a postaútig nyúlt.[62] A Nagynyárádnál és Majsnál eredő, majd egy ágban egyesülő és a dályoki tóba folyó Borza patak partja még napjainkban, a szabályozás után is eléggé meredek. Valószínű, hogy a csata idején is ilyen lehetett, tehát jelentős, a harchoz fejlődött seregek mozgását megnehezítő akadály volt.

A Borzától délre eső és egészen a teraszig elterülő részt Brodarics „nagy, széles síkságnak" írja le. Ezt azonban csak bizonyos fenntartásokkal lehet elfogadni. Egyrészt ő maga is említi, hogy a csatatéren „völgyek" voltak és hogy az nem volt egyenletes,[63] de mai állapotában is meglehetősen egyenetlen, bizonyos pontokról és irányokból kimondottan áttekinthetetlen; amint ezt a geológus szakértő is kiemeli: „Nagyjából sima, egyenletes felszínét viszonylag mélyebb teknők és hátak tagolják, melyek a folyó [ti. a Duna — *P. G.*] elöntései következtében átmozgatott törmelékanyag szeszélyes lerakásával keletkezhettek."[64] Ezeknek a sűrűn váltakozó teknőknek és hátaknak a szintkülönbsége sokszor 4—5 m-t is kitesz, azaz egész seregrészeket is eltakarhattak. A terepnek ez az egyenetlensége magyarázza valószínűleg a csatának bizonyos, nehezen érthető fejleményeit. Ugyanakkor az a tény, hogy azt „síkságnak" mondja Brodarics, egyben fényt vet „tereplátására" is, jogosult kételyeket támasztva leírásának hitelességével szemben. Ő a civil szemével a „tájat" nézte és nem a „terepet", melynek pedig minden hajlata, emelkedése és süllyedése döntően fontos egy katona számára.

Azt egyébként elhihetjük Brodaricsnak, hogy a csatateret „sem erdők, sem folyóvizek nem szakították meg".[65] Gyalókay viszont éppen azért

[61] *Galácz András:* Beszámoló a mohácsi csatamező kialakulásával kapcsolatos előzetes geológiai bejárás eredményeiről. (A szerző jelentése az 1975. augusztus hó 14—16-án végrehajtott helyszíni szemléről). A helyszíni szemlét a Hadtörténelmi Intézet parancsnoksága szervezte és támogatta. Ezúttal köszönöm meg az intézet parancsnokságának segítőkész támogatását és Csendes László alezredesnek a térképészeti kérdésekben és a légi fényképek kiértékelésében adott igen értékes segítségét és tanácsait, valamint fáradozásait az expedíció előkészítésében és végrehajtásában. Ugyancsak itt köszönöm meg Vellei Ferenc határőr őrnagy és Szentkirályi Lajos, a majsi tanács nyugalmazott vb-elnöke segítségét, és igen hasznos, a terep teljes ismeretében nyújtott felvilágosításait. A csatatér leírásához lásd még: *Gyalókay J.* i. m. 211—212. l.

[62] Az első katonai térkép Sátorhely puszta környékének állandóan vizes, mocsaras területet ábrázol. Hogy ez 1526-ban is így volt-e, nem tudjuk. Lehetséges, hogy ez a terület csak azután vált ingoványossá, mert a vidék több falva (Lajmér, Lak, Földvár) elpusztult, és a Borza a gondozás hiánya miatt kiáradt. A meder gondozatlansága miatt árasztotta el a víz az 1950-es években például a terasz előtti terület nagy részét is.

[63] *Brodarics I.* i. m. 564. l.; Egyébként *Brodarics* akaratlanul is nagyon jól érzékelteti a terepnek ezt az egyenetlenségét, amikor ezt írja: „Properamus igitur per aequa et iniqua" (i. m. 565. l.). A „per aequa et iniqua" kifejezést *Szentpétery Imre* helytelenül „árkon-bokron"-nak fordítja: Brodarics históriája a mohácsi vészről. Bp., 1903. 45. l.

[64] *Galácz A.* jelentése.

[65] *Brodarics I.* i. m. 564. l.

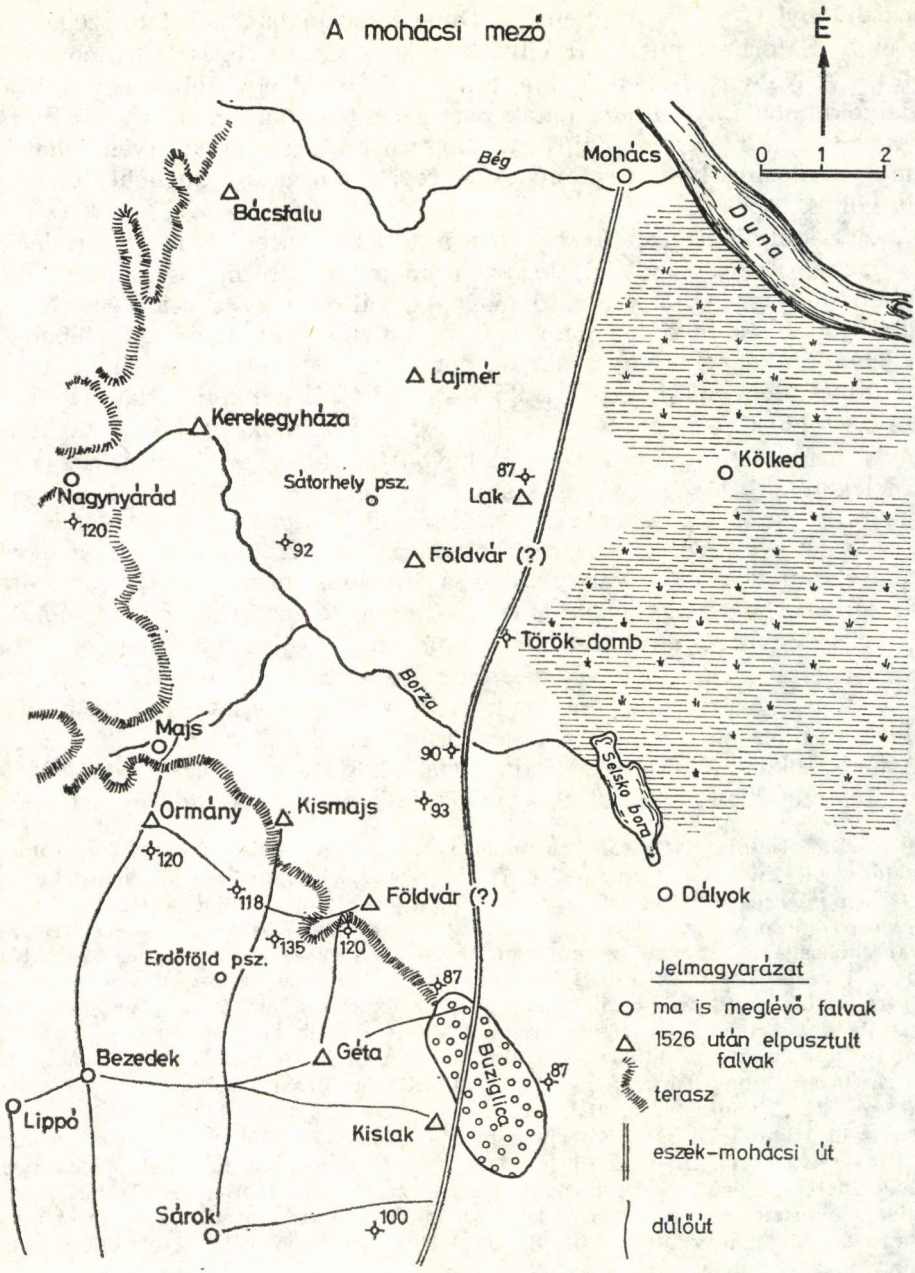
A mohácsi mező
É
0 1 2
Bég
Mohács
Bácsfalu
Duna
Lajmér
Kerekegyháza
Kölked
Sátorhely psz.
87
Lak
Nagynyárád
120
92
Földvár (?)
Török-domb
Borza
Majs
90
Selsko bara
Ormány
Kismajs
93
120
118
Földvár (?)
Dályok
Erdőföld psz.
135
120
87
Jelmagyarázat
ma is meglévő falvak
1526 után elpusztult falvak
terasz
Bezedek
Géta
Buzgalica
87
Lippó
Kislak
eszék–mohácsi út
Sárok
100
dűlőút

4. vázlat

vonja kétségbe leírásának helyességét, mivel a Borzáról „is megfeledkezik", s nem említi azt a terasz lábánál levő erdőt sem, melyről viszont egy, a csatában részt vett szemtanú ír. A magunk részéről ebben az esetben inkább Brodarics szavainak adunk hitelt. A Borzáról ugyanis azért nem beszél, mivel — mint később látni fogjuk — a magyar sereg attól délre állt, tehát nem esett bele az általa leírt területbe. Ami pedig az erdőt illeti, ezzel kapcsolatban az a véleményünk, hogy ha kételkedhetünk is Brodarics „tereplátásában", annál kevésbé „tájlátásában", azaz igen valószínűtlennek tartjuk, hogy az előtte elterülő tájnak olyan feltűnő része, mint egy erdő, elkerülte volna a figyelmét.[66]

A csata rekonstrukciója szempontjából egyébként döntő jelentőségű az, amit a csata elkezdésének pillanatáról ír: „... nagy széles síkság terült el itt, amelyet sem erdők, sem bozótok, sem folyóvizek, sem dombok nem szakítottak meg; csupán balra, ezen hely és a Duna között volt egy mocsaras és iszapos víz, sűrű náddal és sással telve, melyben később sokan lelték halálukat. Velünk szemben hosszú félkörben elnyúló domb volt *(collis erat in longum protensus, in theatri quodammoda formam);* ezen túl volt a török császár tábora. A domb lejtőjének aljában egy kis falu feküdt templommal. Földvár ezen falu neve; itt helyezte el az ellenség ágyúit. Később, a csata vége felé láttuk csak meg, hogy ezt a helyet egészen ellepte a janicsárságnak nevezett katonaság, amely az azon falu házain túl levő területet egészen betöltötte ... a király ... jelt adott a támadásra. A trombiták és kürtök harsogásába vegyült a katonák csatakiáltása ... Ugyanazon pillanatban nagyszámú ellenséges csapatokat láttunk a velünk átellenes dombról lassan leereszkedni."[67] Ennek a leírásnak a hitelességében nem kételkedhetünk, mert Brodarics életének egy olyan pillanatát rögzíti, mely minden bizonnyal kitörölhetetlen nyomokat hagyott emlékezetében. A vizuális, hallási és hangulati elemek olyan összhatásáról van itt szó, a feszült várakozásban kiélesedett figyelem olyan koncentrációjáról és ennek következtében az emlékezetbe vésés olyan élességéről, hogy a kép élete végéig tisztán megmaradhatott emlékezeté-

[66] *Gyalókay* egy *Theiner* által közölt olasz nyelvű levélre hivatkozik, melyben egy szemtanú állítása szerint: „una silva ove Turchi havevan piantalo la loro artegliaria". *Gyalókay J.* i. m. 262. l. 113. jegyzetet. Láthatjuk, a jelentés írója a latin „silva"-t használja az olasz „selva" helyett; a „silva" jelentése azonban nemcsak erdő, hanem fa, cserje, liget is. Lehetséges tehát, hogy a szemtanú Földvár gyümölcsöseit, ligeteit láthatta. Egyébként *Gyalókay* azzal is érvel, hogy az 1696-os összeírás is erdőt említ ezen a helyen, márpedig nem valószínű, hogy azt Mohács után ültették: „Nem hihető — írja —, hogy a törökök magyarországi uralmuk alatt bárhol is erdősítettek volna". Eltekintve attól, hogy az ilyesfajta összeírásokban megjelölt területek lokalizálása eléggé bizonytalan dolog, az erdők keletkezésének egyáltalán nem előfeltétele az ültetés. Ott ugyanis, ahol a szántóföldi művelés megszűnt — márpedig Földvár elpusztulása után ez következett be —, az erdő hamarosan felverte a település határát. Ez az agrár- és településtörténeti kutatások alapján közismert jelenség. Helyszíni kiszállásunk alkalmával magunk is tapasztalhattuk, hogy a terasznak ezelőtt 40—50 évvel még szőlővel borított részeit napjainkra már felverte az erdő és a bozót.

[67] *Brodarics I.* i. m. 564—565. l. *(Szentpétery I.* fordítása 42. és 44. l.)

ben. Amit tehát a történeti pillanat hangulata Brodarics emlékezetébe vésett, feltétlenül hiteles. Távolról sem mondható el azonban ugyanez leírásának más, már nem az élmény hatása alatt megmaradt részeiről. És éppen erről van szó leírásának földrajzi szempontból egyetlen konkrét adata, Földvár esetében. Könnyen lehetséges ugyanis, hogy vagy azért, mert később összekeveredtek emlékezetében a községek nevei, vagy pedig azért, mert már ott, abban a pillanatban is valamilyen más községet nézett Földvárnak, annak nevét tévesen adja meg. Bár Gyalókay, Halmay és Bende érvelése amellett, hogy a szóban forgó község valójában Földvár volt, igen meggyőzőnek tűnik, a kérdést mégsem lehet lezártnak tekinteni.[68]

A vitát eldönteni valószínűleg csak régészeti feltárásokkal lehet. Erre azonban ebben a pillanatban tulajdonképpen nincs is szükség. Számunkra most nem az a fontos, hogy valójában Földvárnak nevezték-e a falut, hanem a leírásnak ezek az adatai: 1. a magyar sereggel szemben, a terasz aljában egy falu volt; 2. itt voltak a török ágyúi; 3. a támadás pillanatában „nagy számú ellenséges csapat" volt leereszkedőben a terasz oldalán, méghozzá „lassan", amiből esetleg arra lehet következtetni, hogy a part meredek volt; 4. ezeknél a hadaknál tartózkodott a szultán.

Különös figyelmet érdemel ez a terasz. Feltehető ugyanis, hogy meredekebb volt, mint napjainkban, ha pedig így volt, akkor komoly nehézségeket okozhatott a rajta leereszkedő török seregnek. Pecsevinek, aki 1620 körül bejárta a mohácsi mezőt, „jó nehéz feljárású úton" kellett felmennie, hogy a teraszra érjen.[69] Lutfi szerint pedig a magyarok „egy árkot is ástak, melynek egyik vége egy hegyig [ezen valószínűleg a terasz nyárádi oldalát kell érteni — *P. G.*], a másik pedig a Dunáig nyúlik". S még két alkalommal beszél valamilyen „sáncárokról", mely a török fővezérletnek igen nagy gondot okozott.[70] Azt biztosnak kell vennünk, hogy a magyarok akkora árkot vagy sáncot nem csinálhattak, mely komoly akadályt jelentett volna, lehetséges tehát, hogy a Lutfi által említett árok vagy sánc éppen a terasz volt. Érdekes ilyen szempontból Brodarics előbb idézett közlése is, miszerint a szultáni had „lassan" ereszkedett le a lejtőn, holott a gyorsaság — miután a magyar támadás már megindult — nagyon is indokolt lett volna. Lehetséges, hogy a törökök éppen a terasz meredeksége miatt ereszkedtek le lassan, mely a megelőző tartós esőzés következtében eléggé csúszós lehetett.

Helyszíni kiszállásunk alkalmával a teraszt csak néhány részén találtuk meredeknek, egyébként azonban eléggé enyhe lejtő, mely katonaság moz-

[68] *Gyalókay J.* i. m. 213. l. és *Halmay Barna:* Az 1526-iki mohácsi csata keletkezése és igazi helye. Debrecen, 1926.; *Papp L.* nem fogadta el e szerzők véleményét, és Földvárt visszahelyezte Sátorhely környékére (Újabb kutatások... 212. l.). *Bende Papp* állítását visszautasította és újabb adatokkal kísérelte meg Földvár helyét azonosítani: *Bende L.* i. m. 521. és köv. l.

[69] *Pecsevi Ibrahim:* A mohácsi ütközet. Ford.: *Vámbéry Ármin.* Új Magyar Múzeum 1860. 32. l.

[70] *Thúry J.* i. m. II. 15. és 16. l.

gását aligha akadályozza.[71] A geológus-szakértő véleménye szerint viszont elképzelhető, hogy Mohács óta az erózió csökkentette a lejtő meredekségét, különösen ha azon művelés folyt. Nos, már az első katonai felmérés alapján is kimutatható, hogy a teraszon szántó vagy szőlő volt, az pedig, hogy ezelőtt 30—40 évvel jó részét még szőlő borította,[72] a helybeliek állítása alapján egészen biztos.

A MAGYAR HADVEZETŐSÉG DÖNTÉSE A CSATA MELLETT ÉS A SEREG FELÁLLÍTÁSA

Arra nézve, hogy mi lehetett a magyar vezérlet terve a csatára, kellően értékelhető források hiányában egész sereg, a katonai logika alapján felállított feltételezésre vagyunk utalva. A helyzet ugyanis úgy áll, hogy bár Brodarics elég részletesen foglalkozik a csata előtti napok tanácskozásaival, nem lévén katona, láthatólag éppen a leglényegesebb dolgok kerülték el a figyelmét és nem tudta követni a haditanácsban folyó vitákat sem. Lehet persze az is, hogy — mint kancellárnak — egyéb dolga is volt, nem vett részt minden tanácskozáson.

Leírása és Burgio levelei alapján a magyar seregnél történt események így rögzíthetők: a király vezette fősereg augusztus 16-án Bátára ér, Tomori és Perényi Péter mintegy 5—6000 lovassal már a Karassónál van és lehetséges, hogy itt vannak Sárkány Ambrus és esetleg Báthori hadai, melyeket még Tolnáról rendeltek a Drávához. A magyar hadvezetésnek biztos hírei voltak arról, hogy a török már Eszéknél van és — helyesen — feltételezte, hogy már belefogott a híd építésébe.[73] *(L. a 2. sz. vázlatot.)* Bátán nevezik ki Tomorit és Szapolyai Györgyöt fővezérré. Ezután a király a Báta és Mohács között fekvő „Újfalvára" ment, a „vezérek" pedig Mohácsra. Itt kijelölték a tábor helyét. Ezután Tomori és Perényi

[71] Említettük viszont, hogy a lejtő a több hetes esőzés következtében feltehetően eléggé csúszós volt, így a mozgás valójában nehéz lehetett rajta. A helybéliek közlése szerint esős időben a lejtő szinte járhatatlan. Száraz időben is csak bekötött kerékkel, fékezve tudnak lejönni a szekerek, még az enyhébb lejtésű részeken is.

[72] *Galácz András* geológusnak a vizsgálatokba való bevonását éppen az indokolta, hogy véleményt adjon a terasz lejtőszögének Mohács óta bekövetkezett esetleges csökkenéséről. Véleménye az volt, hogy egyértelmű választ a kérdésre csakis a lejtőben végzett talajvizsgálatokkal és a régebben ott folytatott mezőgazdasági művelés megismerése alapján lehetne adni. Egyébként azonban — *Galáczot* idézve — „A terasz eróziója ma is követhető folyamat. Ha a teraszt a XVIII. században művelés alá fogták, az erózió meggyorsulhatott." Fentiek alapján — olvashatjuk *Galácz* jelentésében — a majsi terasz lejtőjének planírozódása (lejtőszögének kisebbé válása) 1526 óta csak mintegy 200—250 évig lehetett intenzív. E viszonylag rövid idő alatt is bekövetkezhetett lényeges morfológiai változás — különösen, ha a kiváltó ok az emberi beavatkozás." Egyébként *Galácz* a helyszínen megmutatta a terasz lábánál levő terület eróziós foltjait, s a vizeket levezető nagyobb horhosok előtt felhalmozódott törmelékkúpokat.

[73] *A. Burgio* i. m. 115. és 156—157. l., *Brodarics I.* 560. és köv. l.

visszamentek a Karassó mellé és igyekeztek rávenni katonáikat, hogy csatlakozzanak a főtáborhoz, ami nem volt éppen könnyű dolog, mert azok ott akartak megharcolni a törökkel a győzelem biztos reményében, ahol voltak. Eközben valamelyik nap „késő éjjelén" a mohácsi tábor, majd a király jelentést kap a Dráva mentén levő felderítőktől, hogy a török sereg zöme már átkelt a Dráván, ugyanakkor a mohácsi táborban levő urak kérik az uralkodót, hogy jelenjen meg közöttük a teendők megbeszélése céljából. Ez 23-áról 24-ére virradó éjjel történhetett, mert a ruméliai sereg és a szultáni zsoldosok 23-án hajnalban már az innenső parton voltak, csupán az anatóliai sereg és a vonat átkelése volt hátra. A jelentés vivője tehát ekkor indulhatott el, s mivel útja nehéz, sok helyütt mocsaras terepen át vezetett, a 70 km-re levő Karassóhoz, onnan pedig a 20—25 km-re fekvő Újfalvához 12—14 óránál rövidebb idő alatt nemigen érhetett el. Ugyanekkor kapta meg a király Szapolyai és Frangepán üzenetét is, melyben visszavonulást tanácsoltak. Ez az üzenet késztette II. Lajost arra, hogy még az éjszaka folyamán a táborba küldje Brodaricsot: beszélje rá az urakat a visszavonulásra. Azután maga is lement a táborba. Itt tartották meg az utolsó, egyben következményeit tekintve a legfontosabb haditanácsot.

A haditanácson a király újra feltette a kérdést: ütközzenek-e meg, vagy inkább vonuljanak vissza? Tomori ekkor a csata megvívása mellett foglalt állást, amin a király igen meglepődött, hiszen éppen ő volt az, aki néhány hete, a török túlerejére hivatkozva, a békét ajánlotta. A király erre megkérdezte Tomorit, végül is hogy látja az erőviszonyokat. Az érsek kijelentette, hogy a magyar sereg erejét 20 000, a törökét pedig 300 000 főre becsüli; „De amikor észrevette — írja Brodarics —, hogy ez a körülmény, tudniillik a mieinknek az ellenséggel szemben elenyésző csekély száma, mindenkit nagyon megdöbbentett, hirtelen hozzátette, hogy azért nem kell nagyon félni az ellenségtől, mert az a nagy tömeg nagyrészt fegyverzetlen is, meg harciatlan is. S amikor a király ismét sürgetve kérdezte, hány ezerre teszi az ellenség harcra alkalmasabb és válogatottabb csapatainak számát, azt felelte, hogy hatvanezerre. De úgy találták, hogy még ez a szám is messze felülmúlja a mi seregünket, főképpen, mikor Tomori megmondta, hogy nagyobb fajta hadiágyúja is 300-nál több van a töröknek."[74]

Miközben a gyűlés tartott, küldöttség érkezett a karassói táborból és felszólította először a királyt, majd az egész gyűlést, hogy ütközzenek meg a törökkel, sőt azzal fenyegetőztek, hogy ellenkező esetben a főtáborra támadnak. Ekkor döntötték el végleg, hogy megharcolnak a törökkel.

Ezután Tomori újra lement katonáihoz és rábírta őket, hogy kissé hátrább vonulva, egyesüljenek a királyi táborral.

Egészen augusztus 28-ig folyt még a hadak gyülekezése, úgy, hogy a

[74] I. m. 562. l. (*Szentpétery I.* fordítása 34—35. l.)

sereg létszáma 25 000, de lehet, hogy 35—40 000 főre emelkedett.[75] A csatát megelőző három napon szüntelenül folytak a csatározások a török előcsapatokkal.

Mindehhez a következőket kell hozzáfűznünk: szinte bizonyosnak vehetjük, már a bátai tanácskozáson végleg eldöntötték, hogy Mohácsnál vívják meg a csatát. A döntésről ugyanis a török hadvezetés már 19-én tudott. Ezen a napon Szulejmán naplójában ezt a bejegyzést olvashatjuk: „Budáról egy pribék jött ide [tudniillik Eszékre — *P. G.*] és ezt hozta hírül: „Amint a Dráván átkeltek, az ötödik állomáson találkozni fogtak a gonosz királlyal."[76] Nos, a mohácsi csatatér valóban öt menetre van a Drávától és a török tényleg az átkelést követő ötödik napon ért oda. Tehát nem a karassói tábor követelésére döntöttek a csata mellett. Annak katonái talán nem is meggondolatlanságból és eszeveszett vakmerőségből követelték a megütközést, hanem azért, mert az adott körülmények között mást már nem lehetett tenni.

Brodarics előadása alapján Tomori magatartását egyszerűen nem lehet megérteni: hogyan állhatott azok oldalára, akik mindenáron a harcot akarták? Eljárása — legalábbis első pillantásra úgy tűnik — szinte már a felelőtlenség határát súrolja. Sajnos, történészeink nagy része ez „első pillantás" alapján mondta ki súlyosan elmarasztaló ítéletét.[77] A mélyebb vizsgálat azonban Tomori magatartását sok érvvel igazolja. Mindenekelőtt azzal, hogy — amint láttuk — a visszavonulástól sok jót nem lehetett várni, más választás tehát, mint a csata, már nemigen volt. Ha viszont csatát kellett vívni, akkor annak színteréül a mohácsi mezőnél alkalmasabb helyet találni nem lehetett. Erre még visszatérünk.

Ha pedig jól megfigyeljük Brodarics szövegét, abban több elgondolkodtató momentumot találhatunk. Feltűnő mindjárt Tomorinak a török sereg létszámával és minőségével kapcsolatos bizonytalankodása. Elhihető egyáltalán, hogy az ő tapasztalatai mellett, főleg pedig azután, hogy kémei és felderítői napról napra hoztak híreket, ilyen határozatlan képe legyen a török erejéről? S ha néhány hónapja még békét ajánlott, mert olyan nyomasztónak érezte a török fölényét, akkor miért állította most annak ellenkezőjét? Legdöntőbbnek viszont azt a körülményt véljük, hogy az-

[75] Az eddigi feldolgozások általában Brodarics 24—25 000 fős becslésére támaszkodtak. Most már attól eltekintve, hogy van tőle egy 20 000 főre rúgó becslés is, az egyes egységek felsorolásában olyan ötletszerűen jár el és adatai annyira bizonytalanok — „3000 lovas és ennél jóval kevesebb gyalogos", „700-nál több ló". „kétezernél több" stb. —, hogy azokkal szemben jogos kételyek támaszthatók. Mint más alkalmakkor, most is főleg a főurak hadairól beszél, de nem említi a megyék és a városok zsoldosait, a telekkatonaságot s a nemesi felkelést sem. Így nem lehetetlen, hogy *Bende L.* 39—40 000 főre rúgó számításai helyesek. *Bende L.* i. m. 543—544. l.

[76] *Thúry J.* i. m. I. 312. l.; Tekintve a török hírszerzés kiválóságát, egyáltalán nem túlzó a feltevés, hogy a török kém tudomást szerezhetett a haditanács döntéséről. Burgiótól tudjuk, hogy már Budán is a legnagyobb titoktartás mellett kellett tanácskozni, mivel a város tele volt kémekkel. *A. Burgio* i. m. 62. l.

[77] Még Zrínyi is súlyosan elmarasztalja Tomorit. Vitéz Hadnagy 3. discursus. Zrínyi Miklós hadtudományi munkái i. m. 128. l.

után kezdte el kicsinyíteni a török erejét, hogy — Brodarics szavait újra idézve — „észrevette, hogy ... a mieinknek az ellenséggel szemben ellenyésző száma mindenkit nagyon megdöbbentett". Érzésünk az, hogy a török erőfölényének hangsúlyozását a hadak morálja szempontjából tartotta igen veszélyesnek, márpedig semmire sem volt nagyobb szüksége ennek a maroknyi hadnak, mint éppen az önbizalomra. Tehát akár harcászati és hadászati, akár pedig lélektani szempontból nézzük is a dolgot, magatartását megértjük, sőt helyesnek tartjuk.

Foglalkoznunk kell Brodaricsnak azzal az állításával is, hogy a haditanácsban komolyan foglalkoztak volna azzal a gondolattal, hogy a sereget szekerekkel vegyék körül, és annak védelme alatt harcoljanak meg a törökkel. Szinte bizonyosra vehetjük, hogy Brodarics itt teljesen félreértette a dolgot. Aligha akadhatott valaki, akinek az agyában ilyen gondolat felmerült. A szekértábort a török nagyszámú tüzérsége ugyanis egykettőre szétlövi, másrészt az abba való bezárkózás éppen attól fosztotta volna meg a magyar sereget, ami legfőbb erőssége volt: a páncélos lovasság rohamának erejétől. Istvánffytól tudjuk, hogy valójában nem erről volt szó, hanem csupán arról, hogy a sereg két szárnyát fedezzék a szekerekkel.[78]

És most érkeztünk el oda, hogy megvizsgáljuk: miért a mohácsi mezőt választották csatatérnek? A kérdésre már csak azért is válaszolnunk kell, mert a magyar történetírásban uralkodó nézetnek mondható, hogy a választás teljesen elhibázott volt.[79]

Mi ezt a véleményt nem osztjuk és meggyőződésünk, hogy alkalmasabb csatateret a mohácsi mezőnél találni sem lehetett volna. Állításunk bizonyításához vissza kell térnünk a török hadsereg felfejlődésének előbb már érintett nehézségeihez. Említettük, semmi okunk sem lehet feltételezni, hogy a magyar fővezérlet előtt ismeretlen lett volna a háborúnak az az alapvető elve, hogy a védő fél rendszabályait az ellenség előnyomulási irányának mérlegelése alapján hozza meg. Ez az irány, a mondottak szerint, csakis a Buziglica és Majs közötti terület lehetett. Annak felis-

[78] *Brodarics:* „erant non pauci..., qui consultissimum nimium censerent, si curribus.. acies undique cingeretur, ac si septa at munimenta certamen fueret.". I. m. 563. l. *Istvánffy:* „Aciem autem in hunc modum instrui placuit: (licet Leonardus Glojenius, ut ea utrinque curribus catenatis vallanda, ac intra eorum septa certandem suaderet)..." I. m. 79. l.

[79] „Így lett a kezdetben csak táborhelyül kiszemelt Mohácsból csatatér, holott nem tudunk egyetlen olyan okot sem, amely a harchely ilyetén megválasztását támogatná." *Gyalókay J.* i. m. 211. l.; „Nem tudunk másra gondolni, mint hogy valami, ki tudja, mikor beidegződött, hamis elképzelés tartotta fogságban a vezetőket [tudniillik, amikor a mohácsi mezőt választották]." *Szakály F.:* A mohácsi csata i. m. 30—31. l.; *Kemálpasazádé* és *Dzselálzádé* szerint a magyarok választása azért esett Mohácsra, mert valamikor nagy győzelmet arattak ott a tatárok felett. *Thúry J.* i. m. I. 232., és II. 157. l.; Ezt az állítást *Thúry* azzal utasítja el, hogy a Muhi pusztát tévesztik össze a krónikások Moháccsal. Az állítás azonban nem annyira képtelen, mint *Thúry* véli, mert 1242-ben valójában járt a tatár Mohácsnál, hatalmas pusztítást végezve a vidéken. *Györffy Gy.* i. m. 258. l.; Lehet tehát, hogy ekkor vagy az 1285-ös tatár betörés alkalmával valójában volt itt valamilyen összeütközés.

meréséhez sem kellett semmiféle zsenialitás, hogy a töröknek a Karassótól csatarendben kell előnyomulnia. De azt is tudhatták — hiszen úgy ismerték a terepet, mint a tenyerüket —, hogy a töröknek a terasztól délre eső enyhe lejtő szántóföldjein kell átvonulnia, ami tekintve a több hetes esőzésben felázott talajt, nemhogy könnyű, sőt nagyon is fáradságos lesz.[80] Végül pedig igen valószínű, hogy számoltak a teraszról való leereszkedés nehézségeivel is. Mindezek alapján joggal számíthattak arra, hogy a török sereg nem a legjobb erőállapotban és nem is a legnagyobb rendben, sőt talán nem is egyszerre fog a mohácsi mezőre érni. A győzelem — vagy legalábbis egy döntetlennel végződő csata — egyedüli esélye tehát abban rejlett, hogy — kihasználva a török sereg vázolt nehézségeit — beletámadnak felvonulásába, ami, a hadtörténet tanúsága szerint, általában igen hatásos szokott lenni. Miután pedig éppen arról volt szó, hogy ne hagyjanak az ellenségnek időt csatarendjének megalakítására, a lehető legközelebb kellett felállniok a teraszhoz.

Hol állt fel tehát a magyar sereg? Ehhez biztos támpontot Brodarics előbb idézett leírása ad. S itt rövid historiográfiai kitekintést kell adnunk. A századforduló évtizedeiben általános volt a vélemény, hogy Földvár a mai Sátorhely puszta helyén, vagy annak közelében volt. Így tehát semmi sem tűnt kézenfekvőbbnek, mint hogy a török sereget ide helyezzék, a magyarokat pedig természetesen attól északra, nagyjából Kölked magasságába. Csupán arról feledkeztek meg, hogy az az „amphiteátrumszerű dombvonulat" — ami kétségtelenül a majs—buziglicai terasszal azonos — erről a helyről nem is látható, lévén a távolság 8—10 km.

1926-ban, a csata 400 éves évfordulója alkalmával megindult kutatások során, Gyalókay Jenő és Halmay Barna arra a meggyőződésre jutott, hogy Földvár — vagy a Brodarics által annak nevezett falu — nem Sátorhelynél volt, hanem a terasz lábánál. Ennek megfelelően a török sereget a terasz elé, a magyart pedig Borzától északra, Sátorhelytől mintegy 1—1,5 km-re, nagyjából a Török-domb magasságába helyezték.[81] Ez azonban megint csak elfogadhatatlan, mivel ezek szerint a magyar sereg a terasztól és Földvártól mintegy 5 km-re állt volna, márpedig nincs szem, mely az innen egyébként is csak halványkék csíknak látszó teraszon meglátható volna a törököket, de a törökök sem a magyarokat, holott a török források alapján kétségtelenül tudjuk, hogy — elérkezve a teraszra — tisztán látták a magyar sereget.[82] Gyalókay feltevése ellen szól az is, hogy a magyar gyalogság, ha a lovassággal nem is egy időben érkezett a török közelébe, mindenesetre nem sokkal később. Nos, 5 km-t a gyalog-

[80] Az első katonai felmérés szerint a területet erdő fedte. Nem valószínű azonban, hogy 1526 körül is így volt, mivel a környék számos falva — melyek később, a török időkben elpusztultak — szántóterület nélkül nem lehetett volna meg. A több hetes esőzésre lásd: *Thúry J.* i. m. I. 208., 211., 303., 313., 316. és II. 60. l., *A. Burgio* i. m. 84. l.; Egyébként, ha erdő borította volna a területet, az a török dolgát egyáltalán nem könnyítette volna meg.

[81] A különböző szerzők által készített vázlatokat közli *Papp L.*: A mohácsi csatahely i. m.

[82] *Thúry J.* i. m. II. 14., 66. és 157. l.

ság, főleg ha csatarendben menetel, 1—1,5 óránál előbb nem tehet meg. Végül pedig nem elhanyagolható körülmény az sem, hogy mint említettük, Brodarics nem beszél a Borzáról, tehát annak feltétlenül a sereg mögött kellett lennie.

Bende Lajos, gyökeresen szakítva Gyalókay és Halmay felfogásával, a magyar sereget a Borzától délre, a mai Udvar község magasságába teszi, a terasztól 2—2,5 km távolságra.[83] Véleményünk szerint neki van igaza.

Eldöntésre vár az a kérdés is, hogy milyen volt a magyar sereg csatarendje. A régebbi feldolgozások szerint a magyarok két lépcsőben álltak fel és az első lépcső három részre tagozódott: bal és jobb szárnyra, valamint centrumra. Gyalókay, abból kiindulva, hogy Brodarics nem beszél centrumról, és csak a két szárny vezérét, Batthyányt és Perényit nevezi meg, arra a következtetésre jutott, hogy csak két részből állt az első lépcső.[84] Úgy tűnik azonban, hogy a forrásokat oly lelkiismeretesen elemző Gyalókayt éppen az vezette félre, hogy szó szerint értelmezte Brodarics leírását és nem gondolt arra, hogy a szerző hadi dolgokban járatlan ember, aki talán nem is volt tudatában annak, mi a jelentősége a csatarend ilyen vagy olyan formájának. Egyébként is feltűnő, hogy Brodarics leírása mennyire személyekhez és nem tárgyhoz kötött. Elsősorban a főurak érdekelték, a csatarend leírásánál csak az ő neveiket sorolja fel és teljesen elfelejtkezik a zsoldosvezérekről. Gyalogságról pedig egész előadásában csupán háromszor tesz említést, annak harcáról pedig egy szót sem szól, holott tudjuk, a csata második felében a harc oroszlánrészét az vívta. Előadása egyébként is teljesen következetlen. Határozottan írja ugyanis, hogy a második csatarendben volt „egy kevés gyalogság is", de hogy a többi — 10—12 000 fő! — hol volt, azt nem mondja meg.[85]

Gyalókay állítása tehát még Brodaricsra támaszkodva sem igazolható, viszont annál inkább támadható bizonyos elvi megfontolások és konkrét adatok alapján. Elvi szempontból a következő ellenvetések tehetők:

1. A csatarend hármas tagozása klasszikus megoldás: sem a szárnyakkal végrehajtott átkarolás centrum nélkül, sem pedig a centrummal végrehajtott áttörés a szárnyak nyújtotta fedezés nélkül nem biztonságos.
2. Gyalókay szerint a gyalogságot teljesen elosztották a lovasság között; kétségtelen, hogy szokás volt — inkább a XVII. században — kisebb gyalogos részeket beosztani a lovassághoz és viszont, de a zárt, tisztán gyalogos, illetve lovas tömegek mindig megmaradtak; a lovasság és gyalogság elegyítésével lemondtak volna ugyanis mindkét fegyvernem lökőerejéről, valamint a gyalogság tűzhatásáról; ezek érvényesítésének előfeltétele ugyanis az egységes, zárt tömeg.
3. Minden jel azt mutatja, hogy a magyar páncélos lovasság lökőereje ebben az időben még igen nagy volt és azt is, hogy Tomoriék éppen

[83] *Bende L.* i. m. 550. l.
[84] *Gyalókay J.* i. m. 221—222. és 228. l.
[85] *Brodarics I.* i. m. 563. l.

erre alapozták haditervüket; így igen következetlen dolog lett volna, ha a lovasság rohamának lendületét a közéjük állított gyalogosokkal fékezik le.

A forrásokból pedig ez vehető ki:

1. Lutfi és Ferdi szerint három rész volt, melyek közül a jobb szárny a ruméliai seregre, a közép a szultáni hadra, a bal szárny pedig az anatóliaiakra támadott; ezenkívül Lutfi még ezt is írja: „A király és a bánok előtt mindenütt tíz-tízezer puskás állott" — ami ugyan nem teljesen igaz, mert a gyalogosok között voltak íjászok is, viszont kétségtelenül nagy zárt gyalogos tömegek jelenlétét bizonyítja a csatarend első lépcsőjében.[86]
2. A csata végén, középen, a török janicsársággal és tüzérséggel szemben, csak gyalogság állt és zárt alakzatban harcolt.[87]

Miután sikerült a magyar sereg felállási helyét és az első lépcső hármas tagozódását valószínűsíteni, most már csak annak megállapítása van hátra, hogy vajon mi volt az iránya és kiterjedése a magyar arcvonalnak. Miután feltehető volt, hogy a török sereg a teraszhoz fog igazodni, a magyar seregnek azzal párhuzamosan kellett felállnia a mohácsi mezőn, arcvonala tehát délnyugati irányba nézett.

Az arcvonal szélességének meghatározásánál pedig a következő szilárd támpontokból indulhatunk ki:

1. Éppúgy, ahogyan a törökök jobb szárnya, a magyarok bal szárnya sem terjeszkedhetett ki nagyon a mohács—eszéki úttól keletre, mert akkor hátában lett volna a mocsár.
2. Miután kétségtelen, hogy a magyar jobb szárny csapott össze a török bal szárnyat alkotó ruméliai sereggel, ez utóbbit viszont Majs és Földvár közé kell tennünk, a magyar jobb szárnyat is a terasszal szemben levő területnek erre a részére kell helyeznünk.
3. Ily módon a magyar sereg kiterjedése kb. 4 km volt. Ez a létszámot tekintve viszonylag nagynak mondható. Viszont Brodaricstól tudjuk, a magyar fővezérlet az átkarolás veszélyének csökkentése céljából arra törekedett, hogy „oly szélesen terjeszkedjék ki, amennyire kiterjeszkedni egyáltalán lehet".[88] *(L. az 5/a. sz. vázlatot.)*

[86] *Thúry J.* i. m. II. 16. és 67. l.

[87] Erre maga *Gyalókay* hoz fel adatot: i. m. 270. l. 244. jegyzet; *Bende* szerint szintén nem volt gyalogos centrum a csata elején, hanem a gyalogság a két lovas szárny mögött állt elosztva. A csata végén a középen harcoló zárt gyalogos egység létrejöttét úgy magyarázza, hogy azt Tomori alakította meg a csata közben, a két szárny között létrejött házag betöltésére: i. m. 557. l. Véleményünk szerint egy ilyen manővert teljességgel lehetetlen lett volna végrehajtani csata közben.

[88] *Brodarics I.* i. m. 563. l.

Brodaricstól azt is tudjuk, hogy a csatarend második lépcsője öt „sorban" állt fel és a negyedikben állt a király. Ennek a harcrendnek szükségképpen keskenyebbnek kellett lennie, mint az elsőnek, mert megbecsülve az abban elhelyezkedő, Brodarics felsorolásából pontosan ismert személyek által kiállítható hadak számát, azok nemigen tehették ki az első lépcső egyheted-egynyolcad részét. Épp ezért talán helyesebb, ha a „lépcső" helyett a „tartalék" kifejezést használjuk. A tartalékot a nehéz páncélos lovasság zöme alkotta, szárnyait könnyű gyalogos és lovas egységek biztosították.

Kiindulva abból, hogy a mintegy 10 000 főt számláló gyalogság egy tömbben, a centrumban állt, akkor — a magyar sereg létszámát 25 000 főnek véve — a csatarend beosztása következő lehetett: feltéve, hogy a 10 000 gyalogos tíz sorban áll, a centrum kiterjedése kb. 1 km;[89] fennmarad tehát az arcvonalból 3 km, melynek fele-fele esik a Batthyány vezette jobb és a Perényi vezette bal (lovas) szárnyra. 1,5 km-es arcvonalon 6000 — hat sorban felállított — lovas fér el. Az öt sorban álló második lépcsőre 3000 lovas marad, 1 km-es arcvonallal.

Ha ebből a rekonstrukcióból csak annyi igaz, hogy a második lépcső kiterjedése jóval keskenyebb volt, mint az elsőé — s az szinte kétségtelen —, már akkor is látható, hogy a magyar fővezérlet nem számított hosszú küzdelemre, főleg pedig nem arra, hogy állva várja be a török rohamát. Ennek a harcrendnek ugyanis semmilyen tartása, ellenállóereje nem volt és a második harcrend rövidsége miatt bármelyik szárnyát érő vereséget a csatarend teljes összeomlása követte volna. Viszont egy mindent egy lapra feltevő, kétségbeesett rohamra a legalkalmasabb: valamelyik szárnnyal lerohanni az ellenség szemben levő szárnyát, majd bekanyarodva az ellenség közepe felé, azt együttesen megtámadni a centrummal és a második lépcsővel.

Ami a tüzérséget illeti, elfogadhatatlannak tartjuk Brodarics közlését, miszerint az az első harcrend mögött állt.[90] Egyrészt soha nem hallott és látott dolog a csak lapos röppályával lövő ágyúkat saját csapatok mögé állítani. Ennek ugyanis csak két következménye lehetett: a támadás megindulásakor vagy nem tüzel a tüzérség, vagy ha igen, akkor belelő az előtte állókba. Viszont éppen Brodaricstól tudjuk — s ezt megerősítik a török források is —, hogy a támadás megindításának pillanatában a tüzérség megnyitotta tüzét.[91] Arról viszont nem tesznek említést a források, hogy belelőttek volna az első lépcsőbe. Így a tüzérség csakis az első harcrendben állhatott, feltehetően elosztva az egész arcvonalon. Tomori mint fővezér az első lépcsőben, a jobb szárnynál tartózkodott.

[89] *Jähns, Max:* Geschichte der Kriegswissenschaften. Leipzig, 1889. I. 712. és 714. l., és *R. Montecuccoli* i. m.

[90] *Brodarics I.* i. m. 563. l.

[91] I. m. 565. l.

A TÖRÖK SEREG FELVONULÁSA A CSATÁHOZ ÉS A FŐVEZÉRLET ZAVARA

Kutatásaink arról győztek meg, hogy a csata rekonstrukciójának kulcskérdése a török sereg felvonulása a csatához. Egyrészt azért, mert ennek alapján magyarázható a csata kezdetén aratott magyar siker, másrészt pedig a felvonulás nehézségeinek ismeretében válik valószínűvé, hogy a magyar vezetés az erőviszonyok és a terep igen gondos mérlegelése alapján választotta a küzdelem színteréül a mohácsi mezőt.

Már beszéltünk arról, hogy a török seregnek a Karassótól a mohácsi mezőre való eljuttatása nem volt éppen egyszerű dolog. Most az a feladatunk, hogy mindazokat a nehézségeket, melyeket pusztán a térkép tanulmányozása és a katonai logika alapján felsoroltunk, a források alapján valószínűsítsük, vagy éppen kétségtelenül bizonyítsuk.

Augusztus 28-án a Baranyavár—Baranyabán—Kisfalud vonalában táborozó török seregnél kihirdették, hogy másnap csata lesz.[92] *(L. a 3. sz. vázlatot.)* Dzselálzádé leírása szerint a papok buzdító beszédeket tartottak, a tábori zenekar játszott, a tábort pedig kivilágították.[93] 29-én, a „reggeli ima" idején, tehát 5 óra tájban, az „egész hadsereg lóra ülvén", megindult.[94] Azt bizonyosan tudjuk Kemál pasazádétól, hogy a csatarendet már elindulás előtt megalakították, viszont igen valószínű, hogy az Ibrahim vezette ruméliai sereg és az akindzsik Bali parancsnoksága alatt előbb kezdték el a menetet, amint azt Dzsemálzádé, Ferdi és Pecsevi határozottan állítják. Ennek két oka lehetett: az egyik az, hogy a ruméliai seregnek jóval nagyobb távolságot (12—13 km) kellett megtennie a Majs—Földvár közötti tereprészig, mint az anatóliaiaknak a Buziglicáig (6—8 km): másik, hogy Ibrahimnak, mint fővezérnek, még szemrevételeznie kellett a terepet, azonfelül gondoskodnia kellett a csatához való felállás biztosításáról is.

A megteendő úthoz képest a hadsereg igen későn ért a teraszhoz: a ruméliai sereg délben (Kemál pasazádé és Dzselálzádé), a szultáni zsoldosok „ikindi" előtt, tehát 13—14 óra tájban (Szulejmán naplója), az anatóliaiak pedig csak 14—15 óra körül (Ferdi). Még akkor is, ha a csatarendben való nehezebb mozgás miatt óránként csak 3 km-es menetsebességet számítunk, az egész hadseregnek 9—10 óra körül a teraszon kellett volna lennie. Szulejmán naplójában azt olvashatjuk, hogy a sereg „lassan, meg-megállva, majd menetelve" nyomult előre. Ennek több oka is lehetett. Egyrészt a csatarendben való előnyomulásnál időnként meg kell állni, hogy a terepen menetelő, s így óhatatlanul rendetlenségbe jutó csapatok sorait kiigazítsák. Ehhez hozzájárult még ebben az esetben, hogy a felázott talajon — nagyrészt szántón — a menet igen fáradságos volt

[92] *Thúry J.* i. m. I. 314. l.

[93] I. m. II. 157. l.

[94] Az egyes krónikások, illetve források *Thúrynál: Kemálpasazádé:* I. 236. l., Szulejmán naplója: I. 314. l., *Lutfi:* II. 15. l., *Ferdi:* II. 66. l., *Dzselálzádé:* II. 157. l., *Pecsevi:* 31—32. l.

és annak üteme természetesen lelassult. Egyébként Szulejmán naplójának írója meg is jegyzi: a helyszínre érve „ember és állat fáradt" volt, úgyannyira, hogy ez volt az egyik oka annak is, hogy — amint a későbbiekben látni fogjuk — a csatát másnapra halasztották. Soha nem hallott dolog, hogy egy hadsereg 8—10 km-es menet után úgy kifáradjon, hogy már harcolni sem tud! Egész bizonyos tehát, hogy a menet valójában kimerítő lehetett.

Valószínű azonban, hogy más körülmények is nehezítették a sereg menetét. A hadsereg kiterjedése a Karassó menti táborban 8—9 km volt, s most ugyanezt a tömeget az eszéki út és Majs közötti 6 km-es szakaszba kellett begyömöszölni. Feltehető, hogy ebből torlódások keletkeztek, amik természetesen időveszteséggel is jártak és a katonákat is kifárasztották.[95] A terepet nem ismerő török hadvezetés tehát alaposan elszámította magát úgy, hogy részben az idő előrehaladott volna, részben pedig a hadak kifáradása miatt a csatát másnapra halasztották, elrendelvén egyben a táborverést. Ebbe a táborveréssel bíbelődő seregbe támadtak bele a magyarok, hatalmas pánikot idézve elő sorai között.

Ezt a tényt Szulejmán naplójának írója kertelés nélkül elismeri, nem úgy a krónikások! Ők, leplezni akarván Szulejmán, főleg azonban Ibrahim tévedését, valamint a ruméliai sereg kezdeti vereségét, hallgatnak róla — sőt, valami rendkívüli bölcsességű haditervről akarják meggyőzni olvasóikat.

Bár a török krónikások szóvirágokkal, eltúlzott képekkel és hasonlatokkal teletűzdelt csűrés-csavarását nem volt éppen könnyű dolog követni, mégis megérte a fáradságot, mert eltekintve attól, hogy kiáltó ellentmondásaikkal saját állításaikat cáfolják, és Szulejmán naplójának közlését erősítik meg, még arra is alkalmat adnak, hogy leleplezzünk egy legendát, amely történetírásunkban úgyszólván általánosan elfogadott. Arról a bizonyos cselről van szó, amivel a törökök, szétnyitva soraikat, a magyarokat az ágyúk elé csalták.

A krónikások elmondása alapján az bizonyosra vehető, hogy felérkezve a teraszra, ahonnan már láthatták a mohácsi mezőn álló magyar sereget, Szulejmán, Ibrahim és más alvezérek haditanácsot tartottak. Ezt a tanácsokzást Dzselálzádé és Kemál pasazádé valami rendkívül bölcs, megfontolt, mély gondolatokat felvető eszmecserének írja le, egyedül Lutfi leírásából érezhető, hogy a török vezetők elég nagy zavarban voltak és egyszerűen nem tudták, mit tegyenek. Lutfi elmondása ugyan sok helyütt zavaros — bár lehet, hogy fordítási hibákról van szó —, mindazonáltal

[95] A török vezetőknek feltehetően — megfelelő térkép hiányában — nem lehetett pontos képük a terepről. Bár felderítőik elöl jártak, de azok részletadataiból nehéz lett volna megfelelő képet alkotni a Majs—Buziglica közötti tereprészről. Egyébként is — láthattuk — ezek a felderítők állandó harcban álltak a magyar könnyűlovassággal, így aligha figyelhették meg pontosan a terepet. Lehetséges, hogy Tomori épp azért harcoltatta lovasságát, hogy a török felderítőket minél hosszabb ideig távol tartsa a terasztól.

kivehető belőle a tanácskozás drámaisága. Már említettük, hogy ő egy nagy „árokról", „sáncárokról" beszél, melyet a magyarok ástak volna, s amiről mi feltételeztük, hogy az éppen a terasz volt. Nos, ez az „árok" okozta tulajdonképpen a legfőbb zavart. Ezt írja Lutfi: „egy kém hírül hozta, hogy a gyaurok azonkívül, hogy ilyen nagy számmal vannak, még egy nagy árkot is ástak... melyen lehetetlen áthatolni." Meghallván Szulejmán a hírt, „vezíreit összegyűjtötte s ezt kérdezé: most mit kell tennünk?" Mire a vezírek: „Mielőtt a hitetlenekre mennénk, megfontolásra és tervre van szükség, mert itt oly sok ezer gyaur van, annyi lovas, annyi ágyú és puska, s mivel még sáncárok is van..." Végre ebben állapodtak meg: „itt tábort ütvén, ama sáncárkon tegyünk próbát..." Miután egyik török krónikás sem beszél erről a „sáncárokról" és ilyen egyáltalán nem is volt, nem tudjuk elfojtani magunkban az érzést, hogy a teraszról van szó. Ugyanakkor éles ellentétben áll ez a leírás a többi krónikáséval, akik — mint említettük — zseniális hadvezéri tervekről írnak.

Különösen Kemálpasazádé és Dzselálzádé beszámolója érdemel ilyen szempontból figyelmet. Az előbbi szerint, amikor Ibrahim megérkezett „a leendő csatatér közelébe" és meglátta a magyarokat, tanácsot kért Bali bégtől „a bölcs oroszlántól". Bali, arra hivatkozva, hogy a magyarok „tetőtől talpig acélba vannak burkolva", s rohamukkal „bármilyen erős" seregen áttörnek, azt ajánlotta, ne várják be a rohamot, hanem — szétnyitva soraikat — engedjék be és támadják oldalba őket. Tanuljon tehát Ibrahim, a „fiatal oroszlán", Balitól, „a vén farkastól". Szinte szóról szóra így írja le a jelenetet Dzselálzádé is.

Igen ám, de van egy nagy akadálya ennek a cselnek, mégpedig az, hogy ott van a sereg mögött a sok málha, így — írja Kemálpasazádé — „soraink nem bírnak szétválni, hogy a támadó lovasságnak utat adjanak s ezt nem lehet közénk bocsátani..." Dzselálzádé: „Mi volna hát a leghelyesebb terv ebben a dologban? — kérdé a pasa, aki egész ámulatba esett. Egy ideig gondolkoztak. Végre isteni sugallat segélyével abban a tervben állapodtak meg, hogy az összeütközés idejét ikindi idejére halasztják, a vonatot hátraküldik, a harcosok pedig szokás szerint két részre válva, hátba fogják az alávaló hitetleneket." Kemálpasazádé szerint Ibrahim maga jött rá a dologra, mire Bali igen megdicsérte „e mély bölcsességű tervért", amely „megfogamzott a hadvezéri tálentummal megáldott pasa világos elméjében".

Mindez azonban merő kitalálás. A baj már ott kezdődik, hogy a feltétlenül hitelesnek elfogadható szulejmáni Napló szerint a csatát nem „ikindi" idejére, hanem másnapra halasztották. Továbbá: lehetséges ugyan, hogy a „fiatal oroszlán" Ibrahim mögött nem állt még sok haditapasztalat, annyit azonban talán mégis tudhatott, hogy a csapat mozgását annyira akadályozó vonatot a harc idejére hátra kell küldeni. De ha történetesen nem is tudja, a vonat leválása a csapattól minden hadseregben rutinművelet — így természetesen a törököknél is —, s annak végrehajtásához nincs szükség haditanácsra, mert minden alparancsnok magától is megteszi. Végül pedig: „mély bölcsességű" haditerv ide vagy oda, a vo-

A magyar sereg felállása
és a török felvonulása a csatához

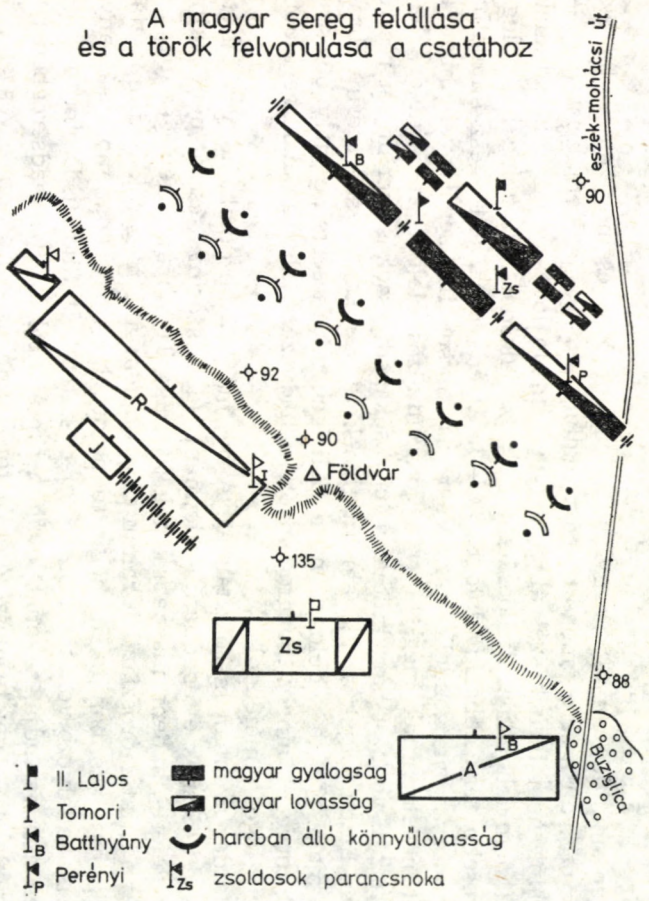

5/a vázlat

A seregek felállása a csata előtti
½-1 órában

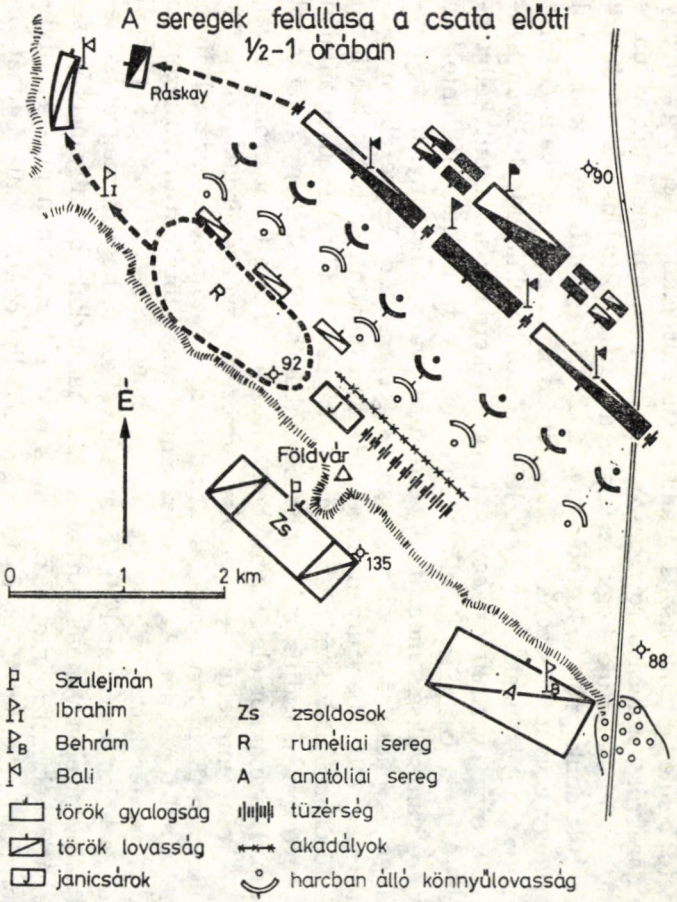

5/b vázlat

nat mégis csak ott maradt, sőt elkezdték a táborverést is. Ezt Kemálpasazádé maga is állítja, röviddel az idézett részek után.

Mindezek alapján úgy hisszük, semmi kétely sem lehet afelől, hogy semmiféle csel nem volt, és az egész „szétválás"-mese azt szolgálta, hogy a fővezérlet balfogását és a ruméliai sereg megfutását leplezzék.

Az adatok összevetése alapján a török sereg helyzete ez lehetett a haditanácskozás perceiben: a ruméliai sereg, a hozzá beosztott 4000 janicsár, 150 ágyú és az akindzsik elérték a terasz szélét, tőlük jobbra, hátrébb van a zsoldosság, még tovább az anatóliai sereg. Lenn a mohácsi mezőn folyik a csatározás a magyar és a török könnyűlovasság között. *(L. az 5/a. sz. vázlatot is.)*

Elkezdődik a haditanács. A helyzet nem kedvező: lenn a síkon ott van az ugrásra kész magyar sereg; a szultáni zsoldos had és az anatóliai sereg még hátul, a mondottak szerint feltehetően eléggé rendezetlen állapotban; a jelek szerint külön gondot okoz a teraszon való leereszkedés. Megszületik tehát a döntés: a csatát másnapra halasztják és tábort vernek; a ruméliai sereg ereszkedjék le a mohácsi mezőre és ott táborozzon; Bali és Khoszrev induljon el az akindzsikkal és foglaljon állást valahol a magyar sereg oldalában, illetve hátában. *(L. az 5/b. sz. vázlatot.)*

Miután a haditanács véget ért és a szükséges parancsokat a csapatok megkapták, a ruméliai sereg leereszkedik a lejtőn és elkezdi a táborverést. Különös figyelmet érdemel itt a ruméliai sereghez beosztott tüzérség magatartása. Brodarics előadásából kétségtelenül kiderül, hogy a tüzérség valamilyen mélyedésben volt, úgy hogy elkezdve tüzelését, golyói a magyarok feje felett szálltak el.[96] Szulejmán Naplójában is azt olvashatjuk, hogy „tüzelni kezdtek az ágyúkkal, és nem tudtak ártani". Bízvást állíthatjuk, hogy példátlan esettel állunk szemben: olyan helyre rendelték a tüzérséget, ahonnan nem volt kilövése! Miután a török tüzérség semmiben sem maradt el az európaitól, elképzelhetetlen, hogy ennek tudatlanság vagy hanyagság lett volna az oka. Két körülménnyel lehet megmagyarázni a dolgot: a táborozásra adott paranccsal és a tereppel. Beszéltünk már a terasz előtti terep furcsa egyenetlenségeiről, sokszor 4—5 m szintkülönbségű hullámairól és mélyedéseiről. Nos, az történhetett, hogy amikor a tüzérek megkapták a parancsot a táborozásra, ott, ahol voltak, megálltak, az ágyúkat tüzelőállásba helyezték. Történetesen egy mélyedésben állapodtak meg, az ágyúknak tehát nem volt kilövése, illetve csak emelt csőállással tüzelhettek, s így nem pásztázhatták az előttük levő tereprészt. A tüzérparancsnokot ez a körülmény bizonyára nyugtalaníthatta, de mást nem tehetett, mivel a magyarok közelsége miatt az ágyúkat a következő hullámra előrébb vontatni igen kockázatos lett volna. S hogy így lehetett, és hogy nem tudatlanságról vagy hanyagságról

[96] *Brodarics I.* i. m. 565. l.; Jó lenne tudni, hogy *Burgiro* mire alapozta állítását, hogy a török tüzérség „halomra" lőtte a magyarokat. Ez a mondottak szerint semmiképpen sem volt igaz. *A. Burgio* i. m. 123. l.

volt szó, már az is bizonyítja, hogy ugyanakkor viszonylag rövid idő alatt a lövegek elé szinte áthatolhatatlan akadályt építettek.[97]

Itt még egy fontos körülményt kell regisztrálnunk. Kemálpasazádé közlése szerint Ibrahim nagyvezír, miután a táborozást elrendelték és Bali, valamint Khoszrev csapatait elindították, utánuk lovagolt „a leshelyen felállított lovasság megtekintésére". Az, hogy egy hadvezér egy mellékfeladattal megbízott rész ellenőrzése céljából a főseregtől eltávozzék, hallatlan dolog, így nem is tudjuk elhinni Kemálpasazádénak, hogy ez lett volna Ibrahim eltávozásának oka. Talán nem tévedünk, ha feltesszük, hogy a nagyvezír terepszemlére indult, éppen azért, mert alkalmatlannak találta a csatához a majs—buziglicai terasz előtti terepet és más helyen akarta azt megvívni. Ugyanakkor egy másik következtetésre is feljogosít Ibrahimnak ez az eltávozása: álmában sem gondolta volna, hogy a magyarok maroknyi seregükkel támadást indítsanak. Egyébként azt is Kemálpasazádétól tudjuk, hogy a támadás megindulásának pillanatában Ibrahim nem volt a hadaknál és „gyors futárt" kellett utána küldeni.

FEJLEMÉNYEK A MAGYAR SEREGNÉL A CSATÁIG[97]

Augusztus 29-én éppen „tiszta és igen derült" idő volt.[98] A magyar sereg már napfelkelte után csatarendbe állt. A nádor körülvezette a királyt a hadak között és buzdító beszédet tartott a katonáknak. A török előcsapatok ott nyargalásztak a mohácsi mezőn, össze-összecsapva a magyar könnyűlovasokkal. „Az ellenség . . . még mindig a dombok mögött tartózkodott" — írja Brodarics — és nem lehetett tudni, hogy mi a szándéka: „kedvezőtlen helyre" akarja-e csalni a magyarokat, éjjeli rajtaütésre készül, vagy éppen a kifárasztás a célja? Amint láttuk, ezek egyikéről sem volt szó.

E várakozás közben, „Amikor már a nap nyugat felé hajlott" pillantották meg az ellenségnek „jobbra, a dombok alatt elterülő völgyben feltűnő csapatait, melyek csendben nyomultak előre, csupán dárdáik hegyének csillogása árulta el őket".[99] Ez volt Bali és Khoszrev kiküldött serege. Megint csak a terep különleges voltával magyarázható, hogy ott, ahol Brodarics állt, csak a lándzsák hegyét lehetett látni; a tőle 1—1,5 km-re álló Tomori ugyanis pontosan felmérte, hogy nem a török fő erőiről van szó, egyébként nehezen képzelhető el, hogy csupán Ráskay maroknyi csapatát küldte volna ellenük. *(L. az 5/b. sz. vázlatot.)*

Időközben a rumélíai seregnek is el kellett kezdenie a táborverést a mohácsi mezőn, erről azonban Brodarics semmit sem ír, ami annál is különösebb, mivel az egész csata leglényegesebb mozzanatáról van szó.

Ezt követően a király közelében levő főurak, „a hosszú várakozást meg-

[97] *Gyalókay J.* i. m. 230. l.

[98] A most következők leírásában *Brodaricsra* támaszkodtam: i. m. 563. és köv. l.

[99] I. m. 564. l. *Szentpétery I.* a „jam sole in vesperam inclinante" kifejezést „estefelé"-nek fordítja.

unva" azt ajánlották, vonuljanak vissza a táborba. Ennek oka más nem lehetett, mint az, hogy látva a török táborverését úgy gondolták, aznap már nem vívnak csatát. A király, hallgatva a tanácsra, parancsot küldött Tomorinak a táborba való visszatérésre. Erre Tomori Szapolyai Györggyel együtt a királyhoz rúgtatott, „s figyelmeztette őt, hogy az ütközetet semmi esetre sem szabad elhalasztani, mert kisebb veszedelemmel jár most az ellenség csapatainak egy részével, mint holnap az egész sereggel megütközni; most a győzelem kétségtelen".[100] Erre a király „azonnal" parancsot adott a támadásra.

S itt érkeztünk el oda, hogy tanulmányunkban már több alkalommal sejtetett feltevésünket határozottan kimondjuk: Tomori és vezértársai azért választották csatatérnek a mohácsi mezőt, mert előre látták a török harchoz fejlődésének nehézségeit és tervük éppen arra épült fel, hogy az nem tud — a terep nehézségei miatt — egész erejével egyszerre harcba lépni. Erre persze azt lehetne válaszolni, hogy ez a gondolat Tomoriban éppen a török magatartása alapján született meg abban a pillanatban, amikor a ruméliai sereg elkezdte táborát felverni. Gondoljunk vissza azonban a magyar sereg előbbiekben vázolt csatarendjére, amely másra, mint egy nagyjából egyenlő erejű ellenség hirtelen lerohanására, nem volt alkalmas. Nem valószínű, hogy ilyen csatarendet alakítanak, ha arra számítottak volna, hogy a török hadsereg egészével kell megharcolniok.

A másik elgondolkoztató körülmény Ráskay kiküldése. Amint Brodarics írja, Tomori azt adta feladatul Ráskaynak, „menjen ki felderíteni, hogy mi a szándékuk [tudniillik Bali csapatainak], és ha lehetséges, térítse el őket megkezdett útjukról".[101] Ez a parancs elég furcsán hangzik egy katona fülének s feltehető, hogy Brodarics megint félreértett valamit. Valószínűbbnek tűnik, hogy Tomori álló oldalvédnek küldte ki Ráskayt és feladata csupán az ellenség szemmel tartása volt. Problémánk szempontjából az itt a fontos, hogy ilyen kis csapatot küldött ki a hadsereg oldalát fenyegető, feltehetően tízezres nagyságrendű ellenséggel szemben, amit aligha lehet mással magyarázni, mint azzal, hogy szilárdan meg volt győződve róla: az ellenség aznap nem fog támadni. A király környezetében álló urak a ruméliai sereg táborveréséből következtettek arra, hogy a török nem fog támadni, ez viszont Ráskay kiküldetésének pillanatában még nem kezdődött el, hiszen a sereg akkor még csak leereszkedőben volt a lejtőn.

Másik zavaró momentum feltevésünkben az, hogy Brodarics nem ír Tomorinak erről a tervéről. Úgy gondoljuk azonban, hogy ennek igen egyszerű oka van: nem is tudott róla. De feltehetően a táborba való vonulást javasló urak sem ismerték Tomori tervét, sőt talán maga a király sem. Furcsának tűnhet egy ilyen feltevés, de ismerve az elmúlt napok eseményeit, a királynak és környezetének, valamint a karassói tábor katonáinak mélyen szántó ellentétét, könnyen elképzelhető, hogy Tomori

[100] *Szentpátery I.* fordítása 44. l.
[101] *Brodarics I.* i. m. 564. l.

A csata első fázisa

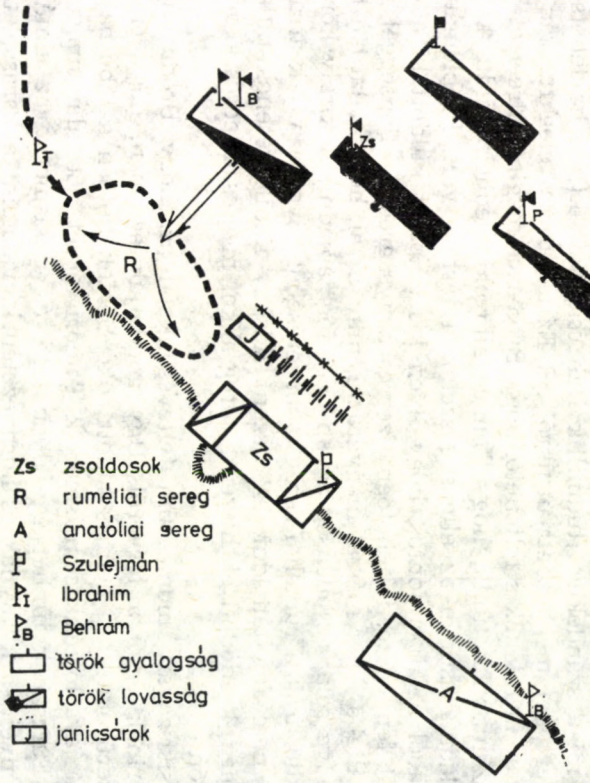

Zs zsoldosok
R rumeliai sereg
A anatóliai sereg
P Szulejmán
I Ibrahim
B Behrám
török gyalogság
török lovasság
janicsárok

6/a vázlat

A csata második fázisa

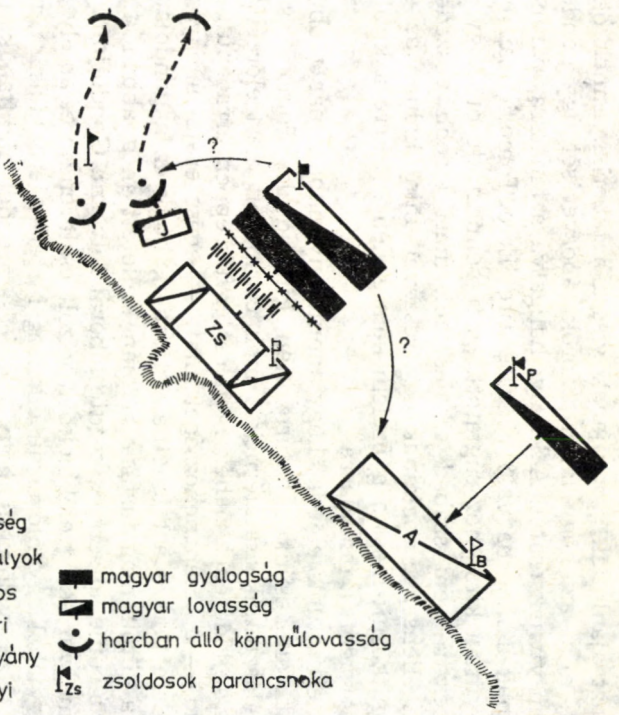

tüzérség
akadályok
II. Lajos
Tomori
B Batthyány
P Perényi

magyar gyalogság
magyar lovasság
harcban álló könnyűlovasság
Zs zsoldosok parancsnoka

6/b vázlat

csak néhány alvezérét avatta be a tervbe, mert annak sikeréhez a legszigorúbb titoktartást tartotta szükségesnek.[102] Ezt támasztaná alá az utolsó haditanácson tanúsított furcsa magatartása is: egyetlen konkrét érvét, azt tudniillik, hogy miként akar felülkerekedni a törökön, nem árulhatta el, így csupán bizonytalan válaszokat adhatott a király neki szegezett kérdéseire.

Végül hadd idézzük itt Lutfi krónikájának ezt a versbe szedett részét, melyben a következő szavakat adja a haditanácsot tartó II. Lajos szájába:

Mikor [a török] holnap Mohácsra érkezik
És itt sátrait felüti:
E jó alkalommal megtámadjuk,
Mikor tábort üt, megrohanjuk és harcolunk.

Amit itt Lutfi leír, az nyilvánvalóan a török hadvezetésnek a csata utólagos elemzéséből levont következtetése, amit esetleg Tomorinak egyik fogságba esett és a tervbe beavatott alvezére is megerősíthetett kihallgatása alkalmával.

A CSATA

Amikor a király kiadta a parancsot a támadásra, a török sereg a következő helyzetben volt: Bali és Khoszrev seregének zöme kitér Ráskay elöl, nem veszi fel a harcot, ami teljesen érthető, mert nem az volt a feladata, hogy aznap harcoljon,[103] a ruméliai sereg lenn van a mohácsi mezőn és készíti táborát; a szultáni hadak Földvárnál leereszkedőben a teraszon; az anatóliai sereg még valahol hátul. *(L. az 5/b. sz. és a 6. sz. vázlatot.)*

A csata első fázisa. A magyar tüzérség tüzel, a jobb szárny — Tomorival az élén — teljes vágtában rohamra indul; a gyalogság is elkezdi támadását, de természetesen jóval elmarad a lovasságtól. A támadás iránya: a jobb szárnyé a ruméliai sereg közepe, a gyalogságé a ruméliai sereg jobb szárnyán álló janicsárság és tüzérség. A Perényi Péter vezette bal szárny helyben maradt, ami természetes is, hiszen vele szemben az anatóliai sereg még nem volt látható. Kemálpasazádé és Dzselálzádé határozottan állítják, hogy így történt. A gyalogság támadásának megindulásáról semmi adatunk sincs, mégis, szinte bizonyosnak kell vennünk, hogy a jobb szárnnyal egy időben történt, mivel legalább fél órányi út lévén előtte, nem érhetett volna nagyjából ugyanakkor a janicsárok és a tüzérség elé, mint a második lépcső.

[102] A titoktartás a sok török kém miatt egyébként is igen indokolt volt. Lásd: a 76. sz. jegyzetet.

[103] A török források szerint Ráskay és Bali hadai összecsaptak, feltehető azonban, hogy Bali csak kisebb erőket vetett harcba. Ráskay hadainak későbbi sorsáról nincs adatunk.

A jobb szárny rohama átütő erejű volt: a tábor felállításával foglalatoskodó, talán már a lovaikat is lenyergelt ruméliai sereget — melynek sorai között ott lábatlankodtak a vonat tevéi, öszvérei és azok hajcsárai is — a támadás annyira meglepte, hogy pánikba esve, hanyatt-homlok menekült a magyarok elől. Ezt Szulejmán naplójának szűkszavú közléséből biztosan tudjuk: „Mivel pedig a ruméliai hadtest még szét volt szóródva, nem bírt ellenállni s egy része az uralkodó felé futott." Kemálpasazádé szerint két magyar vitéz a szultán közelébe ért és ott vágták le őket. Ekkor küldhette hátra az első vonalakban harcoló Tomori Báthory Andrást a királyhoz azzal, hogy — mivel a „győzelem miénk" — induljon a második lépcsővel az ellenség üldözésére.

S most adjuk át a szót Brodaricsnak: „Erre a hol sík, hol egyenetlen terepen mi is előre siettünk... Vitézeink még keményen helyt álltak, s hősiesen harcoltak az ellenséggel. Míg azonban a király csatarendje nagy sietséggel nyomult előre, már amennyire a páncélosokkal sietni lehetett, a jobb szárny hátrálni kezdett és sokan futásnak eredtek erről a szárnyról; azt hiszem, hogy az ellenség ágyúi rémíthették meg őket, amelyek csak ekkor kezdtek tüzelni. Ez a körülmény, s azon kívül a gyors tüzelés — a golyók már nekünk is, akik a király mellett voltunk, fejünk felett röpködtek —, nagy rémületet keltett mindenkiben."[104]

A jobb szárny támadása tehát végül is nem sikerült. De mi volt az oka ennek? Egy bizonyos: nem a tüzérségi tűz. Láthattuk, Brodarics is csak úgy „hitte", hogy a tüzérség tüzétől rendült meg a jobb szárny, viszont határozottan állítja, a golyók magasan repültek, tehát nem találtak. Bár 150 ágyú egy időben történt tűzmegnyitásának valójában félelmetes hatása lehetett, mindazonáltal nehéz lenne elhinni, hogy a sok harcot látott magyar vitézek annyira megijedtek volna, hogy futásnak erednek — különösen, hogy a golyók nem soraik között csaptak be. Egyébként is a tüzérség nem a jobb szárnyra tüzelt, mivel az tőle balra támadott, hanem az eléje érkezett második lépcsőre és feltehetően a gyalogságra. Ez kétségtelenül kitűnik magából Brodarics közléséből, amikor azt írja, hogy azután kezdtek el szólni az ágyúk, mikor második lépcső támadása megindult, ez pedig 15—20 perccel később lehetett, mint a jobb szárny támadása. Brodaricsnak egy másik mondata látszólag szintén okozati összefüggést teremt a tüzérség tűzmegnyitása és a jobb szárny megfutamodása között. A király eltűnésének körülményeit vizsgálva ezt írja: „A király ekkor már nem volt a hadosztályunknál... Abban bizonyos vagyok, hogy sorainkból akkor tűnt el, mikor az ellenség ágyúi megszólaltak, s a jobb szárny futásnak eredt."[105] Ebből tehát inkább az egyidejűség, nem pedig oksági kapcsolat olvasható ki.

A jobb szárny megfutamodásának oka tehát egészen bizonyosan nem a tüzérség tüze volt. Viszont két forrás alapján is tudjuk, hogy e szárny

[104] *Brodarics I.* i. m. 565. l. (*Szentpétery I.* fordítása: 45. l.).
[105] *Brodarics I.* i. m. 565. l. (*Szentpétery I.* 45—46. l.).

katonái a sikeres roham után zsákmányolni kezdtek. Tehát nem üldözték tovább a menekülő törököket, mai kifejezéssel nem „mélyítették ki a sikert". Hozzájárult ehhez, hogy erre az időre a török középhad, köztük a janicsárság, zömével már leért a terasz lábához és sortüzet adott le a zsákmányolásban elmerült magyar katonákra, illetve azokra, akik még harcoltak. Ennek a tűznek viszont már, nem úgy, mint a tüzérségének, nemcsak hangja, de magja is volt és nagy pusztítást végzett a magyarok között. Szulejmán naplója szerint: „A janicsárok hadosztálya összesen háromszor-négyszer támadta meg puskatűzzel és igyekezett visszaszorítani az alávaló gyaurokat." Kemálpasazádé szerint is a janicsárok „jégeső módjára szórták a golyót". Pecsevi szerint pedig a janicsárok „egyszerre és oly ügyesen használták puskájukat, hogy a pogányok legbátrabb emberei az első rohamban lerogytak". Bár a janicsárok tüzét mindhárom közlés az anatóliai sereg később elkezdődő harcának idejére teszi, bizonyosnak vehetjük, hogy a ruméliai sereg harcát is segítették — ha a szultán mellett levők nem is, de a ruméliai sereghez beosztottak feltétlenül.

Végeredményben tehát Tomori elszámította magát, mert a támadó résznek nemcsak a ruméliai sereggel, hanem a szultáni zsoldosokkal is meg kellett harcolnia, sőt valamivel később az anatóliaiakkal is. A magyar sereget azonban egy, de lehet, hogy két előre nem látható tempóveszteség érte. Az egyik a jobb szárny zsákmányolása volt.

A második tempóveszteségről csak feltevésszerűen beszélhetünk. Arra gondolunk, hogy Tomori hátra lovaglása és a király és környezetének meggyőzése a támadás elindításának szükségességéről hosszabb időbe került. Brodarics szerint ugyan, amikor Tomori közölte, hogy a csatát most kell megvívni, a király „azonnal" parancsot adott a támadásra. Jogos a kérdés azonban, hogy valójában így volt-e? Ha ugyanis Tomori tervét a király és a körülötte levő urak nem ismerték — s mint láttuk, feltehető, hogy így volt —, akkor annak helyességéről meggyőzni őket nem lehetett könnyű dolog és Tomorinak bizonyára vitatkoznia kellett. Azután azt is tudjuk, hogy a király sisak nélkül volt, feltehetjük tehát, hogy környezete is, azaz még (vagy már) nem voltak készek a harchoz. Lehetséges ugyanis, hogy látva a ruméliai sereg táborverési készülődéseit — ami láthattuk, arra ösztönözte őket, hogy visszamenjenek a táborba — elkezdték levenni a kánikulában felettébb kényelmetlen páncéljaikat. Könnyen előfordulhatott tehát, hogy a királynak a táborozásra kiadott parancsa és a támadás megindulása között 10—15 perc is eltelhetett, ami elég volt ahhoz, hogy a lemaradt szultáni zsoldossereg a helyszínre érkezzék. Láthattuk: Brodarics határozottan írja, hogy a szultáni had akkor volt lereszkedőben a teraszon, amikor a támadás megindult.

Ez a két körülmény lehetett tehát az oka, hogy Tomorinak a török sereg részenkénti megverésére alapozott terve meghiúsult. Ez azonban azt jelentette, hogy a csata is elveszett. Valószínű, hogy Tomori ekkor esett el, ettől fogva tehát megszűnt az egységes vezetés a magyar seregben.

A csata második fázisa. A csata ezután következő fejleményeit már igen nehéz kibogozni. Ha az események leglényegesebb mozzanatait még nyugodtabb pillanatokban is teljesen félreismerte Brodarics, most, hogy az ágyúk elkezdtek dörögni, teljesen elveszthette fejét — valószínű, hogy az őt elfogó rémületet vetíti ki az egész magyar seregre —, amihez hozzájárulhatott még, hogy az ágyútűztől megvadult lovával is küszködnie kellett. Épp ezért közléseit ettől fogva a legnagyobb fenntartással kell fogadnunk. Semmit sem szól például a gyalogság és a bal szárny harcáról.

De a török krónikások szövegéből sem kapunk szilárd támpontokat, így csupán feltevésekre vagyunk utalva a csata második fázisát illetően.

Biztosra vehetjük, hogy sem a gyalogság, sem pedig a tartalék nem tudta átverekedni magát a török tüzérek és janicsárok által emelt akadályokon. Itt véres harc kezdődött, amit a lovasság sokáig nem is állt ki, hanem visszafutott, csak a gyalogság harcolt tovább a középen. Ezután a lovasság újra rohamra indult, de megint visszaverték és most már elkezdődött az általános menekülés. Brodarics mindent a tüzérség pokoli tüzére és a nagy füstre vezet vissza, ami természetesen nem fogadható el.

A török forrásokból valamivel többet lehet megtudni, bár előadásuk korántsem ellentmondásmentes. Az vehető ki belőlük, hogy a tartalék támadása megtorpant az akadályoknál, mire jobbra, illetve balra kanyarodva folytatták a támadást. Szulejmán naplója és Lutfi szerint, a király hada a ruméliai sereg felé kanyarodott, Dzselálzádé és Kemál pasazádé szerint viszont az anatóliaiak irányába. Valószínű, hogy mindkét állítás igaz és a tartalék ketté válva, két irányba folytatta támadását.

Elég részletesen beszélnek viszont a török források a Perényi vezette bal szárny támadásáról. Ezt a szárnyat, mint láttuk, Tomori visszatartotta, támadását tehát csak akkor kezdhette meg, amikor a Buziglicánál előtűnt az anatóliai sereg. A második lépcső tehát csak ezután csatlakozhatott ennek támadásához. Az itt folyó harcokban oroszlánrésze volt a janicsárságnak, mely gyilkos sortüzekkel ritkította a magyarok sorait. Bár maguk a török krónikások is elismerik, hogy a bal szárny igen keményen harcolt — Lutfi szerint „jó ideig folyt a harc", Ferdi szerint a küzdelem csak „néhány támadás és hátrálás után" dőlt el —, a túlerővel szemben semmi reménye sem lehetett a sikerre és a harcot el kellett veszítenie.

A csata harmadik, utolsó fázisa. Legtovább a középen harcoló gyalogság tartott ki. Ezek a kemény, tapasztalt zsoldosok jól tudták, hogy a török lovasság elől futásban nem kereshetnek menedéket, így hát utolsó leheletükig küzdöttek és drágán adták életüket. A feljegyzések szerint valamilyen négyzet alakzatú harcrendben harcoltak, feltehetően azért, mert már minden oldalról körülvették őket a törökök. Ez a gyalogság szinte egy szálig ott veszett.

*

A csata gyakorlatilag a magyar sereg teljes megsemmisülésével végződött. Elesett a király, 28 főúr és nagybirtokos nemes, 7 főpap, vagy 500 nemes, 10 000 gyalogos és 4000 lovas.[106]

Mohács történelmünk legsúlyosabb katasztrófája volt és következményeit a magyar nép hosszú évszázadokig szenvedte. Nem lehet feladata a hadtörténet írójának, hogy ezeket a következményeket taglalja. Az ő dolga, hogy a csata két legfontosabb tanulságát levonja. Ezek egyike az, hogy a magyar hadsereg páratlan hősiességgel harcolt. A második pedig: Tomori és vezértársai működésében szakmailag semmi kivetni valót nem lehet találni. A terv, amit kidolgoztak, a maga vakmerőségében is — vagy éppen ezért — kitűnő volt és minden elismerést megérdemel!

[106] *Brodarics I.* i. m. 566. l.; *Brodarics* egyik levelében felsorolja ezen kívül a magyar sereg anyagi veszteségeit is: 5000 szekér, 15 000 igásló, 85 ágyú és 200 teherhajó. Acta Tomiciana. VIII. 222. l.; Vö. *Thúry J.* i. m. I. 245. és II. 16. l.

Tardy Lajos

MOHÁCS ÉS A PERZSA HADBA LÉPÉS ELMARADÁSA

Szulejmán szultán nyugodtan, biztonságosan készülhetett Mohács előtt már több mint egy esztendővel Magyarország elleni hadjáratára. Hatalmas keleti vetélytársa, a szefevida Perzsia új uralkodót kapott a gyermek Thamaszp személyében, akinek tanácsadói Iszmail sahnak, a nagy elődnek tapasztalatait helyesen értékelve egy időre megbékéltek, pontosabban szólva fegyverszünetet kötöttek a Portával és országuk erejét inkább saját szomszédaiknak — Kahétiának, Sirvánnak stb. — leigázására használták fel. Vagyis a szultán szabad kezet adott egy időre a sahnak birodalma kiterjesztésére, a sah pedig ennek fejében nem akadályozta a szultán újabb — ezúttal magyarországi — hadjáratát.

Minek kellett bekövetkeznie ahhoz, hogy a síita Perzsia — mely már a XV. században oly komoly kapcsolatokat tartott fenn az európai hatalmakkal s azok között is egy időn át főleg Magyarországgal — hátat fordított potenciális szövetségeseinek, ahelyett, hogy az európai államokkal karöltve megkísérelje a szunnita oszmán birodalom összeroppantását?

Vessük tekintetünket a történelem visszapillantó tükrébe s időzzünk el annál, hogy témánk szempontjából mi történt a Mohácsot megelőző százharminc év során.

A Perzsiával való együttműködés gondolata szinte egyidejű a Magyarországra nehezedő oszmán nyomás megnövekedésével. Az 1396. szeptember 28-i nikápolyi hatalmas vereségből való felocsúdás után Zsigmond király és tanácsadói korai humanista udvari köréből indult ki e szövetkezés eszméje. B. Palombini egyébként jeles munkájában[1] az előzményekre is részletesen kiterjedő bevezetés még csak utalást sem tartalmaz arra a nagyszabású kezdeményezésre, melynek elsősorban az ad számunkra különös jelentőséget, hogy az évszázadokon át élő lehetőségként maradt meg, s nem utolsósorban az is, hogy kikovácsolói (és sokáig folytatói is) magyarok voltak. Ugyanez a hiányosság nyomja rá bélyegét V. Minorsky kisebb terjedelmű, de az előbbinél még alapvetőbb jellegű munkájára[2] is.

Mindez bőségesen megindokolja, miért érdemes és kell helyet szentelnünk a Mohács előtti magyar—perzsa szövetségi kapcsolatoknak, mivel ezeknek éppen leglényegesebb ismertetőjegye az évszázadokon át megmegújuló, katonai együttműködésre irányuló törekvés volt és messze túlélte az 1526-ban bekövetkezett eseményeket.

[1] *Palombini, Barbara:* Bündniswerben abendländischer Mächten um Persien. 1453—1600. Wiesbaden, 1968.

Az oszmánellenes perzsa szövetség keresése Zsigmond király hosszú uralkodásának derekán kezdődött meg; akkor, amikor a nikápolyi csata elvesztése után a magyar főemberek egész sora került hosszú időre a törökök fogságába s a rabság ideje alatt volt alkalma megismerkedni nemcsak a törökök szokásaival és erkölcseivel, de bel- és külpolitikai viszonyaival, az oszmánokkal szembenálló erőkkel is. Amikor a tapasztalatokban gazdag férfiak hazaérkeztek, az oszmán kisázsiai ellenségeivel barátkozó Bizánc politikáját kiválóan ismerő Zsigmondnak módjában állt az új, minden korábbi, közvetett értesüléseken túlmutató ismeretekkel bőven ellátott, magas állású személyeket azokba a szinte mesebeli távolságra lévő országokba küldeni, amelyekről most már tudta, hogy éppoly veszélyeztetettjei a Félholdnak, mint maga Magyarország.

Ezúton nem terjeszkedhetünk ki részletesen Zsigmondnak egyéb, az oszmánok hátában fekvő országok felé tett diplomáciai kezdeményezéseire a közös katonai fellépés céljából — ezekkel másutt már bővebben foglalkoztunk.[3] Most csak azokra az akcióira térünk ki, amelyek teljes egészükben vagy előzményeikben a mai Irán területén fennállt államalakulatokkal kapcsolatosak.

*

A türkmen fejedelemségek közül az oszmánokhoz a legközelebb a Koniától délre és a Ciprussal átellenes tengerpartig elhúzódó Karamánia terült el, a felfelé ívelő oszmánság legkeményebb ellenfele, Ibrahim bin Mehmed Tadzs al-Din alatt (1423—1463) Magyarország megbízható szövetségese. Karamániától keletre, a Tigris-folyó és a Váni-tó között két türkmén törzsszövetség élt, az ak-kojunluk (fehér kosok) és a kara-kojunluk (fekete kosok).

E két törzs — közeli rokonságuk ellenére — több eltérő, mint egyező sajátossággal rendelkezett. Mindkettő mohamedán volt ugyan, de az egyik — az ak-kojunlu — az ortodox szunnita hitet vallotta, míg a másik — a kara-kojunlu — a siita felekezet legszélsőségesebb szárnyát képviselte. Politikailag is erősen eltérő képet mutattak: az ak-kojunluk, amikor a XIV. század második felében Timur Lenk, hódító útja során, területükre is elérkezett, készségesen együttműködtek vele, míg a kara-kojunluk felvették az eleve reménytelen harcot és kénytelenek voltak időlegesen Egyiptomban menedéket keresni.[4]

Egyben azonban teljes volt az összhang a két rokon, de egymás iránt eléggé barátságtalan törzsszövetség között: mindkettő okkal tartott az oszmán hegemóniától és ez a kapocs olykor jelentősebb volt az ellentéteknél.

Ezt a kapcsot — a közös oszmánellenességet — akarta befogni Zsig-

[2] *Minorsky, Vladimir:* The Middle East in Western Politics in the 13th, 14th and 15th Centuries. Journal of the Royal Central Asiatic Society, London, 1940. 427—461. l.

[3] *Tardy Lajos:* Régi magyar követjárások Keleten. Bp., 1971.

[4] *V. Minorsky* i. m. 440. l.

mond a maga antioszmán szövetségi terveibe és — ha egy nemzedékkel később is, Hunyadi János korában — elmondhatjuk, hogy ez volt az egyetlen, mely a rengeteg utazásból, tervezgetésekből kiemelkedve a tettek mezején is megvalósult.[5]

1405-ben vagyunk, Timur Lenk halála után. Timur Lenk hódításai alig maradtak el a mongolokétól — Perzsiának is ura volt —, de halála után birodalma szétesett. Fiai a meghódított területeken önálló államokat alapítottak, melyek egy időn át a maradandóság reményével kecsegtettek, hiszen az oszmán Törökország még nem tért magához a fennállása óta elszenvedett legsúlyosabb csapásból: az 1402. július 1-i Ankara melletti csatavesztésből és a szultánfiak sokáig egymás ellen vívott harcokban emésztették fel erejüket.

1403-ban Bajazid szultánnak Isza cselebi és Mehmed cselebi nevezetű fiai voltak az ideiglenesen részekre szakadt oszmán birodalom ázsiai részeinek urai. 1406-ban már Szulejmán cselebi, a bizánci Teodóra hercegnő férje — egyébként szintén Bajazid fia — vált az ázsiai részek urává, aki az atyjától elűzött, Timur által trónjukra visszahelyezett kisázsiai uralkodókkal — Mentese, Tekke, Ajdin és Szarukán emírjeivel — szövetkezett fivére, Mehmed ellen az 1406—1407. években. Természetesen Zsigmond — aki a bizánci uralkodóval jó kapcsolatot tartott s terveit egyeztette vele — maga is a gyenge Szulejmánt igyekezett támogatni a harcias Mehmed ellenében.[6]

Ezzel a Bizánchoz és a timuridákhoz húzó Szulejmán cselebivel vette fel — az ak-kojunluk, a krími tatárok és a timuridák mellett — Zsigmond király a kapcsolatokat és elküldte hozzá Perényi Imrét, a későbbi titkos kancellárt.[7] Több veszélyes követsége közül[8] legalább egy ízben „Chalapia török császárhoz"[9] és az I. Mehmed alatt újjáéledni kezdő török birodalom többi ázsiai ellenségéhez utaztatta Perényit.[10] De Zsig-

[5] *Tardy L.* i. m. 26—31. l.

[6] *Iorga, Nicolae:* Geschicte des Osmanischen Reiches. I. Gotha, 1908. 346. l.; Vö. a török trónviszállyal kapcsolatosan: Arhiv Marksza i Éngelsza pod red. *M. B. Mityina.* VI., Moszkva, 1939. 187—188. l.

[7] *Stromer, Wofgang von:* König Siegmunds Gesandte in den Orient. Festschrift für Hermann Heimpel. II., Göttingen, 1972. 593. l.

[8] Vö. *Fejér, Georgius:* Codex diplomaticus Hungariae, X/IV. Buda, 1841. 481—484. l.

[9] „Csalabija" a „cselebi" szó délszláv alakja. A „cselebi" ebben az időben az oszmán uralkodóház férfitagjainak címe volt. Vö. *Babinger, Franz:* Beiträge zur Geschichte der Türkenherrschaft in Rumelien (14. und 15. Jhdt.) Brünn—München—Wien, 1944. 34. l.

[10] *G. Fejér* i. m. X. 483. l. „Imre Perényi war Soldat und Diplomat. Sigismund beschreibt ihn als einen Mann von einnehmenden Äussern, scharfen Verstand, tatkräftig, tapfer, ja Kühn und wagemutig, der in der grossen Schlacht bei Nikopolis und in den Kämpfen um die Festigung des Throns gleicherweise das Augenmerk seines Herrschers auf sich lenkte, als Diplomat die Thronzwistigkeiten im Türkenreich geschickt zu nützen wusste und durch Anbahnung von Beziehungen zu den Asiatischen Gegnern des Sultans — was er auf seinen Reisen nach Übersee bewerkstelligte — den Türkenkaiser zu einer vom ungarischen Standpunkt

mond király diplomatái a timuridák alatt részekre bomlott Perzsia egyes államainak vezetőinél is megfordultak. Útvonalukat rekonstruálni ma már nem tudjuk, legfeljebb egyes célpontjaikat.

1410 után Kelet-Perzsiában a timuridák tartották ragyogó udvarukat, Herat városban, míg Nyugat-Perzsiában a Kara-kojunlu törzsszövetség gyakorolja egy ideig a hatalmat. *Az ak-kojunluk ekkor még csak Diarbekr és vidékének urai voltak, de országukra már most figyeljünk fel, mert a fokozatosan a perzsa trónra emelkedő dinasztiájukban — melyet nemzedékeken át szoros rokoni kapcsolatok fűztek Bizánchoz — szinte örökletessé vált a magyar szövetség eszméje.*

Zsigmond követei mindezeknek az országoknak udvaraiba eljutottak. Az Ak-kojunluk megszilárdult államának ura, Baha ad Din Kara Oszmán — ismertebb nevén Kara Jülük (1355—1435) — Azerbajdzsán meghódítója sokfelé hadakozott, de legsúlyosabb harcait az oszmánok ellen vívta. Nagy hatalmát ő is elsősorban annak köszönhette, hogy idejekorán felismerte Timur hadvezéri zsenialitását és önként segítőjévé szegődött, amit az jelentős területadományokkal viszonzott, miáltal dinasztiájának tekintélye tetemesen megnövekedett. Ugyanakkor felesége révén — aki Komnénosz-hercegnő volt, IV. Alexis húga — közeli rokonságban állt Zsigmond szövetségesével, a bizánci uralkodóval is.[11] Arra azonban, hogy anyja is a Komnénosz-házból eredt, mint azt Stromer állítja,[12] nincs adatunk. Kara Jülüköt Szerecsen Miklós kereste fel „ünnepélyes követségünkben, azokban az ügyeinkben, amelyek országunk javát oly nagyban érintik, nevezetesen Kara-Juluk fejedelemhez, Mezopotámia urához, mégpedig mind a szárazföldi, mind a tengeri utazás legnagyobb veszedelmei között" s mindezt oly sikerrel, hogy „Kara Juluk fejedelem, mint az *köztudomású,* elindította hadait az előbb mondott török ellen az ő országából" — írja 1428-ban Zsigmond, a Szerecsen Miklós részére kiállított adománylevélben.[13] A korabeli krónikákból és feldolgozásokból pontosan tudjuk, hogy Kara Jülük előbb a kara-kojunluk és az egyiptomi szultán felett aratott igen jelentős győzelmet és uralmát fokozatosan kiterjesztette Sivaszra, Erzerumra, Edesszára, Erszindzsánra s egyéb fontos területekre[14] és valóban Mezopotámia ura volt, hiszen meghódította Azerbajdzsánt és Bagdadot is.[15] Fia, Ali bég is a Komnénosz-dinasztiából kapott feleséget[16] — a politikai összeköttetéseknek e korban le nem kicsinyelhető feltételei csak tovább erősödtek.

---

güngstigen, friedlichen Haltung bewog." *Mályusz Elemér:* Die Zentralisationsbestrebungen König Sigismunds zu Ungarn. Bp., 1960. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 50.) 27. l.

[11] *Hinz, W.:* Irans Aufstieg zum Nationalstaat im fünfzehnten Jahrhundert, Berlin—Leipzig, 1936. 40. l.

[12] *W. v. Stromer* i. m. 598. l.

[13] *Tardy L.* i. m. 17. l.

[14] *W. Hinz* i. m. 34—35. l.

[15] *W. v. Stromer* i. m. 599. l.

[16] *W. Hinz* i. m. 40. l.

De Zsigmond antioszmán terveibe beletartozott a karamániai, kasztemuni, hamidi, trapezunti stb. uralkodók bevonása is[17] — ezek azonban nem tartoznak témánk körébe.

A tulajdonképpeni perzsa uralkodóval, Sah Ruhhal (uralk. 1404—1447) is diplomáciai kapcsolatban állt a Zsigmond-kori Magyarország.[18] Bokhara meghódítása után Timur Lenknek ez a fia egész Horezm, Korasszán, Kandahár ura volt, de egyéb hatalmas területeké is. És kontaktusban állt Timur Lenk másik fiával, Mirán sahhal, illetve utódával is;[19] ezeknek uralma elsősorban, de nem kizárólag Azerbajdzsánra terjedt ki, de már 1406-ban megdöntötte hatalmukat a kara-kujunluk, dinasztiája, mely egészen 1468-ig állt az ország élén.[20] E missziókat Szerecsen Miklós, Török Józsa, Szécsényi Frank és követtársaik vezették, akik ismételten megjelentek ezekben a távoli országokban.[21]

Hogy pedig ez a kapcsolatfelvétel nem volt egyoldalú próbálkozás, arról — egyebek mellett — az is tanúskodik, hogy pl. Kara-Jülük követe Magyarországon, közelebbről Pozsonyban, majd Nagyszombat városában is megjelent, ahol Zsigmond király személyesen fogadta 1435-ben.[22]

A török birodalom keleti határán elhelyezkedő országokkal — elsősorban azonban a Perzsia klasszikus határain belüli államalakulatokkal — Zsigmond tehát *már magyar király korában* felvette a kapcsolatot s ezt császárrá választása után csak tovább folytatta. Éppen ezért nem adhatunk igazat D. M. Vaughannak, aki azt állítja, hogy az európai hatalmaknak Perzsiával kapcsolatos elgondolásai csak jóval később, Iszmail Szofi idején fogantak meg.[23] Helyesebb annak megállapítása, hogy az érintett és fenyegetett európai államokban csak ekkor érlelődött ki az eszme; a nikápolyi csata véres tanulságain okult, bizánci kapcsolatokkal rendelkező Magyarország sokkal előbb látott hozzá e kapcsolatok kialakításához, melyek — mint a továbbiakból kitűnik — nemzedékről nemzedékre megújultak.

Hunyadi János és az oszmán birodalom túlsó határain elterülő oszmán-

[17] *W. v. Stromer* i. m. 599. l.

[18] *Tardy L.* i. m. 21—22. l.; Sah Ruh orosz kapcsolataira lásd *Begunov, J. K.:* Drevnyerusszkoje opiszanyie Derbenta i Sirvana. (Trudi Otgyela devnyerusszkoj lityeraturi, XXI.) Moszkva—Leningrad, 1965. 130. l.; *Lihacsev, Ny. P.:* Inoka Fomi szlovo pohvalnoe o blazsennom knyjaze Borisze Alekszandrovicse. Sz.-Petyerburg, 1908. 37—38. l.

[19] *Katona, Stephanus:* Historia critica regum Hungariae. XII. Buda, 1790, 501. l., *N. Iorga* i. m. 406. l., *Sykes, Percy:* A History of Persia. II. London, 1955. 137. l.; *W. v. Stromer* i. m. 598. l.

[20] *Guszejnov, A. I.—Ibragimov, Z. I.:* Isztorija Azerbajdzsana. I. Baku, 1958. 203. l.

[21] Vö. *Tardy L.* i. m. 20—23. l. és *Stromer, Wolfgang von:* Diplomatische Kontakte des Herrschers von Weissen Hammel, Uthman genannt Qara Yuluq, mit dem Deutschen König Sigismund. Südostforschungen XX. 267—272. l. és *Uő.* előbb i. m. 593—595. l.

[22] *Tardy L.* i. m. 23. l.

[23] *Vaughan, Dorothy Margaret:* Europe and the Turk. Liverpool, 1954. 208—209. l.

ellenes államok között kötött és valóságosan fenn is állt szövetségek köre nem tartozik ezúttal vizsgálódásaink körébe, mivel ezek legfeljebb közvetett perzsa kapcsolatokat tartalmaznak. Csupán a karamániai szultánság élén álló turkomán Ibrahim bin Mehmed Tadzs ad-Dinnnel fenntartott érintkezését említjük meg, aki a Zsigmonddal korábban kötött szövetséget teljesen komolyan vette s kötelezettségeinek valóban eleget is tett.[24] Amikor Ibrahim bin Mehmed szultán fia, Pir-Ahmed Karamániának oszmán részről történt elfoglalása után Perzsiába menekül rokonához és szövetségeséhez, Uzun Haszánhoz, Perzsia turkomán uralkodójához, a régi magyar—perzsa kapcsolatok hamarosan újjáélednek.

Mátyás királynak uralkodása első két esztendejében vajmi kevés lehetősége volt arra, hogy nagyobb mérvű önálló külpolitikai tevékenységet bontakoztasson ki. Mindenesetre 1460-ban a perzsa uralkodó és szövetségesei követséget indítottak útnak, hogy a pápával és néhány európai uralkodóval a közös hadviselés tárgyában megegyezésre jussanak. A misszió viszonylag hosszasan időzött Magyarországon is, ahol Mátyás király — nyilván komoly tárgyalások után — külön díszkísérettel bocsátotta őket további útjukra. A perzsa és a többi ázsiai vendég magyarországi fogadtatásáról hazai történészeink közül a legtöbbet — egyébként főleg L. Wadding nyomán[25] — Fessler Ignác Aurél foglalkozik terjedelmes műve V. kötetében;[26] a külföldiek közül főleg Enea Silvio Piccolomini (a későbbi II. Pius pápa) megemlékezése érdemli meg a figyelmet,[27] míg az új feldolgozások közül A. Bryer munkája[28] emelkedik ki.

Mindez azonban csak a kapcsolatok felvételének, illetve újjáéledésének első epizódja volt, melyeket további, sokkal intenzívebb érintkezések követtek. A perzsa állam élén ekkor az ak-kojunlu dinasztiából származó Uzun Haszán (1423—1478) állt, Mátyásnak méltó társa mind politikusi, mind hadvezéri, mind államszervezői síkon. *Uzun Haszán Kara Jülüknek, Zsigmond szoros szövetségesének unokája volt.* A meggyökeresedett hagyományok sokszor túlélték a külpolitikában a realitások elmúlását is. Ez esetben azonban — az ismert körülmények, az oszmán hódítások erősödése folytán — a reális előfeltételek csak még kézzelfoghatóbbakká váltak. E kor magyar—perzsa kapcsolatai a közelmúltban már részletes megvilágításhoz jutottak;[29] elegendő, ha most ezek néhány jelentős eseményét felvillantjuk.

Uzun Haszán 1454-ben még csak diarbekri fejedelem volt s véres háborúk, családi cselszövések árán került fokozatosan a hatalmas — Per-

[24] *Tardy L.* i. m. 28. l.

[25] *Waddingus, Lucas:* Annales Minorum. Roma, 1733—1735. XII., passim.

[26] *Fessler, Ignaz Aurel:* Die Geschichte der Ungern und ihrer Landsässen. V. Leipzig, 1822. 65—67., 77. l.

[27] Vö. *Pray, Georgius:* Annales regum Hungariae. III. Bécs, 1813. 257. l.

[28] Bedi Kartlisa. Revue de kartvélologie. XIX—XX. Paris, 1965. 178—195. l.

[29] *Tardy Lajos:* Izsák zsidó orvos, a perzsiai uralkodó és Corvin Mátyás összekötője a törökellenes világliga megszervezésében. Magyar—Zsidó Oklevéltár. XII. Bp., 1969. 27—44. l.; *Uő:* Caterino Zenonak, Uzun Hasszán követének útja Grúzián át Mátyás udvarába. Filológiai Közlöny, 1968. 471—479. l.

zsiát, Mezopotámiát és Örményországot felölelő — birodalom trónjára. Politikai és államszervezői tevékenységének jelentőségét sokáig nem ismerték fel a történészek, és csak Hammer—Purgstall,[30] E. G. Brown,[31] majd V. Minorsky[32] nyomán jutott kellő megvilágításhoz uralkodásának fontossága. Uzun Haszán 1458-ban feleségül vette Kalo-Ioannes trapezunti császár leányát[33] és ezzel az immár hagyományos dinasztikus kapcsolat tovább erősödött s egyúttal még közelebb hozta a perzsa uralkodót az európai szövetségesekhez.

1467-re már teljesen megszilárdult az új államalakulat és Uzun Haszán erős birodalmában keresett támaszt a térség minden állama, mely önállóságát az oszmántól veszélyeztetve érezte.

A szövetségesekkel felerősödött Uzun Haszán hamarosan elkezdte a török birtokok háborítását; feldúlta és megszállta többek között Tokatot és Amasziát is. II. Mehmed szultán — aki ezidőben végzett a kis sinopei fejedelemség létével — most Uzun Haszán ellen fordult. Elfoglalta Trapezuntot és érzékeny csapást mért a perzsiai uralkodó csapataira.

Az ezt követő béke rövid életű volt; a két hatalmas mohamedán uralkodó között még hevesebbre fordult a küzdelem, miután Uzun Haszán végzett veszélyes keleti ellenfelével, Sah Dzsehánnal és teljes erejével a török ellen fordulhatott.

Uzun Haszán — felesége, a trapezunti császárleány révén, aki rokoni kapcsolatban állt a vezető velencei patríciuscsaládokkal — sűrű érintkezést tartott fenn a velencei köztársasággal, mely már 1463-ban, majd az azt követő évtizedekben szinte folyamatosan indította útnak (nem egyszer hadifelszereléssel együtt) misszióit a perzsiai uralkodó udvarába. A perzsa és a grúz uralkodók 1460. évi magyarországi, majd római, franciaországi és burgundi megjelenését nem követte semmi kézzelfogható fegyverbarátság, sőt a perzsiai uralkodónak III. Frigyes császárhoz írt levele[34] is visszhangtalan maradt. De amikor a Porta és Velence közötti ingatag béke felborult és Szent Márk köztársaságának végső próbálkozásait is elutasították a szultán tanácsadói, megindult végre 1463-ban a nagy keleti szövetség nyélbeütésének megvalósítása.

1464. március 13-án megérkezik Uzun Haszán követe Velencébe és azt a reménykeltő hírt adta át, hogy az elkövetkező évben ura hatvanezer lovast szerel fel a török ellen, Velencétől viszont azt várja, hogy flottáját erre az időpontra összpontosítsa Gallipolinál s ilyképpen kezdjék el az akciót a közös ellenség ellen. E levélben Uzun Haszán aggodalmát fejezi ki amiatt, hogy még mindig nem jött létre a szövetség Velence, Magyarország és Albánia között,[35] ugyanakkor kifejezi készségét, hogy addig nem

[30] Geschichte des Osmanischen Reiches. II. Pest, 1828. 54—57., 87—90. és 105—123. l.

[31] *Brown, E. G.:* A History of Persian Literature under Tartar Domination. Cambridge, 1920. 404—414. l.

[32] *V. Minorsky* i. m. 441—448. l.

[33] I. m. 442. l.

[34] *Babinger, Franz:* Mehmed der Eroberer und seine Zeit. München, 1953. 198. l.

[35] *Berchèt, Guglielmo:* La Repubblica di Venezia e la Persia. Torino, 1865. 4. l.

köt békét a szultánnal, amíg abba a velencei Nagytanács bele nem egyezik. „Ez az üzenet annyira megindított mindenkit, hogy megszületett a határozat: el kell fogadni a felkínált ajánlatot".[36]

De nemcsak Velence diplomáciai csápjai nyúltak messzire — az oszmán birodalom is kitűnő kémhálózattal rendelkezett, melynek tagjai évszázadokon át elsősorban a dubrovniki (raguzai) kereskedők voltak, akik mindkét irányban friss, megbízható híranyaggal szolgáltak.[37] Erről a kezdődő kapcsolatról is hamarosan tudomást szereztek Drinápolyban, s pompás ajándékokkal máris megindultak a szultán követei Milánóba, hogy a herceget Velence ellen hangolják.

Egyébként Velence olyan óvatos volt, hogy saját szövetségeseit sem tájékoztatta Perzsiával kötött szövetségéről és egészen 1470-ig diplomáciai levelezésében meg sem említi az európai hatalmak előtt ezt a kapcsolatát — írja B. Palombini.[38] És valóban 1464-től egészen 1470-ig — amikor is Velence és a nápolyi királyság szövetséget köt — nem találkozunk a forrásgyűjteményekben Uzun Haszán Perzsiájával, hogy azután 1471-től kezdve annál többet olvashassunk róla, immár Magyarországgal kapcsolatban is.

Nagy Iván—Nyáry Albert jeles gyűjteménye[39] ettől kezdve gazdagon tartalmazza a magyar—perzsa szövetségre, a magyar részről az Uzun-Haszánnal való összeköttetésbe vetett reményekre vonatkozó adatokat.

1472 tavaszán Uzun Haszán — a megelőző tárgyalásokat nem ismerjük — már Magyarországot is szövetségesének tekinti az oszmán elleni közös harcban. Mátyás királyhoz indított diplomatáját, Izsák orvost — aki mint a perzsa követség egyszerű tolmácsa egyszer már átutazott Magyarországon — megbízólevéllel látta el, melyet 1472 tavaszán fordítottak le perzsáról latinra.[40] A levél — melynek szövege már magyar nyelven is napvilágot látott[41] — érdemi része a következőket tartalmazza: „... Kiváló és bölcs Úr vagy, kinek mindenki engedelmeskedik. Mint igaz baráthoz szólok Hozzád. Megjelenik Nálad követem, Izsák bég, aki kitűnően ismeri titkos ügyeinket, tehát annak, amit ő élőszóval előad, oly hitelt tulajdoníts, mintha azokat mi magunk mondottuk volna el. Fiaim, valamint fivéreim fiai seregeik élén mindenfelől nyugtalanítják és pusztítják az Oszmán területeit. Jómagam összegyűjtöm haderőmet, hogy a török szultán ellen vezessem azokat. Te pedig és a többi keresztény uralkodó, csatlakozzatok hozzánk, gyűjtsétek össze seregeiteket, majd egyesítve azokat, mint jó barátaink és európai szövetségeseink, keljetek hadra a török ellen. Én is megindulok innen, hogy letaszítsam őt trónjáról..."

[36] *Malipiero, Domenico:* Annali Veneti. Archivio Storico Italiano, VII/1. Firenze, 1843. 34. l.

[37] Vö. *Žontar, Josip:* Obveščevalna služba in diplomacija avstrijskih Habsburžanov v boji protu Turkom v 16. stoletiju. Ljubljana, 1973.

[38] *B. Palombini* i. m. 15. l.

[39] Magyar diplomácziai emlékek Mátyás király korából I—IV. Bp., 1875—1878.

[40] *Tardy L.:* Követjárások 39—41. l.

[41] I. m. 40. l.

Zsigmond király és Kara-Jülük koncepciója új életre kel.

Az Uzun Haszán „titkos ügyeit kitűnően ismerő" Izsák bég magyarországi tárgyalásairól csak néhány adatunk van; így arról is, hogy a perzsa követ nem csinált titkot Mátyás előtt a pápa magatartása feletti elégedetlenségéből.[42] A velencei Signoria 1473. január 28-án adta ki utasításait Perzsiába induló új követének, Giosafatte Barbaro-nak, melyből megtudjuk, hogy „Izsák orvos, Uzun Haszán első nagykövete visszatért Rómából és saját elhatározásából, ugyanakkor teljes helyeslésünkre felkereste őfelségét a magyar királyt, hogy újból meggyőzze és rábírja a közös ellenség elleni hadbalépésre".[43]

Caterino Zeno — Uzun Haszán hitvesének, Kyra-Katerina despinának rokona — előbb mint Velence követe indult Perzsiába, ahonnan Uzun Haszán diplomatájaként érkezett Magyarországra.[44] Reánk maradt naplótöredékei bőségesen tájékoztatnak arról a kitüntető fogadtatásról, melyben Mátyás király őt, mint a perzsiai uralkodó küldöttét Budán részesítette, sőt lovaggá is ütötte.[45] De rövid áttekintésünkből sem maradhat ki az a tény, hogy nem csak a perzsiai padisah — ezt a címet vette fel Uzun Haszán, amikor katonai és politikai sikereinek tetőpontjára érkezett — küldte el követeit Magyarországra, hanem Mátyás király missziói is legalább két ízben jártak Perzsiában. Ennek tényéről először talán Placido Zurla emlékezett meg másfél évszázad előtt megjelent munkájában,[46] majd Vámbéry Ármin számolt be erről a Magyar Tudományos Akadémia 1867. február 4-i felolvasó ülésén, részben török kéziratos források, részben Guglielmo Berchèt forrásközlései nyomán.[47]

A kölcsönös követváltások ténye egymagában arról tanúskodik, hogy mindkét ország vezetői felismerték egymás jelentőségét az oszmán veszély leküzdésében. De miként a Zsigmond-kori magyar diplomaták utazásairól sem maradt reánk semmi közvetlen beszámoló, ugyanez a helyzet a jóval későbbi, Mátyás király alatti missziók vonatkozásában is: a Contariniéhez, Barbaróéhoz hasonló útleírások, útijegyzetek vagy nem készültek akkor, vagy időközben elpusztultak. Így még a követek személyazonosságát sem sikerült megállapítani.[48]

Hogy Magyarország mekkora jelentőséget tulajdonított a perzsa szövetségnek, a közösen végrehajtandó hadműveleteknek, azt a diplomáciai levelezéssel egyenrangúan tanúsítja Vetési László szereplése, illetve IV. Sixtus pápa előtt elmondott beszéde, mely nyomtatásban is napvilágot

[42] *Cornèt, Eugenio:* Le guerre dei veneti nell'Asia. Vienna, 1856. 73—75. l.

[43] I. m. 72. l.

[44] *Tardy L.:* Caterino Zeno i. m. 477—479. l.

[45] *Ramusio, Giovanni Battista:* Delle navigationi et viaggi etc. Vol. II. Venetia, 1606. f. 224. v.

[46] Di Marco Polo e degli altri viaggiatori veneziani. Vol. II. Venezia, 1818. 202. l.

[47] Vö. *Tardy L.:* Követjárások 51—62. l.

[48] Az Argentínában megjelenő Magyar Történelmi Szemle 1968. évi I. számában *Fehér Mátyás Jenő* a magyar követség vezetőjének személyét Bácska Tamás szerzetesben véli felfedezni, de feltevése nem bizonyított.

látott.[49] A kis mű lényege: a kereszténységet soha nagyobb veszély nem fenyegette, mint most. A pápa nyújtson segítséget Mátyásnak s hívja fel a keresztény uralkodókat, hogy kövessék példáját. Ha mindenki teljesíti kötelességét, rövid idő alatt mindent vissza lehet szerezni, ami elveszett, sőt az egész oszmán birodalmat meg lehet hódítani. De segélyt kell adni, mégpedig sürgős segélyt, mert a veszély napról napra növekszik s később a hatalmas Uzun Haszán perzsa király szövetségére is aligha lehetne számítani.[50]

Vetési László e beszédét szakirodalmunk inkább csak hazai humanisztikatörténetünk szempontjából veszi figyelembe. Jelentőségét számunkra azonban az adja meg, hogy a perzsa szövetség fontosságát akkor húzza alá, amikor a kölcsönös követjárások következményeképpen mindkét udvar megbízható képet alkothatott magának e kapcsolat értékéről. Voltaképpen tehát Vetési László mind a magyar király, mind a perzsa uralkodó riadóztató sürgetését is tolmácsolta az európai szövetségesjelöltek koordinátoránál, a pápánál. S hogy ezt a szövetséget milyen széles körre tervezték, arra képet kapunk Sz. A. Belokurov munkájából is,[51] melyből kitűnik, hogy a magyar, a velencei és a lengyel követ mellett ott működik Ivan Vasziljevics cár követe, Mark is.[52] Ha figyelembe vesszük Mátyás király és Ivan Vasziljevics cár intenzív diplomáciai kapcsolatát,[53] úgy aligha tekinthető alaptalannak, ha azt a Perzsiára is kiterjedő közös szövetség előmunkálatának minősítjük.

Ugyanakkor azt sem hallgathatjuk el, hogy nagy reneszánsz királyunk 1464-től kezdve egészen haláláig csak fogadkozott török háborúra, de — egyéb nyomasztó problémái miatt — annak idején nem élt a legkedve-

[49] Ladislai Uetessi Pannonii Cubicularii apostolici oratio ad summum Sanctissimumque Pontificem Sixtum quartum pro prestanda obedientia nomine... principis divi Mathie serenissimi Hungarorum ac Bohemorum Regis Qarto nonas Februarii, 1475.

[50] „...et si Uso ille Cassanus, potentissimus rex persarum acerrimus Calabei omniumque Turchorum iustis de causis hostis, militem christianum in expeditionem adversus Turchos duci senserit, alacrius atque promptius rem geret. Si vero languentes vos et *tantam occassionem negligentes*, tantasque opportunitatis corrumpentis cognoverit; forsitan et ipse animum ab his evocabit..." Vö. Analecta monumentorum Hungariae historica. Ed. *Franciscus Toldy*. Pest, é. n. 163. l. és *Fraknói Vilmos:* Mátyás király magyar diplomatái. Bp., 1900. 46—48. l.

[51] Sznosenyija Rosszii sz Kavkazom. Materiali, izvlecsennie iz Moszkovszkovo Glavnovo Arhiva Minyisztyersztva Inosztrannih Gyel. Vip. I. 1578—1613 gg. Moszkva, 1889.

[52] „V 1475. g. mi nahogyim poszla velikovo knyjazja Moszkovszkovo goszudarja Beloj Rosszii pri dvore Uzun—Aszana ...Russzkij poszol Mark, bivsij u Uzun—Aszana, nyeszmotrja na vsze bivsija sz nyim prikljucsenyija, jehal ot saha do Moszkvi vszevo tolko 5 meszjacev." (Sznosenyija Rosszii sz Kavkazom. i. m. XII. és XIV. l.)

[53] Vö. *Géresi Kálmán:* Hunyadi Mátyás magyar király diplomácziai összeköttetése III-ik Ivan Vaszijelvics orosz czárral. Századok 1879. 246—249. l. *Márki Sándor:* Mátyás király és az oroszok. Mátyás király-emlékkönyv 100—105. l., *Spuler, Bertold:* Die Goldene Horde. 2. erw. Aufl. Wiesbaden, 1965. 206. l. és *Ágoston M.:* III. Iván és Mátyás kapcsolataihoz. Acta Juvenum VII. Szeged, 1975. 107—124. l.

zőbb alkalommal. Két évvel korábban, a terdzsáni csatában kulmináló török—perzsa ellenségeskedés során egyéb gondjai miatt elmulasztotta az oszmán elleni hadba lépést, nem utolsósorban II. Mehmed ügyes, megtévesztő politikájának tulajdoníthatóan. A terdzsáni csatából sietve hazaérkező szultán Tokatban találkozik Magyarország ott időző követével. „E követet azzal az álnok ürüggyel marasztalta addig magánál, hogy előbb meg akar szabadulni a Perzsiával folytatott háborútól, majd ezt követően megköti a békét a magyar királlyal, aki azt amúgy is kívánja. *Mindezt azzal az előre megfontolt szándékkal tette, hogy szorongatott helyzetében a magyar seregek ne háborgassák. De miután győzött, üres kézzel útjára bocsátotta a magyar követet. Pedig ha a magyar király élt volna az alkalommal* [ti. azzal, hogy az oszmánok haderejének túlnyomó többsége Perzsiában volt elfoglalva — *T. L.*] *nem lehet kétséges, hogy csekély haderővel nem csupán Görögországból űzhette volna ki a törököket, de egész Ázsiát* [értsd: az ázsiai oszmán területeket — *T. L.*] *rettegésbe hozhatta volna*".[54] Az Uzun Haszán komoly szándékait ismerő Caterino Zeno — egyébként Mátyás király különleges tisztelője — e kommentárja nem csekély szemrehányást rejt magában a magyar uralkodó iránt, aki nem ragadta meg a nagy történelmi lehetőséget s engedte, hogy a szultán Uzun Haszán ellen győzelemre vezethesse seregeit. Ennek ellenére — hiszen Vetési beszéde két évvel a terdzsáni csata után hangzott el —, a két nagy uralkodó közötti kapcsolat még egy ideig változatlanul fennállt s komoly, reális lehetőségeket tartalmazott a jövőre nézve, de a kedvező körülmények többé már nem tértek vissza.

A megvalósulatlanság ellenére azonban a kapcsolat a két oly távoli hatalom között a későbbi, megváltozott helyzetben is megmaradt és egészen Mohácsig (sőt jóval később is) eleven valóság maradt. Nem szabad szemünk elől téveszteni azt a felismerést, hogy a közös katonai fellépésben jelentkező beteljesülés elmaradása ellenére további *visszatartó erőt* jelenthetett és jelentett is az oszmán számára a *két oldalról való fenyegetettség tudata* is. Másrészt a diplomácia világtörténetében tapasztalati tény, hogy ha két állam között tartósabb érdekazonosság áll fenn, a már kitaposott mezsgyén a forgalom időállónak bizonyul. A gyenge utódok alatt is fennmaradt az egymásrautaltság tudata, de ez már torz gyümölcsöket hozott: ki-ki úgy igyekezett a maga javán munkálkodni, hogy a közös ellenséget, a törököt, igyekezett a másiknak ugrasztani. Ez azonban csak jóval később, főleg Rudolf uralkodása alatt került gyakorlatba.

Egy ideig mind Magyarország, mind Perzsia a hanyatlás képét mutatja. Mátyás halála után trónvetélkedés támadt — és a pályázók közül a nagyurak a leggyengébbnek ígérkező II. Ulászlót ültették a magyar trónra. Növekvő hevességgel folyt a főnemesség és a köznemesség harca, a föld népe pedig soha nem tapasztalt nyomorúságra jutott. Uzun Haszán türkmen vezette Perzsiájában a „padisah" halála után a birodalom kisebb-nagyobb fejedelemségekre bomlott; egyes országrészeken az ak-kojunlu

[54] *G. B. Ramusio* i. m. II. f. 223. r.—224. v.

dinasztia ivadékai, másokon Timur leszármazottai uralkodtak. De míg hazánkban a hanyatlás továbbfolytatódott, addig Perzsiában a helyzet hamarosan kedvezőbbre fordult, amikor *Uzun Haszán unokája,* Iszmail, a szefevida-dinasztia megalapítója került az ország élére.

Az európai hatalmak — még azok is, amelyek már felvették a tárgyalások fonalát a Portával rövidebb-hosszabb ideig tartó együttműködés tárgyában — figyelme ismét Perzsia felé fordult. Az „Új próféta", a „Szófi" (az európai források szívesen illették e néven I. Iszmail sahot) hírneve hamarosan magasra nőtt.

A források — elsősorban Marino Sanuto roppant gazdagságot kínáló adatgyűjteménye[55] — egyértelműen tanúsítják, hogy az európai keresztény hatalmak, főleg 1514-ig, a csaldiráni ütközetig nem annyira saját összefogásuktól, egyesített erőiktől, hanem az oszmán birodalom keleti határán ismét felemelkedőben lévő Perzsiától várták a török veszély alóli megváltást.

Iszmail valóban rászolgált a bizalomra. Miután Tebriszt meghódította, 1501-ben már felvette a sah címet s az azt követő évek során országa területét egyre szélesebbre terjesztette ki. Mint Marx megállapította, „Iszmail sah igazi hódító volt: uralkodása alatt tizennégy esztendő folyamán tizennégy tartományt hajtott uralma alá."[56] Hatalmának növekedését két részről — özbék és oszmán részről — fenyegette veszély. Az évek során sikerült döntő győzelmet kivívnia az előbbiek felett és jó néhány csatában a törökkel szemben is felülkerekedett. Jól felfegyverzett, fegyelmezett s kitűnően harcoló seregeinek híre egész Európában elterjedt s kevesen kételkedtek abban, hogy a törökkel szemben az övé lesz a győzelem.

1507-ben II. Gyula pápa, miután értesült arról, hogy Iszmail sikeresen hadakozik a törökkel s jóindulattal viseltetik a keresztények iránt, ezt írta a portugál királynak: *„Itt a nagy alkalom, hogy az átkozott törökök ellen valami nagyszabású vállalkozást hajtsunk végre, mivel erejüket a perzsa király már felettébb meggyengítette s napról napra tovább gyengíti."*[57] A régi magyar királyok perzsa kapcsolataira még jól emlékezhettek a pápai kancelláriában, annál is inkább, mivel ez az érintkezés, jóllehet a méltatlan utód alatt intenzitásából természetesen vesztett, mindamellett továbbra is fennállt. De ezek a hagyományok éppen úgy élhettek és éltek Iszmail szófi legszűkebb körében is: ne feledjük, hogy Kara Jülük szépunokája és Uzun Haszán unokája volt![58]

A pápa meg akarta nyerni a hatalmas perzsa sahot mind az egyház, mind a törökellenes hadjárat számára és terveinek megvalósításához Mátyás utódától, II. Ulászlótól kért tanácsot és segítséget:

„A felséges magyar királynak. Minthogy főpásztori tisztünk szorgosságához az is hozzátartozik, hogy ne csak a jelen dolgait rendezzük el, ha-

[55] *Sanuto, Marino:* Diarii (1496—1533.) Vol. 1—58. Venezia, 1879—1903.

[56] Arhiv Marksza i Engelsza pod red. *M. B. Mityina.* VII., Moszkva, 1940. 206. l.

[57] *Zinkeisen, Johann Wilhelm:* Geschichte des Osmanischen Reiches. II. Gotha, 1842. 557. l.

[58] *W. Hinz* i. m. 38., 74. l.

nem az eljövendőkről is serényen gondoskodjunk, valamint az is, hogy az igaz hit terjesztését minden időkben előmozdítsuk, miután hallottunk arról a hatalomról, amelyben a hírek szerint Szofi álpróféta bővelkedik, s amely hatalom győzelmei által napról napra erősebbé válik, attól a vágytól indíttatva, hogy őt visszahívjuk az igaz hit fényességére, szándékunkká tettük azt, hogy egy derék és tanult szerzetesférfiút küldünk el hozzá, akinek munkálkodása és beszéde megindíthatja őt. De miután... Felséged követétől megtudtuk, hogy *Felséged* — a keresztény hit iránti páratlan igyekezettől indíttatva — *saját megbízható emberei közül egyet már elküldött oda, hogy tőle napról napra tudósításokat kaphasson a Szofi sikereiről,* feltett szándékunk az, hogy ebben az ügyben tanácsod nélkül semmit sem döntünk; éppen ezért Felségedet szeretettel buzdítjuk, hogy tudósítson bennünket a fent említett Szofi életéről, szokásairól, hatalmáról és szándékairól, valamint afelől is, miszerint kit ítél alkalmasnak arra, hogy rábízhassuk e nagy feladatot. Erről az ügyről bővebben ír majd Felségednek követe, akivel erről *kimerítően és sokat tárgyaltunk.* Kelt Rómában, 1508. június 16-án, pápaságunk ötödik esztendejében."[59] *(Kiemelés — T. L.)*

E levelet természetesen azzal a fenntartással értékeljük, hogy az akkori világ legjobban informált vezetője, a pápa tökéletesen tisztában volt az uralkodó hajthatatlan iszlámhitével, minden térítgetési kísérlet hiábavalóságáról. Az „igaz hit terjesztése", amelynek a pápa levele értelmében Iszmail lett volna az alanya, csupán az elhatározott diplomáciai és katonai szövetkezés „fügefalevelét" jelentette, hiszen az egyház feje *enynyire nyíltan* mégsem szövetkezhetett Mehmed követőivel.

Nem tudjuk, hogy ki volt az a magyar diplomata, aki ekkor a sah országában tartózkodott. Annyi bizonyos, hogy hazaérkező jelentéseiben csak a perzsa hatalom bíztató növekedéséről tájékoztathatta Magyarország nagyjait. Iszmail Szofi ezekben az években foglalta el Transzoxániát és Korasszánt, 1510-ben pedig legyőzte Sejbáni kánt, az özbég birodalom uralkodóját is.[60] Aligha lehet kétséges, hogy ezek a híradások is hozzájárulhattak a magyar udvarban sokáig uralkodó téves felfogás kialakulásához, mely lebecsülte az oszmán veszélyt és túlzott reményeket fűzött a perzsák katonai erejéhez.

De ezekben az években sem lehetett veszélytelennek mondani a perzsa—magyar diplomáciai érintkezések lebonyolítását. Iszmail sah egyikmásik kurírját a szemfüles oszmánok tették ártalmatlanná, másokat a velenceiek akadályozták meg küldetésük véghezvitelében.[61]

[59] *Raynaldus, Odoricus:* Annales ecclesiastici etc. XII., Roma. (anno 1514, num. 42.; anno 1515, num. 53.)

[60] Vö. *Medzibrodszky Endre:* A XV—XVII. századi török—perzsa háborúk történetének kérdéséhez. Acta Historica X. Szeged, 1962. 24. l.

[61] „... conatus est [ti. I. Iszmail sah] saepius hortari Principes Christianos, ut bellum contra Turcam susciperent in Europa, in Asia se satis negocij eis exhibere velle. Legatus eius hac de re ad Regem Vngariae missus, proditus fuit et a Turcis captivus Constantinopolim ductus, et ibi iussu Turcicis Imperatoris in partes

II. Bajazid viszonylag békés uralkodása után I. Szelim (1512—1520) került a török trónra. Szelim Európában valóban nem fogott semmi nagyszabású hadi vállalkozásba és erejét ázsiai és afrikai hódítások kötötték le. Reusner Nicolaus[62] 1598-ban adta ki dokumentumgyűjteményét,[63] melynek egy ismeretlen török forrásból átvett részlete — akár hiteles, akár nem — jellemző fényt vet a Porta örökké visszatérő problémájára: Perzsia vagy Magyarország ellen vesse be fegyvereit? Ez a részlet az öreg Bajazid szultán és fia, Szelim közötti levélváltást tartalmazza, mely beszédesen utal arra, hogy a Hunyadiak sok győzelmének emléke erős nyomot hagyott az oszmán birodalom vezetőiben. Szelim — atyja hadvezéreként — szerencsés hadjáratot vezetett a Perzsiával szomszédos kisebb peremállamok ellen. A fiához intézett első levelében az öreg Bajazid szultán helyteleníti, hogy fia a perzsák elleni háború helyett inkább az oly harcos magyarok ellen kívánja fordítani a török fegyverek élét. „Vajon elfeledted-e, hogy korábban mily szerencsétlen háborúkat folytattunk a magyarok ellen? Nem emlékezel azokra a sikertelen hadjáratokra, amelyekbe nagyatyád bonyolódott a magyarokkal? Másutt a győzelem sokkal nagyobb reményével vehetnéd fel a harcot!"[64] Válaszában Szelim megmagyarázza atyjának, hogy miért nem fejezte be ázsiai hadjáratát és miért óhajtja inkább a magyarokkal való mérkőzést. Őt — úgymond — nem elégítik ki a sziklás, terméketlen, sivár tájak, hanem tágabb területekre vágyódik. „Amit a magyarok háborús legyőzhetetlenségéről mondasz, az ma már nem állja meg a helyét; a magyar nép régi fegyelme összeomlott és Ulászló király sem hadvezéri tehetség, sem bátorság tekintetében nem hasonlítható Mátyás királyhoz."[65]

De — mint Szelim egész uralkodásának története tanúsítja — „fogadkozása" ellenére mégiscsak tartotta magát atyja intelmeihez, vagyis többre értékelte a valóságosnál Magyarország katonai erejét.

Ha Magyarország — tekintettel immár százéves perzsa kapcsolataira és II. Ulászló személyes perzsiai küldöttére — ekkor szövetségesi minőségében meg akarta volna támadni a törököt (amire egyáltalán nincs adatunk, hiszen 1513-ban újította meg a török békét!), ez ekkor egyszerűen lehetetlen volt: az elnyomott magyar parasztság háborúja urai ellen 1514-ben zajlott le — ugyanakkor, amikor Szelim szultán hadai Csaldiránnál felülkerekednek a perzsa seregen. Magyarország — a többi „szövetségesről" nem is szólva — ismét csak magára hagyta a török ellen küzdő Perzsiát,

---

dissectus. Reliqui qui ad caeteros Principes Christianos, ad Imperatorem et ad Regem mandata habebant, fuerunt impediti à Venetis, ne ulterius proficiscerentur". Tractatus de differentiis schismatum et conciliorum in Ecclesia... ab Iohanne Maierio Belga etc. Lipsia, 1572.

[62] 1545—1602, német jogász, diplomata és történetíró, II. Miksa császár udvari költője.

[63] Epistolarum Turcicarum variorum et diversorum authorum. Frankfurt a/M.. 1598.

[64] *N. Reusner* i. m. lib. VII. 58. l.

[65] Uo.

mely pedig már megelégedett volna azzal is, ha az európai államoktól kellő mennyiségű ágyút kap. De nem kapott.

A csaldiráni ütközet balsikerrel végződött, de Irán hatalmi állása nem rendült meg, csak szembenállása néhány év tartamára helyi jellegű csatározásokra korlátozódott a török határon.

Irán mellett ekkor még egy közel-keleti hatalom is veszélyt jelentett a török hátában — s ez a Nílustól az Eufráteszig terjedő egyiptomi mameluk-birodalom volt. De alig kilenc évvel Mohács előtt, három évvel a csaldiráni csata után ez az ország is — elkeseredett ellenállás után — török uralom alá került s megszűnt az európai hatalmak — köztük Magyarország — potenciális fegyvertársának lenni.

A török veszély teljes nagyságára Európa csak akkor figyelt fel minden korábbinál erősebben, amikor az egyiptomi mameluk-birodalmat Szelim elfoglalta. Ennek hatásához legfeljebb Bizánc 1453. évi elestét lehetett hasonlítani. Ismét a kereszteshábórú eszméje került az előtérbe — de most már az új szövetség feje, a pápa sem idegenkedett a törökkel ellenségeskedő siita mohamedán Perzsia szövetségesi elismerésétől. Ha megkésve is, de végre létrejöttek a közös európai fellépés előfeltételei: 1516-ban megkötötték a békét, miután a cambrayi liga feloszlott. X. Leó határozott felszólítást intézett az európai uralkodókhoz, hogy a *sahhal közösen* számoljanak le a törökkel. A folyamatos perzsa kapcsolatokkal rendelkező Magyarország már 1502-ben szorgalmazta a Perzsiával kötendő szövetséget, amint arról Velence római követe jelentette a Signoriának egy pápai kihallgatásról: „... Poi il papa rasono di Sophi; e il papa disse, havia lettere dal legato suo in Hongaria di questo Sophi, e qual re feva exercito contra turchi.".[66] Ebben a szövetségben helyet foglalt volna a nemzetközi küzdőtéren mind erősebbé váló Oroszország is. 1502. szeptember 20-án a régi magyar diplomáciában sokszor szereplő Szántay család[67] egyik tagja, Szántay Zsigmond, II. Ulászló király követe jelenik meg kihallgatáson III. Iván cárnál és szövetségi javaslatot tesz Magyarország nevében a török és a tatár ellen.[68] Az 1502. évi magyar kezdeményezés szerzői előtt ismét a hatalmas kelet-nyugati oszmánellenes katonai együttműködés sóvárgott képe, koncepciója lebegett.

II. Ulászló sürgetései arra indították a Kúriát, hogy sürgősen hozzálásson a kancellária mozgósításához és megszervezze a cselekvést. Csaldirán után a pápa az európai uralkodók tudomására hozza, hogy mihelyt értesült Szelim szultánnak Iszmail Szofi perzsa király felett aratott roppant győzelméről, bíborosaival tartott alapos tanácskozás után elhatározta: levélben fordul valamennyi keresztény királyhoz, hogy őket a „keresztény köztársaság" ily nagy és általános veszélyében egyetértésre és közös fellépésre bírja. *„Az, hogy a perzsa uralkodó, akitől a legtöbbet reméltük,*

[66] *M. Sanuto* i. m. IV. 484. l.

[67] *Fraknói V.* i. m. 72—74. l.

[68] *Papée, Fryderyk:* Akta Aleksandra, króla polskiégo. Kraków, 1879. 149. l.; *Uljanickij, V. A.:* Materiali dlja isztorii vzaimnih otnosenyij Rosszii, Polsi, Moldavii. Valahii i Turcii. Moszkva, 1887. 208. l.

vereséget szenvedett, a magunk késedelmeskedésének tulajdonítható." A szultán diadalmas seregeit most Európa ellen fordíthatja. E veszély csakis akként küzdhető le, ha Európa hatalmai egyesülnek a harcban, félreteszik egymásközti viszályaikat s hadrakelnek a török ellen. A császár kötelessége, hogy a legnagyobb veszély e pillanatában gondoskodjék a keresztény világ védelmének megszervezéséről.[69]

A lelkiismeret felébredésének, az önvizsgálat keserű eredményének, mondhatnók az önbírálatnak beismerő és vádoló mondatai; mozgósító erejüket lehetetlen fel nem ismerni.

És ugyanekkor: a pápa felhívásának csekély volt a visszhangja. A johannita lovagrend rodoszi nagymestere egyenesen arról kívánja meggyőzni a Kúriát, hogy a török győzelme — Szelim szultán kérkedő levelei ellenére — nem túl nagy jelentőségű és nincs ok különösebb aggodalomra.[70] A röpiratokban, „avvisikben" tükröződő európai hangulat is erről az indokolatlan derűlátásról tanúskodik. A nyomtatott betűt eleve igazságként elfogadó egykorú európai olvasót valóban tökéletesen megtéveszthették az olyan — nagy számban terjesztett — röpiratok, mint pl. a „Von der grossen Schlacht geschehen dem Türcken von dem Grossen Sophi" c., ismeretlen helyen, még a csaldiráni ütközet évében napvilágot látott nyomtatvány, mely elejétől végéig hemzseg a hazugságoktól. Ebben a sah megvallja keresztény hitét, a világ legvéresebb ütközetében legyőzi ellenségét, aki menekülni próbál maradék seregével,[71] de a sah folytatja az üldözést, felperzseli a török városait, majd győztesként hazatér országába — a szultán pedig bánatában meghal Trapezunt városában.[72] Az ilyen nyomtatványok, kéziratban terjesztett híradások megtették a magukét: minek segíteni a magyarokat, amikor a perzsák végleg megszüntették a török veszélyt!?

Mintha csak a törökök láthatatlan „ötödik hadoszlopa" lépett volna akcióba... Találóan állapítja meg Benda Kálmán: „Ezeknek a tendenciózus tudósításoknak története egyidős a könyvnyomtatással, hiszen már Hunyadi Mátyásról tudjuk, hogy sziléziai hadjáratai közben ilyen hírekkel árasztotta el a német fejedelemségeket."[73]

1515 elején a pápa megismétli sürgető felhívását, melyre csak Velence ad elutasító választ, mivel — úgymond — 1513 októberében meghosszabbította a törökkel kötött békét s ezt nem szegheti meg". 1515. március 24-én a pápa Zsigmond lengyel királyhoz fordul. Felhívása azért érdekes,

[69] *M. Sanuto* i. m. XIX. 252. l.

[70] I. m. XIX. 463—465. l.

[71] „Do das sahe der türck daß er sein fürnemen musste ablassen vnd nit zu versuchen den grausamen todt. Flohe er mit fünfftausent gen Thalano zum ein Castel in Calimania sich zu erfrischen do fluchet er dem hymel und raufft Im sein bart aus ein har nach dem andern."

[72] „...In dem musste der türck gen Trebisanda, do legt er sich auf das peth do mueste er aldo sein leben lassen."

[73] *Benda Kálmán:* A török kor német ujságirodalma. Bp., 1942. 77. l.

[74] *B. Palombini* i. m. 53. l.

[75] *Chickel, P.:* A History of the Carmelites in Persia. Vol. I. London, 1939. 15. l.

mert szintén magáévá teszi azt a véleményt, hogy a török — a Csaldiránt követő kisebb csaták során — komolyan meggyengült, de ebből arra a helyes következtetésre jut, hogy éppen ez teszi ésszerűvé és reményteljessé a gyors, egybehangolt cselekvést.[74] A valóság azonban az volt, hogy az oszmánok — elszenvedett veszteségeik ellenére is — sokkal erősebbek maradtak, semmint azt az egyébként jólértesült pápa feltételezte.

Uzun Haszán idejében a Kúria még erősen idegenkedett attól, hogy mohamedán hatalommal kössön szövetséget a török ellen, de ez X. Leó alatt már a történelem lomtárába került s nem volt akadálya a nyílt kapcsolatfelvételnek. De nem maradt el a pápától a szövetség megvalósítására irányuló erőfeszítésekben Iszmail sah sem.

Iszmail 1515-ben — tehát 11 évvel Mohács előtt — két ízben is küldött követséget a rodoszi lovagok nagymesteréhez, mint az európai hatalmak „kézbesítési megbízottjához", s a nagymester a sah terveit nyomban továbbította a pápához. Az üzenet lényegéről az a levél tájékoztat, melyet X. Leó intézett Zsigmond lengyel királyhoz: „Valamennyi keresztény királyt és fejedelmet a török elleni harcra kell buzdítani; *ha az európai hatalmak létrehozzák szövetségüket, úgy a sah is nyomban hadba száll* s a közös győzelem kivívása után a keresztények visszakapják mindazokat a területeket, amelyeket az oszmán elragadott tőlük."[75] (Kiemelés — *T. L.*)

1515-ben Giovanni Rotta, az Aleppóban működő velencei konzulátus gazdag orientális ismeretekkel rendelkező orvosa a következőket jelenti Leonardo Loredan velencei dogénak: „egy hónapja nincs annak, hogy új és friss, helyszínről származó hírek hozói érkeztek. Egyikük elmondta, hogy *a perzsa sah levelet küldött Magyarország felséges királyához, abban a tárgyban, hogy megindult a harc a török ellen s hogy rövidesen a másik oldalon nagy erővel fog fellépni. Ezt a követséget azonban Angora környékén felfedezték és elfogták. A követet Konstantinápolyba vitték és kíséretével együtt darabokra szabdalták.*"[76] *(Kiemelés — T. L.)*

A velencei követ 1515. augusztus 28-i jelentéséből megtudjuk, hogy a pápa megkapta a sah pozitív válaszát a közös törökellenes fellépés tárgyában. Szinte napokon belül, 1515. szeptember 6-án a pápa a lengyel királyhoz intézett levelében kifejti, hogy Szelim a keresztény hit teljes kiirtását tervezi, de a perzsák uralkodója — saját birodalmának megvédését szem előtt tartva — kész arra, hogy a nyugati kereszténységgel fegyverszövetséget kössön. A levél szövegének közlése előtt *Raynaldus* kifejti: a pápa erőteljesen biztatja Lengyelország királyát, hogy egyesítse hadseregét a franciával, némettel, csehvel és *magyarral*, ugyanis, itt a nagy lehetőség a török zsarnok elleni sikeres fellépésre, „miután a perzsák királya kölcsönös szövetséget kötött a legyőzött keresztényekkel" (értsd itt: a grúz királyokkal. *T. L.*). A levél számunkra fontos mondatai így hangzanak: „... A rodoszi nagymester a minap levélben hívta fel figyelmünket arra, hogy Szofi, a perzsák királya, akiben már régóta él a

[76] *Rotta, Giovanni:* Das Leben vnd gewonheit vnd gestalt des Sophi Kunigh der Persien vnd der Medien etc. S. l., 1515, f, A 6 v.

török szultán elleni gyűlölet, követet küldött hozzá, hogy minden keresztény királyt és fejedelmet nagy buzgalommal arra biztasson: ragadjanak fegyvert — férfiasan és szívvel-lélekkel — a mi tájaink felől a török ellen. Ha tudomására jut, hogy mi is készek és jól felszereltek vagyunk erre, önként felajánlja, hogy ő is — az ő tájai felől — megtámadja a törököt seregeivel, s mindazon városokat, amelyek valaha is a kereszténye voltak, a kereszténye voltak, a kereszténye voltak,

hadjáratára, akikből mindössze hatvanezer maradt; ha az angol, spanyol, francia és más uralkodók összefognának, hírmondó sem maradna belőlük, annál is inkább, mivel a mamelukok is inkább élnének keresztény uralom alatt, semmint a törököt szolgálva. Egyébként a megmaradt mamelukok — írja — *máris kapcsolatba léptek a perzsa uralkodóval és hír szerint már le is csaptak a törökre. „Azonnal ragadjatok fegyvert a török ellen, mivel soha sem ismétlődik meg többé ez a kedvező alkalom"* — majd azzal zárja levelét, hogy élőszóval mindenről bővebben fog beszámolni.[80]

Az elkészült stratégiai tervet a pápa elküldi valamennyi uralkodónak. Minden ország megkapja a részletes útmutatást, hogy miképpen kell kivennie részét a nagy vállalkozásból. Az időközben trónralépett II. Lajost figyelmezteti a pápa, hogy legközelebb lévén a veszedelemhez, legjobban készüljön fel. *A terv — és a német fejedelmek ellenterve is — nagy mértékben számít a perzsa szövetségre.* Eszerint a császár és a királyok 1518 nyarára tervezik a hadjárat megindítását. Működésüket Afrikában kezdik meg, ahol a leigázott fejedelmek és népek csatlakozására számíthatnak, átvonulnak Egyiptomon és *egyeztetik stratégiájukat a perzsa sahhal.* Ugyanakkor Zsigmond lengyel király magyar, lengyel, havasalföldi, szilériai és osztrák seregével betör a szomszédos török tartományokba. A második évben — 1519-ben — Miksa császár és a portugál király tovább folytatja az afrikai expedíciót s ekkor csatlakozik az angol király a császárhoz. A Níluson való átkelés után *hadba lép a perzsa sah.* Ezzel egy időben Ferenc francia király betör Horvátországon át Boszniába, a lengyel király folytatja az előző évi vállalkozást, majd egyesül a francia királlyal s együtt ostromolják meg Filippopolt és Drinápolyt, majd ezekre támaszkodva pusztítják el a török területet. A háború harmadik évében az afrikai vállalkozás véget ér, a sereg visszatér s akkorra valami alkalmas kikötőt kell elfoglalni, ahol a két sereg egyesül, megtámadja Konstantinápolyt, átkel Kisázsiába, azt *a perzsa seregekkel együttműködve* meghódítja s ezzel a hadjárat befejeződik. *A perzsa sah megkapja Anatólia felét, az egész Karamániát és Örményországot,* míg a többi meghódított tartományt a keresztény fejedelmek közül választott bíróság osztja szét . . .[81] (Kiemelés — *T. L.*)

A kezdet biztató volt — a folytatás annál kevésbé. I. Miksa császár 1519-ben bekövetkezett halála végzetes csapást jelentett az alakuló ligára, hiszen az európai uralkodók saját önös érdekei ettől kezdve teljes leplezetlenségükben mutatkoztak meg.

S mindehhez, a fel-feltámadó lelkiismeret és aggodalom kínzó kérdéseit elnyomva megint csak öncsalogtás, a megalapozatlan derűlátás hangja

[80] *Pray, Georgius:* Epistolae procerum regni Hungariae. Posonii, 1806. I. 121—125. l.; Vö. *Hatala Péter:* Pécsváradi Gábor utazása a Szentföldre. Magyar Sion, 1866. évf.

[81] *Artner Edgár:* Magyarország és az apostoli Szentszék viszonya a mohácsi vészt megelőző években. Mohácsi Emlékkönyv. Bp., 1926. 43—46. l. és *Török Pál:* A mohácsi vész diplomáciai előzményei. Uo. 142—145. l., *B. Palombini* i. m. 53. l.

válik általánossá. Mihelyt úgy-ahogy elült az egyiptomi mameluk-birodalom török bekebelezése okozta rémület, ismét a bizonytalan forrásokból eredő „jó hírek" kerültek túlsúlyba: „a Szíriába visszavonult Szelim szultán háta mögött már gyülekezik a perzsák roppant hada — Róma fellélegezhet".[82] S ebben a megnyugvásban szinte az összes udvar osztozik: VIII. Henrik angol király udvara is örömmel adta át magát a megnyugvásnak,[83] miként az egész Nyugat — s hozzátehetjük: Magyarország is. X. Leó kereszteshadjárat-tervei kudarcba fulladtak.

A Levante felől egymást követték a hírek, azzal az „újdonsággal", hogy a perzsák újjászervezett hadserege messze felülmúlja a törökét.[84] Rómában úgy „tudták", hogy a sah és a grúzok szövetkeztek egymással s emiatt Szelim hadat indít ellenük.[85] Ilyen derűlátó jelentések még Magyarországról is érkeznek Itáliába: Lorenzo Orio velencei követ 1519. június 30-i jelentésében arról ad hírt köztársaságának Budáról, hogy a perzsa hatalmas csapást mért a törökre és Kairó is felszabadult az oszmán uralom alól.[86] Mindebből semmi nem volt igaz, leszámítva a török—perzsa határon váltakozó szerencsével lejátszódó csetepatékat.

1520 első felében a perzsa sah udvarában egyszerre két európai misszió is tartózkodik: Szent Márk köztársaságának és a pápának a követségei.[87] De a sah tudja: Csaldirán után hosszabb időre van szüksége, hogy a győzelem sokkal nagyobb esélyével bocsátkozzék harcba a török ellen és nem sieti el a dolgát a sürgetések ellenére sem. Most ő az, aki „ráér". E pillanatban megelégszik azzal, hogy pompás hadijátékokat mutat be, ízelítőt adva katonái harckészségéről, udvari ünnepélyeket rendez távolról érkezett, ámuldozó látogatói tiszteletére és bebiztosítja országát más helyről jöhető váratlan támadások ellen: éppen a követek látogatása heteiben köt békét a giláni és korasszáni uralkodóval — a török elleni liga megkötése most számára nem sürgős.

De amikor ugyanennek az évnek végére megérkezik I. Szelim szultán halálának híre, ismét nagyszerű, meg nem ismétlődő alkalom kínálkozik Európa és Perzsia összefogására. A szultánok halála után törvényszerűen mindig rövidebb-hosszabb ideig tartó hatalmi vákuum keletkezik és most is ez a helyzet: Egyiptomban és Szíriában elemi erővel robban ki a felkelés. Al-Gazali kikiáltatja magát damaszkuszi szultánná, a török helyőrségeket lemészároltatják.[88] Al-Gazali már korábban felvette a sahhal az érintkezést[89] és ígéretet is kapott tőle mozgalmának támogatására; a sah ugyanakkor sürgősen követet menesztett a johannita nagymesterhez — aki szigetének földrajzi fekvése miatt a közvetítő szerepét játszotta, egészen 1522-ig, amikor Rodosz kapitulált a töröknek —, hogy a pápa küld-

[82] *M. Sanuto* i. m. XXV. 174. l.
[83] I. m. XXV. 350. l.
[84] *B. Palombini* i. m. 60. l.
[85] *M. Sanuto* i. m. XXIX. 368. l.
[86] I. m. XXVII. 544. l.
[87] I. m. XXXVII. 619—620. l.
[88] I. m. XXIX. 587. l.

jön európai fegyvereket és hadianyagokat.[90] Az európai szövetségesekben sokszor csalódott, most már csak „biztosra menő" sah ugyanakkor megrótta a szorongatott Al-Gazalit idő előtti felkeléséért s arra utasította, hogy várja meg, míg a következő tavasszal felmentő serege élén felszabadítja.[91]

A szíriai felkelés után még jó néhány kitűnő alkalma lett volna a törökellenes ligának — ha valóban létrejött volna. 1522-ben a legyőzött, de meg nem tört mamelukok újabb lázadást robbantottak ki Egyiptomban. Délszláv eredetű vezérük, Ahmed a perzsák, a johanniták és a pápa némi támogatásával eleinte sikeresen harcolt, de magára maradva nem tudta uralmát addig tartani, amíg a nehézkesen érkező hadigályák és seregek megérkeztek volna: lázadását a törökök leverték.[92]

Mindenesetre — s ez a nagyszámú jelentésből egyértelműen kitűnik — egész Európában, sőt magában Sztambulban sem tudták, hogy merre sújt le legközelebb a szultán ökle: Magyarországra vagy Perzsiára?[93] Ismét a régi — és még jó másfél évszázadon át ismétlődő kérdésfelvetés... A felismeréshez már eljutottak — a török hatalmának mértékét vizsgáló diplomaták, elsősorban Siegmund Herberstein[94] ezt sokszor kifejezésre is juttatták — a mégoly erős oszmán birodalom sem képes *egyszerre* győzedelmeskedni Keleten és Nyugaton. S ebben bennefoglaltatik az az igazság is, hogy a nyugatról és keletről *egyszerre* támadó szövetségesek a biztos győzelem reményével vehetik fel a küzdelmet. De ez a találgatás azt is tartalmazza, hogy az önálló koncepció híján szárazföldön teljes defenzívába szorult, igazi fegyveres koalícióra képtelen Európa egész bizakodását abba helyezte, hogy az oszmán hadak *előbb* a Kelettel mérkőznek meg — s aztán (ha netán *mégis* legyőzték volna a perzsát) fordulnak csak Európa ellen.

Vagyis Mohácsra voltaképpen már néhány évvel korábban is sor kerülhetett volna, de Magyarország — Perzsia jóvoltából — még egy rövid történelmi haladékot kapott, amelyet nagyszerűen fel lehetett volna használni.

1523-ban ugyanis köztudottá vált, hogy Iszmail sah befejezte sok évig tartó előkészületeit és rászánta magát a nagy leszámolásra: 1524 tavaszára tűzte ki a török elleni háborút. Ilyen körülmények között természetesen

[89] I. m. XXX. 87. l.
[90] I. m. XXX. 289. l.
[91] I. m. XXX. 301—305. l.
[92] *B. Palombini* i. m. 63. l.
[93] *M. Sanuto* i. m. XXXIV. 114. l., XXXV. 99. és 177. l.
[94] Herberstein Zsigmond, a kor jeles diplomatája, aki hazánkban Mohács előtt és után is sok ízben képviselte a bécsi udvart, ezt leveleiben világosan meg is fogalmazta. Vö. *Picard, Bertold:* Das Gesandtschaftswesen Ostmitteleuropas in der frühen Neuzeit. Graz—Wien—Köln, 1967. 152. és 156. l.; Egyébként Herbensteintől származik az oszmánok 1531. évi, a diplomáciai mentesség akkor is létezett normáját semmibe vevő akciójáról szóló értesülésünk. Eszerint a törökök a Perzsiából I. Ferdinánd udvarába tartó, fontos leveleket magukkal hozó diplomatákat elfogták és Konstantinápolyba kisértették. (*B. Picard* i. m. 107. l.)

Szulejmán, az 1520-ban trónra lépett szultán óvakodott attól, hogy Magyarországon vesse be erejének zömét. Ugyanakkor a sah — minden korábbinál erőteljesebben — hozzálátott a Kelet és a Nyugat fegyveres szövetségének megvalósításához.

Egy libanoni maronita barát — név szerint Péter szerzetes, akiről nem tudjuk, hogy mikor jelent meg első ízben a magyar udvarban — 1523-ban a következő levelet hozta II. Lajosnak Iszmail perzsa sahtól:

„Magyarország királyának. Dicséret a nagy Istennek, a dicsőségesnek, a tisztának, a jónak, kihez nincsen hasonlatos az uralkodók között, a boldogságosnak, a legfenségesebbnek, az alkotásaiban páratlannak, aki a Nappal fényesíti meg a nappalt, az éjszakát pedig a Nap fényét visszaverő hold világosságával ékesítette fel; és aki Ádámot, az első embert a föld sarából a legjobb formára alkotta meg, és aki a világot és minden teremtményt elrendezve, királyokat és uralkodókat rendelt a Földre, hogy azok helyesen cselekedjenek a világon s annak legszélső részein is. És ez az Isten őrizzen meg bennünket minden rossztól, s tegyen örökéletűvé bennünket azáltal, hogy Őt keressük és Őt kívánjuk, ámen, ámen, ámen.

Amint tudod, te legbölcsebb király, *már többször levelet küldtünk Neked* és tudósítottunk Téged afelől, hogy mi módon írta meg nekünk több ízben is a törökök királya s az ottománok sarjadéka azt, miszerint elhatározta: leigázza az egész Magyarországot, mert — mint állítja — ha azt igába dönti, könnyen úrrá lesz a többi keresztény fölött is. És ezért ne hiányozzak mellőle e nagyszerű tettben, sőt: inkább magam is vele együtt foglaljam el ezt az országot; minderre nagyon buzdít és kér engem. Hogy pedig még jobban csalogathasson bennünket erre, gyakorta ír hozzánk arról is: milyen állapotban van Magyarország s milyenben ennek az országnak minden ügye. Ámde mivel az én szándékom messze nem az, ami az övé, még annyit sem ért el nálam ebben az ügyben, hogy nyílt választ kapjon tőlem; ezzel szemben én mindenkor Nektek akarok segíteni és úgy kívánom, hogy Veletek legyen közös a sorsom békében is, háborúban is. Ezért tehát megfogadom, hogy én a törökök királya ellen, de bármely más ellenségtekkel szemben is segítséget nyújtok Nektek, *ha április havában gondotok lesz arra, hogy túlfelől megtámadjátok az ellenséget, aminthogy erről az oldalról ezt mi is meg fogjuk cselekedni.* Ezen felül hírül hozták nekünk azt is, hogy egy várost, mégpedig felségterületetek egyik gazdag városát[95] megostromolta és elragadta az ellenség s ezt bizony nehezen és súlyosan viseljük el mi is. Ám jóllehet *ugyanerről a dologról már korábban írtunk Neked, semmiféle választ nem kaptunk;* mi mégis odaadjuk Péter szerzetesnek ezt a Neked szóló levelet most s kérve kérünk Titeket: végre-valahára kerekedjetek fel és — amint kemény férfiakhoz illik — szálljatok harcba és fordítsátok fegyvereiteket az ellenség ellen. *Ebben a dologban pedig mostantól már egyetlen levelet se várj tőlem;* hiszen hatalmas távolság választ el bennünket egymástól, és nem egy-

[95] Itt nyilvánvalóan Nándorfejérvárról (Belgrádról) van szó, amely 1521-ben esett el.

könnyen kapunk olyan megbízható követeket sem, akik levelünket elvigyen Hozzátok, hogy általa a háború megkezdésére buzdítsunk Benneteket.

Ezenkívül hírt kaptam arról a háborúról is, amit már régóta viseltek egymás között; ez a dolog nagy fájdalmat keltett bennünk s e fájdalom mindaddig sújt bennünket, amíg a béke létre nem jön a keresztény királyok között. De ezekről elég legyen ennyi, mert az a véleményem, hogy a nagyon rövid és egyértelmű beszéd illik leginkább a királyi felséghez. Vége. Iratott Sewwál havában, az arabok 929. évében. Legyen dicséret az Istennek, mindkét világ urának, mindörökre, ámen, ámen, ámen.

A szolgák legalázatosabbja, a barátok legnagyobbika, Kaba Iszmail szofi, Sejk Hajdár fia."[96] (Kiemelés — *T. L.*)

Iszmail sah jólértesültséget és elszántságot sugárzó leveléből ismét megtudhatjuk, hogy több ízben is küldött megbízottat a magyar udvarhoz — néhány meghiúsult missziójáról már az előzőek során megemlékeztünk — és azt is, hogy tökéletesen tisztában volt a császár, valamint az új pápa és a többi hatalom között kitört, minden eddiginél élesebb viszályról.

Libanoni Péter — az utolsó perzsiai megbízott — rövidesen a nürnbergi birodalmi gyűlésen tűnik fel. Innen jelenti J. Hannart a császárnak: „Egy küldött érkezett ide Szofitól, a perzsa királytól. Azt mondja, Ura megbízta azzal, hogy keresse fel Felségedet... Ez a férfiú arab nyelven írt leveleket hozott, amelyeket Rómába küldtek, hogy lefordítsák azokat s megismerjék tartalmukat. A vicomte sokat értekezett vele s felettébb értelmesnek találta. E férfiú azt állítja, hogy *a perzsa sah semmit sem óhajt annyira, mint hogy megértést találjon s barátságot kössön a kereszténység vezetőivel avégből, hogy együtt indítsanak hadat a török ellen.* Mint mondja, azért jött ide, hogy meghallgassa a kereszténység e vezetőinek szándékát. — Ezt az embert igaz és derék férfiúnak tartják, nem pedig kémnek és *felismerték, hogy ő már máskor is megfordult Rómában és Magyarországon, mint a perzsa uralkodó követe.* Itt pedig összetalálkozott azzal a követtel, aki hat évvel ezelőtt a sahnál volt és ez bizonyította, hogy látta őt és hogy a sah szolgálatában áll."[97] (Kiemelés — *T. L.*)

E levélből — sok más mellett — két fontos tény ötlik szembe. Iszmail Szofi levele valóban Perzsiában készült[98] s azt Rómában, tehát tekintélyes időveszteséggel fordították latinra — vagyis a sok követváltás, a személyazonosság megállapítása után is, talán időhúzás céljából, nem

[96] Vö. *Tardy L.:* Követjárások i. m. 187. l. 188. jegyz.

[97] *Lanz, Karl:* Correspondenz des Kaisers Karl V. I. Leipzig, 1844. 132—133. l.

[98] *I. A. Guszejnov—Z. I. Ibragimov* i. m. szerint (I. 228. l.) Iszmail sah levelei azerbajdzsáni nyelven készültek. De a jóval későbbi levélváltások során, amelyek I. Szefi sah és II. Ferdinánd vagy Huszejn sah és Frigyes Ágost lengyel király között mentek végbe, szintén ezt a nyelvet használták (*Fekete Lajos:* Iran şahlarinin iki türkçe mektubu. Türkiyat Mecmuasi. Istanbul, 1936.)

vették figyelembe a követ szóbeli előadását. A másik: Péter szerzetest már előbb is látták, mind a perzsa, mind a magyar udvarban.

A szír maroniták bekapcsolása, közvetítői tevékenysége is kézenfekvő. X. Leó pápa szoros kapcsolatokat létesített velük; 1514-ben internunciust küld hozzájuk,[99] ezt követőleg a maronita pátriárka engedelmességet fogad neki,[100] sőt 1516-ban a maroniták az internunciusnak is engedelmességet fogadnak.[101] Vagyis kézenfekvő, hogy a perzsiai eseményeket egészen közelről figyeltető Kúria a keleti ügyekben tökéletesen jártas maronita szerzetesek közül szemelhette ki megbízottját, Péter szerzetest, aki most mint a perzsa sah megbízottja jelent meg a pápánál, II. Lajosnál, a nürnbergi gyűlésen, majd V. Károlynál.

Az 1524. évi nürnbergi gyűlésen Magyarországot Gosztonyi János győri püspök és ákosházi Sárkány Ambrus országbíró képviselte. Mindkettő II. Lajos közeli bizalmasa, ismerték a magyar udvarban megjelenő személyeket s valóban könnyen eloszlathattak minden kételyt Libanoni Péter budai követségjárását, személyazonosságát illetően.[102] Ám a bizalmatlanság mégis tartósnak bizonyult.

A nürnbergi birodalmi gyűlésről Libanoni Péter folytatta útját V. Károlyhoz.

Sampson spanyolországi angol követ jelentéséből kitűnően Libanoni Péter szerzetes 1524. július 1-én jelent meg a burgosi udvarban.[103] Átadja Iszmail sah levelét V. Károlynak; ebben a perzsa uralkodó arról értesíti a császárt, hogy „Péter szerzetes meghozta nekünk a magyar király levelét, amelyben foglaltakat megértettük. Átadjuk ennek a Péter szerzetesnek jelen levelünket s úgy gondoljuk, ezt örömmel fogod venni. Igen nyomatékosan kérünk, teljesítsétek a benne foglaltakat, s a közös ellenséget megtámadva Te onnét, én pedig innen *egyidejű támadást intézünk* április havában az oszmán király ellen. Csodálom, hogy a keresztények egymás ellen hadakoznak, mert ez az ellenséget bátorítja. Ezért írtunk a magyar királyok királyának, hogy óvakodjék ettől az ellenségtől, aki nagyarányú katonai felkészülésbe kezdett, mert meg akar ütközni Veletek és gyakorta sürgetett engem levélben s követei útján, hogy szövetkezzem vele e kiemelkedő gaztettre."[104]

Iszmail sah e leveléből most már kétséget kizáróan kitűnik, hogy Péter szerzetes legalábbis kétszer, de minden valószínűség szerint többször is megfordult a perzsa és a magyar udvar között.[105]

[99] *Raynaldus* i. m. XX. (anno 1514, num. 87.).

[100] I. m. anno 1514, num. 88.

[101] I. m. anno 1516, num. 8.

[102] *Tardy L.:* Követjárások i. m. 90. l.

[103] *Merriman Roger Bigelow:* The Rise of the Spanish Empire in the Old World and in the New. III. New York, 1962. 301. l.

[104] *K. Lanz* i. m. I. 52—53. l., Vö. *Piot, C.:* Relations diplomatiques de Charles-Quint avec la Perse et la Turquie. Messager des Sciences Historiques de Belgique 1843. 44—70. l.

[105] *Neck, Rudolf:* Diplomatische Beziehungen zum Vorderen Orient unter Karl V. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 5. Wien, 1952. 67. l.

A sah levelét a császár az egyenrangú uralkodót megillető tisztelettel vette át, de ezt az aktust nem követte semmi azonnali és konkrét intézkedés. Ugyanis a kapott értesülések ellenére a császárnak — igazi vagy tettetett — aggodalmai voltak arra nézve, hogy az 1522-ben készült, tehát a szerzetes hibáján kívül amúgy is nagy késéssel érkezett levél átadója igazi diplomáciai megbízott volt-e, vagy pedig ügyes hamisítványokkal felszerelt kalandor, esetleg kém. Aligha távolodunk el az igazságtól, ha tagadjuk a császár kétkedéseinek igaz voltát; háborúzott a francia királlyal, kitört a nagy német parasztháború — mindez sokkal fontosabb volt dinasztiája számára, mint a „peremterületet" fenyegető események. Miután több mint egy esztendőt — számunkra sorsdöntő esztendőt — engedett elmúlni anélkül, hogy érdemben foglalkozott volna a perzsa sah ajánlatával, végre 1525. augusztus 25-én — egy évvel Mohács előtt — végre rászánta magát V. Károly a javaslat megválaszolására, de ebben is csak általános szólamokban fejezte ki együttműködési hajlandóságát.[106]

Iszmail sah azonban már 1524-ben meghalt anélkül, hogy ismételt felhívásaira érdemi választ kapott volna. Az időhúzással Európa — s ezen belül elsősorban Magyarország — végleg megfosztotta magát a nagy keleti szövetségessel közösen és egyszerre végrehajtandó oszmánellenes hadjárat lehetőségétől és teljesen önerejére szorult.

„... 1526 májusában, amikor már világos volt, hogy török támadás fenyegeti Magyarországot, és a pápai követ mindenkit arra buzdított, hogy kitartóan álljon ellen a töröknek, új szövetséget hoztak létre, az ún. cognaci ligát. Ebben a *szultánnal szövetséges* francia király mellett részt vett a pápa, a velenceiek, később a milánói herceg is, az angol király pedig támogatásáról biztosította őket. *Ezek a nyugati államok objektíve a török szultánt támogatták.* Magyarország az egyébként sem őszinte szövetséges Habsburgoktól már csak azért sem kaphatott segítséget, mert 1526-ban a pápa és az itáliai államok a franciákat támogatták abban, hogy fegyveres támadást intézzenek a Habsburgok ellen. Velence és Anglia közönyösen fogadták a magyar segélykérést. Így azután hazánk egyik európai hatalmi csoporttól sem kapott segítséget. — Lengyelországot éppen a török támadás idején, 1526-ban támadták meg a törökök tatár szövetségesei. Lengyelország emiatt nem tudott tevékeny segítséget nyújtani" — íme legújabb történetírásunk plasztikus körképe arról a tragikus helyzetről, amelyben Magyarország szövetségesek nélkül kényszerült felfogni a Bécs felé törő oszmán haderő túlnyomó erejét.[107] (Kiemelés — *T. L.*)

1522—1524-ben Perzsia még készen állt a közös fegyverfogásra. Az önmagával meghasonlott Európa, a tehetetlenségbe zuhant Magyarország nem volt képes megragadni a kinyújtott kezet. Pedig Iszmail sah Per-

[106] I. m. 68. l. és K. Lanz i. m. 168—169. l.

[107] *Elekes Lajos—Lederer Emma—Székely György:* Magyarország története az őskortól 1526-ig. I. Bp. 1961. 430. l.

zsiája nem volt a szultán szövetségese, mint I. Ferenc Franciaországa — és nem támogatta objektíve a török szultán, mint a nyugati államok...

Libanoni Péter még hosszú időn keresztül működött mint Perzsia és az európai hatalmak összekötője, de szereplése szempontunkból már nem jelentős.

Viszont röviden még meg kell emlékeznünk Iszmail sah kezdeményezésének utójátékáról.

1529. február 18-án V. Károly — az európai események hatása alatt — mind a maga, mind I. Ferdinánd magyar király nevében is kísérletet tesz a sah által évekkel ezelőtt őszintén kínált szövetség életre hívására. A Jean de Balby részére kiállított követi megbízólevélhez mellékelt utasítás többek között ezeket a meglehetősen átlátszó ürügyeket tartalmazza korábbi késlekedésének megindokolására: „Közöld Perzsia nagy királyával, hogy 1525-ben itt volt színünk előtt a mi Toledo városunkban a libanoni maronita Péter, őfelsége leveleivel. E levelek azt tartalmazták, hogy együttes erővel lépjünk fel a török ellen és hogy e célból álljunk készen a fenti levelek keltét követő áprilisra, mely azonban a levelek kézhezvételekor már elmúlt. E körülmény bennünket meggondolásra késztetett, nemkülönben az is, hogy a nevezett királyúr elhunyt. Ezért *halogattuk a választ,* hogy jobban megbizonyosodjunk a perzsa nagy király szándéka felől, másrészt mert *súlyos betegek voltunk akkor és nagy háborút viseltünk Franciaország királya ellen.* Időközben a király a Mindenható akarata szerint a fölötte aratott nagy győzelmeink után a mi fogságunkba esett. Látva azonban, hogy nem jött más hír Perzsia királyurától, elküldtük a fent nevezett embert, arra kérve, hogy vegye fel újra ezt a jó, igazságos és szent vállalkozást. S hogy minden erőnket ennek szentelhessük, béketárgyalást kezdtünk a francia királlyal és visszaküldtük országába, hogy a béke fejében nyújtson segítséget a török elleni háborúban. Ám e király szavát megszegte és a velenceiekkel együtt érintkezésbe lépett a törökkel. *A török pedig betört a magyar királyságba, akkora erővel, hogy legyőzte boldogult királyi sógorunkat, aki életét vesztette a csatában.* És az ő elhunytával a mi öcsénk követte őt Magyarország királyi trónján és kikergette a vajdát [Szapolyai Jánost. *T. L.*], aki a török pártfogásával hatolt be a fenti királyságba. E háborgatások miatt sem én, sem öcsém, Magyarország királya nem találtunk még alkalmat, hogy támadásba induljunk a török ellen. Ezért halogattuk eddig a kapcsolatfelvételt Perzsia királyával, amíg most teljesen el nem határoztuk, hogy Itáliában felvonulva minden lehető módon *lekötjük a törököt.* Így fog cselekedni a mi öcsénk, Magyarország királyura a magyarországi részeken."[108] (Kiemelés — *T. L.*)

A földkerekség akkori leghatalmasabb uralkodója, a császár tehát betegsége és a franciák elleni háború miatt *nem ért rá haladéktalan válaszlevelet írni az oszmán birodalom legerősebb keleti ellensége, Perzsia szövetséget kínáló uralkodójának* — és három évvel azután, hogy Ma-

[108] *K. Lanz* i. m. 294—295. l.

gyarország elvesztette a mohácsi csatát és a császár „királyi sógora" II. Lajos is elesett, csupán azzal kecsegteti az új sahot, hogy mind ő, mind öccse „felvonulva minden erővel lekötik a törököt" . . .

Pedig Iszmail sah halálával az általa tervezett törökellenes hadjárat terve is hosszú időre elvesztette aktualitását; a perzsa birodalom vezetői, a gyermek Tahmaszp sah tanácsadói a trónváltozás okozta bizonytalanság felszámolására, az ország védelmének megszervezésére törekedtek. Szulejmán császár birodalma számára néhány év tartamára megszűnt az a veszély, hogy mindkét oldalról egyszerre éri támadás. Helyzetmegítélését az események mindenben igazolták: Mohácsnál döntő csapást mérhetett Magyarországra, anélkül, hogy Keletről nagyobb perzsa erők megmozdulásával került volna szembe.

Egy esztendővel Mohács után, 1527. november 24-én Frangepán Ferenc és Brodarics István Lengyelországból már azt a téves hírt közlik I. Ferdinánddal, hogy a török császár hatalmas serege a perzsáktól megsemmisítő vereséget szenvedett . . . Igaz, azt is hozzáteszik, hogy máris új sereget gyűjt s nem tudni: Magyarország vagy Perzsia ellen fogja azt bevetni.[109] Újabb esztendő múltán, 1528-ban a töröktől remegő Nyugaton felröppen a „hír": a perzsák, az etiópok és — a magyarok közös erővel legyőzték az oszmánt.[110] A nyomdagépek engedelmesen kiszolgálták az emberi hiszékenységre építő, szenzációhajhász röplapok szerzőit — a perzsák és keleti szövetségeseik döntő hadisikereiről még jó másfél évszázad nyomtatványaiban olvashatunk.

*

Volt-e realitásfedezete a perzsa szövetségnek, vagy pedig az egyszerűen a fantasztikus elképzelések sorába tartozott, miként ez az 1528. évi „hírlapi kacsa"?

A levelekben és élőszóban sokszor rögzített együttműködés miért nem vált valósággá? Milyen következményekkel járt ez Perzsiára és Magyarországra?

Írásom végén megkísérlem a válaszadást ezekre a kérdésekre.

*

Hazai — régi és új — történetírásunk a perzsa szövetség elgondolását afféle fantazmagóriának, a tájékozatlanság termékének, uralkodók kapkodó szeszélyének tekintette. Historiográfiánk, különösen a kiegyezést követően egészen a felszabadulásig minden Kelet felé irányuló diplomáciai-katonai kezdeményezésben eleve kilátástalan, „rangon aluli" kalandorkodást látott. Schönherr Gyula — aki aránylag a legpozitívabban íté-

[109] *Veress, Andreas:* Acta et epistolae relationum Transylvanie Hungariaeque etc. I. Kolozsvár, 1914. 152. l.

[110] *Febvre, Lucien:* Le problème de l'incroyance au XVIe siècle. Paris. 1962. 228. l.

li meg Zsigmond és kancelláriája „keleti ajtónyitását",[111] sem megy tovább a következőknél: „[Zsigmond] *igazi eredeti ötlettel,* melyen majdnem lehetetlen kalandos észjárását fel nem ismernünk, az oszmán uralom háta mögé nyúlt... Az ösztönzést erre valószínűleg a görög császártól kapta, akinek az uralkodóház tagjai közt folyó versengések s az ázsiai tartományok élén álló fejedelmek függetlenségi törekvéseinek támogatása hagyományos politikáját képezte... S ha tényleges eredményre a sajátszerű ötlet nem is vezetett, *bizonyos összefüggést Zsigmond kísérlete és a karamán lázadás terjedése között eltagadni nem lehet.*" (Kiemelés — *T. L.*)

Valóban nem lehet, s nem is kell eltagadni, főleg, ha figyelembe vesszük, hogy ezek az összefüggések már Zsigmond későbbi éveiben, majd utódainak uralma alatt sorra meg is ismétlődtek. De sem Schönherr, sem a későbbiek nem vették észre, hogy Zsigmond ezzel az *„igazi eredeti ötlettel"* egy több évszázados politika alapjait rakta le, egy olyan szövetségét, melynek keleti pillérei Oroszország és Perzsia lettek volna. Zsigmondtól kezdve a szövetséges Perzsiát az oszmán hatalom keletről történő lekötése legjobb és leghatásosabb instrumentumaként tekintették Mohács előtt — de Mohács után is jó másfél évszázadon át. Ez katonapolitikai axiómává vált, amely az egykorú iratokból, Verancsics és a többi sztambuli követ beszámolóiból, irodalmi termékekből, de még családi levelekből is kitűnik.[112] Ha átlapozzuk Kárpáthy-Kravjánszky Mór forráskiadványát,[113] szinte első pillantásra nyilvánvalóvá válik, hogy a Habsburg-külpolitika milyen megdöbbentően sokat vár a reménybeli perzsa—török leszámolástól. A szövetségkötési kísérletek, követcserék állandó gyakorlattá válnak. Az akkori világ valamennyi eseményét nyomon követő Fugger-újságok tanulmányozása meggyőző képet ad arról, hogy az akkori világ, az akkori közvélemény, sőt az akkori külpolitikai műhelyek állandó témája a perzsa szövetség keresése és realizálása volt.

[111] *Schönherr Gyula:* Az Anjou-ház örökösei. (A magyar nemzet története. III. köt. Bp., 1895. 562. l.)

[112] Így pl. Nádasdy Tamás ezt írja feleségének 1559. január 2-án Pozsonyból: „...hogy persiai király megverte az tatárt, az is használ nekünk..." *Károlyi Árpád—Szalay József:* Nádasdy Tamás nádor családi levelezése. Bp., 1882. 31. l.; Kendefy László 1552-ben tudja, hogy a török császár azért nem tört rá Erdélyre, „quia magnam curam habet et apparat se adversus Persam kazul". *Hurmuzaki Eudoxie:* Documente privitoare la istoria Românilor. II/1. Bucuresti, 1891. 273—274. l.; A sok idekívánkozó idézet közül csak a leghitelesebbet, Zrínyi Miklósnak, a hadtudományi írónak felfogását mutatom be: „...mi lenne, ha mindnyájan egybefognánk? ha a lengyel egyfelől, olasz másfelől, *mi innen, Kazul basa* [= kizilbas, perzsa] *túlsó részről* rázni kezdenénk az otthoman fajnak fondamentomit, és az mind egy volna, mert mindenik kénszeríttetik a török kárára. Velencések előttök való okért, pápa hitünk terjedéséért, német azért, hogy idő és alkalmatosság vagyon rá, és ha ezt elmulatja, elrepül az a jó óra, akiben ülünk most és gyönyörködünk, ebben az nem igen becsületes békesség szerzésében. *Meg akarná Persa is a régi kárait fizetni, és jövendőkről magát assecurálni.*" (Kiemelés — *T. L.*) Zrínyi Miklós hadtudományi munkái. Bp., 1957. 176. l.

[113] Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Handschriftensammlung.

A könyvnyomtatás gyermekkorától kezdve megjelenő röplapok, kalendáriumokkal egybekötött eseménybeszámolók még címeikben is sokszor együtt említik a magyarországi és perzsiai hadszíntereken zajló eseményeket. A kortársak szemében előbb a veszély elhárításának, majd a megtörtént szerencsétlenség helyrehozatalának fő reménysége Perzsia, a perzsa győzelem, a perzsa szövetség volt. A balsikerek, a remények meghiúsulása is csak ideig-óráig csillapította le a perzsa szövetségbe vetett hit magasra csapó hullámait. Még XIII. Gergely pápa is Báthori Istvánhoz fordul s vele akarja — Possevino útján — megszervezni az oroszokkal és perzsákkal szövetkező nagy oszmánellenes ligát.

Leszögezhetjük: akár reális, akár irreális volt a perzsa szövetség eszméje, az a kor emberében, közvéleményében fontos helyet kapott s csak a későbbi évszázadok folyamán távozott a tudatból — a történészek tudatából is.

S ennek kapcsán vegyük szemügyre, hogy Mohács idején is az azt megelőző évtizedekben mennyiben volt *reális* a perzsa szövetség eszméje.

Az előzőek során már utaltunk arra, hogy Zsigmond óta a perzsa szövetség gondolata gyökeret vert a magyar királyi kancelláriában s még az olyan gyenge uralkodó alatt, mint aminő pl. II. Ulászló volt, sem szüneteltek a kölcsönös követségjárások.

Arra a nem lekicsinyelhető dinasztikus folytonosságra is rámutattunk, mely a Zsigmond korában uralkodó, Bizánccal rokonságot és politikai kapcsolatot tartó Kara-Jülük mezopotámiai „császárt", az ak-kojunlu dinasztia fejét egyenes ágon összekötötte a Mátyással szövetkező Uzun Haszánnal és a közvetlenül Mohács előtt meghalt Iszmail sahhal.[114] Vagyis Magyarország keleti partnerénél *dinasztikus hagyománnyá vált a Magyarországgal való szövetség keresése,* aminek jelentősége e korban kézenfekvő.

Miért nem léptek hát együtt hadba Mohács előtt vagy legalább Moháccsal egyidejűleg a perzsák és magyarok?

A már kifejtetteken túlmenően a külföldi — főleg a szovjet — szakirodalomból meríthetjük válaszunkat.

Az európai hatalmak között Mohács előtt, alatt és után dúló viszályoknak már kellő teret szenteltünk. Vessük tekintetünket a remélt és várt szövetséges, Perzsia belső helyzetére, attól az időponttól — 1502-től — kezdve, hogy létrejött a központosított szefevida-uralom.

[114] Ennek a dinasztikus folytonosságnak a jelentőségét erősen kiemelik az orosz, a szovjet és a nyugati orientalisztika legjelesebb képviselői. Vö.: *Efendiev, O. A.:* Obrazovanyije Azerbajdzsanszkovo goszudarsztva Sefevidov v nacsale XVI. veka. Baku, 1961. 11—12. l., *Petrusevszkij, P. I.:* Goszudarsztva Azerbajdzsana v XV. v. Szbornyik sztatyej po isztoriji Azerbajdzsana. l. Baku, 1969.; *Uő:* Azerbajdzsan v XVI—XVII. vv. Baku, ...; *Mihajlo—Maklaj, N. D.:* K isztoriji politicseszkih vzaimotnosenyij Irana szo Szrednyej Aziej v XVI. v. Kratkije szoobcsenija IV. A. N. SzSzSzR, vip. IV., 1952.; *Sahmatijev, E.:* K voproszu o diplomaticseszkih sznosenyijah pervih Sefevidov sz zapadnimi sztranami. Baku, 1950; *Minorsky, Vladimir:* Tadkirat el-muluk, a manual of Safavid administration. GMS, New Series XVI. London, 1943. 30. l.

A dinasztia megalapítójának, Iszmailnak előbb saját uralmát kellett bebiztosítania a széleken elhelyezkedő, ambíciókkal telített fejedelemségekkel szemben. Előbb Sirván ellen fordult, Baku hatalmas várát ostromolta meg sikeresen. Ezután az ak-kojunlu törzsszövetségre mért döntő csapást. Miután 1502-ben elfoglalta Tebriszt, sahhá kiáltatta ki magát, és Derbentet is uralma alá vonta. 1507—1508-ban Irak, Diarbekr és a kisázsiai apróbb államok felett terjesztette ki hatalmát. Ezt követően Sejbán kán üzbég állama lett keleti, az oszmán birodalom pedig nyugati szomszédjává.

Először az özbégek erős államával került sor kenyértörésre. Ehhez Korasszán hovatartozása szolgáltatta az okot — e tartománynak gazdasági és stratégiai jelentősége nyilvánvaló volt. Az alatt, míg Iszmailt kisázsiai hadviselései kötötték le, Sejbán kán elfoglalta Korasszánt, sőt odáig ment, hogy adófizetésre szólította fel Iszmail sahot.

A hadjáratból visszaérkező perzsa uralkodó szinte nyomban újból hadra kelt és 1510. december 1-én döntő ütközetben hatalmas vereséget mért az özbégekre: maga Sejbán kán holtan maradt a csatatéren.

Nemcsak Iszmail, de az egész megújhódott Perzsia erejét nagyszerűen jellemezte Marx, történelmi jegyzeteiben.[115]

A gyorsan megszilárdult, azerbajdzsáni alapokra épülő szefevida-birodalmat most már csak nyugati oldalról fenyegette veszedelem, éspedig az oszmán részéről. II. Bajazid szultán uralmának gyengeségét, a halálát követő trónvillongásokat Iszmail nem használhatta ki a XVI. század első évtizedében, hiszen hódításai — különösen az özbégek elleni hadjárata — teljesen lekötötték erejét. De amikor az 1512-ben trónra lépő I. Szelim szultán a területén élő több mint negyvenezer síitát kivégeztette és megkezdte Perzsia elleni katonai előkészületeit, I. Iszmail, a kiváló államférfi és hadvezér[116] természetesen nyomban felismerte a Törökországgal való konfrontáció elkerülhetetlenségét és szövetségesek után nézett. Már 1505-ben megkezdte a diplomáciai párbeszédet Velencével a közös oszmánellenes fellépés tárgyában, 1507-ben pedig hivatalos követséget indított útnak Európába, de a nyugati hatalmaktól nem kapott támogatást.[117]

Iszmail sah nagyszerűen fegyelmezett, erősen fanatizált serege felülkerekedhetett és felül is kerekedett az özbégek hatalmas hadereje felett, de az európai mértékben is hatalmas tüzérséggel rendelkező török ellen ágyúkra és egyéb korszerű fegyverekre lett volna szüksége. Nagyatyja, Uzun Haszán is azért maradt alul a terdzsáni csatában, mert a velenceiek által nyújtott ágyúk jók voltak ugyan, de mennyiségileg alatta maradtak a szükségesnek. Nos, Iszmail még ekkora segítséget sem kapott. És amikor Szelim kétszázezer harcosból álló hadnépe bevonult Azerbajdzsánba, Iszmail veresége elkerülhetetlenné vált. A fejleményeket csak felgyorsította Iszmail mérhetetlen önbizalma és tévesen értel-

[115] Arhiv Marksza—Engelsza i. m. VII. 206. l.
[116] *I. A. Guszejnov—Z. I. Ibragimov* i. m. 229. l.
[117] I. h.

mezett katonai becsületérzése. A szovjet történészek — főleg Iszkander munsi nyomán — felemlítik, hogy amikor a sahnak vezérei azt a tanácsot adták, hogy váratlanul üssön rajta a felvonuló oszmán seregen, azt a méltatlankodó választ adta: „nem vagyok karavánokat fosztogató országúti rabló".[118]

A vereség nagy volt, de Iszmail hatalma egyáltalán nem tört meg, csak erőt — és szövetségeseket — kellett gyűjtenie az újabb, döntő leszámolásra. Szelim szultán ugyan bevette a sah székvárosát, Tebriszt, de az otthagyott, lázongó török helyőrséget az új sereggel visszaérkező Iszmail leverte és visszafoglalta székvárosát.[119] 1515-ben fegyverszünet jött létre a perzsák és törökök között, de mind ez, mind a későbbiek rövid életűek voltak; a két iszlám nagyhatalom jóval több mint száz éven át nem szűnt meg egymás megsemmisítésén fáradozni.

1514-ben, a csaldiráni ütközet és a magyarországi parasztháború évében Szapolyai János erdélyi vajda fegyveres intervenciót hajtott végre Bulgáriában. Nagy kérdés azonban, hogy ez összefügg-e a perzsa front eseményeivel.

A másik szövetséges, Velence pedig a sah felhívására süket maradt.

A szovjet-azerbajdzsáni történetírás számon tartja, hogy Csaldirán után Iszmail sah újból felvette a kapcsolatot Magyarországgal,[120] a pápával, a lengyel királlyal, a johannita lovagokkal stb. De a legközelebbről érintett Magyarország belharcai, szétzilált közállapotai, meggyengült katonai ereje még a vész közeledtével sem tette lehetővé a közös fellépést.

Ily körülmények között a szefevida birodalom az oszmánokkal való leszámolás helyett egyelőre előretolt állásokra igyekezett szert tenni, méghozzá sikerrel: elfoglalták Kelet-Grúziát, a török felvonulás várható terepét.[121]

[118] I. h.

[119] Marx igen alaposan tanulmányozta ezeket az európai szempontból oly fontos ázsiai eseményeket, s azokról gondos elemzést készített. „Szelim terve az volt, hogy előbb leszámoljon az eretnek siiták fejével, a perzsa sahhal, majd országához csatolja Diarbekrt, Mezopotámiát és Kurdisztánt. Ezért — mihelyt trónra lépett — jóindulatot mutatott a moldvaiak, havasalföldiek, velencések, oroszok és magyarok iránt, akikhez követségeket küldött." Iszmail ellen hadba vethette az oszmánok teljes hadierejét. Amellett számított a szunnita kurdok támogatására is és bőségesen el volt látva tűzfegyverekkel és ágyúkkal, amikor a perzsák sem az egyikkel, sem a másikkal nem rendelkeztek. Szelim egyenesen Tebrisz, Iszmail székvárosa ellen vonult és Csaldirán mellett hatalmas csapást mért reá 1514. augusztus 23-án... majd miután átadta a vezetést vezérjeinek, Drinápolyba vonult. De Iszmail sah már 1515—1516-ban új sereggel tért vissza, és visszafoglalta Tebriszt." Arhiv Marksza—Éngel'sza i. m. VII. 206. l.)

[120] „V szojuze sz szefevidami, napravlennom protviv Turcii, bila zaintyeriszovana i Vengrija. *Iz Vengrii v Azerbajdzsan i iz Azerbajdzsana v Vengriju bili napravleni szpecialnie poszolsztva.*" *J. A. Guszejnov—Z. I. Ibrahimov* i. m. 230. l.

[121] *Dzsanasia, Sz. N.:* Isztorija Gruzii I. Tbiliszi, 1946. 325. l.; *Berdzenisvili, N. A.—Dondua, V. D.—Melikisvili, G. A.:* Isztorija Gruzii. I. Tbiliszi, 1962. 286—287. l.

Iszmail sah a végső leszámolást — lehetőleg szövetségesekkel, de ha kell, azok nélkül — 1524-re tervezte. Ennek végrehajtásában megakadályozta a halál. Utódának, I. Tahmaszpnak (1524—1576) uralkodása elején a központi hatalom egy időre megingott; a tízesztendős gyermek-sah tanácsadóinak erőfeszítéseiket a belső nehézségek leküzdésére kellett fordítaniuk. 1526-ban Perzsia nem volt abban a helyzetben, hogy az oszmánok ellen nagyobb tehermentesítő akcióba kezdjen.

Az új szultán, Nagy Szulejmán megszabadult egy időre a keletről várható nyomástól. Magyarországot — nem ok nélkül — érettebb almának találta és Perzsia ellen készülő hadait hazánk ellen fordította. Tehette ezt annál is inkább, mivel a perzsák hamarosan ismét az üzbégekkel voltak elfoglalva; Szulejmánt innen nem fenyegette semmi veszély.

De a magyarországi hadjáratból, majd Bécs 1529. évi sikertelen ostromából hazaérkezett szultán ismét Kelet felé vetette tekintetét és új hadakat gyűjtött Perzsia ellen. A perzsa udvar újból követeket menesztett a magyar királyhoz és Károly császárhoz — az előbbiekkel azonos eredménnyel.[122] 1534-ben a török sereg ismét haddal támadt Perzsiára, meghódította Mezopotámiát, elfoglalta Tebriszt. Újból itt volt az alkalom az oszmánok kiszorítására, akik egyébként „a szerémségiek kivételével, egyetlen helyőrséget sem hagytak Magyarország területén... De a széthúzó erők, melyek között hazánk vergődik és melyek immár biztosan feldarabolásra ítélték, erőteljesebben hatnak, mint valaha."[123]

Közben a perzsák ismét visszafoglalták Tebriszt, ezért 1538-ban a szultán újból Perzsia ellen vonul, újból győzedelmeskedik és bár a nagy vetélkedés végső soron eldöntetlen maradt, Szulejmán úgy ítéli meg a helyzetet, hogy Tahmaszp sahtól nem kell tartania — és 1541-ben végleg berendezkedik Magyarországon. Európa Mohács után kétszer is — Szulejmán ismételt perzsiai hadjáratai alatt — cserbenhagyta az uraitól cserben hagyott Magyarországot, s ezzel megkezdődik a csaknem másfél évszázados török hódoltság kora.

A perzsa—magyar érintkezésekre a külföldi szakirodalom jóval gyakrabban utal a hazainál. Az olaszok közül a régiek sorából C. Zeno, M. Sanuto, D. Malipiero,[124] G. B. Ramusio, E. S. Piccolomini, majd V. Formaleoni, E. Cornèt, G. Berchèt, E. Albèri, N. Romanin műveit kell megemlíteni. Az újabb szerzők közül — ha röviden is — megemlékezik már hivatkozott művében témánkról W. Hinz is, aki a XV. századi perzsa szövetség korabeli európai értékelését jól érzékelteti.[125] W. v. Stromer

[122] *P. Sykes* i. m. II. 164. l.

[123] *Szakály Ferenc:* A mohácsi csata. Bp., 1975. 119. l.

[124] 1475. január 6. „...si considerava, che l'Re d'Ongharia ha fermado la ligha col Re di Polonia a tal efetto, che la Valachia superior ha rebelà con l'aiuto de'*Onghari, Poloni e Russi*, e chè e stà spazzà Polo Morosini Ambassador a Roma per far ligha de tutta Italia contra Turchi". *D. Malipiero* i. m. 108. l.

[125] „Durch seine Beziehungen zu europäischen Fürsten, vor allem zu Venedig, Neapel und Rom, aber auch zu Ungarn und der Moldau, die eine Folge seiner Kämpfe gegen die Osmanen waren, wurde Uzun Hasans Gestalt erneut in den

több kisebb terjedelmű, de adatokban gazdag dolgozatában mutat rá a Magyarország és Kara Jülük, valamint Sah Ruh közötti szövetkezésre. Ugyanezt teszi R. Neck is kitűnő dolgozatának[126] bevezető részében. P. Sykes Perzsia történetéről írt modern, összegző jellegű munkájában annak a feltevésének ad hangot, hogy Szelim 1514. évi perzsa hadjáratának oka az egyrészről Magyarország és az egyiptomi szultán, másrészről a perzsa sah közötti követjárások okozta nyugtalanság is volt.[127] Ez egyben némi útmutatást ad annak megértéséhez is, hogy Szelim miért vitte magával perzsiai hadjáratába hatezer magyar ruhába bújtatott bosnyák és szerb élén II. Ulászló magyar király sztambuli követét, Bélay Barnabást.[128] Még a perzsa—európai kapcsolatok legkiválóbb s egyben legszűkszavúbb monográfusa, V. Minorsky is jó néhány mondatot szentel tanulmányában a magyar—perzsa érintkezéseknek,[129] sőt még a Mohácsot követő esztendők vonatkozásában is a magyar királyt minősíti — Velencét és Spanyolországot megelőzve — Perzsia reménybeli szövetségesének.[130] A román történészek közül N. Iorga, E. Hurmuzaki, P. Esarcu és N. Cancel művei és okmánytárai tartalmaznak témánk szempontjából hasznos adatokat. Megemlékezik I. A. Guszejnov—Z. I. Ibraginov kapitális munkája mellett a magyar—perzsa kapcsolatokról O. A. Efendiev is.[131] B. Palombini többször idézett munkája pedig gazdag a részletadatokban.[132]

*

Mindezt összegezve leszögezhetjük, hogy a perzsa katonai szövetség Mohács előtt nem lidércfény kergetése volt, hanem reális alapokon nyugodott. Az oszmán birodalom két oldalról történő megtámadásának és összeroppantásának eszméje a lehető legjózanabb katonai elgondolásokra épült. Az akkori világ két legjobban értesült hatalma, Velence és a Szentszék évszázados diplomáciai tervező munkája nem irreális rögtön-

---

Gesichtskreis des damaligen Abendlandes gerückt und genoss bald eine *Berühmtkeit, von der wir uns heute schwerlich eine richtige Vorstellung machen.*" I. m. 61—62. l.; Uzun Haszán akkori népszerűségére lásd: *Medin, Antonio:* Per l'origine della voce „sancassan". Atti del R. Instituto Veneto di Scienze. Lettere ed Arti. 87. P. II. 813. l., Vö. *Tardy Lajos—Schultheisz Emil:* A Physician Diplomat from the time of the Reneissance. Communicationes de historia artis medicinae. 73—74. Bp., 1975. 20. l.

[126] Uo. 67—68. l.

[127] „Selim was probably aware of the dispatch of Persian envoys to Egypt and Hungary". I. m. 162. l.

[128] *Tardy L.:* Követjárások i. m. 76. l.

[129] Uo. 447., 453. l.

[130] „The prospective allies of Persia were the Emperor, the King of Hungary, the Republic of Venice and, to some extent, Spain". (i. m. 453. l.)

[131] *O. A. Efendiev:* Obrazovanyie azerbajdzsanszkovo goszudarsztva szeferidov Baku, 1961. 123. és 140—142. l.

[132] „Auch Maximilian I. hatte dem Papst 1494 ein Bündnis mit Ägypten gegen die Türken vorgeschlagen, zu dem sich u. a. auch die Könige von Frankreich, Spanien und Ungarn bereit erklärt hätten" (i. m. 38. l.) stb., stb.

zések sorozata volt, hanem a lehetőségek józan felmérésén alapult. Reálpolitikát folytattak s ez a sikertelenségek ellenére sem változtatja meg elgondolásuk megítélését. A velencei köztársaság és a Kúria mellett Magyarország volt az, amely a legjobban kivette részét e politika kifejlesztéséből, annál is inkább, mivel a kezdeményezés éppen hozzá fűződik — Zsigmond és Sah Ruh, Kara Jülük kapcsolatfelvételéhez.

Mohács előtt, Mohács után is Perzsiától várta az európai közvélemény az oszmán hatalom meggyengítését, sőt összeroppantását. A be nem teljesülés fő okai: a nagy földrajzi távolság és az ezzel együttjáró időzítési nehézségek, az európai — elsősorban a legérdekeltebb: a magyar — uralkodók habozása, ingadozása. A politikai és katonai események mind Európában, mind Ázsiában oly gyorsan módosultak e korban, hogy a kiérlelt tervek a követek, hírvivők célhoz érésekor már túlhaladottakká váltak, az eredeti adottságok, körülmények megváltozása miatt.

Barta Gábor

EGY MAGYAR POLITIKUS A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁG SZÉTHULLÁSÁNAK ÉVEIBEN

(WERBŐCZY ISTVÁN KANCELLÁR, 1526—1541)

I. Szulejmán szultán, mikor 1526 szeptemberében Buda elfoglalásával fejezte be győzelmes hadjáratát, kézzelfogható bizonyítékot hagyott ránk arról, hogy az évszázadnál régebbi magyar—török háború eldőlt. A déli határoktól több mint 300 kilométerre, az ország szívében fekvő székváros eleste a teljes katonai vereség jelképe. Az a végvári vonal, amely Zsigmond király óta sikeresen lassította, sőt olykor meg is állította az oszmán hódítást, Titel és Eszék között jó 100—200 kilométeres darabon átszakadt. A mohácsi csatában pedig elvált, hogy az elméletileg sokkal erősebb török katonai fölényét a gyakorlatban is érvényesíteni tudja.

Ez az az alaphelyzet, amellyel 1526 októberében a nagy csatavesztést túlélő magyar politikusoknak számot kellett vetnie. Mai szemmel nézve, de az akkori ismereteknek is megfelelően kétféle új úton próbálhatták tovább vezetni a feudális magyar állam hajóját.

1. Folytatni a törökellenes harcot, önmagunk végérvényesen gyöngének bizonyulván, a keresztény nyugati hatalmak segítségével. E döntés, (a mából visszatekintve) azzal az esetleges előnnyel kecsegtetett, hogy, Európában tartva hazánkat, megakadályozza gazdasági-társadalmi fejlődésünk „balkanizálódását". A déli határok nyitottságát tekintve viszont eleve fenyegetett az a hátrány, hogy az elhárító harcok színtere az ország szívébe helyeződik át — annak minden következményével.

2. Megegyezni a túl hatalmas törökkel, akár azon az áron is, hogy szövetségbe kényszerülünk vele, s a Nyugat ellen fordulunk. Lehetséges előny: a hadszíntér áthelyeződése a még szilárdnak tűnő nyugati határvonalakon kívülre. Fenyegető hátrány: a török lassú ránk telepedése, társadalmunk és gazdaságunk szerkezetének lerombolása.

1526 őszén mindkét megoldás mellett lehetett érveket felsorakoztatni. Az első változatot a keresztény összetartozás tudata ajánlotta, a másodikat a szultán váratlanul kecsegtető lépése, Buda kiürítése.

A magyar uralkodó osztály 1526 őszén szinte teljes egyetértéssel trónra emelte legvagyonosabb, s egyben politikában és hadvezetésben pillanatnyilag legtapasztaltabb vezetőjét, Szapolyai Jánost.[1] 1527 tavaszára

[1] Szapolyai János személyével, 1526—27-es politikájával „Illúziók esztendeje" c., a Történelmi Szemle 1977/1. számában megjelent tanulmányomban foglalkozom, ekkori külpolitikai erőfeszítéseit a Századokban megjelent (1981/1.) „A Sztambulba vezető út 1526—1528" c. tanulmányom alapján vázolom.

az új uralkodó az imént elvesztett Szerémség, valamint Pozsony és Sopron városa kivételével ténylegesen kormányzása alá vonta az országot. Minden jel arra mutat, hogy eredeti célként mind a törökkel, mind keresztény szomszédaival békére törekedett, s ezzel a lehetőség szerint halasztani igyekezett a nehéz döntést. Az Európában akkoriban dúló általános háború ismeretében a keresztény segítség felől nem táplálhatott illúziókat, de abban reménykedett, hogy ez a háború meggátolja vetélytársát, Habsburg Ferdinándot abban, hogy fegyvert emeljen rá. A törökkel szemben óvakodott minden provokációtól, s szemmel láthatóan arra törekedett, hogy viszonylagos nyugalmat szerezzen tőle, amíg csak a keresztény államok viszályai el nem csöndesednek. Ezzel viszont politikája veszedelmesen hasonult a Jagelló-kor halogató lépéseihez, olyan állásfoglaláshoz tehát, amelynek tarthatatlansága csak az imént vált világossá — Mohácsnál.

Szapolyai hatalomra kerülését döntően elősegítette, hogy Habsburg Ferdinánd elsősorban Csehország megszerzésére, valamint az Itáliában folyó Habsburg—francia háborúra fordította figyelmét. A főherceg fél szívvel folytatott magyar politikájában ezen túl is egy sor súlyos taktikai hibát ejtett. A Habsburg-dinasztia így végül olyan helyzetbe manőverezte önmagát, amelyből Magyarországot csak fegyverrel szerezhette meg.

Hiába terhelte túl az európai hegemóniáért vívott küzdelem az 1526 októberétől Ausztria mellett már Csehország fölött is uralkodó Habsburg Ferdinándot, mégis kezdettől elszánta magát Magyarország erőszakos elfoglalására. A pozsonyi királyválasztási komédia e szándék nyílt meghirdetésére szolgált. Makacs emberi alkata és a dinasztikus jogigény csak kifejezője volt kézzelfogható politikai meggondolásoknak. 1526-ban hazánk katonailag nyilvánvalóan összeroppant, s nyugati szomszédainknak számolnia kellett annak lehetőségével, hogy a törököt *tőlük* nem tartjuk távol többé. Mi több, a magyar—török szövetkezés lehetőségét sem zárhatták ki. Szapolyai Jánost 1526-ig befutott pályája külföldi befolyástól mentes politikusnak mutatta, s ráadásul sokan terjesztették róla a minden bizonnyal koholt vádat: kapcsolatban áll a magas portával.

Ferdinánd királynak tehát országai biztonsága érdekében mindenképpen meg kellett kísérelnie Magyarország birtokbavételét. János király hiába próbálkozott közvetlen és közvetett tárgyalásokkal, hiába keresett támogatást még a császári ház ellenségeinél is — végül csak magára maradt.

Az 1527 nyarának végén kibontakozott német támadás fél év alatt megsemmisítette Szapolyai hatalmát. János király 1528 márciusában Lengyelországba menekült. A magyar uralkodó osztály gyakorlatilag cserbenhagyta alig egy esztendeje általános lelkesedés közepette megválasztott uralkodóját. Mielőtt azonban elítélnénk állhatatlanságáért, gondoljunk arra: Mohács óta igen rövid idő telt el. A törökkel egyik királynak sem sikerült megegyeznie, ha tehát a magyar állam ellenáll a Habsburgoknak, szinte bizonyosan kétfrontos háborút kell ezután viselnie.

Szapolyai bukásával a keresztény-nyugati segítségkeresés politikájának az eddiginél sokkal nyiltabb változata látszott győzedelmeskedni. Ferdinánd király és magyar hívei egyaránt fennen hangoztatták: céljuk a török kiverése, méghozzá V. Károly császár támogatásával. A gyakorlatban azonban ebből semmi sem valósult meg. V. Károly Magyarországot másod-, sőt harmadrendű tényezőnek ítélte a világpolitika sakktábláján. Erejének javát a franciákkal való küzdelemre áldozta. Nagy ellenfele, I. Ferenc ugyan rövidesen kapcsolatba lépett Szulejmán szultánnal, de a Habsburg-birodalom és a török közötti igazi küzdelem színtere a Földközi-tenger lett, ahol a török nagyhatalom közvetlen fenyegetést jelentett a Habsburgok hegemónikus törekvéseire. A császár tehát Itáliában, Tuniszban, Algírban és a görög szigetvilágban próbálta útját állni a félhold terjeszkedésének. A Duna-vidékén mind ő, mind a közvetlenebbül érdekelt német tartományok csak abban az esetben voltak hajlandók cselekedni, ha az oszmán hadsereg az osztrák határra ért. (1529, 1532, 1542). Máskor V. Károly megtagadott minden közreműködést, sőt kifejezetten nehezményezte, hogy öccse újabb háborút akasztott a dinasztia nyakába.[2]

Habsburg Ferdinánd így kizárólag saját tartományai erejével rendelkezett. Az már 1528 nyarára bebizonyosodott, hogy ez talán még János maradék tiszántúli híveinek letöréséhez sem lesz elegendő. A török 1529. évi támadásakor pedig világossá vált, hogy az annyira remélt keresztény segítség legföljebb az ország nyugati és északi megyéitől képes úgy-ahogy távoltartani az ellenséget.

Az első számú új út tehát, amelyen a magyar uralkodó osztály Mohács előtt elindulhatott, kétszeresen is járhatatlannak bizonyult. Egyrészt kiderült, hogy nyugati szomszédaink csak akkor érzik biztonságban önmagukat, ha a közös védelmet az ő államaik vezetője szervezi meg — vagyis az az uralkodó lesz Magyarországnak is királya, aki elsősorban az ő érdekeikre van tekintettel. Másrészt, az is bebizonyosodott, hogy ez a segítség messze nem elegendő az ország integritásának még nagyjából való megvédelmezéséhez sem.

Végül pedig a német támadás gyors bekövetkezte még azt is megakadályozta, hogy kiderüljön: Szapolyai János kísérlete a törökkel való nyílt konfrontáció elodázására kiállja-e az idő próbáját. Ez ugyan fölment az alól, hogy ítélkezzünk e kísérlet ésszerűsége felett, annyit azonban meg merek jegyezni róla, hogy a török közismert, állandó terjeszkedési akarata miatt a magyar állam szekerét ez a magatartás sem vezethette volna ki a kátyúból.

A keresztény támogatásba vetett bizalom megrendülése lett viszont az a tényező, amelyik lehetővé tette János király visszatértét. A történtekből mindenképpen le lehetett vonni azt a következtetést, hogy most már

[2] Vö. *Brandi, Karl.:* Kaiser Karl V. Schisksal und Werden einer Grossmacht. Persönlichkeit und eines Weltreiches. München, 1942.[4] 306. skk. l., *Bárdossy László:* Magyar politika a mohácsi vész után. Bp., 1943. passim.

csak a szultánnal való közvetlen szövetkezés vezethet Magyarország fennmaradásához. Szapolyai ebben a szellemben használta ki a magas portával már 1528 tavaszán létrejött megegyezését.

Az 1528 nyarától 1532 végéig tartó nagy török erőfeszítés azonban végül elfulladt az Eszék—Buda—Bécs háromszög térségében. A kőszegi ostrom után gyakorlatilag kialakult az a török—Habsburg határvonal, amely kisebb módosításokkal a következő 150 esztendőben kettévágta hazánkat. A lebírhatatlannak hitt oszmán haderő kudarcát több tényező együttes hatása váltotta ki. Éppen páratlan szervezettsége volt az, ami bizonyos földrajzi határok közé szorította működését. A török szárazföldi erők a birodalom középpontjától, a Márvány-tengertől csupán 1000—1300 kilométer sugarú körön belül tudtak hatékonyan tevékenykedni.[3] Ez a hatósugár Magyarországot még elérte. Ha a szultánnak csak a magyar állam erejével kellett volna megbirkóznia, minden bizonnyal be is végzi hazánk bekebelezését. De az önnön biztonságukat féltő szomszédos Habsburg-országok, illetve nagyobb fenyegetés esetén a német birodalom közbelépése ezt megakadályozta. A török hadsereg, akciórádiusza végéhez közeledve, nem törhette át a császári ház által Magyarország belsejében emelt védővonalat. Megtorpant, s éppen ezért erejét a határ védelmére kellett koncentrálnia. Érdekében állott tehát, hogy a kezdetben átmenetinek szánt együttműködést a volt Magyarország keleti felével folytatni próbálja.

Mindenesetre tehát szükségszerűen kudarchoz kellett vezetnie a középkori államunk megmentésére kínálkozó második lehetőségnek is.

Így végül mindkét, kivezetőnek hitt út zsákutcának bizonyult. A számítások sem pro, sem kontra nem váltak be. Az eredmény: másfél százados hadiállapot Magyarország szívében; gazdasági fejlődésünk megrekedése, anyagi és kulturális javaink mérhetetlen pusztulása; a terület népességét sújtó állandó érvágás, amelyben a magyar etnikum elvesztette a XVIII. század végére lehetséges létszámának megközelítőleg felét.[4]

A tragédia fölidézésekor kétféle ítélkezési szempontot szokás figyelembe venni. Az egyik: hibáztatható-e a magyar uralkodó osztály azért, mert nem azonnal a Habsburg Ferdinánd által kínált segítségért folyamodott? Az elmondottak alapján merem állítani, hogy e választásnak nem volt befolyása a végeredményre. Mindkét változat — a Habsburg és a török — megkapta a történelmi lehetőséget. Az egyik 1528—29-ben, a másik 1529 és 1532 között bizonyította be, hogy nem jelent, nem jelenthet megoldást.

A másik ítélkezési szempont: politikai vezető rétegünk kettészakadása, a „kettős királyválasztás" ténye. A legmesszebb menő negatív állásfog-

[3] Vö. *Perjés Géza:* Az oszmán birodalom európai háborúinak katonai kérdései. Hadtörténelmi Közlemények, 1966.

[4] A magyar népesség veszteségeire azokból a számadatokból következtettem, amelyeket *Zimányi Vera* a készülő tízkötetes Magyarország története vonatkozó fejezetében összegyűjtött. A szerző szívességéért, hogy kéziratos munkáját fölhasználhattam, ezúttal is köszönetet mondok.

lalásokat ezzel kapcsolatban olvashatjuk — holott e vélemények (szilárd meggyőződésem szerint) igencsak megalapozatlanok. 1526—27 fordulóján az ország egyáltalában nem volt megosztott. Ismétlem: a török megszállta Szerémségen kívül valamennyi megye elismerte János király uralmát. A magyar uralkodó osztály korábbi pártállásra és rangra való tekintet nélkül behódolt az új uralkodónak, az óriási vagyonú Perényi Pétertől a volt királynéi familiáris Ártándy testvérekig. Csak Sopron és Pozsony állott ellent, e városokban gyülekezett az új rezsim néhány elszánt ellensége. Ők azonban kevesebben voltak annál, hogy valóban pártnak tekinthessük őket. Egyetlen főpap (Szalaházy Tamás veszprémi püspök), két főúr (Báthori István nádor és Thurzó Elek tárnokmester), valamint néhány kisebb királyi hivatalnok és pár tucat familiáris nemes tartozott csak közéjük. Ezek az emberek még saját birtokaikkal is elvesztették a kapcsolatot, s ami még ennél is fontosabb, két városukban is pusztán azért tudtak megkapaszkodni, mert Ferdinánd több ezer német zsoldost küldött oltalmazásukra. A jelenlévők irataiból az is kiderül, frakciójukat kizárólag annak tudata tartotta össze, hogy Ferdinánd valóban meg fogja támadni Szapolyait.[5]

Ugyanígy nem beszélhetünk megoszlásról a Habsburg-seregek 1528 tavaszára beérett győzelme után sem. Az uralkodó osztály túlnyomó többsége behódolt az erősebbnek. Az ellenállás a Szapolyai-rokon Drugethek néhány várára, a Czibak Imre által a tiszántúli kisnemesség fő fészkévé változtatott Nagyváradra, s a Radics Bosics rácaitól védett Lippára korlátozódott. Nemsokára már ők is alkuba kezdtek a győztesekkel, s csak

[5] Vingárti Horváth Gáspár írja pl. 1527. április 17-én Pozsonyból János király erdélyi alvajdáinak: „Amint pedig uraságotok buzdítanak és figyelmeztetnek, hogy térjek vissza enyéimhez — bizony édes a haza szeretete. Higyjenek nekem uraságotok, hogy én is abban a reményben vagyok, hamarost haza akarok térni. Mert én is itt hazámat akarom szolgálni, s ha isten úgy akarja, meghalni is abban akarok. De becsületem miatt nem tehetem azt időnek előtte. Amit uraságotok kérnek, adjam tudtukra, vajon közöttük [ti. a két király között; Horváth az olmützi tárgyalásokról beszél — B. G.] lehet-e egyetértést létrehozni, ha megtudunk valamit, uraságotoknak szívesen jelezzük. ... Nem tudom, mi fog ebből következni, egyedül az Isten tudja. Ha megírnám uraságotoknak, mekkora hadi készületei vannak a legkegyelmesebb Ferdinánd királynak, biztosan nem hinnétek, így hát inkább elhagytam. Adja Isten, hogy valami jó megegyezés jöhessen. Hogy ez a nyomorult ország megmaradhasson..." stb. (Ubi vero vestre dominaciones me hortant et monent, ut ad propria rediremus, nam dulcis est amor patrie. Credant vestre dominaciones ut ego sim sub hac sole quod brevi ad patriam rediere volo. Nem et ego huic patrie servire volo, et si voluntas dei erit eciam mori in illo volo. Sed id ante tempus cum honori meo facere non possem. Ubi vero vestre dominaciones rogant me ut scitu darem vestris dominacionibus si concordia inter ipsos fieri potest vel non, quid nos intelligimus, vestris dominacionibus libenter significabimus. ... Nescio ideo quid exinde sequetur, Deus solus novit. Si ego scriberem vertris dominacionibus quantam apparatum habet serenissimus rex Ferdinandus certi non crederetis, ideo omittere volui. Det Deus ut aliqua bona concordia exinde venire posset. Ut istud miserrimum regnum permanere posset..." OL. Bethlen cs. lt. (betleni) 1. cs.

Ferdinánd uralkodásának egyre nyilvánvalóbb gyöngéi akadályozták meg, hogy ez az alku eredménnyel záruljon.[6]

Végső soron politikai vezető rétegünk csak 1528—29 folyamán szakadt ketté. E szétválásnak csak egyik oka volt, hogy a kereszténység és a nemesi nemzettudat kettős szorításában sokan nem voltak képesek megérteni János király törökbarátságát. A lényeg a két beavatkozott külső hatalom egyensúlyának eleinte szinte be sem ismert fölmérése. Ennek bizonyítéka, hogy a kettészakadás nem pártállás vagy rétegek szerint folyt le, hanem az idő múltával elsősorban a földrajzi elhelyezkedést követte. Az oly sokat emlegetett, s annyira gyalázott ingadozás igazából csak a határvidékre: a Dunántúlra és a keleti Felvidékre terjedt ki.

Abban a folyamatban tehát, amely nem következménye, hanem okozója a magyar uralkodó osztály belső meghasonlásának, még az a kérdés sem vethető föl: Magyarország fegyveres ereje, ha egységesen vetik be, befolyásolhatta volna-e a hadihelyzet mindent eldöntő alakulását? A magyar állam talán utolsó önálló hadseregе, melyet 1527—28-ban János király szervezett meg, Tokajnál és Szinánál bebizonyította, hogy viszonylag gyönge ellenféllel szemben sem képes nyílt mezőn helytállni.

Az ismételt politikai irányváltoztatás, bármilyen állhatatlannak is mutatja megtévőit, végső soron egy föloldhatatlan ellentmondásból fakadt. A középkori Magyarország két világhatalom közé szorult, s azok kölcsönös tömegvonzása és küzdelme óhatatlanul széthullásra ítélte. A magyar uralkodó osztály politikai törekvései, melyek középpontjában az államegység minden áron való megőrzése állott, pontosan ellenkeztek ezzel a folyamattal. Ez az az alapvető konfliktus, amely meghatározza a korszak belső eseményeit. Ez az a kiindulópont, amelynek alapján kell értékelnünk a polgárháborús esztendők állandó forgatagát, kiegyensúlyozatlanságát. Végül pedig ennek az ellentmondásnak a feloldása lesz az a feladat, amelyet előbb föl kell ismernie, majd el kell végeznie a Mohácsot követő nemzedékeknek.

A kikerülhetetlen kettéoszlás szükségességét minden jel szerint elsőnek maga Szapolyai János ismerte föl,[7] de utódok sora kellett hozzá (Fráter György, Izabella, János Zsigmond, Báthori István), hogy azt napi politikai programként fogadja el a születő Erdély vezető rétege. E hosszú átmeneti időszak alatt született meg az a jellegzetes nemesi magatartás is, amely de facto belenyugodott az ország szétszakadásába, de jure azonban nem, s igényeit olyan feltűnő módon is bizonyította, mint a török birtokolta

[6] Archiv Mesta Kosic, Kassa Város Levéltára. Schwartzenbach-gyűjtemény. 1288, 1304—1305., 1316., 1343., 1345. stb. számú iratok.; Vö. *Acsády Ignác:* Magyarország három részre oszlásának története 1526—1608. Bp., 1897. (A magyar nemzet története V.) 148. l.; *Iványi Béla:* Eperjes városa és az 1526—28. évi hadjáratok. Hadtörténelmi Közlemények 1910., *Bunyitay Vince:* A váradi püspökség története I. Nagyvárad, 1883. 384. l., *Karácsonyi János:* Békés vármegye története. I. Gyula, 1896. 98. skk. l.

[7] Szapolyai törökbarát korszakának végéről és egyensúlykeresésének kezdetéről „Ludovicus Gritti magyar kormányzósága 1531—1534." c. tanulmányomban írtam: Történelmi Szemle 1971.

területek folytonos adóztatása,[8] illetve a Habsburg-Magyarország és Erdély egyesítésére tett megújuló kísérletek.

Az előjáték, a másfél évtizedes belháború, sőt annak későbbi föl-föllángolása mégsem maradt hiábavaló öldöklés. Akár Szapolyaiék, akár a pozsonyi csoport adja föl a játszmát, vagy Erdély, vagy a királyi Magyarország létezését játsszák el. Az a makacs ragaszkodás, amellyel mindkét fél egyedül a maga igazát akarta elfogadtatni, végül hozzásegítette hazánkat a rosszak közül a legkevésbé rossz föltalálásához. A szándék és az eredmény nem fedi egymást — de ahogyan a pokolba vezető út lehet jószándékkal kikövezve, a kijárat útját is kirakhatták tévedéssel, önzéssel, makacssággal és ostobasággal. Ahhoz azonban, hogy el ne tévesszük ezt az utat, sokkal többre volt szükség: észre és értelemre. S bármit mondunk a XVI. századról, a magyar állam és társadalom, ha félig megégve, csonkán is, de végül túljutott a pokol kijáratán.[9]

A korszak történetéről igen sokat írtak már, s a Mohácsot követő 15 évvel foglalkozik a mostanában folyó legélesebb történeti viták egyike is. Vajon ki s hogyan vette ki részét az ész és az értelem fölébredésében az 1526-ot követő mélységek útjain? Sajnos, elemző munkáknak híján vagyunk. A századfordulós, sőt az előző évfordulóra fölélénkült szakirodalom már elavult, napjaink vitái általánosságokról szólnak.[10] Talán hasznos hozzájárulás lehet az akkori magyar politika viszontagságainak megismeréséhez, ha végigtekintünk az egyik legjellegzetesebb kortárs államférfi, Werbőczy István pályafutásának Mohács utánra eső részén.

Werbőczy életrajzát háromnegyed évszázada terjedelmes kötetben megírta Fraknói Vilmos, művét fontos adatokkal egészítette ki azóta Komáromy András, illetve újabban Bónis György.[11] Utolsó 15 életévére vonatkozó ismereteink azonban még mindig igen vázlatosak — talán, mert a Mohács előtti okleveles források jobban hozzáférhetők. Mivel viszont ez a 15 év egyben a magyar tragédia egyik legszomorúbb, de legérdekesebb felvonásával esik egybe (1526-tól Buda vesztéig), áttekintése kétség kívül sok érdekességet ígér.

*

Kerepeci Werbőczy István valamikor 1458 táján született, valószínűleg apja Ugocsa megyei birtokán. Bizonyos iskolai tanulmányok után királyi

[8] E kérdésről: *Szakály Ferenc:* Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp., 1981.

[9] Eddig olvastam föl a dolgozatot 1976. augusztus 27-én, a mohácsi emlékülésen. A szövegen időközben kisebb változtatásokat eszközöltem, és természetesen a jegyzetek sem hangzottak el.

[10] Érdekes módon talán máig is legelfogulatlanabb *Bárdossy L.* i. m. (Természetesen leszámítva aktualizáló és moralizáló betétjeit.) Az a benyomásom, a több mint tíz éve dúló mostani Mohács-vitában is többen használták, mint ahányan hivatkoznak rá. Vajon csak a szerző személye miatt?

[11] *Fraknói Vilmos:* Werbőczi István életrajza. Bp., 1899. (Magyar történeti életrajzok); *Komáromy András:* Werbőczy István és fia. Századok, 1910; *Bónis György:* A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp., 1971. 337. skk. l.

szolgálatba állott: 1483 körültől már levéltárőrként tényked ik a kúriában; 1492 táján a krakkói egyetemen tanul egy fél esztendeig, majd mint a királyi törvényszék jegyzőjéről (curiae regiae notarius) van híradásunk felőle. Ekkor kezd bekapcsolódni az országos politikai életbe is, s már mint a köznemesség szószólója lép elő 1502-ben országbírói ítélőmesterré, s lesz az 1505-ös rákosi országgyűlés egyik főszereplője. 1503 körültől egyszerre két urat szolgál: az országbíró mellett Szapolyai János erdélyi vajdának is prothonotariusa. E minőségben írja meg az 1514 körüli években „Tripartitum Opus"-át, az első magyar rendszerezett jogkönyvet; menet közben iktatva abba a Dózsa-felkelés utáni jobbágyellenes törvényeket, a röghözkötést stb. Az 1510-es évek végétől diplomataként is tevékenykedik, 1516-tól a személynöki szék élére kerül, mint egyik első világi betöltője e fontos posztnak, 1521-ben a rendi „országos kincstartók" egyike, 1525-ben pedig pártja rövid életű diadalakor rövid időre a nádori méltóságot tölti be.[12]

Nagyon lassan emelkedő karrier ez, s ez a lassúság több okra is visszavezethető. Werbőczy, a nagyratörő kisnemes először a királyi kormányzat hivatalainak ranglétráján próbált előbbre kapaszkodni — de hogy negyvenöt esztendős korára kapja első jelentősebb (ítélőmesteri) megbízatását, az semmiképpen sem vall kiugró tehetségre. Ezzel nem akarom kétségbe vonni a „Hármaskönyv" óriási jogtörténeti jelentőségét, s azt sem felejtettem el, hogy István úr a kor legügyesebb birtokszerzői közé tartozott. Máshol volt a hiba, éspedig a politikai érzék terén.

A korszak ismert néhány látványos pályafutást, például Bakócz Tamásét, Szatmári Györgyét, Szalkai Lászlóét. A nagy felemelkedések azonban egyrészt egyházi jellegűek maradtak, másrészt mindig a hatalmon lévő főúri klikkek támogatásával jutottak végpontjukig. Werbőczy viszont egyrészt hivalkodóan világi ember maradt, másrészt, mikor rádöbbent, hogy saját erejéből nem boldogul, valamely arisztokrata helyett a köznemesi rend mozgalmát választotta támaszul. Márpedig ennek felbuzdulása a főurak 1491—93-as teljes diadalát követően indult csak meg, s miután Mátyásban elvesztette legfőbb támogatóját, a Jagelló korban mindvégig az ellenzék hangos, de meddő szerepére kárhoztatódott. Kétségtelen, hogy Werbőczy István többfelé is kísérletezett (l. kettős hivatalát), de végül a rendek mozgalmának egyik ihletője, Szobi Mihály pártfogását találta a legmegfelelőbbnek. Szobi tanácsai hozzásegítették, hogy a köznemesség vezérei közé emelkedhessék, a rendek támogatása eljuttatta a Tripartitum összeállítására vonatkozó megbízatásig. A „Hármaskönyv" a hosszú jogászi pályafutás tanulságainak összegzése, vitán felül István úr életművének maradandó alkotása, életének csúcsteljesítménye. Magasabbra csak azokban a pillanatokban juthatott, mikor a köznemesség ideiglenes támogatóra lelt valamelyik főúr személyében. 1516-ban Bakócz, Brandenburgi György őrgróf, Bornemissza János és Szatmári György

[12] *Fraknói V.* i. m. és *Bónis Gy.* i. h.

hajlandósága juttatta a személynöki székbe, 1525-ben pedig Szapolyai János pártfogása emelte a nádorságba.[13]

Megkapaszkodnia azonban nehezen sikerült, s ezért egyként okolható a bárói rend merevsége s saját ügyetlensége. Túl sokáig ette a kishivatalnokok kenyerét ahhoz, hogy beilleszkedhessék a régi famíliák világába; a kisbirtokosok politikája túl mélyen beleivódott természetébe, sem hogy az arisztokratákkal szót tudott volna érteni.

*

A mohácsi vereség híre a Zólyom megyei Dabronya várában érte Werbőczy Istvánt. Visszavonultsága nem a hadban járatlan, meglehetősen koros jogtudós természetes óvatosságából, hanem a vereséget szenvedett pártpolitikus keserűségéből fakadt. A magyar belpolitika legutóbbi fordulójában, a rákosi országgyűlésen az alig fél éve nádorrá lett öregúr magára maradt. Rossz taktikusként magára haragította Szapolyai Jánost, s elidegenítette a köznemesség egy részét is — anélkül, hogy a vetélytárs csoport, a királyné hívei bizalmukba fogadták volna. Kibuktatták állásából, sőt menekülnie kellett a királyi székvárosból. Ezért zárkózott felvidéki várába a köznemesből lett pártvezér — aki azonban még így sem volt hajlandó teljes passzivitásba vonulni. A mohácsi hadjárat előestéjén egy — igaz, csak helyi jelentőségű — gyűlés megszervezésén fáradozott (szervezkedés a győztes párt ellen?) s az előkészületeket valószínűleg csak a török támadás hírére beállott viszonylagos pártbéke szakította félbe.

A volt nádor szolgálataira — a jelek szerint — sem a király, sem Szapolyai nem tartott igényt, s ő még a csata után is jó ideig Dabronyán maradt. Nem jelent meg a leveleivel korábban felkeresett szomszédos megyék Miskolcon 1526. IX. 16-án tartott gyűlésén sem, ahol a nemesség, Várday Pál egri püspök, pelsőci Bebek János és a Szeged felől hadaival lassan északra vonuló Szapolyai János küldöttei elhatározták, hogy a védelem erősítése céljából Verpelétre, ahová a vajdát is várták, hadat hívnak össze. Egyben intézkedtek a még II. Lajos király parancsára begyűjtött egyházi kincsek felhasználásáról is.[14]

A gyorsan változó helyzet ura egyre nyilvánvalóbban Szapolyai János lett. A nemesi rend rég őt óhajtotta királyának, s ő most valóban kinyújtotta kezét a korona után. A nagy lehetőség végül a bukott nádort is kimozdította látszatsemlegességéből. Híva vagy hivatlanul, de hamarosan ő is bekapcsolódik Szapolyai híveinek szervezkedésébe. Jó szónok és kitűnő tollforgató, a közvélemény megdolgozásának feladata jut számára osztályrészül: 1526. X. 3-án Nyékről arról ír Selmecbánya városának, hogy az oszmán seregek azért takarodtak ki az országból, mert Szapo-

[13] *Fraknói V.* i. m. 234. és skk. l., *Szabó Dezső:* Küzdelmeink a nemzeti királyságért (1505—1526) Bp., 1917.

[14] E részekhez változatlanul „Illúziók esztendeje" c. tanulmányom szolgált alapul, a megfelelő hivatkozásokat is ott lehet megtalálni.; Vö. még *Fraknói V.* i. m.

lyai hadai, Marjai Lukács vezetésével, betörtek a török birodalomba.[15] De tett sokkal jelentősebb lépést is: számítva a Habsburgok bizonyosan bekövetkező trónjelöltségére, bizalmas emberét, Bekény Benedeket Mária özvegy királynéhoz és testvéréhez, Ferdinánd főherceghez küldte azzal a javaslattal, hogy Szapolyai János és Mária házasságával vegyék elejét a két ellenpárt fenyegető viszályának. Bekény 1526. okt. 15-én Pozsonyban járt, Nádasdy Tamásnál, majd 18-án Hainburgban tárgyalt Mária tanácsosaival — eredmény nélkül.

A török közben kivonult az országból, s így Szapolyai hadával Verpelét helyett tokaji várához sietett, s oda okt. 14-re gyűlést hívott egybe, melyen több megye és város, erdélyi küldöttek s szépszámú főúr jött most össze. A tanácskozás bevallott célja az ország megmentését szolgáló intézkedések meghozatala lett volna (s többek között a végvárak megerősítéséről is határozott), de valójában Szapolyai királlyá választását volt hivatott előkészíteni. Werbőczy is megjelent, sőt a központi figurák közé számított. Már a megnyitás előtt agitált, beszédeket mondott a vajda érdekében.

A gyűlés résztvevői állítólag azonnal uralkodójukká akarták kikiáltani János urat, az azonban, Werbőczy ékesszólását híva segítségül, lebeszélte őket a hirtelenkedésről. Kétségtelen, hogy az írott jog nem állt mellettük — s ezt az ex-palatinus mindenkinél jobban tudhatta —, de a jelenlévők mint az ország, a nemesi nemzet képviselői, törvényalkotói jogkört tulajdonítottak maguknak. A tokaji részországgyűlés, nem törődve a nádor, a királyné és a bárók előjogaival, határozatot hozott, melynek értelmében 1526. november 5-én, Imre herceg napján Székesfehérvárott meg kell tartani a királyválasztó diétát.[16] Mivel e hír vétele után a másik trónkövetelő, Ferdinánd osztrák főherceg is meghirdettette a maga országgyűlését, a két tábor között egyfajta verseny alakult ki.

A székesfehérvári országgyűlés előkészületei lényegesen jobban indultak. Megtörténtek az első diplomáciai lépések (kísérlet történt lengyel támogatás kieszközlésére) — de a hangsúly nyilvánvalóan a magyar nemesség bizalmának megnyerésén volt. Werbőczy ismét munkába áll, széles körű levelezésbe fog, igyekszik mindenkit rávenni a diétán való megjelenésre, sőt — minden lehetőségre számítva — arra is: mielőbb és fegyveresen csatlakozzanak Szapolyaihoz.[17] Közben a vetélytárs Ferdinánd főherceg, sokak mellett, megpróbálkozik az exnádor buzgóságát is lefékezni. Először 1526. okt. 26. körül az egyik Szentgyörgyi gróf révén igyek-

[15] *Fraknói V.* i. m. 242. l.; A hírnek kapcsolata lehet azzal, hogy a vajda előőrse alighanem valóban belekapott a visszavonuló török hátába; Vö. *Szakály Ferenc:* A mohácsi csata. Bp., 1975. (Sorsdöntő történelmi napok. 2.) 38. l. és *Barta G.:* Illúziók esztendeje i. m. 40. jegyzet.

[16] Az Istvánffy által (*Isthuanffy, Nicolaus:* Regni Hungarici Historia. Colonia Agrippina, 1724. 84. l.) közölt tokaji Werbőczy-beszédet (*Fraknói V.* i. m. 245. l.) bizonyítékok nélkül kifejezett meggyőződése ellenére sem tudom hitelesnek vélni.

[17] *Fraknói V.* i. m. 248. l.; *Jászay Pál:* A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után. I. Pest, 1846. 135. l.

szik kitudni: meg lehet-e őt vesztegetni pénzzel vagy hivatallal? Ezután október 30-án maga ír neki, jelezve, hogy Batthyány Ferenc fel fogja keresni. A látogatás célja nem kétséges, de eredményre ez sem vezetett. Utoljára a fehérvári országgyűlésre Ferdinánd által kiküldött követek is megbízatást kaptak a Werbőczyvel folytatandó tárgyalásokra.[18] Nincs kizárva, hogy — a megvesztegetési kísérleteken kívül — esetleg Bekény küldetésének utóhatása ez, és a házassági tervvel függ össze.

Közben a vajda Tokajról megindult Fehérvár felé, útja során megszállva Budát is. A töröktől elpusztított főváros szörnyű látványát még ő is megkönnyezte, Werbőczyvel azonban a szép politikai kilátások hamar elfeledtették a szeme elé táruló gyászt; még tréfálkozásra is volt kedve: „Vajda uram — szólt Szapolyaihoz —, minket ugyan kizártak, most azonban szabadon és biztosan beléptünk Buda várába." Az ex-palatinus ezek szerint mindvégig vezére közvetlen környezetében tartózkodott, így tudnia kellett arról is, hogy az ismételten kísérletet tett a Máriával való házasságkötés tervének keresztülvitelére.[19]

1526. november 9-ére ért a trónjelölt és tábornyi kísérete Fehérvárra. A háborús esztendőhöz, az idő rövidségéhez képest sokan hallgattak hívó szavára, főurak, főpapok és nemesek egyaránt. II. Lajos királyt még aznap eltemették, s másnap, 10-én megejtették a királyválasztást. A főurak határozatait Werbőczy vitte meg a köznemességnek, ő olvasta fel a Szapolyai Jánost királlyá választó határozatot, az ő szónoklata nyomán fogadta azt el a köznemesség is. Ő szerelte le újabb felszólalásával Ferdinánd megjelent követeinek fellépését — mondván, gyorsan kell cselekednünk, mert a haza veszélyben van. Póznán mutogatva az 1505-ös végzés okiratát, megismételte a régi jelszót: „Íme, uraim, itt van a fogadás, az esküvel megerősített végzés, melyben a vármegyék és az urak mind arra kötelezték magukat, hogy idegent soha többé nem fognak királyul megválasztani." A választás így megtörténvén, másnap, 1526. XI. 11-én ünnepélyesen megkoronázták I. János magyar királyt: az ünnepi misén megint csak Werbőczy irányította a köznemesség viselkedését.[20]

Nem egészen 3 hónap telt el a mohácsi csata után, s Werbőczy bukott emberből újra országos jelentőségű politikus lett. Levelezése, szónoklatai, az országgyűlésen kifejtett tevékenysége mind arra mutat: ő Szapolyai pártjában a köznemesi tömegek vezére, ő mozgósítja őket és ő közvetíti az urak akaratát hozzájuk. Tekintélye helyreállására utal, hogy az ellenfél ismételten — az egyszerű megvesztegetési kísérleten túlmenően is — kapcsolatot keres vele.

[18] *Fraknói V.* i. m. 249. l.; *Jászay P.* i. m. 129. és 352. l.

[19] *Szerémi György:* Magyarország romlásáról. Budapest, 1961. Fordította: *Juhász László.* 110. l.; *Jászay P.* i. m. 137. skk. és 149. l.; *Szalay László:* Magyarország története. IV. Lipcse, 1854. 17. l. 43. jegyzet.; *Horváth Mihály:* Magyarország történelme. 2. kiadás. IV. Pest, 1871. 13. l.

[20] Az országgyűlés és a koronázás összefoglalva: Magyar Országgyűlési Emlékek I. Kiadja: *Fraknói Vilmos.* Bp., 1874. 13. skk. l.; Werbőczy tevékenységét főleg *Szerémi* alapján ismertetem, ami ajánlatossá tesz némi fenntartást.

Tevékenységével a „Hármaskönyv" szerzője mindenképpen jelentős szerepet játszott Szapolyai trónra juttatásában, s így rá hárul az annak következményeiért vállalandó felelősség jó része is. De miként az 1526—27-es több mint bonyolult politikai helyzetből még ma sem tudjuk megjelölni a reális kivezető utat — a Werbőczy által a vajdának nyújtott támogatást aligha tekinthetjük hibának.

Kérdés persze, vajon az öreg jogtudós döntése mennyire volt átgondolt lépés, s mennyire függött más szempontoktól? Hiszen magáról János királyról is tudjuk, hogy tragikusan tévedett, mikor arra számított, Habsburg Ferdinánd nem fog erőszakhoz folyamodni Magyarország ellen!

Bizonyos, hogy Werbőczy István indítékai között igen előkelő helyen szerepelt a hagyományos köznemesi magatartás: az idegen-, különösen a németgyűlölet s a Szapolyaival való szimpatizálás. De nem állíthatjuk, hogy csak fanatizmus irányította lépteit — hiszen az elsők között volt, akik Szapolyai házassági tervében közbenjártak.

Még tartott, illetve éppen hogy befejeződhetett a fehérvári országgyűlés, mikor János király már adományokkal rótta le háláját Werbőczyvel szemben: 1526. november 11-én két donatiót tesz számára: — Nagyvázsony vára és tartozékai, Nyárád falu, egy ház (Szalkai László érsek hagyatékából) — 14-én pedig még egy várat irat nevére — (Torna). Ez utóbbi, indokolása szerint, nemcsak a koronázás előtti, hanem már az azóta tett szolgálatok jutalma is volt egyben. Ha ez nem csak frázis, akkor azt jelenti, hogy Werbőczy a diéta további munkájában is jócskán kivehette a részét.[21]

Werbőczy a tokaji gyűlésen még csak „servus Hungariae"-nak nevezte magát, a fenti adományleveleken viszont már „pridem palatinus"-nak tiszteli meg a király. A politikai befolyás növekedése tehát a személyi aspirációk növekedésére vezetett nála. Vágyainak beteljesülése azonban váratott magára: János nem sokkal a diéta befejezése után hivatalba ültette ugyan, de nem nádort, hanem kancellárt csinált belőle.

Nem mintha a király mellőzni akarta volna a hálás és szolgálatkész öreg jogtudort. Még meg is ígérte neki újra a nádori tisztet. A kiélezett politikai helyzetben azonban nagy szükség lett volna a Pozsonyban lévő Báthori István átpártolására, ezért azután János inkább nem is nevezett ki mást erre a fontos posztra.[22]

A középkori magyar államigazgatás kiépülésével a kancellári méltóság szerepe igen nagyra nőtt, viselőjének beleszólása volt mind a belső, mind

[21] *Fraknói V.*: Werbőczy 252. és 360. l.; *Acsády I.* i. m. 30. l. 1. jegyzet, illetve OL NRA 816/23.; A tett szolgálatokra való utalás azonos formulája olvasható pl.: OL (betleni) Bethlen cs. lt. 1526. XI. 24. (János király adománylevele.)

[22] Werbőczy 1526—27-es hivatali működésének, illetve az első Szapolyai-kormányzat tevékenységének adatait részletesen feldolgoztam „Konszolidációs kísérlet Magyarországon a mohácsi csatavesztés után" c., a Századok 1977/4. számában megjelent tanulmányomban. A főkancellári címet egyébként a hagyománynak megfelelően az esztergomi érsek, Várday Pál viselte: EK Kaprinay VI. 13., illetve Magyar Országgyűlési Emlékek I. i. m. 104. l. A főkancellár egyébként már nem vett részt a kancellária irányításában.

a külső államügyekbe. Eddig majd minden kancellár a főpapok közül került ki — most a világi jogász, Werbőczy kinevezésével János király újabb ősi hagyománnyal szakított, ami által nemcsak a köznemesi rendnek a főpapság politikai funkcióit régóta sokalló óhajának tett eleget, hanem egyben tapasztalt szakembert is állított a központi hatalom megerősítésére tett lépései szolgálatába.

Az új kancellár hatáskörében maradt a külügyeket és az országos közigazgatást szolgáló központi apparátus, az ún. nagyobb kancellária irányítása. Újításnak számított viszont, hogy közvetlen ellenőrzése alá kerültek a legfelsőbb királyi bíróságok is: ő maga visszakapta tényleges bírói funkcióját, a nádori és az országbírói szék nem működött, a személynököt pedig gyakorlatilag alája rendelték.

Befolyását kétségtelenné tette, hogy mind a kancellária, mind a királyi központi bíróság (a kúria) személyzetét volt tanítványaiból, familiárisaiból válogathatta össze, a személynök Bekény Benedektől az ítélőmestereken át a nótáriusokig. A közigazgatási és jogi irányítás egysége annyira jutott, hogy a két szervezet hatásköre gyakorlatilag egybeolvadt.

Az ily módon (voltaképpen leegyszerűsített formában) újjászervezett kormányhivatalok igen hamar visszataláltak a normális kerékvágásba, s ez mindenképpen az új kancellár szervezőkészségét dicséri. Ráadásul Werbőczy közvetlenül is bekapcsolódott az általa irányított irodák munkájába, mintegy személyes példájával is elősegítve azok működését. Különösen a kúria tevékenysége érdekelte. Nemcsak, hogy ténylegesen bíráskodott, hanem a középkori perrendtartás megkövetelte bürokratikus eljárás jelentéktelenebb részleteit is szívesen intézte. Előfordult, hogy ítélőmesterei (bírói helyettesei) helyett maga vezette egy-egy perirat hátára az ügy pillanatnyi állását.[23]

Az bizonyos, hogy a kancellár szinte monopolizálta az ország belső ügyeinek intézését. A kialakuló új hatalmi szerkezetben a döntő szerep a mindenkit kezében tartó János királyé maradt ugyan — mögötte a második ember viszont mindenképpen Werbőczy István lett. A lengyel követek nem véletlenül írták róla Krakkóban, ő most „minden" Magyarországon.

A kancellári tiszt felértékelődése nem szokatlan, vagy új jelenség. A nagy főpapelődök példája (Vitéz Jánostól Bakóczon át Szalkai Lászlóig) egyenesen arra figyelmeztet: a központi hatalomra, sőt akár a király személyére is veszedelmes lehet nagy befolyásuk.

Werbőczy István másképp részesedett a hatalomból, mint ők — de ő sem csak egyszerű bábja volt urának. A főpapokat a klérus embereiként

[23] Prorogatióját olvashatjuk a csornai konvent egyik 1527. áprilisi jelentésén (OL NMT 1527/A), a turóci konvent egy június 6-i jelentésének hátán (OL Justh cs. lt. l. cs.) és a leleszi konvent egy 1527. V. 29-i jelentésén (OL Barkóczi cs. lt. l. cs.). Beavatkozásai valamilyen formában a világi jogászság kúriai gyakorlatától eredtek: vö. *Bónis Gy.* i. m. 340. l.; Ide tartozik még, hogy állítólag ő mentette meg rozsályi Kun Pált a Mária királyné udvartartása elleni 1526 őszi támadás vádja alól — lévén, hogy Kun rokona volt. (*Jászay P.* i. m. 295. l.) Ha a történet igaz — ami nem egészen bizonyos — a kancellár becsülete bizony nem volt jobb a kor átlagánál.

emelte a magas posztra az uralkodói kegy, Werbőczy kancellárt a köznemesi rend vezéreként. Mégsem valószínű, hogy az első világi kancellár függetlenedni próbálhatott volna királyától. Bázisa, a nemesség, vitán felül feltétlen híve volt János királynak. A hosszú jogászi pályán összeszedett magánvagyon kevés volt ahhoz, hogy önmagára hagyatkozhasson. Mohács előtti rövid nádori kalandjából megérthette: a bárók nem fogadják be soraik közé.

A külügyek intézésében pedig határozottan veszített hagyományos súlyából a kancellári hivatal viselője. A király közvetlenül, személyesen intézte a legfontosabb tennivalókat — mint ezt több példa is igazolja.

1527. április 26-án I. János király „manu propria" szignált levelet írt I. Ferenc francia uralkodónak. Werbőczy kancellár annak ellenére sem láthatta ezt az iratot, hogy hitelesítése az elméletileg általa kezelt „titkos pecséttel" történt. Ő ugyanis ezen a napon Alsó-Peténben tartózkodott, ahol a nemrég elhunyt Szobi Mihály öröksége felől kellett intézkednie.[24]

Ismertebb és feltűnőbb az a többféle jelentésből is ismert eset, mikor, 1527 elején Esztergomban, Szapolyai személyesen folytatott tárgyalásokat egy titokzatos török megbízottal. A más eljáráshoz szokott megfigyelők közül többen is furcsálkodva jegyezték föl: a kancellárt szándékosan kihagyták e megbeszélésekből.[25] Kaspar Winzerer bajor követ, akit Szapolyai ügynökei hívtak át Ferdinánd koronázása után Prágából, arról számolt be urainak, hogy János király személyesen fogadta. Werbőczy jelenlétéről, vagy akár utólagos bekapcsolódásáról nem ejtett szót, ellenben elmondta, hogy mindkét kihallgatáson Frangepán Kristóf bán, az országos főkapitány volt az uralkodó oldalán. (Frangepán bekapcsolása a diplomáciába inkább a megbeszélések tárgya miatt történt, János katonai kérdésekben várt fölvilágosításokat a bajortól.)

Mindez persze nem jelentette, hogy Werbőczy teljesen kiszorult volna a külügyek intézéséből. Csak a rábízott tennivalók maradtak másodlagosak. 1526 novemberének végén pl. a Velencébe induló követnek, Jozefics Ferenc zenggi püspöknek adott utasításokat állítja ki.[26] A Ferdinándhoz való létfontosságú közeledési kísérletekben ugyan aktívabb volt — de itt is inkább csak előkészítő munkát végzett.

1527 februárjának első napjaiban levél érkezett hozzá osztrák kollégájától, Leonhard Harrachtól, melyben az ismét megpendítette az I. János és Mária özvegy királyné közötti házasság lehetőségét. Harrach találkozót ajánlott, s javaslatát Werbőczy sietve elfogadta. Érthető, miért: ha sikerül valami eredményt elérnie, kimozdulhat a holtpontról a Béccsel való

[24] Szobi haláláról: *Fraknói V.:* Werbőczy i. m. 263. l.; A kérdéses irat OL Károlyi cs. lt. (Bosnyák) fasc. 15/9.; János király levele I. Ferenchez: *Szalay László:* Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI. században. 2. kiadás. Pest, 1861. 19. l.

[25] *Jászay P.* i. m. 290. l.; *Szalay L.:* Adalékok i. m. 24. l.; *Fraknói V.:* Werbőczy 276. l.; *Szerémi Gy.* i. m. 119. l.

[26] *Jászay P.* i. m. 183. skk. l.

kényes, rossz viszony — s ebben, tekintve korábbi és mostani kezdeményezéseit, a fő érdem az övé lehet.

Trencsénben, ahol még február végén valóban tárgyalhatott az osztrák kancellárral, némi csalódás várta. Harrach bevallotta, hogy csak saját nevében jött el. Mégis, az általa tett ajánlatok oly kedvezőnek tűntek (a házasság ellenében a Habsburgok örökösödési jogának elismerését és Budának a morva—sziléziai tartományokra emelt igénye elejtését kérte mindössze), hogy Werbőczy János király tudomására hozta azokat.

Szapolyai maga is nagyon szívesen látott volna egy ilyen megoldást, s ezért igen komolyan fontolóra vette a hallottakat. Még Krakkót is értesítették az új fejleményről. A reménykedés azonban illúziónak bizonyult. Harrach nem tért vissza, a Ferdinánd nevében érkező Johannes Schwarz nevű küldött pedig oly értelmű üzenetet adott át a magyar kancellárnak, amely egyértelmű volt osztrák kollégája teljes dezavuálásával. Sőt, az üzenet — azzal a szokott indokolással, hogy mivel Szapolyai magában úgyis rákényszerül a törökkel való békekötésre, s ez nyilván ellenkezik Werbőczy lelkiismeretével — nyíltan felszólította az öreg jogászt, pártoljon át a Habsburgokhoz.

A magyar kancellár önérzetes választ adott a javaslatra, annál is inkább, mivel hiúságát sértette, hogy ennyire hiszékenynek bizonyult. „Tudja meg Felséged — írta —, hogy én kész vagyok Felségednek hódolni és szolgálni, ha a szolgálat, amit tőlem kíván, Magyarország felséges királyának, az én legkegyelmesebb uramnak méltóságát és tekintélyét nem sérti, az én becsületemet és ő felsége iránt tartozó hűségemet nem érinti... De oly dologban, a mi az én kegyelmes uram méltóságát és tekintélye gyarapodását, az én saját becsületemet és hűségemet sértheti, Felségednek engedelmeskedni nem tartozom s nem akarok. Én Magyarország szent koronájának hű és állhatatos szolgája voltam, vagyok és maradok holtomig... Ha azonban tapasztalni fogom, hogy Felséged a béke, a kölcsönös barátság és jó szomszédság helyreállítására irányozza szándékát, ... az országban lévő nagyszámú atyámfiaival és barátaimmal együtt, minden igyekezetet és fáradságot arra fordítok, hogy... Isten segítségével nemcsak Felségednek szolgáljak, hanem országainak és az egész kereszténységnek a béke és nyugalom bőséges gyümölcseit biztosíthassuk."[27]

A levélben az a legérdekesebb, ami nincs benne: Werbőczy egy szót sem válaszolt a törökre vonatkozó megjegyzésekre. Szapolyai udvarát a megrögzött félelem (és gyűlölet?) mindaddig megakadályozta abban, hogy a törökkel 1526 végén fölvett kapcsolatot nyílt alkudozással folytassa. A magyar külpolitika Bécs egyre nyíltabb fenyegetése elől 1527 tavaszától viszont egyre kevesebb reménnyel próbálhatott csak kitérni. De míg János király szemmel láthatóan tudatában volt a helyzet kényes voltának — kancellárja a Harrach-féle tárgyalások kudarcából úgy látszik azt a következtetést vonta le, hogy Ferdinándot fegyverrel kell jobb belátásra bírni!

[27] *Fraknói V.:* Werbőczy i. m. 253. skk. l.

Az 1527 márciusában Budán tartott országgyűlés, melynek munkájában természetesen ismét részt vett Werbőczy István is, Szapolyai uralmának megszilárdulását bizonyította: csak a német csapatok által őrzött Sopron és Pozsony városa nem képviseltette magát rajtuk. A megnőtt önbizalom egy Ferdinándnak írt magabiztos levélben öltött formát, melyet a rendek nevében alighanem maga a kancellár fogalmazott. A magyar király és a bécsi trónkövetelő között Olmoucban lefolytatott újabb, ezúttal hivatalos egyezkedési kísérletben Werbőczy uram már nem volt hajlandó részt venni. Bár tagja volt I. János küldöttségének, útközben betegségére hivatkozva visszafordult. Utóbb, 1527 augusztusában egyenesen arról írt Piotr Tomicki lengyel kancellárnak, hogy uralkodóját előzetes támadás indítására ösztönözte.[28]

Szapolyai persze éppúgy nem hallgatott e meggondolatlan jó tanácsra, mint ahogyan korábban mások hasonló indítványait is elvetette. A török torkában háborút kezdeni a Habsburgok ellen, valóban hebehurgya vállalkozás lett volna... De ettől még Werbőczy megtartotta ura jóindulatát. Újabb adományokat kap tőle — több kisebb birtok mellett Szárd várát, s vele Torna megye főispáni tisztét.[29] Ellentétben a közben másnak adott Nagyvázsonnyal, e szép uradalmakat el is foglalta István úr.

Az öreg jogász mégsem élvezhette zavartalanul a középkori Magyarország történetének utolsó nyugodalmas tavaszát. Rövid időn belül két gyász érte. Először felesége halt meg, bár ez nem okozott neki különösebb bánatot, hiszen nyomban új asszony után nézett (a Mohácsnál elesett Szécsy Tamás gazdag özvegyét szemelte ki, de az végül Thurzó Eleket választotta).[30] Nem lehetett azonban pótolni az atyai jóbarát és mentor, Szobi Mihály egyszer már említett elvesztését. Mint ezt az eddigi néhány példából is láthattuk, maga Werbőczy politikusként igen gyakran fogott mellé. Hogy mégis a felszínen tudott maradni, hogy tévedéseit helyre tudta hozni, abban alighanem igen nagy része volt Szobi bölcs tanácsainak. Hiányát nemsokára nagyon is meg fogja érezni a kancellár — de utolsó gesztusként csak annyit tehet, hogy pártfogója reáhagyott vagyonát azonnal átengedte az özvegynek.[31]

1527 júliusára Habsburg Ferdinánd befejezte hadikészülődését, 9-én német zsoldosai megtámadják Dévény várát. Magyarország képtelen az ellenállásra. Ami katonaságot Szapolyai föl tudott állítani, az a déli megyékben harcol a Ferdinándhoz pártolt Fekete Ember, Cserni Jován felkelői ellen. Jován szerbjeit csak július 15-én sikerül szétvernie Czibak Imrének — a zsodosok ekkor már bevették Dévényt és több várat, s mélyen bent jártak az országban.

Budán július másodikán még ünnepelnek. Antonio Rincon lovag, I.

[28] Uo. 268. skk. l.

[29] Egy budai ház, egy falu Nógrádban, Beszterce egy tartozéka Erdélyben, Szárd vára: mind *Fraknói V.*: Werbőczy i. m. 361. l.; Torna főispánja: OL NRA 816/23.

[30] *Fraknói V.*: Werbőczy i. m. 264. l.

[31] Uo. 265. l., illetve lásd a 24. jegyzetet. Szobi és Werbőczy viszonyáról — szíves szóbeli közlése szerint — *Kubinyi András* is hasonló véleményen van.

Ferenc követe érkezett meg a francia—magyar szerződés irataival. Magyarország csatlakozását a Habsburgok ellen alakult európai szövetséghez, a cognaci ligához maga Werbőczy hirdette ki, ünnepi misén.[32] Július 25-én ugyanő mint kancellár intézkedik a Jován „cár" fejével Pestre érkezett szegedi polgárnak kiállítandó oklevélről. Augusztus első napjaiban azonban már akadozni kezd a gépezet. Ferdinánd landsknechtjei már közel járnak, s a kancellár a személynök előtt folyó egyik pör iratára saját kezével kénytelen följegyezni a halasztás tényét — „a jelen hadjárat megindulása miatt".[33] Még pár nap, s augusztus 12-én maga a király is távozik Budáról. Werbőczy sem tehet egyebet, összeszedi azt a néhány nótáriust, titkárt és skribát, aki még kitartott mellette, s követi menekülő uralkodóját. Pályafutásának második csúcspontja sem tartott sokkal tovább, mint nádorsága.

*

A pesti partra menekülő királyi udvar egyik első intézkedése egy öreg nemesnek a kivégeztetése volt, akit János király Gubacson Báthori nádor levelének terjesztéséért lenyakaztatott.[34] Az egyébként ritka halálos ítélet alighanem a tehetetlen düh megnyilvánulása volt: a király kénytelen volt egyre távolabb húzódni Budától, Tokaj felé. A Szentfalván felütött táborban Werbőczy tollat ragadott, s közbenjárást kérő levelet írt — saját nevében — a lengyel kancellárnak (1527. augusztus 17.), s azt a Krakkóba induló Statileo János prépost gondjaira bízta.[35] Segítség azonban sehonnan nem érkezett. Árokszálláson végre befut Czibak Imre és serege, de Szapolyai nem bízik már erejében, tovább vonul vissza kelet felé. A Mohi melletti táborból, szeptember 1-én ismét Werbőczy egy levelével indul futár, ezúttal Bethlen Elek erdélyi alvajdához. A levél, személyes ügyek mellett még a következőket tartalmazza: „... kérem uraságodat, a Királyi Felség leveleit azoknak, akiknek szólnak, a legsürgősebben és minden halasztás nélkül juttassa el. Ne adjon hitelt az őfelségéről szállongó hamis híreknek; nemsokára olyan hadseregünk lesz, hogy ellenségünket nem csak a királyságból vetjük ki, de még az általa elkövetett jogtalanságokat is — Isten segélyével — meg tudjuk majd torolni."[35] A bizalom, a remény

[32] *N. Istvánffy* i. m. 86. l. nyomán *Szalay L.:* Adalékok i. m. 46. skk. l.; Vö. még: *Joannes Zermegh:* Rerum gestarum inter Ferdinandum et Johannem, Hungariae reges ... Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini II. Vindobona, 1746. 388. l., *Horváth M.* i. m. 40. l.

[33] OL Berzeviczy (kakaslomnici) cs. lt. 1. cs.

[34] *J. Zermegh* i. m. 388. l.

[35] A levelet említi *Fraknói V.:* Werbőczy i. m. 268. l.; Statileo éppen 16—17-én kapott János királytól útlevelet. OL NMT 1917/24 (1527-es év.)

[36] OL (betleni) Bethlen cs. lt. 1527. IX. 1. „... rogo [dominacionem vestram] distribuat litteras has regie Majestatis quibus sonant citissime et praeter omnem moram. Nec fidem adhibeat falsis rumoribus de sua Majestate proferentis, propediem etiam eam habebimus gencium copiam, ut hostem nostrum non solum de regni eicere, verum eas illatas per eum iniurias Deo favente potebimus vindicare".

— legalábbis levelekben — még megvolt hát a király híveiben. De ezt a reményt azért konkrét adományokkal is élesztgetni kellett: a fenti üzenet is egy Bethlennek szóló donatio kapcsán íródott. Mindjárt másnap, szeptember 2-án pedig maga Werbőczy kapja meg az elpártolt Dobraviczkyak javait, méghozzá most már fő- és titkos kancellári (summus et secretarius cancellarius) minőségben.[37] Várday érsek pár héttel előbbi elpártolásával tehát, az ország történetében először, világi személyre ruházzák a főkancellári méltóságot — az egyelőre úgyis illuzorikus birtokadomány mellett ez lehetett Werbőczy hűségének jutalma.

Egyik balsiker követi a másikat. Szeptember 27-én János király végre csatát vállalt, de a Tokaj közelében lezajló kétnapos ütközet az ő vereségével végződik. Budán az ünnepélyesen bevonuló, s nemsokára magyar királlyá koronázott Ferdinánd országgyűlést tart, ahol a magyar uralkodó osztály nagy része hűséget fogad neki. Szapolyai október 4-én Váradról Budára küldött levelével, amelyben — megint csak valószínűleg Werbőczy fogalmazatában — le akarta beszélni a diétát Ferdinánd elfogadásáról, senki nem törődött.[38]

Az immáron „fő és titkos" kancellár mégis változatlan hűséggel követte menekülésszerűen visszavonuló királyát. Az út Erdélybe vezetett, ahol egy országgyűlés próbálja rendezni a bomló sorokat, sikertelenül.[39] Talán nem puszta feltételezés, hogy Werbőczy szónoki képességeit ismét igénybe vették (igaz, minden eredmény nélkül), mert Werbőczy változatlan hévvel próbálja kamatoztatni rábeszélő képességét: a kancellária levelezése mellett nem szűnik meg saját nevében is lelkesíteni a csüggedőket. 1527. szeptember 16-án és december 1-én Tasnádról ír Kassa városának. De mint ahogy korábbi írása, e levelek sem tudnak újat mondani: először csupán a barátságra hivatkozva kéri a kassaiakat, ne segítsék a Tornát ostromló Bebek Ferencet, a második, általánosabb írás Ferdinándot mintegy zsarolással vádolja, s kifejti, János király mennyi előnyben részesítette a várost, amit „magam is tapasztaltam, s gyakorlatban, hogy úgy mondjam, kézzelfoghatóan éreztem". Az egész levélhadjárat siralmas eredményét éppen Kassa példája mutatja. Szerémi György atyát, emlékezete szerint ugyancsak hamar kiseprűzték onnan „jánosista" mivolta miatt.[40]

A kudarcok sorozata végül döntő változást eredményezett Szapolyai János politikájában. Amit korábban csak ijesztésképpen emlegetett, most valóban megcselekedte. Országa nagy részétől cserbenhagyatva, 1527—28

[37] OL NRA 834/10.

[38] Magyar Országgyűlési Emlékek i. m. I. 163. sk. l., illetve *Fraknói V.*: Werbőczy 270. l.

[39] Magyar Országgyűlési Emlékek i. m. I. 160. l.

[40] „intellexi, atque per experienciam, manu ut ita dicam, palpavi" EK Kaprinay XXVII. 165. és 166. sz.; Vö. *Fraknói V.*: Werbőczy 273. l.; A második levél a király egy Kassának írt üzenete keltét követő napon íródott, s hasonló jelenség figyelhető meg az alvajdának írott leveleknél is. Szerémi menekülése Kassáról: *Szerémi Gy.*: i. m. 151. skk. l.

fordulóján a lázadozó Erdélyből követet indított Sztambulba, kitudni, hajlandó-e a porta szövetséget kötni az ő Magyarországával?[41]

Konkrét adatok nem állnak arról rendelkezésünkre, mi volt Werbőczy István szerepe a török politika változásában. Az, hogy korábban kihagyták a titokban érkezett török megbízottal folytatott megbeszélésből, mindenesetre arra mutat, hogy nem tartozott a törökbarátság hívei közé. Tekintve, hogy a kancellár az erősen idegenellenes nemesi ideológia legfőbb szószólói közé tartozott, ezen nincs is mit csodálkoznunk.

S mégis, néhány jel meglehetősen biztosan utal rá: a döntő fordulatban igenis része volt.

A tokaji vereség utáni, végső tanácskozásokon az állandóan a király mellett lévő Werbőczy bizonyosan részt vett. Verancsics Łaski után egyenesen neki tulajdonítja a legnagyobb felelősséget a török segély kérésének elhatározásában. Emellett azok a „cseri barátok", akikkel megint csak Verancsics szerint „János király az evangéliumból meglátatá, hogy az tereket segítségül hívja. Az cseri barátok azt lelik az evangeliumban, hogy az ki vele jót teszen, az az ő atyjafia" — Szerémi tanúsága szerint éppen Werbőczy protezsáltjai voltak.[42]

De míg János király kezdettől számolt egy ilyen, számára is kellemetlen szükségszerűség bekövetkeztével (s mint a fenti példa mutatja, csak súlyos lelki vívódás után tudta rászánni magát) István úr minden előzmény nélkül, s a jelek szerint mégis különösebb gyötrődésektől mentesen hozta meg a maga döntését. Összevetve ezt 1526. novemberi budai szavaival, a Harrach-tárgyalásokkal, arra kell gondolnom, az öreg pártvezér az *örök optimistáknak* egy jellegzetes fajtájához tartozott. Azokhoz, akiknek optimizmusa azon alapult, hogy a *dolgoknak mindig kikeresik a jó oldalát, akár a józan logikán is erőszakot téve — míg a negativumokról egyszerűen nem vesznek tudomást.*

A szultánhoz menesztett követ, a lengyel Hieronym Łaski elutazását követően a király és kísérete végül Debrecenben töltötte a tél hátralévő részét.[43] Werbőczy is követte ide urát, s míg az az újabb hadjáratot készítette elő, ő a külfölddel való kapcsolatokat igyekezett fölélesztení. Szükség is volt rá, hiszen az idegenben lévő magyar diplomatákkal az elmúlt fél esztendőben a kapcsolat szükségszerűen meg-megszakadt. Egyikük, a Krakkóban lévő Frangepán Ferenc igencsak mérges levélben tudatta Werbőczyvel, mi a véleménye munkájáról: „Ti ugyanis, akiket nem akarok fából vagy kőből gyártottaknak tartani, de kiket talán oktondiaknak kell mondanom, vagy nem bíztok bennünk, s vélvén, hogy árulókká válunk, mihellyest ügyeiteket tisztán látjuk, ezekről semmit

[41] A követ indulásának hozzávetőleges időpontját megadja *Acsády* i. m. 68. l.

[42] Vö. *Szalay L.:* Adalékok i. m. 93. és 176. l.

[43] *Szerémi Gy.* i. m. 158. l.; *Sörös Pongrác* egy tanulmányában (Frangepán Ferenc kalocsai érsek, egri püspök. Századok 1917. 433. l.) úgy véli, hogy ekkoriban maga Werbőczy is megfordult Krakkóban, de ezt Frangepán Ferenc alább idézendő levelének egy félreérthető mondatából, tévesen következtette. A kancellár december 1-én még Tasnádon volt, január 13-án pedig már Debrecenben.

sem akartok velünk közölni; vagy pedig... engedelemmel legyen mondva... fogalmatok sincsen arról, mint szoktak országos ügyek államférfiak között tárgyaltatni?... Urunkon, a királyi felségen nem csodálkozom annyira, rajta csak sajnálkozom, mert a mily tömkelegbe ő került, abban könnyen megfeledkezik azokról, melyekre én uraságodat e levelemben figyelmeztettem. De neked uram, ki ő felségének oldalánál vagy, neked inkább kellene a közgondokat szíveden viselned... Ha nincsen pénzetek futár fizetésére, fordítsd uram e célra, mit különben szombati nap ebédre s vacsorára fognál fordítani, hiszen az nap kis pénzen vett kenyérrel és ingyen merített vízzel is beéred."[44] stb.

Ezt a levelet már Szalay László is fölhasználta Werbőczy jellemzésére, pedig, valljuk be, aligha lehetett egyedül őt felelőssé tenni a háborús zűrzavarért és következményeiért. Mindenesetre János király úgy találta, kancellárja hűsége és buzgalma megér egy újabb adományt. 1528. január 13-án Buják várát adta neki, a tulajdonos Báthori András hűtlenségére hivatkozva, s persze csak papíron.[45]

Tél végére újból jelentősebb sereg állt Szapolyai rendelkezésére, s februárban már meg is indította ellentámadását Sárospatak—Kassa irányában. Nyilván a Felvidéken fekvő birtokaival akarta az összeköttetést helyreállítani.

Az erőfeszítés azonban hiábavalónak bizonyult. Március 8-án az Abaújban fekvő Szina mellett ismét Ferdinánd zsoldosai nyernek csatát, s Szapolyai maradék híveivel kénytelen elhagyni az országot.

A lengyelországi Tarnów vára fogadta be a menekülőket, közöttük Werbőczy kancellárt is. Mint korábban a német katonaság védelmébe húzódott Habsburg-párti uraknak, most nekik is abban a fogas kérdésben kellett dönteniük, érdemes-e megkockáztatniuk a hazatérést — egy idegen nagyhatalom katonai támogatásával? A döntés akkor is, most is igenlő volt, csak a módszer tér el. Báthori István nádor, Szalaházy Tamás püspök és Thurzó Elek annak idején önmaga teljesen tehetetlennek bizonyult — Szapolyai János viszont, mihelyst megbizonyosodott róla, hogy a szultán hajlandó támogatni őt, visszatért Magyarországra, s saját erejéből visszaszerezte annak tekintélyes darabját, Erdély és a Tisza között.[46]

A tarnówi száműzetés nehéz napjai alatt (1528 márciusától novemberig) volt egy időszak, mikor Werbőczy István közel állt az összeroppanáshoz. Életében talán először került olyan helyzetbe, amelyből jó ideig semmiféle kiutat sem tudott fölfedezni. A szemtanú Szerémi emlékezete szerint „Werbőczy István már elvesztette okosságát, nem tudott tanácsot adni János királynak, mert sohasem volt harcias, csak hosszú bélű. Mikor Tarnóban voltunk, mindig sírt az egyházban, hogy így járt

[44] A levél 1528. január 23-án kelt Piotrikówban. Idézi: *Szalay L.:* Adalékok i. m. 146. l., illetve *Fraknói V.:* Werbőczy i. m. 274. l.; Vö. még *Sörös P.* i. m. 334. l.
[45] *Fraknói V.:* Werbőczy i. m. 361. l.
[46] Vö. *Karácsonyi J.* i. m. 103. skk. l., *Acsády I.* i. m. 73. és 148. l.

s kiűzték Magyarországból. Kétségbe volt esve, a király pedig mindig nevette..."[47]

A török kedvező válasza azután számára is meghozta a megkönnyebbülést. Amint tehette, bekapcsolódott a Sztambullal való diplomáciai érintkezésbe. 1528. július 19-én titkárának, Berekalji Lukácsnak adott ajánlólevele Ibrahim nagyvezírhez megengedi azt a feltételezést, hogy a két államférfi között már korábban kapcsolat alakult ki.[48]

Az az ember, aki korábban foglalkozni sem volt hajlandó a török kérdéssel, a Magyarországra való hazatéréstől kezdve egyike lesz azon keveseknek, akik a végsőkig hajlandók elmenni az oszmánokkal való jó viszony érdekében. 1528. november 15-én elkísérte János királyt Tápéra, ahol az Mehmed szendrői béggel találkozott. Ez volt az első közvetlen érintkezés a magyar udvar és a végvidéki török katonai vezetők között — a magyar urak többsége azonban nem volt hajlandó elmenni a megbeszélésre. Werbőczyn kívül, ha igaz, csak Pestényi Gergely és Ártándy Pál alkották a király kíséretét. Ugyanígy alig néhányadmagával jelent meg az ország nagyjai közül háromnegyed évvel később, 1529. augusztus 18-án Szulejmán szultán mohácsi táborában. S ott láthatták jellegzetes figuráját két hónappal később is, mikor Szapolyai a visszakapott Budán tisztelgett a Bécs alól visszavonuló Szulejmán előtt.[49]

Érdekes kicsit utánanézni, mivel is indokolta János király a szultánnal való szövetséget a keresztény Európa s egyben saját alattvalói előtt. A változatlanul Werbőczy vezette kancellária a hazatéréstől Buda visszavételéig terjedő esztendőben, sőt még utóbb is diplomáciai levelek sorozatával magyarázta a történteket. Az uralkodó tetteihez való, szinte szolgai alkalmazkodás miatt nyugodtan merem állítani, hogy azokban a kancellár saját gondolatait vetette papírra.[50]

[47] *Szerémi Gy.* i. m. 176. l.

[48] *Fraknói V.:* Werbőczy i. m. 280. l.

[49] *Szerémi Gy.* i. m. 181., 188. és 197. l.

[50] E rövid összegzést János király 1528—29-es, igen bőséges diplomáciai levelezése alapján állítottam össze:

sine die, Tarnów: utasítás a lengyel királyhoz menő követ részére. A Diplomatarium regni Hungariae c. XVI. sz.-i formuláskönyvből, Eger, Pedagógiai Főiskola könyvtára (a továbbiakban Eger DRH) 41^{v}.

1528. VIII. 5. Tarnów; tájékoztató Zsigmond lengyel király részére Łaski útjáról. Acta Tomiciana. X. 348. skk. l.

1528. V. 3. Tarnów: levél Piotr Tomicki lengyel kancellárhoz. Acta Tomiciana. X. 231. l.

1528. V. 22. Tarnów: levél Velencébe. *Óváry Lipót.* A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának oklevélmásolatai II. Bp. 1894. 98. sz.

1528. V. 22. levél V. Károly császárnak. EK LEO 39. sz.

sine die, Tarnów: levél Giovanni Bonzagno, Velencében levő magyar követhez. *Óváry L.* i. m. 103. sz.

1528. IV. 8. vagy 13. Tarnów: levél a német birodalmi gyűléshez. Eger DRH 34^{v}. = *Pray, Georgius:* Epistolae procerum regni Hungariae, 1490—1711. I. Posonii 1806. 25. sz.

1528. VIII. 1. Tarnów: levél Csehország rendjeihez. Eger DRH 27^{r}.

Az érvrendszer egyik része pusztán racionális. A törvényesen megválasztott magyar királyt pontosan az támadta hátba, akitől segítséget remélt a nála erősebb „pogány" ellen, ugyanakkor a török ellen a támadó sem tudta megvédeni az országot. Így nem maradt más hátra, mint a szultánnal lépni egyezségre.

Más argumentumok már inkább ideologikus jellegűek. Egyrészt igen nagy nyomatékot kap, hogy Magyarország önmagának békét szerezve a kereszténység üdvét szolgálja; hogy a Habsburgok világuralmi törekvései az egész kereszténységet veszélyeztetik; hogy hazánk „jó és keresztény feltételekkel" (bonis et christianibus condicionibus) egyezett meg a szultánnal. A hangzatosabb németellenes frázisokból ide legfeljebb az olyan vádak kerültek be, hogy Ferdinánd király a török ellen kért segélyt, de azon Magyarországot támadta meg, s közben maga is paktált a törökkel (ez részben igaz is volt). Arról, hogy a „németek" szándéka a „magyar nemzet és nyelv kiirtása" (gentem et linguam nostram extirpare — és hasonlók) inkább csak a belföldre, a magyar nemességnek szóló felhívásokban találkozhatunk.[51]

Ez utolsó kitételtől eltekintve mindez tulajdonképpen nem is állt messze az igazságtól, s így megérthetjük, hogy az öreg kancellár az országot dúló állandó belháború láttán sem esett vissza tarnówi lelki válságába. Munkakedve a régi maradt, s erre szüksége is volt: a királyi kancelláriát ismét újjá kellett szerveznie.

Az 1527—28-as események természetesen ugyanúgy szétzilálták a központi kormányhivatalokat, mint a Mohács utániak. A tisztviselők egy része szétszaladt, vagy Ferdinánd király szolgálatába szegődött. Tarnówban csak néhány ember maradt Werbőczy keze alatt, s ez természetesen a hivatali munka újabb alapos leegyszerűsítését követelte meg. Magyarországra visszatérve azonban nem lehetett többé minden ügyet a király és a kancellár személyére hagyni. Újjáalakultak tehát a kancellária és a kúria hivatalai, újból rendszeressé vált az ügyintézés. Legfeljebb a mód-

---

sine die, Makó: a birodalmi rendekhez: OL Nagy István-gyűjtemény, régi 1. cs. (piszkozat).

sine die, Lippa. Ferdinándnak címzett, kiáltvány jellegű, kihívó hangú üzenet. Eger, DRH; Vö. *Szalay L.:* Adalékok i. m. 243. l.

1529. III. 28. Lippa: levél a „keresztény fejedelmekhez". Uo. 26.^{v}., a folytatása 32^{r}.

sine die, Lippa: levél a cseh rendekhez. Uo. 24^{v}.

sine die, Lippa: levél a német birodalomhoz. Uo. 25^{r}.

sine die, Lippa: levél Burgio bárónak. OL Nagy István gyűjt., régi 1. cs. = Eger DRH 36^{r}.

sine die, Lippa: levél a pápának. OL Nagy István gyűjt., régi 1. cs. (piszkozat) = Eger DRH 35^{v}.

1529. XII. 13. Buda: levél az osztrák rendekhez. G. *Pray* i. m. I. 127. sz.

sine die, Buda: levél a pápának. Eger DRH 105^{r}.

sine die, Buda: levél a francia királynak. OL NMT régi 1. cs. 1528/b. = EK LEO 39. sz.

1529. IV. 4. Lippa: levél Pomeránia, Lübeck és a skandináv országok vezetőihez (Hieronym Łaski követi megbízólevelele) OL MTA-tól átvett iratok (piszkozat).

[51] Lásd pl. az 1527. októberi budai országgyűlésre küldött üzenetét: MOE I. 153.

szerekben került sor változtatásokra, úgy tűnik, megint csak abban az értelemben, hogy a zavaros időkben a kancellár még mindig kénytelen volt több munkát és felelősséget magára vállalni a megszokottnál. Megújította részvételét a királyi bíróságok élén is.[52]

Tisztéből eredő befolyása azonban már messze elmaradt a korábbitól. Elsősorban is megszűnt a királyi igazságszolgáltatás fölött gyakorolt teljes ellenőrzése. A hazatérést követően János király országbírót nevez ki Pestyéni Gergely, az eddigi udvarmester személyében, alsólindvai Bánffy Jánost pedig megteszi nádorrá.[53] A kúria így visszanyerte 1526 előtti szerkezetét, méghozzá oly módon, hogy az új nagybírák semmiben sem függtek a kancellártól.

Bár csak formai áldozat volt, annak sem örülhetett különösebben István úr, hogy Várday érsek visszapártolásakor meg kellett válnia fő- és titkos kancellári titulusától, s ismét csak kancellárként szerepelhetett a világ előtt.[54]

Hogy végképp elveszítette a király utáni második helyet, azt nemcsak az eredetileg neki ígért palatinusi méltóság másnak adásából érthette meg. Bánffy kinevezésére 1530. február 14-e körül, a budai országgyűlésen került sor. A nyáron már, Szapolyai erdélyi útja idején, a nádor maradt hátra helytartóként Budán. 1530—31 fordulóján pedig egy újabb budai országgyűlés kormányzót választ, s erre a majdnem uralkodói jogkörrel bíró hivatalra a király óhajára egy velencei-török kalmárt, Lodovico Grittit jelöli ki.[55]

A háttérbe szorulás valószínűleg több okra is visszavezethető. Werbőczy kétségtelenül hűséggel szolgálta királyát, s fontos támogatást nyújtott a török kérdés rendezéséhez. Kezdeti értetlensége, majd gyors megalkuvása azonban ismét elárulták politikusi gyöngeségeit, s a mostani kényes helyzetben Szapolyai már nyilván nem látta értelmét, hogy túl nagy hatalmat adjon kezébe.

Erre egyébként azért sem volt már szükség, mert az a politikai erő, amelynek hűségét az ő kiemelésével lehetett biztosítani, a belháború kitörésével szinte teljesen elveszítette jelentőségét. A kis- és középbirtokos

[52] E korszak hivatal- és kormányzattörténete még nincs feldolgozva, így csak néhány figyelmeztető jelből tudok következtetni. Ilyen pl. a „regestrata folio" jelzetek újbóli felbukkanása (OL NRA 1727/34: 1532. XII. 8. „Regestrata folio LXXXII Anno Domini 1532."); Werbőczy személyes beavatkozására utal a korábban nem használt „de commissione domini cancellarii" formula előfordulása királyi adománylevélen (OL NRA 385/13. 1529. X. 11., Buda). Bírói jogkörére egy 1528. XI. 12-i, Surányi Sebestyén részére kiállított királyi kegyelemlevél utal, melyben az érintett bírák névsorát a kancellár nyitja meg (OL Zichy cs. lt. 214. cs. 214. et. b/156.)

[53] Magyar Országgyűlési Emlékek i. m. I. 249. skk. l.

[54] Várday Pál „summus et secretarius cancellarius". OL Nyáry Albert gyűjt. régi l. cs. 1529. XII. 6. (hivatalos királyi oklevélben); Werbőczy „cancellarius": OL NRA 309/1. 1530. I. l.

[55] Bánffy „locumtenens": OL NRA 793/41., 1532. V. 22.; Gritti kinevezéséről: *Barta G.:* Gritti i. m.

nemesség támogatása a harcok idején szinte teljesen értéktelennek bizonyult (pedig sokuk föláldozta életét és vagyonát uráért![56]) jelentős katonai erőt csak a nagy uradalmakkal, erős várakkal rendelkező nagybirtokosok tudtak János rendelkezésére bocsátani. A nemesi rend eddigi fő fórumai, az országgyűlések már csak az uralkodói akarat elfogadására szorítkoztak. A kisnemesség országszerte kénytelen volt alkalmazkodni a környék hatalmasainak álláspontjához, politikai nézeteiket kénytelenek voltak familiárisi kötöttségeiknek alárendelni.

Ezzel a ténnyel kapcsolatos egyébként a kancellár befolyásvesztésének harmadik oka is. Pályafutása rövid 1527-es delelőjén végre valóban az ország legvagyonosabb emberei közé sorolhatta magát. Hosszú hivatali pályája alatt gyűjtögetett kisebb nagyobb birtokait néhány — valóban fejedelmi — új adomány kerekítette ki. Csak vára legalább öt volt: Cseri, Dabronya, Marosvécs, Torna és Szárd (Vázsonyt és Bujákot valószínűleg nem birtokolta ténylegesen).

A Tarnówból való hazatérés hónapjaira uradalmai nagy részét viszont elveszítette. Tornát és Szárdot Bebek Ferenc foglalta el, s Ferdinánd végül vingárti Horváth Gáspárt ültette birtokukba.[57] Werbőczy Szárdra vonatkozó, papíron maradt jogairól is lemondott, Thornallyai Jakab javára — cserébe, szintén elméletben, Gyöngyös és Rimaszombat mezővárosokat kapta János királytól, a Ferdinánd-párti Losonciak jószágából. Hasonló módon „engedte át" Marosvécset az Ártándy testvéreknek, megfelelő kárpótlás ellenében.[58]

Váruradalmai közül így legföljebb Cserit tartotta meg 1529 végére — erről viszont semmiféle adatunk sincs. Vagyonát a János-pártra nehezedő nyomás is folyton apasztotta. Utolsó, még békeidőbeli zálogosítása csak 100 forintra rúgott (1527. július 3-án, Nyárád falut adta érte). 1528 elején, Sárospatakon már egy 1000 forintot érő falvát, Alsó-Mérát adja át csucsi Tomori Istvánnak, kétharmadrészt „őfelsége számlájára" (ad racionem nostre majestatis). Következő általunk ismert pénzügyi művelete már 1530-ból való, mikor is többedmagával saját birtokaiból ad kártalanítást az esztergomi káptalannak, a király által onnan elvitt 5675 aranyforint értékű kincs ellenértékeként.[59]

Szapolyai pedig nem sietett friss adományokkal betömni az István úr vagyonán szaporodó réseket. 1527 nyarától 1530 végéig mindössze három, neki szóló donatióját ismerjük. Ezek közül is kettő ugyanazon Dobraviczkyak összes birtokait adja neki (1527. szeptember 2-án, és 1530. április 24-én) — majd 1530. május 15-én a magvaszakadt Uzai Miklós

[56] Ferdinánd elég nagy számú kisbirtokost megnótáztatott „jánosistaság" címén; vö. az OL-ben őrzött Liber Regius 1527—1529 közötti bejegyzéseit.

[57] *Fraknói V.:* Werbőczy i. m. 361. l.

[58] Gyöngyös és Rimaszombat: OL NRA 870/27. 1528. VI. 21., Tarnów; Vécs: Székely oklevéltár. II. Kolozsvár, 1876 (továbbiakban: Székely oklt.) 258. l., illetve *Fraknói V.:* Werbőczy i. m. 362. l.

[59] OL NMT 1917/24. 1527. VII. 3.; OL NRA 787/1. 1528. II. 14.; OL NRA 1013/17. 1530. II. 6.

nagynak nem mondható örökségét juttatja kezére. Az Uzai-féle jószágok sorsát nem ismerjük, de a Dobraviczky-família birtokaiban még hosszú ideig a félelmetes Podmaniczky testvérek ültek . . .[60]

Egyetlen mozzanat ígért némi javulást az öreg kancellár anyagi ügyeiben, az is magánjogi aktus volt, s egyelőre megmaradt feltételes módban. A gyermektelen Héderváry Ferenc ugyanis végrendeletében felesége után Werbőczy Istvánt nevezte meg Ozora vár másodörököseként (1530. július 12.).[61]

*

Úgy tűnik, ezektől az évektől kezdve a kancellár legfontosabb közéleti ténykedése a diplomácia területére helyeződött át. 1530 áprilisában a Fugger-cég megbízottat küldött Budára. A nürnbergiek a besztercebányai réz bérletéről már korábban kiegyeztek Szapolyaival, most az erdélyi só, s a II. Lajostól örökölt súlyos államadósság ügyének rendezésére szerették volna rávenni Budát.

János király két biztost jelölt ki a Hans Dernschwammal folytatandó tárgyalásokra: Hieronym Łaskit és Werbőczyt. Úgy tűnik, a Fugger-ügynökkel az ekkoriban szokásos diplomáciai játékot űzték: a természettől barátságosabb kancellár általában megnyerni igyekezett Dernschwamot, a rámenős Łaski viszont — Gritti befolyásának emlegetésével — igyekezett megfélemlíteni azt.[62]

A megbeszélések végül eredménytelenül zárultak, s Werbőczy fölkészülhetett következő, ennél sokkal fontosabb megbízatására. 1530. július 12-én levélben kereste meg a lengyel király mellett lévő magyar követeket. Írása szépen zengő mondatokban szól a reményről, hogy a belháborúnak sikerülhet békés megegyezéssel véget vetni: „Lelkemből kívánom, hogy a kereszténység javáért mindnyájunk nyugodalma érdekében, annyi viszontagság után végre Istennek szolgálhassunk és szorongatott országunk helyreállításán munkálkodhassunk."[63]

V. Károly császár nem sokkal korábban kényszerítette térdre az ellene szövetkezett európai hatalmakat (Cambrai-i béke, 1529. augusztus 5.). A pápa már 1529. december 21-én kiközösítette a „pogánnyal paktáló" János királyt és híveit a római anyaszentegyházból. Magyarország euró-

[60] Dobraviczky-adományozások (1528. XII. 1.): *Fraknói V.:* Werbőczy i. m. 280. és 361. l. és A podmanini Podmaniczky család oklevéltára. Kiadta *Lukinich Imre* Bp., 1939—1941. (továbbiakban: Podmaniczky oklt.) II. 177. sz.; Uzai: *Fraknói V.:* Werbőczy i. m. 361. l.

[61] A Héderváry család oklevéltára. Kiadta: *Radvánszky Béla* és *Závodszky Levente* Bp., 1909—1922. (továbbiakban: Héderváry oklt..) 23. és 25. sz. (1530. VI. 5. —VI. 12.); Vö. még *Fraknói V.:* Werbőczy i. m. 167. l. és *Szakály Ferenc:* Tolna megye negyven esztendeje a mohácsi csata után (1526—1566). Tanulmányok Tolna megye történetéből II. Szekszárd 1969. 17. l.

[62] *Barta G.:* Gritti i. m. 297. l.

[63] *Fraknói V.:* Werbőczy i. m. 281. skk. l.

pai szomszédaival szemben igen hátrányos helyzetbe került — török támogatója pedig 1529-ben legföljebb félmunkát végzett. 1527 óta először ismét szóba került a Ferdinánddal való megegyezés lehetősége. Maga az uralkodó jelentette ki: „a békét és a megegyezést, egyenlő feltételekkel, mindkét kezünkkel megragadnánk..."[64]

Várday Pál és Zsigmond lengyel király közbenjárása végül arra vezetett, hogy 1530 októberében tárgyalások kezdődtek a két ellenkirály között a lengyelországi Poznańban. Az előjelek igencsak baljósak voltak. Szapolyai június végén a szendrői bég lovasságát hívta segítségül a németpárti hadak ellen, de az akindzsik János országrészében többet pusztítottak, mint odaát. Ferdinánd válasza: még a harcok kezdetén, augusztusban utasította Roggendorff generálist, foglalja el Buda várát. Mire a magyar küldöttség Poznańba érkezett, a német zsoldosok már a budai úton meneteltek.[65]

Már e kísérő jelenségekből is könnyű megítélni, hogy az ébredező jószándék ellenére még mindkét fél a fegyverek döntésében bízott. A poznańi követeknek tehát eleve kevés esélyük volt a sikerre. Mégis Werbőczy, aki 1527-ben hasonló helyzetben kibújt az olmützi út alól, most elvállalta, hogy Frangepán Ferenc, Łaski és Kecseti Márton társaságában megkísérelje az alkudozást.

Az eredmény természetesen elmaradt — Werbőczy lelkébe pedig olthatatlan félelem költözött, az a félelem, amely rövidesen hatalmába keríti majd az egész országot. Míg János király küldöttei végső engedményképpen azt javasolták, ismerje el Ferdinánd Szapolyait az egész ország urának, cserében az a Habsburgokat teszi meg örököseivé — addig a közvetítő lengyelek komoly formában fölvetették az országnak a jelenlegi birtokállomány szerinti kettéosztását. Ferdinánd király követei pedig hajlandónak mutatkoztak a megosztás hivatalos formában itt először elhangzó gondolatát elfogadni.[66]

Poznańból hazafelé jövet Werbőczy és társai kedvükre tépelődhettek a hallottak fölött. Budára érkezve azután további kellemetlen dolgokat tapasztalhattak.

A székváros félig romokban hevert, hiszen éppen csak hogy elvonultak falai alól Roggendorff ötven teljes napon át hiába próbálkozó alakulatai. De a győztesek hangulata közelebb állt az elkeseredéshez, mint az örömhöz. Mehmed szendrői bég nyári pusztításainak emléke még elevenen élt, az ostromot viszont most sem állották volna ki török segítség nélkül.

János király elvesztette cselekvési szabadságát anélkül, hogy a dolgok menetét kedvezőbbre fordíthatta volna, s ráadásul segítői majdhogynem

[64] „...pacem et concordiam aequis condicionibus utraque manu acceptari sumus...". Az osztrák rendeknek 1529. XII. 12-én, *G. Pray* i. m. I. 127. sz.

[65] Vö. *Barta G.:* Gritti i. m. 297. skk. l.

[66] A poznani tárgyalások anyaga viszonylag bőségesen megtalálható az Acta Tomiciana XIII. kötetében.; Vö. még *Szalay L.:* Magyarország története i. m. IV. 102 l., *Fraknói V.:* Werbőczy i. m. 282. skk. l., *Acsády I.* i. m. 84. skk. l., *Sörös P.* i. m. 414. l.

többet pusztítottak az országban, mint ellenségei. Ilyen hangulatban Frangepán, Łaski és Werbőczy beszámolója sokszoros erővel hatott. Szapolyai megrettent: az országszakadás réme az ő személyes felelősségét igencsak előtérbe állította volna.

1530—31 fordulójának napjaiban országgyűlés, vagy legalább is egy önmagát országgyűlésnek tekintő összejövetel ülésezett Budán. János király ezen egy sor fontos új törvényt hozatott. Ezek legfontosabbika Grittinek, a török hadsereg udvari szállítójának, 1529 óta magyar kincstartónak kormányzói kinevezése.

Igen valószínű, hogy János király éppen roppant kényelmetlen helyzete miatt határozott a nehezen érthető kinevezés mellett. Gritti személye, kitűnő portai kapcsolatai garanciának tűntek a megfelelő erősségű török támogatás kieszközléséhez. Ha az ország egységét így sem lehetne helyreállítani, Gritti kitűnő bűnbak lehet. Addig viszont jópénzű hitelezőként legalább segít az örökös válsággal küszködő állami pénzügyeken.[67]

Werbőczy István, úgy tűnik, nem tudta, vagy nem akarta követni királya barbár bölcsességét. Az olasz kinevezési okmányán olvasható a legtöbb országos főméltóság aláírása, közöttük a Poznańból Werbőczyvel együtt visszatért Łaski erdélyi vajdáé — a kancellár kézjegyét és pecsétjét viszont hiába keressük. (Igaz, Zermegh János visszaemlékezése szerint István úr is Gritti támogatói közé tartozott e fontos pillanatban, s nyomában Istvánffy Miklós is hasonlóképpen vélekedik. Zermegh azonban jóval később írta le emlékeit, s hogy azok mennyire elmosódottak voltak, mutatja, hogy szerinte a kancellár részt vett Buda védelmében.[68])

Az aláírás hiánya elegendő bizonyítéknak tűnik az öreg jogtudós vonakodása mellett. Az ok keresésében nem kell messzire mennünk. Befolyása és tekintélye folyamatos süllyedése Werbőczyt alighanem fokozottan érzékennyé tette minden, az övénél fontosabb kinevezéssel kapcsolatban. Idegen előléptetése egy olyan fontos posztra, mint az ország kormányzója, nyilván fölébresztette benne a régi idegenellenesség emlékeit is. S végül Gritti fölemelésével egyidőben a rögtönzött diétával János király visszavonatta Werbőczy híres-hírhedt 1514-es jobbágyellenes törvényeit — az öregúr hangulatát ez sem emelhette.

A mellőzöttség, a vagyonféltés, az elméleti reflexek érzései között hánykolódva István úr végképp nem értette, hogyan akarja Szapolyai megóvni az állam integritását Gritti személyével? Természete nem engedte, hogy a végsőkig kövesse ura gondolatmenetét, hisz akkor el kellett volna búcsúznia reményteli lelki kapaszkodójától, az országegység elvének védelmezésétől. Nyíltan szembe fordulni persze nem mert a királyi döntéssel (pedig voltak, akik megtették),[69] így nem maradt más

[67] *Barta G.:* Gritti i. m. 295. skk. l.

[68] *J. Zermegh* i. m. 401. l., *N. Istvánffy* i. m. 120. l.; Vö. *Sörös Pongrác:* Zermegh János és munkája. Bp., 1907. és *Barta G.:* Gritti i. m. 295. l.

[69] Statileo püspök pl.: *Barta G.:* Gritti i. m. 300. l.

számára, mint a csöndes obstrukció, a kellemetlen fordulatról való hallgatás.

Felemás tiltakozásában mindenesetre több volt az egyéni keserűség, mint a nemesi rendi mozgalomra való emlékezés. Az ország széthullásának egyre nyilvánvalóbb veszélye ugyanis az uralkodó osztály jó részét, a köznemességgel egyetemben visszavezette a Jagelló-kori szokáshoz: az uralkodótól, illetve jelen esetben az ellenkirályoktól független országgyűlések összehívásához, a megoldási lehetőségek önálló kutatásához. Hieronym Łaski 1531. január 23-án Visegrádon három hónapos fegyverszünetet szerzett Ferdinánd királytól. Az ország integritásának ez első, ideiglenes, de már kézzelfogható megsértése után alig két hónappal létrejött az első független nemesi gyűlés Babócsán. Ezt követte sorjában Bélavár, Zákány, Kenese és végül Berenhida, már 1532 tavaszán. Eredményre persze a résztvevők nem juthattak — ezt a politikai helyzet megakadályozta —, számunkra az az érdekes, hogy Werbőczy István, nem egészen egy évtizeddel korábban minden hasonló mozgolódás egyik motorja, még csak kapcsolatba sem lépett a különböző rendű-rangú szervezkedőkkel.[70]

Eltávolodva a királytól, elszakadva a szókimondóbb János-pártiaktól, kapcsolatot vesztve a hajdani tömegbázissal Werbőczy 1531-től kezdve igencsak elszigetelte magát a maradék Magyarországot vezető emberektől és csoportoktól. Elszigetelődésének természetes következménye pedig az lett, hogy hatalmi pozíciójának gyöngesége megmaradt, sőt fokozódott.

Még a külpolitikában maradt számára a legtöbb cselekvési lehetőség. János király 1531 elején ismét rá és Łaskira bízta az újból felbukkanó Fugger-ügynökkel, Hans Dernschwammal való tárgyalásokat. Mivel Szapolyai egyelőre nem kívánt változtatni az erdélyi sóbányák helyzetén, az alkudozásokban a magyar partnerek feladata inkább csak az időhúzás és a porhintés maradt — Werbőczy e meglehetősen másodrendű feladatnak mindenesetre kitűnően megfelelt.[71]

Jelentősebb diplomáciai feladatot kapott 1532 végén. Szulejmán kőszegi kudarca újrateremtette az 1529-es holtpontot, s ennek megfelelően újjáéledtek a közvetlen tárgyalások is a két magyar király között. A csallóközi Megyeren azonban Werbőczy, Frangepán Ferenc és Nádasdy Tamás — 1532. december 30-án — mindössze egy négyhónapos fegyverszünetet tudott kieszközölni. Ezúttal tehát az öreg nemesi vezér volt kénytelen a nevét adni az ország de facto kettészakadását ideiglenesen szentesítő okirathoz. Valószínű, hogy ezt abban a reményben tette: a Megyeren elhatározott újabb tárgyalások végre meghozzák az annyira remélt megoldást.

[70] Magyar Országgyűlési Emlékek i. m. I. 311. skk. l.; Werbőczy egyébként a János király által éppen a független országgyűlések ellenében tervezett székesfehérvári diétán az uralkodó személyét képviselte volna — de a gyűlés végül nem jött létre.

[71] *Barta G.*: Gritti i. m. 301. skk. l.

Ez magyarázhatja, hogy az 1533 februárjától március elejéig tartó pozsonyi értekezlet kudarca után a kancellár eddig rendíthetetlen kitartása egy pillanatra megingott. Mentségére el kell mondanom, hogy ezektől a megbeszélésektől maga János király is sokat várt, legjobb diplomatáit adta Werbőczy társaiul: Brodarics Istvánt, Frangepán Ferencet és Hieronym Łaskit. Az adott utasítás megfelelt Werbőczy várakozásának, Ferdinánd lemondását követelte. Ezzel természetesen eleve megakasztotta a tárgyalásokat. Március első napjaiban pedig megdöbbentő hír érkezett Budára: Ferdinánd király a szultánhoz küldött követeket, a magyar ügy békés elrendezését vele megtárgyalandó.[72]

Szapolyai természetesen azonnal visszarendelte Pozsonyból embereit, s hogy a tárgyalások a portán mégse az ő tudta nélkül folytatódjanak, hamarjában rávette Gritti kormányzót, maga képviselje Magyarországot a szultán színe előtt.

Werbőczy viszont elvesztette a fejét. Annyira óhajtotta volna Magyarország egységének helyreállítását, hogy támogatta Brodarics István egy különös magánkezdeményezését. János király e jeles diplomatája ugyanis Pozsony hatására elfogadta János király esetleges visszalépésének gondolatát, s erről tárgyalt is osztrák kollégáival — csakhogy éppen ura tudta nélkül (1533. március).[73]

Ferdinánd azonban nyeregben érezte magát, s kizárólag a sztambuli alkudozással törődött. Odafigyelt most már minden erejével Buda is. Egyrészt, mert félt a török esetleges engedményétől, másrészt mert Grittiben (bebizonyosodott hatalomvágya miatt) János király többé nem mert megbízni. Most is ellenőröket küldött utána, nem másnak, mint Łaskinak és Werbőczy Istvánnak személyében.[74]

Az elbizonytalanodott öregúr egyik végletből a másikba esett. Alig néhány héttel azután, hogy nevét adta Brodarics elhamarkodott indítványához, már roppant anyagi áldozatokkal készült élete első sztambuli útjára. Valamikor nyár elején, útra is kelt, hogy a magas portán teljes jóhiszeműséggel hallgassa majd meg a török hatalmasok nagyhangú ígéreteit. A pasák Ferdinánd király kiűzésével kecsegtették, s a kancellárt még 1532 emléke sem késztette óvatosságra. Annyira szíve szerint való volt, amit mondtak neki, hogy még Gritti egyre kétértelműbb magatartása, s gyanús üzelmei sem szúrtak szemet neki. A Habsburg—török tárgyalások a törökök Perzsia elleni győzelmei után elakadtak, a magyar ügyek rendezésére a kiismerhetetlen kormányzó kapott megbízást Szulejmántól. 1533 decemberében Werbőczy abban a tudatban indult haza

[72] A megyeri és pozsonyi tárgyalásokról: *Kujáni Gábor:* Brodarics István szereplése János király oldalán. Századok 1914. 40. és 108. l., *Sörös P.:* Frangepán Ferenc i. m. 446. és 448. l., *Szalay L.:* Magyarország története i. m. IV. 131. skk. l.; 1533. II. 24-én egyébként Werbőczy adományt kap Budán János királytól (*Fraknói V.:* Werbőczy i. m. 362. l.). tehát elképzelhető, hogy a pozsonyi megbeszéléseknek csak egy részén volt jelen.

[73] *Sörös Pongrác:* Jerosini Brodarics István. Bp., 1907. 109. l.; Vö. még *N. Istvánffy* i. m. 122. l.

[74] *Fraknói V.:* Werbőczy i. m. 291. l.

királyához, hogy a szultán által kijelölt döntőbíró, Gritti az ország egészét János hatalmába fogja adni.

Kapitális tévedés volt ez. Igaz, a sztambuli békében sokáig még Ferdinánd is bízott — csakhogy pontosan azért, mert Gritti neki is odaígérte Magyarországot. Budán mindenesetre a legtöbben bizalmatlanul fogadták Werbőczy lelkendezését, Szapolyai maga pedig leplezetlenül készült kormányzója megbuktatására. 1532 az abszolút törökbarátság végét jelentette politikájában, a vetélytárssá nőtt Grittire nem volt többé szüksége. Az 1534-es medgyesi dráma el is távolította útjából a kellemetlen embert, de annak halála a porta haragját is kiváltotta, s ez már sokkal több volt, mint ameddig János eredetileg el akart menni.[75]

Kénytelenségből ismét tárgyalási javaslattal kopogtatott Bécsben, s békülékeny üzenetét Brodarics kezdeti tapogatózásai után megint olyan küldöttség továbbította, amelyben Werbőczy István is helyet kapott.

A delegáció összetétele meglehetősen szokatlan volt: a veterán Frangepán Ferencen kívül két, viszonylag új ember, Bajoni Benedek és Rohmann Zsigmond voltak a kancellár társai. Felbukkanásuk nyilván szoros összefüggésben volt az új javaslatokkal. Szorult helyzetében Szapolyai megtette az utolsó nehéz lépést: ezúttal ő ajánlotta föl vetélytársának az ország megosztását. Werbőczy pedig, aki nem sokkal korábban inkább hajlandó lett volna beleegyezni királya lemondásába, csakhogy ezt a végső gesztust ne kelljen megtennie — ezúttal is fejet hajtott, s hűségesen tolmácsolta János ajánlatát.

1535. május 10-től augusztus derekáig folytak az ismét hiábavaló alkudozások Bécsben. Ferdinánd most abban bízott, a török megvonja támogatását Jánostól, s így az ország az ölébe fog hullani. Elzárkózása nyomán pedig az ekkorra már nagy befolyásra szert tett Fráter György elejtette a bécsi kártyát, s helyette egyenesen V. Károly császárhoz indított követséget. A szorongatott helyzetben újabb áldozatot ajánlott föl ura nevében: annak lemondását Magyarországról. De mire a Habsburg hajlandó lett volna fontolóra venni a javaslatot, a szultán haragja megenyhült, s János visszavonta tervét.[76]

Ez 1535—36 telén történt, s a császárhoz Frangepán Ferencet és Brodarics Istvánt küldte János király. Werbőczy István Bécs után több mint két esztendőre teljesen kikapcsolódott a külügyek intézéséből, s e két év leteltével is csak másodrendű megbízottként képviselhette néha-néha ura érdekeit a külföld előtt.

Az újabb mellőzésnek valószínűleg ismét több oka volt. Egyrészt István úr korántsem bizonyult elsőrangú diplomatának, különösen sztambuli szereplése bizonyította, milyen könnyen hisz szép, de üres ígéretek-

[75] *Barta G.*: Gritti i. m. 313. l.

[76] A bécsi tárgyalásokról általában: *Sörös P.*: Brodarics i. m. 121. skk. l. és *Uő:* Frangepán Ferenc 456. l.; A tárgyalások szünetében Werbőczy egyszer Váradra ment utasításokért: Héderváry oklt. II. 51. sz.; Fráter György szerepéről: *Óvári L.*: i. m. II. 336. sz.; János király V. Károlyhoz címzett visszalépési ajánlata: *Bárdossy L.* i. m. 169. l. és 176. l.

nek. Másrészt az a fordulat, amely 1532-től fokozatosan újból átformálta Szapolyainak a jövőről szóló elképzeléseit, egyre messzebb vitte egymástól az uralkodó és a kancellár felfogását.

János gyakorlatilag beletörődött a megváltoztathatatlanba, s az 1536 végi közjátéktól eltekintve egyre határozottabban törekedett egy, az ország megosztottságát tudomásul vevő béke kieszközlésére.

Werbőczy viszont képtelen volt belenyugodni, hogy hazáját kettészakítva kell látnia. 1535-ben ugyan elvállalta egy ilyen értelmű javaslat tolmácsolását, de a töröktől való félelem elmúltával jó ideig hallani sem akar erről a megoldási lehetőségről. Az 1536. október 1-én Nagyváradon tartott országgyűlésen ő is ott volt azok között az urak között, akik szükségesnek tartották leszögezni: „Egyebekben megtudtuk, hogy Őfelsége ellenfelével béketárgyalásokat kezdett... Ezért nyomatékosan kérjük Őfelségét, méltóztasson ezt a békét mindkét kezével megragadni és megkötni, úgy pedig, hogy mind Őfelsége méltósága és autoritása ép és teljes maradjon, mind ezt a szerencsétlen országot egységben és egyetértésben, szabadságban és testvéri szeretetben megtartsa, és belsőleg szét ne szakadjon..."[77]

A külpolitikában való mellőzés harmadik okát pedig István úr további belpolitikai elszigeteltségében vélem látni.

A Gritti kinevezését követő években Werbőczy kancellár sehogyan sem tudott kitörni az önmaga köré zárt gyűrűből. Három éven keresztül próbálta megemészteni az olasz—török kalandor jelenlétét — egyre rosszabb eredménnyel. 1531 tavaszán, a Dernschwammal való tárgyalásokkor még igencsak őszinte volt, mikor azt fejtegette, nincs különösebben elragadtatva a kormányzó személyétől és cselekedeteitől. Az is tökéletesen beleillik a képbe, hogy egy évre rá, 1532 januárjában részt vállalt Gritti erdélyi bányabérleteinek felszámolásában: ő ellenjegyezte azt az iratot, amelyben János király Pestyéni Gergely országbíróval egyezett meg az erdélyi sókamarai bevételekről.[78]

De alig pár hónap, s már fordul a kocka. A bankár-kormányzó visszaindult Sztambulból, s ugyanakkor a szultán is Bécs ellen vezette csapatait. Szapolyai kénytelen volt visszalépni az olasz elleni akcióktól, Werbőczy pedig lóhalálában sietett Gritti elé. Egészen Brassóig ment, s már itt üdvözölte megérkeztét, saját s királya nevében, 1532 májusának utolsó napjaiban.[79]

[77] „Ceterum intelligimus nunc quoque Suam Majestatem cum adversario suo in tractatibus pacis esse constitutam ... proinde Majestati sue instantissime supplicamus, dignetur pacem hanc manibus ambabus amplecti et concludere, ita tamen, ut et dignitas authoritasque Sue Majestatis salva et integra maneat, et regnum quoque istud miserrimum in unione et concordia, libertateque et fraterna charitate perseveret, et ab invicem ne separetur...". MOE I. 583. l. Az országgyűlés lefolyásáról: i. m. 580. sk. l.

[78] Pestyéni-féle elszámolás Werbőczy aláírásával az erdélyi sókamara bevételeiről (ezek korábban Gritti kezelésében voltak), 1532. I. 20-án: OL Véghelyi Dezső gyűjt. régi 1. cs.

[79] *Kretschmayr Henrik:* Gritti Lajos Bp., 1901. (Magyar történeti életrajzok). 66. l.

Talán csak fogcsikorgatva, kedve ellenére tette ezt, de megtette, sőt nem sokkal később még folytatta is a behódolást. Gritti 1532. augusztus 15-e körül országgyűlést tartatott Budán, s itt a rendektől azt követelte, minden vagyonuk fele értékét ajánlják meg adóba. Mindenki elszörnyedt és tiltakozott, de a király csendre intette őket. Szerémi szerint ekkor a rendek küldöttei, Bajoni Benedek és a kancellár volt közvetlen munkatársa, Bekény Benedek magához az öreg jogtudóshoz fordultak. „... Nagyon szorongatták Werbőczy Istvánt, hogy mondjon valamit a magyarok országlakói javára. Semmit sem felelt, hanem hallgatott, mint az esztelen, s végül ezt mondta nékik általában: Mit vagytok csendben és mit hallgattok? Kérdezzétek meg már a kormányzó urunkat, mit akar tőlünk, országlakosoktól kérni?"[80]

Gúny volt a válaszban több vagy keserűség? Nem tudnám eldönteni. Tény, hogy a volt köznemesi vezér megint egyszer nem tudott szót érteni volt támogatóival. A két fél közötti eltávolodást mi sem mutatja jobban, mint János király 1533-ban Buda város részére kiállított díszes privilégiuma, amelyet Werbőczy szövegezett meg, s amelyben a Tripartitum szerzője, az „una eademque nobilitas" eszméjének legfőbb szószólója egyszeriben elismeri, hogy az uralkodó osztályon belül az arisztokrácia, az előkelők (egregii) és a nemesek (nobiles) különböző rangot élveznek.[81]

Ahhoz azonban, hogy a főúri csoportokkal, akiknek ily módon kereste kedvét, rendezhesse kapcsolatait, rá kellett volna találnia legalább a János-párt főbb irányvonalára. Ezt azonban változatlan következetességgel elhibázta. Miután egyre fogyott a remény, hogy a két ellenkirály valamelyike a másik fölé kerekedhet, a mindenáron reménysugarat kereső öregúr hirtelen befejezte 1532 májusától érlelődő pálfordulását. Sztambuli útja során hathatott rá a szultán óriási hatalmának látványa, s megbűvölhette, mily otthonosan mozog e különös világban az általa sokáig gyanakvó ellenszenvvel figyelt Lodovico Gritti. Arra a következtetésre jutott, az olasznak van esélye Magyarország egyesítésére — s ettől a pillanattól fogva bízni kezdett benne.

Miközben idehaza az urak és nemesek többsége szinte hisztérikus aggodalommal figyelte a kormányzó utolsó visszatérésének eseményeit, Werbőczy kancellár naiv bizakodással írta az elpártolni készülő Erdődy Simon zágrábi püspöknek: (1534. március 6-án): „Nemsokára megérkezik Gritti, a béke Ferdinánd és János között létrejő... Ne kételkedjék abban,... mert Ferdinánd, miután a török császárral egyezségre lépett —

[80] *Szerémi Gy.* i. m. 228. l.; A képtelenül magas kulcsú adót valóban megkísérelték beszedni: *Barta G.:* Gritti i. m. 306. l. 120 jegyzet.

[81] Legalábbis így lehet értelmezni az oklevél arengájának nyilvánvaló eltérését Werbőczy korábbi fölfogásától. A különbségre *Mályusz Elemér* hívta föl a figyelmet: Haza és nemzet a magyarországi feudalizmus első századaiban, Történelmi Szemle 1963. 9—10. l.

olyan bizonyos, mint az, hogy Isten van az égben —, hogy egész Magyarországot a mi felséges királyunknak engedte át."[82]

Ezek után valószínűnek tartom, hogy nemcsak a szultán bosszújától való általános félelem, hanem hiszékenységének kínos lelepleződése is hozzájárult ahhoz, hogy Werbőczy Gritti megöletése után rövid időre hajlott Szapolyai és Fráter György érveinek meghallgatására, s szerepet vállalt az annyit emlegetett bécsi tárgyalásokban.

Pedig ez az időszak fölkínálta a lehetőséget, hogy valamit visszaszerezzen régi tekintélyéből. 1534-ben a halál valóságos rendet vágott Szapolyai országnagyjai között. Czibak Imrét Gritti ölette meg, s a befolyásos váradi püspök magával rántotta sírjába a kormányzót és Dóczy János volt kincstartót. Bánffy nádor és Báthori István erdélyi vajda természetes halállal távozott az árnyékvilágból. Másokat a nagy ijedelem Ferdinánd táborába röpített: Nádasdy Tamást, Hieronym Łaskit, Erdődy Simont, hogy csak a legnevesebbeket említsem.[83]

A megürült pozíciókat azonban sorra új emberek foglalták el. Ez Fráter György fölemelkedésének pillanata, aki Grittitől, Nádasdytól és Dóczytól a pénzügyeket, Czibaktól a váradi püspökséget és a király feltétlen bizalmát örökölte. Bánffy helye betöltetlen maradt, Báthori helyére a felvidéki nagyúr, Balassa Imre és a frissen átpártolt erdélyi Maylád István lépett.[84]

Werbőczy még igazságszolgáltatásbeli egyeduralmát sem tudta visszaszerezni a kényszerű átszervezések hónapjaiban. Amit Bánffy halálával nyerhetett volna, ti. a kúria újbóli összevonását, azt hamarosan elvesztette a személynöki poszt új gazdájával. Bekény helyét ugyanis Várallyai Szaniszló fehérvári prépost vette át, aki nemcsak hogy nem tartozott a korábbi „Werbőczy-iskolához", hanem egyenesen az egyház visszatérését szimbolizálta a kormányzás e fontos területére.[85] A harmadik nagybíró, Pestyéni Gergely megtartotta országbírói hivatalát.

Igaz, 1531 elején, mivel Várday érsek Roggendorff hadjáratának idején visszapártolt Ferdinándhoz, János ismét megadta a fő és titkos kancellári titulust öreg hívének. Annak belpolitikai hatásköre és tevékenysége azonban maradt, amilyen az előző periódusban volt.

Az igazságszolgáltatás gépezetében rang szerint még mindig ő állt legfölül. Az 1536-os harcokban elesett Kun Gotthárd családjának engedélyezett általános perhalasztáson az érintett hatóságok közül még mindig őt nevezik meg elsőül (utána a területileg illetékes vajda, az országbíró, a személynök, az ítélőmesterek s végül az assessorok következnek).[86] Tényleges bírói működésének is vannak emlékei: 1532. január 23-án sa-

[82] *Fraknói V.:* Werbőczy i. m. 293. l.

[83] A Kosztka testvérek és a Podmaniczky testvérek pártváltoztatásával vesztette el pl. János király végleg a beszterczebányai réz ellenőrzését.

[84] A barát funkcióiról: *Bunyitay* V. i. m. 396. l.; *Kubinyi András;* A budai vár udvarbírói hivatala. Levéltári Közlemények 1964. 90. és 93. l.

[85] Várallyai első általam ismert említése hivatalában: 1536. III. 20. Héderváry oklt. II. 53. l.

ját kezűleg intézkedett a betleni Bethlen család egy perében; 1537-ből is fennmaradt két olyan oklevelünk, amelyeken a kancellár saját kezűleg prorogálja az illető pereket.[87] Hozzá kell tennem, hogy az 1532-es beavatkozás mai szemmel nem éppen megnyerő: az alperesek között a vajda familiárisai is ott voltak, a kancellár mégis az erdélyi országgyűlés, közelebbről a vajda és az erdélyi nemesek elé utalta az ügyet.

Még több nyoma maradt a kancellária, mint közigazgatási kormányszerv vezetésében kifejtett ténykedésének. Kétségtelen, hogy az állandósult háború, a király folytonos utazásai igen megnehezítették a „cancellaria maior" normális működését. A szükséges feladatok elvégzése azonban mindvégig folyamatos maradt,[88] s ez minden kétséget kizáróan Werbőczy István érdeme. A megváltozott helyzet azonban más módszereket is igényelt: a jelek szerint a kancelláriai ügyintézésben — a korábbi, elsősorban a hivatalnokokra támaszkodó gyakorlattal szemben — ismét nagyobb tér jutott a mindenféle rangú közvetítőnek, általában az egyéni kezdeményezésnek. Ennek megfelelően a kancellár is viszonylag gyakran avatkozott személyesen beosztottjai munkájába: 1531 és 1536 között több esetben is találkozhatunk oklevelekben az erről tanúskodó, meglehetősen régimódi „datum per manus" formulával vagy más, hasonló értelmű hitelesítéssel. Az igazsághoz tartozik, hogy az ilyen iratok többnyire jelentősebb famíliák (pl. az ekkoriban még a trónért is nyújtózkodó Perényiek) ügyeiben készültek.[89]

Az a terület, ahol az öreg jogtudós lényegesen javítani tudott helyzetén, kívül esett a szorosabban vett államügyeken. A vagyonszerzésre gondolok, amiben nem sokkal Gritti kinevezése után kedvezni kezdett neki a szerencse.

A kezdő lökést ezúttal sem Szapolyai adta. 1531-ben mindössze két faluval gyarapodott a kancellár királyi adománnyal nyert jószágainak sora, ezek közül is az elsőt valószínűleg azért kapta, hogy csillapodjék az Ártándy testvérek kivégeztetése miatti nyugtalansága.[90]

[86] OL Sztáray cs. lt. 1536. VIII. 27-i irat.

[87] A kancellár saját kezűleg prorogálja nagykállói Lőkös János egy perét 1537. VIII. 17-én: OL Kállay cs. lt. 1. cs. („propter absentiam prothonotarii"); hasonló intézkedés X. 8-án „propter presentem belli expedicionem". Uo.; Az erdélyi peres ügy: OL, Bethlen cs. (betleni) lt. 1532. I. 13-i János király-oklevél dorsatiója.

[88] A kor hivataltörténete hiányozván, változatlanul a királyi okleveleken olvasható „regestrata folio", „relatio" és hasonló jegyzetek puszta léte alapján vélekedem így. Lásd „Regestrata folio XI. (AD. 1538) ". OL NRA 19/80. 1538. I. 22.; Relatiós jegyzet (Eszéki Jánostól): OL NRA 947/6. 1538. III. 1.

[89] „datum per manus spectabili et magnifici Stephani de Werbewcz summi et secretarii cancellarii": Székely oklt. II. 261. sz. 1531. VII. 5., Gyulafehérvár; „Stephanus de Werbewcz cancellarius, qui suppra, in testimonium premissorum manu propria": OL Perényi cs. lt. 1. cs. 1532. VII. 9. Buda; Ismét egy „datum per manus": OL Perényi cs. lt. 1. cs. 1534. XI. 30.; S végül egy harmadik hasonló: OL Zichy cs. lt. 215/274. 1536. VI. 26-án; Egy Podmaniczky Jánosnak szóló adománylevél korrigálása: OL NRA 334/4 = Podmaniczky oklt. II. 222. sz.

[90] Apróbb birtokügyek 1531 elején; *Fraknói V.*: Werbőczy i. m. 288. l.; Bükk falut kapja, (Közép-Szolnokban, 1531. VII. 13.): I. m. 362. l.

Lényegesen nagyobb hasznot húzott Werbőczy számára Héderváry Ferenc 1531 decemberében tett újabb végrendelete. E testámentum egyebek között Lak és Tamási várainak örökösévé tette István urat, s mikor Héderváry nem sokkal rá valóban meghalt, Tamásit a kancellárnak ténylegesen is sikerült megszereznie.[91]

1532 tehát jól kezdődött, s jól is folytatódott hősünk számára. János király az eddig Ártándyéknál zálogban volt Marosvécs várát február 6-án visszajuttatta eredeti tulajdonosának. Kisebb (Nógrád megyei) birtoktestek odaadományozásával ugyan, de folytatódott a király kegyessége 1533 elején is.[92] Ez az esztendő mégis elég nagy rést ütött a kancellár kincsestárán. Sztambuli követségére készülődve több zálogosításra kényszerült: Marosvécset március 26-án Kendy Ferencnek 6000 arany forintért, két másik birtokát összesen 4600 forintért kötötte le (egyiket Balassa Imrének).[93]

Fontos követi útjára így megfelelő anyagiakkal indulhatott (van is hírünk róla, milyen mesés kincseket vitt magával),[94] de azért a határt nem lépte át. Pontosan a kérdéses hetekben maga is ad birtokadományt egyik familiárisának, sőt egy másiknak (Dersy Benedek pesti főesperes és váci kanonoknak) 750 forint kölcsönnel siet segítségére.[95]

1534 végre meghozta a döntő fordulatot. Áprilisban a király a magvaszakadt szomszédvári Henning Ferenc Zágráb megyei birtokairól állíttat ki adománylevelet számára.[96] A királyi kegy egyetlen szépséghibája: Zágráb környékén ekkor már az utolsó János-párti nagyúr, Erdődy Simon is elpártolásra készült, így a kancellár aligha foglalhatta el új jószágait.

Kárpótolta magát az öregúr másképpen. 1534 augusztusában, hosszas habozás és válogatás után újra nősült. Mesztegnyői Szerecsen János özvegyére, szekcsői Herceg Katalinra esett a választása: az asszony kezével a Tolna megyei Döbrőköz és Daróvár várai és uradalmai jártak együtt.[97]

[91] Héderváry oklt. II. 32. sz.; *Fraknói V.*: Werbőczy i. m. 362. l., *Szakály F.*: Tolna megye i. m. 17. sk. l. (Lak egyébként a Ferdinándhoz hű maradt Bakics Pál birtokába került.)

[92] *Fraknói V.*: Werbőczy i. m. 362. l.

[93] OL NRA 870/28. és *Fraknói V.*: Werbőczy i. m. 290. sk. l.; Az ismét zálogba került Vécs várát egyébként a kölcsönadó Kendy Ferenc is valószínűleg azonnal továbbadta, legalábbis 1533. IX. 14-én már Statileo János erdélyi püspök nevére szóló beiktatási parancsot állít ki a királyi kancellária: Történelmi Tár 1893. 300. l.

[94] *Fraknói V.*: Werbőczy i. m. 290. l. (Idéz egy korabeli követjelentést, mely szerint a kancellár 120 ezer aranyforintnál nagyobb értéket vitt magával — ajándékokra. Még ha ebben az állam erőfeszítéseit látjuk, s nem a magánemberét, akkor is erős túlzásnak hatnak a számok.)

[95] OL, Petróczy cs. series C/174. 1533. IV. 6-a utáni irat.

[96] *Fraknói V.*; Werbőczy i. m. 362. l.

[97] *Fraknói V.*: Werbőczy i. m. 264. és 294. l.; *Szakály F.*: Tolna megye i. m. 17. l.; Az esküvői meghívó: *G. Pray* i. m. II. 22. sz.

A következő esztendő, akár csak az előbbi, egy jobbára csak papíron érvényes királyi adománnyal indult. 1535. február 19-én az utód nélkül elhalt felsőlindvai Szécsi István néhány birtokát kapja Jánostól, de azok java részét, a vasi Sziget várával ekkor már rég Thurzó Elek tisztjei őrizték.[98] Ez az év egyébként a bécsi követség éve, s a tárgyalások idején kifejtett, sok megfigyelő által följegyzett pompa bizony sokba került. Nyilván az ehhez szükséges készpénzt szerezte meg márciusi, 1500 arany forintra rúgó zálogosításával.[99]

Anyagilag ekkor már oly szilárdan állt a lábán, hogy ezek a tetemes költségek sem okoztak különösebb nehézséget. Ekkoriban történt, hogy Szapolyai, értékesíteni akarván boldogult Czibak Imre vagyonát, Gyula váráról kezdett alkudozni kancellárjával: a 30 000 forintos vételár önmagáért beszél.[100] István úr azonban nem ment bele az üzletbe. Inkább Török Bálinttal egyezett meg. Török ekkoriban kezd a Jánoshoz való visszapártolás gondolatával foglalkozni, s ezért úgy látszik, Ozora várát kérte cserébe. Megegyezik tehát a szintén igénylő Werbőczyvel (1536 januárjában), hogy ő elfoglalja a várat, a kancellár pedig megkapja onnan az őt érdeklő iratokat. Az, hogy a várban jog szerint Héderváry özvegye ült, egyiküket sem zavarta. Török a nyáron valóban átállt, s 1537 elején ki is verte a magára hagyott asszonyt Ozoráról.[101] Szapolyai nem sokkal korábban a Szécsi-örökség további részeire adott privilégiumot István úrnak.[102]

„Saját erőből" megint csak kézzelfoghatóbb hasznot tud szerezni. 1537 elején meghal volt veje, Dombay János tolnai főispán. Egy kisleány, Dombay Anna maradt utána. Werbőczy Szapolyaival sürgősen — még 1537. március 12-én — maga-magát neveztette ki unokája gyámjául. Az özvegy mostohaanyát, gersei Pethő Krisztinát előbb szép szóval, majd bírósági úton kitúrta a Dombay-örökség legértékesebb részeiből, Dombó és Nyék váruradalmából.[103]

Ekkora szerzemények mellett a továbbra is vékonyan csordogáló királyi adományok szinte eltörpülnek. Pedig János most már rendszeresen juttat a kevés szabad rendelkezésű birtokból kancellárjának. Kezébe ke-

[98] *Fraknói V.:* Werbőczy i. m. 298. l.; A Szécsy-vagyont Turzó Elek Szécsy Tamás özvegyének kezével szerezte meg, s az ő leányaik révén öröklődött tovább.

[99] OL NRA 549/14. (1535. III. 12., a kölcsönadó zendi Horváth György).; Ezek szerint bizonyos, hogy *Sörös P.* (Brodarics i. m. 122. l.) véleménye ellenére Werbőczy nem járt Bécsben 1535 elején. (Az *Óváry L.* i. m. 320. lapján szereplő dátum téves!); A bécsi bevonulás fényéről: *Fraknói V.:* Werbőczy i. m. 298. l.

[100] *Bácskai Vera:* A gyulai uradalom mezővárosai a XVI. században. Agrártörténeti Szemle 1967. 442. l.

[101] Héderváry oklt. II. 52. sz. és *Szakály F.:* Tolna megye i. m. 19. l.; A végső döntésre 1539. X. 7-én került sor, mikor is Pestyéni Gergely országbíró ítélőszéke (Török Bálint, Frangepán Ferenc, Fráter György, Eszéki János, Várallyai Szaniszló személynök, Perényi Péter, Drugeth István és Bajoni Benedek jelenlétében) döntött Werbőczy javára. OL NRA 1727/17.

[102] *Fraknói V.:* Werbőczy i. m. 362. l.

[103] A gyámi kinevezés szövege: OL NRA 1727/17.; Vö. *Szakály F.:* Tolna megye i. m. 17. l.

rül Szolnok és több környező falu, néhány újabb Tolna megyei község, s végül Aldiód mezőváros Hunyadban, s a néhai Kun Gotthárd pár birtoka Alsó-Fehérben.[104] Biztonságérzetének jó kifejezője, hogy ismét sort kerít egy hívének megjutalmazására — földbirtokadomány formájában.[105]

Feudális világban a nagy birtoknál nem kell jobb ajánlólevél. Werbőczy most már igencsak hatalmas embernek érezhette magát, s érthetően egyre inkább nehezményezte, hogy magas rangjához, tekintélyes vagyonához nem társul elegendő politikai befolyás. Volt egy pillanat, mikor az ebből fakadó keserűség majdnem elszakította őt János királytól.

1536. június—júliusban Váradon járt Johann Wese lundi érsek, V. Károly császár egyik legkiválóbb diplomatája. Azokról a feltételekről akart tárgyalni Szapolyaival, amelyekkel az korábban felajánlotta visszalépését a Habsburgok javára. A Gritti-ügy hullámai már elcsitultak, a néhai kormányzó fő pártfogója, Ibrahim nagyvezír is megkapta már a selyemzsinórt. János diplomatái ennek megfelelően teljes lelki nyugalommal visszavonták a kérdéses javaslatot.[106]

Werbőczy Istvánnal egyszer már előfordult, hogy az ország egyesítése érdekében megbékélt Szapolyai távozásának gondolatával. Mivel azóta komoly formában fölmerült a magyar állam „de jure" kettészakításának terve, sőt azt ő maga is kénytelen volt képviselni, a császárnak tett felajánlkozást valamiféle végső reménysugárnak érezhette.

Mikor ez a reménysugár tovatűnt, az öreg jogtudós nyilván megkérdezte önmagát, mit ért el egy évtized hűségével? Egyéni sérelmei és politikai aggodalmai összecsengtek. Ugyanakkor azzal is számot vethetett: új birtokai igencsak közel fekszenek a két ellenkirály felségterületeit elválasztó, nagyon is képlékeny határhoz. Rövid idővel a váradi tárgyalások megszakadása után arról hallunk, ő is fontolóra vette: átpártol Ferdinándhoz.[107]

Meglehet, a tapogatózás mögött sosem volt igazi elszánás. Elképzelhető, hogy a Szapolyai-párt 1536-os katonai sikerei (Győr feldúlása, Szatmár megvédése, Kassa elfoglalása) csitították el gondjait. Tény, hogy Werbőczy ezután is megmaradt „jánosistának". Legfeljebb a béke utáni sóvárgás erősödött tovább benne.[108]

Mivel pedig ez a sóvárgás lassan az egész országot átitatta — a béke végül valóban elérkezett. Megkötéséhez a kancellárnak kevés köze volt,

[104] Tolnai jószágok: *Fraknói V.*: Werbőczy i. m. 363. l.; Külső-szolnokiak: OL NRA 843/11; Aldiód stb.: *Fraknói V.*: Werbőczy i. h.; Szolnok és környéke: *Szederkényi Nándor:* Heves megye története. I. Eger, 1890. 116. l.

[105] OL Zichy cs. lt. 217. et A/20. Kelt 1537. IV. 21-én, Werbőczy várában, Tamásiban.

[106] A váradi tárgyalásokról összefoglalólag: *Acsády I.* i. m. 116. l. és *Bárdossy L.* i. m. 179. skk. l.

[107] *Sörös P.*: Brodarics i. m. 128. l.; Ugyanakkor Frangepán Ferenc és Brodarics István is hasonló gondolatokkal foglalkozott; i. m. 123. l. és *Sörös P.*: Frangepán Ferenc i. m. 456. l.

[108] Békepártiságról még Thurzó Elek is tudott. *Fraknói V.*: Werbőczy i. m. 303. 1. l. jegyzet.

nézeteinek sem felelt meg egészen — mégis általa kezdődik életének utolsó, előbb újra fölfelé ívelő, majd hirtelen a semmibe aláhulló, tragikus szakasza.

*

1537 őszén Ferdinánd király ellentámadást indított a török felvonulási területté vált Dráva-vidékre. A hadjárat október 9-én Eszék közelében a nagy, harmincezrest is meghaladó sereg teljes vereségével és felbomlásával ért véget. A bécsi király most végre megértette, hogy fegyverrel nem lehet megoldani a magyar kérdést.

Az ismét felújított alkudozásokban Wese érsek és Fráter György — lévén, hogy most már mindkét fél belenyugodott a változtathatatlanba — meglepő gyorsasággal eljutottak a megegyezésig. 1538. február 24-én, Nagyváradon írták alá a békét, amelyben mindkét fél elismerte a másikat királynak, s jóváhagyta a hadihelyzet által kialakított, az országot kettészakító határokat, azzal a kikötéssel, hogy János halála után az ő területeit is Ferdinánd fogja örökölni.

Míg a tárgyalások folytak, Váradon egyik főúr a másik után kilincselt a megbízottaknál, különböző területek és birtokok hovatartozásának ügyében buzgólkodva. E többé-kevésbé fogadatlan prókátorok között megfordult Werbőczy István is. S bár a megbeszélések előkészítésében egyáltalában nem vett részt, a végleges megállapodás kialakításában szükség volt már rá. Az ő vállaira hárult a megállapodás szövegének végleges formába öntése, mint ahogyan bizonyosan tudjuk, hogy részt vett, Frangepán Ferenc, Brodarics István és Wese mellett, János király esküjének megszövegezésében is. Végül pedig aláírta azt az egyezséget, amely az egyelőre a töröktől való félelem miatt titokban tartani kívánt béke kihirdetése esetén annak támogatására kötelezte az urakat.[109]

Werbőczy István évek óta küszködött egy hasonló értelmű békekötés rémképe ellen, s bár eközben időnként megingott, végső soron mindeddig elzárkózott az idea elfogadásától. Mi késztette most mégis meghátrálásra?

Eszék után nem lehetett kétséges többé, hogy a háború egyelőre eldönthetetlen. A következtetések levonása azonban állandóan beleütközött a magyar uralkodó osztály hangsúlyozott egységvágyába. Az ellentmondás föloldására Szapolyai és Fráter György találta meg az orvosszert — annak az ígéretnek a formájában, amely János halála utánra az egész országot Ferdinándnak ajánlotta.

Ebben a kapaszkodóban bízott a legtöbb magyar nemes és nagyúr, s ebbe kapaszkodva nyugtatgatta háborgó lelkiismeretét hősünk is. Olyannyira komolyan vette azt, hogy 1538 nyarán, mikor a szultán moldvai hadjárata miatt mindenki török támadástól félt Magyarországon, ő Várday Pál érsekkel együtt azt javasolja Szapolyainak, engedjen német ör-

[109] Történelmi Tár 1878. 792. skk. l.; *Fraknói V.: Werbőczy* i. m. 304. l.; *Acsády* I. i. m. 122. l.; *Sörös P.:* Frangepán Ferenc i. m. 471. l.

séget Buda falai közé. Egy évvel később, 1539 nyarának elején meg azzal a kéréssel fordult Ferdinánd királyhoz, adja vissza neki Dabronyát, mivel hogy meglévő várai nem elég biztonságosak a török ellen.[110]

István úr tehát a legkomolyabban készült arra a napra, amelyen majd a Szapolyai-országrész a Habsburgok jogara alatt összekapcsolódik a többi magyar területtel! De bármilyen sokan gondolkodtak hozzá hasonlóan, s bárhogyan agitált a szerződés maradéktalan betartása mellett rajta kívül több befolyásos János-párti politikus (például Frangepán Ferenc) — Szapolyai tanácsadói között egyre inkább többségbe kerültek azok, akik a béke fölrúgása mellett kardoskodtak.

Erős a gyanúm, hogy maga a fő érdekelt, s első számú bizalmasa, János király és Fráter György, kezdettől fogva nem szánta többnek a váradi békét, mint hasznos, de idővel félredobható eszköznek. Céljuk csak a belháború leállítása és a zúgolódó magyar uralkodó osztály csillapítása volt. Az 1538-as nagy félelem, a török moldvai hadjáratának hónapjai mindenesetre azt bizonyították, hogy Ferdinánd változatlanul nem képes ténylegesen segíteni Magyarországon. Noha a váradi pontok értelmében köteles lett volna katonai támogatást nyújtani Szapolyainak, aki hosszú évek óta először jelentős haderőt gyűjtve zárta le az erdélyi hágókat — összesen tán háromezer spanyol gyalogost küldött, azok sem jutottak túl Debrecenen.[111]

Semmi meglepő sincs tehát abban, amit Rorario nuncius jelentett Budáról 1539 nyarán: hogy ti. a királyi tanácsban Fráter György és társai a váradi pontok ellen foglaltak állást, s Werbőczy szinte egyedül képvisel ellenkező véleményt.[112]

A váradi béke hátsó gondolatairól a legsúlyosabb érvet egyébként maga a király és György barát szolgáltatták — csak éppen a kortársak közül megint kevesen értették meg, mire megy ki a játék.

A két uralkodó közötti szerződés kimondotta: Szapolyai részországát még akkor is a Habsburgok öröklik, ha annak időközben örököse születne. A magyar történelemben eddig nem volt rá példa, hogy koronás király törvényes fiát kizárták volna a trón örökléséből. Éppen ezért, amennyiben Buda komolyan veszi a megállapodást, János legjobban teszi, ha megmarad agglegénynek, s ezzel elejét veszi mindenféle komplikációnak.

Ehelyett a jó ötven esztendős Szapolyai, hivatkozva immár nemzetközi elismerésére, késedelem nélkül megkérte Zsigmond lengyel királytól leánya, Izabella kezét, s saját és Fráter György legnagyobb örömére igen hamar igenlő választ is kapott.

A Brodarics és Frangepán Ferenc által végzett alapos előkészítés után 1539 januárjában indult el az ünnepélyes leánykérő küldöttség Budáról

[110] *Iványi Béla:* Buda és Pest sorsdöntő évei. Tanulmányok Budapest múltjából IX. 50. l.; *Fraknói V.:* Werbőczy i. m. 313. l.

[111] *Acsády I.* i. m. 130. l.; *Bárdossy L.* i. m. 223. l.

[112] *Fraknói V.:* Werbőczy i. m. 313. sk. és 316. l.

Krakkóba. Fényes delegáció volt, olyan nagyurak emelték pompáját, mint Perényi Péter és Balassa Boldizsár. Vezetője pedig nem volt más — mint Werbőczy István fő- és titkos kancellár.[113]

Az öregúr jóhiszeműsége lett volna ismét határtalan? Vagy lassan vérévé váló opportunizmusában megint elvállalt egy olyan feladatot, amely megtisztelő volt ugyan, csak éppen legszentebb elveit veszélyeztette? Tulajdonképpen mindegy. A lényeg, hogy a politika ezúttal is kifogott rajta — s ez bizony nem tanúskodik amellett, hogy hajlott kora megfelelő bölcsességhez juttatta volna.

Pedig csillaga ismét határozottan emelkedett ezekben az években. Azt még vehetjük szokásos, hivatalos udvariasságnak, hogy a hazánkba látogató külföldi követek neki is hoznak ajánlólevelet.[114] De a király most többször fordult hozzá tanácsért, mint eddig. 1539 decemberében, mikor a Maylád—Balassa-összeesküvés első hírei Budára érkeztek, János hirtelen Váradra utazott, s a Sztambulba készülő Fráter György mellett Werbőczyvel kísértette el magát.[115]

Nem tudni, az öreg István úr jogtudására vagy ékesszólására számított-e inkább Szapolyai, midőn az összeesküvéssel kapcsolatos tennivalók megvitatásába továbbra is bevonta. A Mindszenti Gábor-féle napló szerint ővele beszélt először a lázadás kitörésének hírülvételekor, s mint kancellárral, vele pecsételtette le útrakelése előtt a Budán maradó titkos iratait.[116]

Amint viszont a fegyverek vették át a szót, a kancellár személye is veszített fontosságából. Közvetlenül Szapolyai Erdélybe menetele előtt egy franciaországi követséget akartak rábízni, s állítólag csak Fráter György közbelépése változtatta meg a döntést. Hírek szerint a barát a közelben akarta tudni az öregurat, hogy legyen kit maga helyett Sztambulba küldeni, ha a súlyos beteg királlyal valami baj történne.[117]

Nem is jutott el István úr túl hamar Erdélybe: János még Gyuláról visszaküldte a székvárosba, helyettesének. Ő képviselte a királyt április 12-én azon a hivatalos aktuson, melyen az Izabellának hozomány és hit-

[113] *Fraknói V.:* Werbőczy i. m. 363. l.; *Sörös P.:* Brodarics i. m. 141. l.; *Acsády* I. i. m. 130. sk. l.; *Veress Endre:* Izabella királyné, 1519—1559. Bp., 1901. (Magyar történeti életrajzok) 29. skk. l.

[114] Bornemissza Pál, Ferdinánd megbízottja 1538 szeptemberében — Fráter György és Perényi után — Werbőczyhez is névre szóló ajánlást hozott: Történelmi Tár 1878. 222. skk. l.; Rorario nuncius 1539 elején szintén: Történelmi Tár 1905. 307. és 335. l.; Rorario már 1535-ben is hozott a pápától ajánlást a kancellárhoz: Uo. 324. skk. l. és *Sörös P.:* Brodarics i. m. 120. l.

[115] *Veress E.* i. m. 65. l., illetve *Pesty Frigyes:* A szörényi bánság és Szörény vármegye története. III. Bp., 1878. 175. sz.

[116] Mindszenti Gábor naplója. Erdélyország történeti tára. Kiadja: *Kemény József—Nagy Ajtai Kovács István* I. Kolozsvár, 1845. 7. sk. l.; *Veress E.* i. m. 68. l., illetve egy Werbőczy korrigálta királyi oklevél (1540. III. 12., Nagyvárad); OL NRA 1081/60.

[117] Uo.

bér címén átengedett várak kapitányai hűséget esküdtek új gazdájuknak.[118]

Időközben az erdélyi felkelők jó része letette a fegyvert, Tordán pedig összeült a három nemzet országgyűlése, ítélkezni az összeesküvők felett. Itt megint szükség volt Werbőczyre, a bíróra és a jogtudósra. S valóban, mire összegyűltek a nemesek, már ő is közöttük volt. Ő akadályozta meg, hogy Balassa Imre még a diéta megnyitása előtt kegyelmet kérhessen a királytól.[119]

Egyedül Maylád folytatta az ellenállást, bezárkózva Fogaras erős falai mögé, és Szapolyai nem érhette meg utolsó hadjáratának végét. Júniusban egészsége annyira megrendült, hogy a jó levegőjű Szászsebesre kellett költöznie. Még megérte a várva várt jó hírt: ifjú felesége július 7-én egészséges kisfiúnak adott életet — de pár napra rá állapota válságosra fordult, s hosszú agónia után, 1540. július 22-én meghalt.

János király végakarata, melyet Fráter Györggyel együtt dolgozott ki, az eddigi politika folytatását követte. A kis János Zsigmond születése az ürügyet is megadta a váradi béke felrúgására: a csecsemő herceg, illetve nemsokára választott magyar király trónjának biztosítása lett a jelszó, amivel György barát összetarthatta a Szapolyai-országrészt. Nem volt könnyű dolga, mert sok kisebb-nagyobb hatalmú úr valóban azonnal behódolt Ferdinándnak.[120]

Eljött tehát a pillanat, mikor Werbőczy Istvánnak is választania kellett: megteszi-e azt a lépést, amire sokadmagával ünnepélyesen kötelezte magát — vagy folytatja azt a politikát, amely sokak szemében az országszakadás elsőszámú oka volt és maradt.

Hosszú ideje nem hozhatott olyan függetlenül ilyen fontos döntést, mint most.

1538-ig megszerzett birtokainak sora 1540 nyaráig, ha lassan is, de tovább gyarapodott. Még 1538 júniusában engedte át neki János király a Héderváry-örökséghez tartozó Dalmad és Móri mezővárosokban rejlő királyi jogot. 1539 októberében fejeződött be végleg (Pestyéni országbíró széke előtt) a Dombay-örökségért folytatott pere. Végül pedig visszakapta a Mayládékhoz csatlakozott Kendy Ferencnél zálogban volt Marosvécset — állítólag azért, hogy elvállaljon egy újabb portai követséget.[121]

Igaz, ugyanekkor a különböző állami ügyek intézése elég sok fölös kiadást is vállaira rótt. A fényes krakkói leánykérés előtt másfélezer forintot vett kölcsön, természetesen zálog fejében, majd a székesfehérvári menyegző költségeire is zálogosítással szerez 224 arany forintot. Közelebbről nem ismert szükségeire 1539 októberében is fölvesz egy 500 fo-

[118] A nagykárolyi Károlyi család oklevéltára. Szerk. *Géresi Kálmán.* III. Bp., 1885. 133. sz.; *Veress E.* i. m. 68. skk. l.

[119] *Mindszenti G.* i. m. 14—15. l.

[120] Többek között Perényi Péter, Frangepán Ferenc és Ráskay István is.

[121] *Fraknói V.:* Werbőczy i. m. 318. és 363. l.; OL NRA 941/58. és 1727/17.

rintos hitelt, 1540. április 12-én pedig valószínűleg erdélyi utazásához szerez hasonló módon újabb 200 aranyat.[122]

Ezek a pénzügyletek azonban most már sosem okoztak nehézséget számára. Hogy mennyire, azt újabb saját adományozásai bizonyítják. 1538 márciusában a budai domonkos kolostor kap tőle egy falut, hogy apósáért, Szobi Mihályért, és Héderváry Ferencért miséket mondjanak. 1539 novemberében zsámboki udvarbírájának, Alagi Gáspárnak kedveskedik birtokadománnyal.[123]

Birtokügyeiben most már a nagybirtokosok megszokott módján váltogatja az erőszakot és a nagyvonalúságot. Ismételten előfordul, hogy bizonyos vitás jószágot sajátjaként ad s vesz — ami többnyire a kárvallottak hivatalos tiltakozását eredményezi. De arra is van példa, hogy hasonló vitában egyszerűen lemond jogairól.[124]

Hivatalnoki buzgalma sem csökkent, a kancellária közigazgatási és igazságszolgáltatási munkájában változatlanul személyesen is részt vesz. 1539-ben egy oklevél arról tudósít, egy peres ügyben a felek az ő házához jártak. Ugyanezen év július 7-én maga korrigálja egy Bajoni Benedek királyi tanácsos és Nagyécsi Benedek ügyvéd közötti per valamely iratát. 1540. január 19-én, az erdélyi lázadás napjaiban egy főbenjáró ítélet oklevelét korrigálja és hitelesíti saját kezével Nagyváradon. Végül 1540 áprilisából, rövid idejű budai helytartóskodása idejéből is maradt ránk egy perhalasztó okirata.[125]

Van ezenkívül a már megszokott „datum per manus" formulával kiállított királyi adománylevele is 1540 márciusából, s megtalálhatjuk a kancellár kézjegyét egy királyi zálogosításról hírt adó oklevélen is.[126]

Időközben hatásköre két új tisztség révén megnőtt. 1539-től fogva irataiban Tolna és Nógrád főispánjának is nevezi magát.[127] Nyugodtan merem állítani, hogy a király e rangok adományozásával voltaképpen csak

[122] OL NRA 941/58 (1539. X. 4.); OL Ernszt Múzeum gyűjt. 4084. sz.; *Fraknói V.*: Werbőczy i. m. 314. l.

[123] OL NRA 439/20. 1539. XI. 27.; Vö. *Fraknói V.*: Werbőczy i. m. 336. l.

[124] Bethlen György eltiltja Werbőczy kancellárt a Doboka megyei Nagysalgó possessio eladásától: OL (betleni) Bethlen cs. lt. 1. cs. 1538. V. 26. (Kolozsmonostori konvent.); A Dersy-család tiltakozik az ellen, hogy Werbőczy az ő birtokainak tekintett Ders, Jánosi és Hodász falvakat el akarja adni, vagy már el is adta. OL Petróczy cs. lt. Series C/190. 1539. V. 19. (Budai káptalan); Werbőczy kancellár a Liptaiakkal folytatott egyik vitában lemond jogairól. OL Lipthay cs. lt. 1. fasc. 1539. VI. 11. (Buda, János király).

[125] Peres ügy a kancellár házában: Károlyi oklt. III. 127. sz. (1539. VI. 28.).; Ítéletlevél korrigálása: OL NMT 1537-es év „Illésházy" régi l. cs. (1539. VII. 7.); Werbőczy korrigál: *Pesty Fr.* i. m. III. 175. sz. (1540. I. 19., Nagyvárad); Bevallást tesznek előtte: OL Wesselényi cs. lt. (1540. I. 25., Várad); Perhalasztást rendel el: Károlyi oklt. III. 133. sz. (1540. IV. 4., Buda).

[126] OL Hazai címereslevelek. 1540. III. 7. „datum per manus..." formulával; Vö.: *Mindszenti G.* i. m. 7. skk. l., *Veress E.* i. m. 68. l.; Werbőczy március 12-én Váradon volt: OL NRA 1081/60.

[127] Werbőczy mindkét megyében főispánnak mondja magát 1539. X. 7-én (OL NRA 1727/17.) és XI. 27-én (OL NRA 439/20.). Mindkettő királyi oklevél. Nógrádi

elismerte István úr különleges hatalmát a birtokaival teleszórt megyék fölött.

Tény, hogy a rövid 1527-es csúcsponttól eltekintve sosem állt ilyen magasan szerencsecsillaga. S tulajdonképpen most szabadabb volt, mint 13 évvel azelőtt. Akkor bukott emberből János király kegye emelte vissza a hatalomba, s a mögötte álló nemesek tömegei is ezer szállal kötötték az új uralkodóhoz. János király meghalt, a nemesek szava elenyészett a fegyverzajban, Werbőczy birtokai oly nagyok s oly jó helyen fekszenek, hogy akármelyik félnél tárt karokkal fogadnák.

Politikai elvei és egyéni érdeke is az átállás felé löknék. A váradi ígéret teljesítése volt az a reménysugár, amelybe az ország egységéért aggódva az utolsó pár évben belekapaszkodott. Egyéni befolyása (noha részben birtokai súlya, részben jogászi-hivatalnoki tapasztalatai miatt újabban többször kérdezték meg véleményét, mint korábban) változatlanul aránytalanul kicsi — hiszen éppen a béke ügyében maradt örökkön kisebbségben. S — ami a legfontosabb — nem került be a gyermekkirály gyámjai közé sem.

S a döntés mégis gyors és teljesen egyoldalú: János holtteteme mellől az öreg kancellár Sztambulba indul, kieszközölni a szultán beleegyezését a kis János Zsigmond megválasztásához.

Fölismerte volna Fráter György merevsége mögött a parancsoló szükséget, a vakmerő kockáztatásban rejlő huszonnegyedik órás menekülési kísérletet? Vagy, mint eddig is oly sokszor, beletörődött mások akaratába, megalkudott környezete nála erősebb egyéniségeivel? Talán a kezdődő szenilitás tompította el reakcióit? A királyi koporsó látványa 1526 képzelt lehetőségeinek még lehetetlenebb visszatérését sugallta volna neki?

Legújabb megbízatásának körülményei mindenesetre nem sok változást mutatnak helyzetében — s eredménye is olyan, amilyet az eddig megismert Werbőczy Istvántól várhattunk.

Mindjárt a követségre való felkérés hátsó gondolatokat sejtet. Fontos út volt ez, de még mennyire fontos, különben nem készült volna rá eredetileg maga a barát-kincstartó. Csakhogy a király halálával megindult bomlás elengedhetetlenné tette, hogy ő itthon maradjon, rendezze a sorokat. Helyettesítése nem volt kis gond. Brodarics István meghalt, Statileo útban volt Franciaország felé, Frangepán Ferenc és Hieronym Łaski Ferdinándhoz állottak. Nem sok tekintélyes és gyakorlott diplomata között lehetett tehát válogatni.

Werbőczy egyszer már járt a szultán udvarában, s kétség kívül mellette szólt, hogy e réven ismerősnek mondhatta ott magát. De éppen 1533-as tevékenysége arra is figyelmeztetett: az öregúr könnyen saját naivitása csapdájába esik.

Hogy Fráter György választása mégis rá esett, az alighanem egyszerre

---

tiszte fölveti a kérdést, vajon Bujákot vagy az állítólag egyszer szintén neki adományozott Salgót nem szerezte-e egy időre valóban meg? Sajnos, semmiféle adatot erről egyelőre nem találtam.

két dolgot is bizonyít. Egyrészt, hogy a kancellár őszintén választotta János Zsigmond pártját, hisz a legcsekélyebb gyanú kizárta volna a jelöltek sorából. Másrészt, hogy őszinteséggel párosult naivitása, s nem politikusi kvalitásai szóltak mellette; a törököt egyelőre arról kellett meggyőzni, hogy a magyarok hűek maradtak hozzá, s ehhez e tulajdonságok, jobb híján, megfelelő eszköznek tűntek.

Fráter György már János király utolsó napjaiban megkezdte a kancellár „megdolgozását" — Perényi Péter legalábbis úgy tudta, ő intézte el, hogy a portára „szegény kancellárius menjen, akinek ezért visszaadták Vécs várát". A kalandos sorsú uradalom visszaszerzésével Werbőczy nyilván még könnyebb szívvel vállalta nehéz feladatát. Biztonság okából ugyan mellé adták Eszéki János pécsi püspököt, Brodarics utódát — s októberben már mindketten a felséges padisah előtt álltak.[128]

Szulejmán készséggel teljesítette a küldöttség kérését. A két követ már október 17-én magabiztosan jelentett megbízóinak: „Tudják meg uraságtok, hogy ellenfeleink érveinek megcáfolása után, a jóságos Isten segítségével, összes előterjesztésünkre a leghatalmasabb császártól megkaptuk az óhajtott választ. Boldog emlékezetű legkegyelmesebb urunk fiát a felséges császár az atyai trón birtokában... Magyarország és Erdély egész területén meghagyta."[129]

Arról már nem tudott meg semmit Werbőczy és Eszéki, hogy Ferdinánd ugyancsak Sztambulba látogató követe — maga Hieronym Łaski — a váradi szerződés tényét beárulta a szultánnak. Arról sem, hogy a magyar ügyekben amúgy is bizalmatlan török udvar valószínűleg már ekkor elhatározta, saját kezébe veszi a Habsburgokkal szemben álló eddigi magyar védővonal várait.

1541 januárjában érkezett vissza Werbőczy és Eszéki Budára.[130] Nemrég ostromlott, s újabb támadásra készülő várost találtak: mindenki, maga az özvegy királyné is ingadozott. Többször is kapcsolat létesült hát Béccsel és az oda húzó magyarokkal — mindig eredmény nélkül. Egy ízben maga a kancellár is jelezte tárgyalási szándékát Révay Ferencnek, Ferdinánd nádori helytartójának, de ennek sem lett folytatása.[131]

Úgy tűnik, a portán kapott bíztatások fölébresztették bizakodását. A szultán segítséget is ígért, s az örök optimizmus most azt követelte az öregúrtól, hogy fenntartás nélkül higgyen a török hadak sikerében. 1541 márciusában kisebb oszmán sereg érkezett Budára, Pest visszafoglalására. Parancsnokát, Kászon béget Werbőczy kancellár házában fogadta a magyar királyi tanács, s itt hangzott el újabb hűségnyilatkozatuk.

[128] „Frater Georgius effecit, ut pauper cancellarius iret, cui propterea restituta est arx Vécs." Vö. *Fraknói V.*: Werbőczy i. m. 318. l.; Az erdélyi országgyűlés végzeményeit a kancellár ellenjegyezte: Magyar Országgyűlési Emlékek i. m. II. 161. skk. l.; A sztambuli út körülményeiről lásd még *Szalay L.*: Magyarország története i. m. IV. 184. l. és *Fraknói V.*; Werbőczy i. m. 321. l.

[129] *Fraknói V.*: Werbőczy i. m. 323. l.

[130] I. h., illetve *Veress E.* i. m. 125. l.

[131] *Fraknói V.*: Werbőczy i. m. 324. l.

Ugyanekkoriban történhetett, hogy az amúgy is elkeseredett Izabellát folyton Fráter György ellen izgató, közte és Ferdinánd között szinte futárszolgálatot ellátó egyik lengyel követet, Andrzej Czarnkowski kanonokot kizavarták Budáról. Megbeszélés ürügyén őt is Werbőczy házába invitálták, de onnan a barát, a kancellár, Petrovics Péter és mások fegyveres kísérettel rövid úton a várkapun kívülre toloncolták.[132]

A kancellár személye egyre inkább előtérbe került. Mikor 1541 májusában Roggendorff ismét ostromgyűrűbe fogta a székvárost, a barát és Pestyéni országbíró mellett őt tartották a védelem harmadik fő irányítójának.[133] Azt nehezen hinném, hogy a katonai vezetésbe lett volna beleszólása — említése inkább politikai súlyára vonatkozhatott.

Az ostrom elhúzódott, a német és magyar támadó seregek kudarcot kudarcra halmoztak. Július 15-én a budaiak győzelmi jelentéssel fölérő levélben hívták meg az ország rendeit tervezett országgyűlésükre — a levelet természetesen Werbőczy kancelláriája írta, s többek között ő maga is ellenjegyezte.[134]

Augusztus harmadik hetében megérkezett a szultán előhada, 20—22-e között Roggendorff serege megsemmisítő vereséget szenvedett. Pár nap múlva a padisah is megérkezett, s meghívta táborába magyar szövetségeseit. Kérte, még a kis királykát is hozzák el hozzá.

A magyar történelem legdrámaibb részletei közé tartozik az a néhány óra, míg Budán eldöntötték, megfelelnek-e a megtisztelő invitálásnak. Izabellában föltámadt az európaiak ösztönös irtózata a töröktől, mások — ha igaz, elsősorban Török Bálint — gyanítani kezdték, a nagyúr udvariassága talán nem egészen őszinte. Fráter György, ha félt is, nem mutatta. Több hónapos harc után a székvárost képtelenség lett volna megvédelmezni, ha a törököt magunkra haragítjuk. Álláspontját egy ember támasztotta alá igaz szívből: a kancellár.

Szerémi György szerint így bíztatta Török Bálintot:

„Hidd el nekem, hogy ritkán láttam, Bálint uram, olyan nagy bölcseket, mint a törökök császára... Én követségben voltam a törökök császáránál János királytól küldve, megrajzoltam az ő természetét a magam elméjében, hogy oly igazat mond, s tökéletes beszédjében, éppúgy, mint a négy evangélista."[135]

A szavak nyilván nem hitelesek, de a lényeget elhihetjük az emlékeit alig néhány évvel később papírra vető káplánnak: az öreg jogász feltétel nélkül megbízott a szultán szavában.

Pedig már annak gyanút kellett volna keltenie, hogy a látogatás időpontja augusztus 29. — Nándorfehérvár elestének, Mohácsnak évfordulója. De nem volt kibúvó: a királyfit pompás kísérettel elvitték a hatalmas úr sátrába.

[132] *Veress E.* i. m. 137. l. skk. és 144. l.
[133] *Fraknói V.:* Werbőczy i. m. 325. l.
[134] Székely oklt. II. 282. sz. (1541. VII. 15.)
[135] *Szerémi Gy.* i. m. 255. l.

A folytatás közismert, a „városnézőbe" besétáló janicsárok harc nélkül elfoglalták Budát, Török Bálint soha többé nem szabadult, Magyarországon megkezdődött a török uralom 150 éves időszaka.

Újabb katasztrófa, s nyomán újabb pártváltoztatások. A magyar uralkodó osztály nagyobbik része most már valóban hódolna Ferdinándnak — de a török beékelődés még a kísérleteket is veszélyessé teszi. Fráter György és Petrovics Péter pár hónap múlva újrakezdik a néhai János király politikáját, létrejön az az államocska, amelyet nemsokára erdélyi fejedelemségként fog ismerni a világ.

Werbőczy István egyik oldalra sem állott. Valamennyi magyar főúr közül egyedül bennmaradt a lófarkas zászlókat lengető Budában. Szulejmán kívánságának engedve a keresztények bírája lett a törökké vált városban.[136]

Az aggastyán számára a fordulat megint egy sor illúzió összeomlását jelentette. S önvádak születését is, hiszen naivitása megint csak félrevezette. Mert hiába tudjuk ma már, hogy az eseményeket semmiképpen meg nem változtathatta volna — napi közelségből nem bújhatott ki a felelősség nyomasztó érzése alól.

Énje megkívánta, hogy ismét valami reménysugarat keressen, s lelkiismerete elől már-már szenilis következetességgel menekült örökkön hamis optimizmusába. Mint a „magyarok bírája", alighanem a magyar állami jogfolytonosság életben tartójának látta önmagát. Jogász-hivatalnok lelke is megmozdulhatott. Talán a szégyen is ott ragasztotta, ahová — úgy hitte — maga is segített beengedni a kétszínű hódítót? Egyfajta vezeklést vállalt magára?

Becsületére legyen mondva, valóban igyekezett segíteni bajba jutott honfitársain. Életének egyik utolsó emléke Palásti Benedeknek Kővári Ilonához írt, 1541. október 28-i levelében olvasható: „... emberünk, akit foglyok kiváltására Budára küldtünk... Werbőczy halála és elmúlta miatt semmi jó hírrel sem jött vissza".[137]

Másfelől viszont a török megkövetelte, hogy segítsen a pusztító portyázások miatt szétszaladó lakosság megnyugtatásában. Utolsó ránk maradt saját levele Miskolc mezővárosának szól, 1541. szeptember 14-ről: „Tudjátok meg, hogy a császári felség [— a szultán, B. G.] ... a felső részek feldúlására Pozsony felé küldött császári hadak kapitányainak, fővesztés büntetése alatt megparancsolta, hogy a magyar nemzetiségű lakosságot, még ha Ferdinándhoz, azaz a német párthoz tartozik is, személyében és javaiban károsítani ne merészeljék. Biztosak lehettek tehát afelől, hogy a török pusztítóktól kárt vagy hátrányt szenvedni nem fogtok. Mikor ugyanis ide visszatérnek, Szolimán basa a császári felségnek Budán és ezen országban helytartója, bizonyos hadakat fog küldeni, me-

[136] „... homo noster, qui pro captivis eliberandis Budam missus fuerat, ... sed qui inde ob mortem et decessum domini Werbewczy nulla bona relacione redyt." Arról, hogy Werbőczy ismételten igyekezett a töröktől magyar foglyokat kiváltani, Verancsics is tudott: *Fraknói V.:* Werbőczy i. m. 336. l.

[137] *Fraknói V.:* Werbőczy i. m. 328. l.

lyek őket féken tartsák, hogy ne a ti vidéketek felé vegyék útjokat, hanem ugyanazon úton, a melyen mentek, térjenek vissza."[138]

A budai törökök e jó szolgálata ellenére sem voltak különösebben tekintettel rá. Eszük ágában sem volt a magyar állami jogfolytonosság fenntartása. Buda nem volt Erdély, itt már a szultán parancsolt. A volt kancellár gyakorlatilag semmiféle védelmet nem tudott nyújtani a benne reménykedőknek. A budai pasa egy alkalommal igencsak brutális formában érttette ezt meg vele. Kifogása volt István úr valamely szolgája ellen, s azt igazi keleti módon nyílt utcán, urának kocsija mellett elfogatta és helyben lefejeztette.

Werbőczy iszonyúan feldühödött, el akarta hagyni Budát — de végül a pasa szelíd erőszakkal visszatartotta, még ebédre is meghívta. A lakoma után István úr rosszul lett, s pár nap múlva, szörnyű kínok között meghalt.[139]

A szemtanúk méregről suttogtak,[140] de azt hiszem, nem volt már arra szükség. Az öreg jogtudós szájában azon a lakomán minden falat méreggel ért föl. Jogfolytonosság, magyar törvények tisztelete, török méltányosság — hiú ábrándok. Semmiféle önáltatás nem képes többé hitelt kölcsönözni nekik. Maradt csak a vezeklés, de most már nem önként, hanem parancsszóra.

Az örök optimista végképp elveszítette a játszmát. Már illúziókért sem volt hova nyúlnia. A lélek, a tehetetlen düh gyilkos rohamával, önmaga menekült az elmúlásba.

*

Ebből a tragédiába torkolló életútból sok mindenre el lehet mondani: jellemző mintapéldája a kornak és a közegnek, amelyből a hős származott. Werbőczy István gondolkodása mindvégig megmaradt a hosszú idő alatt beidegződött kisnemesi eszmék szintjén. Mint ahogy ez szabta meg pályakezdetét, első hivatalait, 1514-es törvényeit — ebből fakad 1526 utáni Szapolyai-pártisága is. Az az értetlenség pedig, amellyel az országot szétszakító erők munkáját próbálta értékelni, s amivel szembeszállt a megváltozhatatlanhoz való alkalmazkodás első kísérleteivel, az egész magyar uralkodó osztály, az egész nemesi nemzet alapvető reflexeinek tipikus megnyilvánulása.

Még talán naivitása is átlagos lehetett, hasonló a legtöbb magyar nemes politikai elképzeléseihez. Mint az ország egyik vezető politikusának azonban ez már inkább egyedi sajátsága, olyan megkülönböztető jellemvonás, amelytől még a szintén naiv, de a világ eseményeiben Werbőczynél sokkal otthonosabb nagyúri szerzetes-püspök, Frangepán Ferenc jóhiszeműsége is igencsak különbözik.

S végképp egyéni állandó megalkuvásra épülő makacs, ad absurdum vitt optimizmusa. A magyar urak, nemesek között akadt egy-kettő, aki

[138] I. m.

[139] Verancsics leírását követve, azt idézve: *Fraknói V.*: Werbőczy i. m. 330. l.

[140] A mérgezési históriáról lásd *Komáromy A.* i. m. 211. l.

megpróbált beilleszkedni a török szférába, folytatni életét a meghódított területen. A tömeg azonban, az uralkodó osztály, mint egész, igen hamar rádöbbent, hogy ebben a keleti értékrendek szerint fölépülő új világban nincs és nem is lehet számára hely. A megalkuvás netovábbja az erdélyi állam létezése és politikája maradt.

Bizonyos vagyok azonban, hogy Werbőczy István sohasem volt tudatában annak, mi az általa is jóváhagyott cselekedetek valódi értelme. A szándék és az eredmény közötti különbség a magyar társadalom egészének segített túljutni a nehéz éveken — de az öregurat összeroppantotta.

Nem értette, mi és miért történik körülötte, énje ugyanakkor megkövetelte, hogy a legkisebb szalmaszálban is megpróbáljon fennkapaszkodni. Elvesztette a mértéket, túlhaladt egy határon, amelyen nem lett volna szabad átlépnie. Ebbe csak belepusztulni lehetett. A magyar uralkodó osztály nem követte példáját — és túlélte a 150 éves török uralmat.

Rúzsás Lajos

A MAGYAR KÖZVÉLEMÉNY ÚTKERESÉSE MOHÁCS UTÁN A XVI. SZÁZADBAN

A közvélemény egy-egy társadalom állásfoglalását, ítéletét fejezi ki az őt foglalkoztató, érintő jelenségekről, eseményekről. A közvélemény olyan társadalmakban, amelyek osztályokba állnak, nem egységes, hanem osztályonként tagolódik. Legnagyobb szerepet a társadalomban az uralkodó osztály közvéleménye játssza. Az uralkodó osztály közvéleménye sokszor el is takarja a mellette létező más osztály vagy osztályok közvéleményét, és ezért azok alakulását nehéz nyomon követni. A feudalizmusban legerősebb a nemesség közvéleménye. Ahogy a gazdasági élet a XV—XVI. században fejlődött, az árutermelés fokozódott, a feudális termelési viszonyok közt egyre erősödött Nyugat-Európában a polgári osztály és az értelmiség rétege. A reformáció idején megnőtt az iskolák száma, terjedt az olvasni tudás. A könyvnyomtatás feltalálása hozzáférhetőbbé tette a könyvet; továbbá az újság ősét, a röplapot. Az új gondolatok az oktatás és a nyomtatás révén elterjedtek a polgári osztályban, és formálták annak közvéleményét.

Az a kérdés, hogy Magyarországon, ahol a gazdasági élet, az árutermelés másként alakult, mint Nyugat-Európában, és a társadalom osztályszerkezete is másként fejlődött, a gyenge polgári osztály, az értelmiség, egyetem nélkül, kevesebb iskola, pár nyomda mellett termelt-e ki gondolatokat Mohács után hazája helyzetének megjobbításáról. Amennyiben igen, a társadalom hogyan fogadta ezeket, foglalkozott-e velük. Kialakult-e arra vonatkozólag valaminő közvélemény, hogy Magyarország abból az állapotból, amelybe a Mohácsi csata után zuhant, mi módon, milyen úton juthatna ki?

Hogy e két kérdésre válaszolni tudjunk, először meg kell vizsgálnunk, miként erősödött a XVI. században a magyarországi értelmiség, tagjai milyen társadalmi osztályokból vagy rétegből kerültek ki, minő gondolatokkal ismerkedtek meg, és azokat hogyan próbálták „pusztuló hazájuk" javára felhasználni.

A magyarországi értelmiség legfelső rétege már a XV. században is külföldi egyetemeken szélesítette ki ismereteit. A külföldön tanuló magyarországi diákok egy része a XVI. század elején főként Padova, Bécs és Krakkó egyetemeit kereste fel. A harmincas évektől azonban mind többen sereglettek a reformáció vezető egyetemére, Wittenbergbe. Mellette ekkor a heidelbergi, az odera-frankfurti, a svájci universitasok alig jöttek számba. A wittenbergi egyetemen a XVI. század második felében,

1613-ig mintegy 1200 magyarországi diák fordult meg, akik itt tanultak, vagy itt szenteltették lelkésszé magukat. Közülük a magyarok 1555-ben egy egyesületbe, coetusba tömörültek. A wittenbergi egyetemet látogatók számának emelkedése már magában is valószínűsíti, hogy a magyarországi értelmiség a XVI. század második felében gyarapodott.[1]

Ha azt kérdezzük, hogy honnan milyen társadalmi osztályból kerültek ki a Wittenbergbe járó diákok, akkor azt látjuk, hogy a XVI. század utolsó évtizedéig túlnyomórészt a szabad királyi városi és a mezővárosi polgárság, illetve a jobbágyság adta őket. A városi polgárságnak nem a gazdagabb, a kereskedő, hanem a szegényebb, az iparos rétegéből származtak.[2] Ezért aztán nem is bírták a külföldi tanulást a maguk erejéből, hanem támogatásra szorultak.

A XVI. századi Magyarországon elterjedt szokás volt, hogy egy-egy nagybirtokos külföldi egyetemen egy vagy több diákot taníttatott. A wittenbergi coetus anyakönyve mutatja, hogy Báthori István országbíró, Rákóczi Zsigmond, Dobó Ferenc, Thököly Sebestyén, Bebek Zsuzsanna, Bocskai István, Kendi Sándor, Kovacsóczy Farkas, Bánffy Farkas, Bánffy György tartottak Wittenbergben alumnusokat.[3] A nagybirtokos családok fiai közül is megfordultak néhányan mint hallgatók a wittenbergi egyetemen. Így találkozunk a beíratkozott hallgatók névsorában Forgách Mihály, Bánffy György, Eszterházy Tamás nevével.[4]

Feltűnő, hogy mennyire támogatta a wittenbergi magyar diákokat, a wittenbergi coetust a végvári katonai réteg, a vitézlő rend. Pásztótői György, Szarvaskő várának kapitánya, Fodoróczky György, Eger várában 16 lovas parancsnoka, továbbá Monachus Péter, Kovács János egri tisztek, Egri Gergely váradi (Nagyvárad) provisor, Köveskúti Márton váradi számtartó pl. vállalta egy-egy diák költségét a wittenbergi egyetemen a XVI. században.[5]

A támogatók zöme azonban a szabad királyi városok polgárai közül, továbbá a mezővárosi polgárok sorából került ki. Baranyai Decsi János Wittenbergből mondott köszönetet Bánrévi debreceni polgárnak, a debreceni városi tanács tagjának, mert őt segítette.[6] Egy diák taníttatásának költségeit a reformációhoz csatlakozó magyarországi egyházak papjai vagy iskoláik tanárai egyedül vállalni nem tudták. Ők viszont nem szűntek meg pénzbeni adományokat küldeni a coetusnak Luther városába. A sárospataki, a sátoraljaújhelyi, a tarcali, a helmeci, a hejcei, az egri, a

[1] *Szabó, Géza:* Geschichte des Ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555—1613. Halle, 1941. (Bibliothek des Protestantismus im Mittleren Donauraum. Hrgb. von *Bucsay, Mihály.* Band II.) 16. l.

[2] *Dankanits Ádám:* XVI. századi olvasmányok. Bukarest, 1971. 14—15. l.

[3] *G. Szabó* i. m. 83—85. és 110. l.

[4] Uo. 17. l.

[5] *Koncz József:* A Wittenbergi Akadémián a XVI. században tanult magyar ifjak latin versei mint forrásművek és pótlékok a Magyar Athenashoz. Irodalomtörténeti Közlemények, 1891. 250. l.; *G. Szabó* i. m. 110. l.

[6] *Koncz József:* A Marosvásárhelyi Evang. Reform. Kollégium története. Marosvásárhely, 1896. 17. l.

gyöngyösi, a váradi, az eperjesi iskolák rektorainak, tanárainak, továbbá szabad királyi és mezővárosok papjainak nevei sűrűn bukkannak fel a segélyt küldők sorában.[7] Hogy mennyire elterjedt volt a wittenbergi diákokra gondolás, azt mutatja, hogy az egri vár számadásaiban is meghúzódik egy ilyen tétel: „adomány valakinek, aki Wittenbergbe tartott".

A Wittenbergben tanuló magyarországi diákok megoszlása azon az alapon, hogy mely társadalmi osztályból származtak, még feldolgozásra vár. Erdélyre vonatkozóan azonban tudjuk, hogy a XVI. század derekán 1/3 részük városi, 1/3-uk mezővárosi, 1/3-uk pedig falusi, azaz jobbágy eredetű volt. A század végére az utóbbi kategóriában a nemesi származásúak 1/10-re szorították vissza jobbágy eredetűeket.[8] Az erdélyi arányok alapján következtethetünk arra, hogy egész Magyarország értelmiségének az a része, amely egyetemekről, elsősorban a wittenbergiből került ki, többségében a városi és mezővárosi polgárságból jött. Ők, a külföldön tanultak, alkották az értelmiség felső rétegét, az akadémistákat. Valószínűleg az itthon tanultak, a domidoctusok felét ugyancsak a szabad királyi városok, illetve a mezővárosok polgársága adta. A hazai értelmiség jelentős részét tehát polgárok és mezővárosi polgárok alkották.

A wittenbergi egyetem hallgatói tudták, hogy ha végeztek, hova kerülnek, mi sors vár rájuk. A coetus maguk fogalmazta alapszabályai előírták: tagjainak úgy kell tanulniuk, hogy egyházuknak és „pusztuló hazájuknak" hasznára lehessenek.[9] A coetus nem puszta érdekvédelmi tömörülés volt, hanem benne tudományos élet folyt. Viták, útinaplók, emlékversek, feljegyzések, levelek és közös könyvtáruk jegyzéke mutatja, hogy a teológia mellett a magyar élet kérdéseivel, így a török veszedelemmel is foglalkoztak. Megtakarított filléreikből összevásárolt könyvtáruk polcain ott sorakozott Bonfini és Sambucus munkája mellett több olyan mű, amelyet nem magyarországi szerző írt, és a törökről szólt.[10] Nemcsak a teológiai disszertációkat vitatták meg a coetusban. Annak tagjai egyéb tudományos munkák kiadásában is közreműködtek. Forgách Imre magyarországi főúr, Zrínyi Miklósnak, a szigetvári hősnek a veje, a coetushoz 1585-ben kiküldte Wittenbergbe testvérének, Forgách Ferenc történetírónak a munkájából azt a részt, amely leírta Szigetvár ostromát és Zrínyi kirohanását, hogy adják ki, és állítsanak vele emléket a szigeti hősnek.[11] Petrus Albinus Nivemontanus, az egyetem történettanára 1587-ben publikálta is Forgách Ferenc művét úgy, hogy hozzája csatolt több verset, amelyet a coetus tagjai írtak. Ezek részben Zrínyivel, részben

[7] *G. Szabó* i. m. 76—82. és 110. l.

[8] *Dankanits Á.* i. m. 14—15. l.

[9] *G. Szabó* i. m. 23. l.; *Koncz J.* i. m. 251. l.

[10] *G. Szabó* i. m. 23., 66. és 71. l., *Asztalos Miklós:* Wissenschaftliches Leben in der Wittenberger ungarischen Gesellschaft im 16. Jahrhundert. Ungarische Jahrbücher 1930. 130—131. l.; *Asztalos Miklós:* A Wittenbergi egyetemi könyvtár Wittenbergben maradt részének régi magyar könyvállománya. Klny. a Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár XII. kötetéből. 124. l.

[11] *Waczulik Margit:* Szigetvár 1566. évi ostroma az egykorú történetírásban. Szigetvári Emlékkönyv. Szerk.: *Rúzsás Lajos.* Bp., 1966. 297. l.

azonban a kor kérdéseivel foglalkoztak.[12] Egy másik coetus-tag, a Tolnáról való Garai János Dresser Máté lipcsei egyetemi tanárnak küldött magyar vonatkozású történeti adatokat Isagoge ad historiam per millenarios distributam című művéhez. Valószínűleg a tőlük nyert adatokból írta meg Dresser másik munkáját, az Ungarische Chronicke-t.[13]

A városok és mezővárosok népe várta itthon mindazt, amit a Wittenbergben tanulók kint vagy itthon írtak, és amit hazatérve tanítottak.[14] Az a kérdés, hogy a wittenbergi diákok munkái, hazai földön folytatott tevékenységük *mennyiben volt útkereső és útmutató a XVI. századi magyar társadalom,* a „pusztuló haza" *számára.* Gyakorta fölmerült ugyanis kinn és odahaza a kérdés: „Mi legyen az ok, hogy az mi nyomorult országunk és nemzetségünk ilyen szerencsétlen...?"[15] Rá a Wittenbergben tanulók úgy válaszoltak, hogy közvetítették és Magyarországra alkalmazták a luther—melanchtoni történetszemléletet. Ezzel váltak a XVI. századi magyar társadalom közvéleményének formálóivá. Majdnem minden Wittenbergben tanult diáknak a munkásságán észrevehetjük az augustinus—luther—melanchtoni történetszemlélet hatását. De megtaláljuk az itthon tanultaknál is. Az egész tant legteljesebben Károlyi Gáspár, a Biblia fordítója alkalmazta a magyar viszonyokra. „Két könyv" című, 1563-ban megjelent munkájában. A következőkben elsősorban őt, e művet szólaltatjuk meg.

Luther és Melanchton történetszemléletükben az augustinusi történetszemléletet folytatták, amelyet az egyház előttük évszázadokon át vallott: a világ az erkölcsi jó és az erkölcsi rossz küzdelmének színtere. A jó képviselője az egyház, amennyiben az emberek erkölcsi fejlődését elősegíti. Ha azonban ezt nem teszi, nem igaz tanokat vall és hirdet, akkor az ország pusztulásra van ítélve. Magyarországon a reformáció tanításait nem fogadták be, ezért sodródott — e történetszemlélet szerint — a szakadék szélére. De az állam sem tette lehetővé a Mohács utáni Magyarországon, hogy lakói Isten törvényei szerint, a tízparancsolat szerint tudjanak élni. Ezt az előkelők, a fejedelmek — e néven emlegetik a főurakat — idézték elő.[16] A főurak pártoskodása nem ismer határt, már pedig „... az ellenségnek jobb alkalmatossága országnak megvételére nincs, mint mikor az fő-fő népek visszát vonsznak".[17] E „visszát vonás" oda fajult, hogy „... az magyari urak közöl, ha az Isten valamelyet méltóságra felemel, ha valamelyiknek szerencséjét előviszi, csuda, mely igen

[12] Di Sigetho Hungariae propugnaculo. Wittenbergae, 1587.; A költő Zrínyi Miklós 1664. évi hadjáratának hatása alatt újra kiadták két nyelven és megrövidítve: Wahrhafte Beschreibung der fürtreflichen Vestung Zigeth in Ungarn — Zigethi Hungariae Claustri praestantissimi descriptio címen. RMK II. 593.

[13] *Koncz J.:* A Wittenbergi Akadémia i. m. 249. l.

[14] *Perjés Géza:* Az országút szélére vetett ország. Bp. 1975. 90—91. l.

[15] *Károlyi Gáspár:* Két könyv. Bp., 1940. (Magyar irodalmi ritkaságok. Szerk.: Vajthó László. 50.) 35. l.; Első kiadása *Károlyi Gáspár:* Két könyv minden országoknak és királyoknak jó és gonosz szerencsájeknek okairól. Debrecen, 1563.

[16] *Horváth János:* A reformáció jegyében. Bp., 1953. 56. l.

[17] *Károlyi G.* i. m. 41. l.

irigykedik a többi reája, és kévánnák azt elveszni. Innét vagyon az, hogyha az ilyenek közül, kiket az Isten felemelt, valamely valami veszedelembe esik, mint ha pogányoktul megszoríttatik, az többi ugyan hízik annak nyomoraságával."[18] A főurak hatalomvágya, állhatatlansága, színlelése, önkényeskedése Magyarország romlásának egyik okozója. — A másik ugyanennek az osztálynak a kapzsisága, vagyonszerzési vágya, harácsolása. Többen mondták szemükbe, amit Károlyi Gáspár: „... elvonszátok az szegények bőrét és az ő husát az ő csontjátul, és eszitek... az én népemnek húsát, és bőröket levonszátok..."[19] A főurak „... ha aranyat vagy ezüstöt kévánnak, a szegény községre tátják torkokat... ha mezőt vagy házat kévánnak, a szegény embert ottan kiűzik az ő örökségéből... Annak felette usurasággal [uzsorasággal], álnoksággal, kufársággal gazdagítják az ő tárházokat."[20] Szikszai Hellopoeus Bálint versében a sírjából kikelő szigetvári hős szájába, mint főúri társainak szóló figyelmeztetést a következő szavakat adta: „Kíméljétek a népet, amely a robot tömege alatt nyög, és ne kényszerítsétek kegyetlen szolgálatra." Példámból tanuljátok meg, hogy az Isten ezt nem tűrheti el.[21]

Ezek azok a súlyos vádak, amelyek Szkárosi Horváth András, Farkas András, Bornemissza Péter és még számos reformátor, Székely István történetíró — a legtöbb volt wittenbergi diák — írásaiból kiharsognak, amelyeket irodalomtörténetünk már rég számon tart.[22] E vádak mind a luther—melanchtoni történelemszemléletből következnek, akármilyen formában versben vagy prózában, prédikációkban vagy vitairatokban is adták elő a reformátorok őket. Azt fejezték ki, hogy az állami élet Magyarországon a főurak magatartása, bűne miatt lehetetlenné vált.

Az augustinus—luther—melanchtoni történelemszemlélet nemcsak dualizmusban nézte a történelem folyamatát. Hanem azt tanította, hogy annak van vége: Krisztus újra eljön, és akkor bekövetkezik az utolsó ítélet. Az egyházi hagyományra, főként Dániel próféta jövendöléseire támaszkodva meg is határozta a történelem korszakait. Ezek alapján azt állította, hogy az emberiség története 6000 évre terjed. Ebből 4000 év a Jézus születése előtti, 2000 pedig a születése utáni időre esik. Az 1500-as évek derekán úgy számították, hogy az utolsó ítélet már nincs messze.[23]

Luther és Melanchton azonban azt is tanította, hogy az utolsó ítéletet nagy szenvedés előzi meg. Az egyházban hamis tanokat hírdetnek, majd az államot pedig az ellenség fogja pusztítani. Két Antikrisztus is fog

[18] I. m. 101. l.

[19] I. m. 87. l.

[20] I. m. 88—89. l.

[21] *Szikszai Hellopoeus, Bálint:* Zrinius de se ad proceres Ungariae. De Sigetho Hungariae Propugnaculo i. m.

[22] A magyar irodalom története 1600-ig. Szerkesztette: *Klaniczay Tibor.* Bp., 1964. (A magyar irodalom története. I. Főszerkesztő: *Sőtér István*) 335. l.

[23] *Károlyi G.* i. m. 105. l.

hatni ekkor a világban. Az egyik az egyházban, ez a pápa, a másik a világban, ez a török hatalom,[24] vagy ahogy Melius Juhász Péter nevezte, „a mohácsi ördög".[25] Ezzel utalt a mohácsi katasztrófára. Az általuk okozott szenvedéseket, a szenvedés idejét meg lehet rövidíteni, ha az emberek legyőzik a két Antikrisztust. Legyőzni őket azonban csak bűnbánattal lehet. Ne bízzunk tehát — írja Károlyi Gáspár — „az mi nagy híres-neves nemzetségünkben".[26] Tartsunk bűnbánatot, mert ha nem tartunk penitenciát, még az eddigieknél is rettenetesebb csapások sújtanak bennünket. Ahogy a zsidókat az Isten kivezette az egyiptomi fogságból, és nekik adta Kánaánt, úgy a magyarokat is kivezette Ázsiából, és nekik adta Pannóniát. A zsidókat megáldotta prófétákkal, vezérekkel és királyokkal, nekünk pedig adta István királyt, Hunyadi Jánost, Mátyás királyt, Kinizsi Pált és Zrínyi Miklóst. A zsidó nép elszakadt Istentől, és ezért annak keze elérte őket. Ugyanezért a vétekért hasonló sors érte a magyar népet is. „Nem állottuk meg az Istennel való szövetséget, azért pogány birtokába adott az Isten. Elvette tanítóinkat, elvette országunkat", de ha bűnbánatot tartunk, le tudjuk győzni a hitetlen tant és a törököt.[27]

E történetszemlélet ugyanaz volt, mint amivel Ésaiás, Ezsdrás és Nehémiás próféták tartották a lelket a zsidó népben, a fogság idején. Amikor a Zsidó Állam megsemmisült, akkor ezek a próféták nem a múlt szebb napjait idézték, nem a régi dicsőség fényének emlegetésével öntöttek lelket a földre taposott népükbe, hanem azzal a tanítással, hogy bűnbánat esetén az isteni kegyelem helyre hozhat mindent. E tanítással tartották össze népüket, és tették lehetővé, hogy ez, ha korlátozott mértékben is, de visszaállítsa államát, és visszaszerezze függetlenségét. A luther—melanchtoni történelemszemlélet még hatványozottabb formában alkalmazta e tanítást, amikor azt hirdette, hogy ettől a bűnbánattól nemcsak a földi győzelem, hanem az utolsó ítéletben elnyerhető égi üdvösség is függ. Nem legyöngítő, elcsüggesztő, hanem egyenesen minden erőt megmozgató küzdelemre szólított ez a történetszemlélet. Ez volt az egyik legnagyobb tanítás, amit Wittenberg, főként az ott végzett diákok útján, sugárzott a XVI. században Magyarország felé.

Komor volt ez a nézet. Elsősorban a magánosságra figyelmeztetett, külső erőt, szövetségest nem vett számításba, mert eszerint minden az Isten kegyelmén és az ember, illetve az egész magyar társadalom magatartásán fordul meg.

A magyar társadalom egy része ezt az utat vállalta Mohács után.

[24] *Kathona Géza:* Károlyi Gáspár történelmi világképe. Debrecen, 1949. (Theologiai Tanulmányok. Alapította és szerkesztette *Csikesz Sándor.* Szerkeszti: *Farkas Ignác.* 75. sz.) E tanulmány Károlyi Gáspár művének megértését nagy lépéssel vitte előre.

[25] *Földvári Antal:* A magyar református egyház és a török uralom. Bp., 1940. 18. l.

[26] *Károlyi G.* i. m. 105. l.

[27] I. m. 79. l.

Volt azonban egy más út is.

A magyarországi értelmiségiek másik része, amely külföldi tanulmányai révén annak vezető rétegét alkotta, hogy tudását elmélyítse nem a német, hanem az itáliai egyetemeket látogatta, ott szerezte jogi, történelmi és irodalmi ismereteit. A padovai egyetem nem követelte meg hallgatóitól, hogy szigorúan ragaszkodjanak a római katolikus egyház tanaihoz, csupán annyit kívánt, hogy azokat ne támadják. Az erős humanista szellem alakította ki Padovában ezt az álláspontot. Ezért találunk Magyarországról vagy Erdélyből érkezett diákjai sorában olyanokat, akik a reformációval rokonszenveztek, előzőleg esetleg Wittenberg, Heidelberg, Basel vagy Genf univerzitásait látogatták. Így került Padovába Sztáray Mihály vagy Bornemissza Péter, Szamosközy István is előzőleg Heidelbergben tanult. És ez tette lehetővé az unitáriusoknak is, hogy a padovai egyetemen folytassanak tanulmányokat.

A XVI. században Padovát megjárták Erdélyből Forgách Ferenc váradi püspök, történetíró, Báthori István erdélyi fejedelem, majd lengyel király, Kovacsóczy Farkas, Báthori István kancellárja, Báthori Zsigmond fejedelem kiskorúsága idején az erdélyi kormányzótanács tagja, Gyulai Pál, Báthori István titkára, Berzeviczy Márton, Báthori István diplomatája, Bekes Gáspár, aki először Báthori István fejedelmi trónjára tört, majd hív katonájává vált, Szamosközy István, a gyulafehérvári fejedelmi levéltár őre, Bocskai István udvari történetírója. A Habsburg uralkodó kezén lévő Magyarországról Padovában tanult Istvánffy Miklós nádori helytartó, történetíró, Draskovich György pozsonyi prépost, majd zágrábi püspök, Radéczy István püspök, királyi helytartó, a Magyar Kamara elnöke.[28]

A padovai és a többi itáliai egyetemeken megfordult magyarországi diákok közt sok volt a kisnemes. Főként jogot tanultak, és állami szolgálatra készültek. De Kovacsóczy például orvosi diplomát szerzett, Gyulai Pál pedig filozófiával foglalkozott. Padovai tanulmányaik nyomán valamennyien a rendi állammal szemben a központosított fejedelmi hatalom híveivé váltak. Báthori István, mint erdélyi fejedelem, majd mint lengyel király ezért is a padovaiak közül válogatott magának munkatársakat. A Padovában járt magyarországiak a Habsburg magyar király szolgálatába szegődtek.

Az a történeti és politikai szemlélet, amit Padovában vallottak és oktattak, Arisztotelész tanainak különböző, az újplatonizmustól a materializmusig terjedő értelmezésén alapult. A humanista történetírás nem úgy fogta

[28] *Papp Márta:* Brutus J. Mihály és Báthory István magyar humanistái. Bp., 1940. (Értekezések a magyarországi latinság köréből. Szerk.: *Huszti József); Bártfai Szabó László:* Ghymesi Forgách Ferenc. Bp., 1904. (Magyar Történeti Életrajzok) 16. l.; *Berlász Jenő:* Újabb információk Istvánffy Miklós tékájáról. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve. 1972. 227. l.; *Pirnát Antal:* Arisztotelianusok és antitrinitáriusok. Helikon 1971. 371., 390—391. l. A padovai egyetem szellemére vonatkozólag Kovacsóczynak a központosított hatalom erősítése melletti állásfoglalására lásd *Köpeczi Béla:* A magyar politikai irodalom kezdeteihez. Kovacsóczy Farkas Dialógusáról. Irodalomtörténeti Közlemények. 1970. 583. l.

fel a történelmet, mint az Isten folytonos kinyilatkoztatását. A humanisták — mint említettük — az Isten fogalmát nyíltan nem vetették el, de a történelem folyamatában a tervszerűséget, egy isteni világterv kibontakozását nem fogadták el.[29] Észokokkal igyekezték megmagyarázni a jelenségeket és az eseményeket. Ahol ez nem sikerült, ott a megokolásban a szerencse, a véletlen fogalmát alkalmazták. Bevezették mellette a sors, a végzet fogalmát is, amelynek a szerencsét alárendelték. Tulajdonképpen a végzetet, a fátumot tették az isteni világkormányzás helyébe. Szamosközy éppen úgy használja e fogalmat, mint a buzgón vallásos katolikus Istvánffy.

A magyarországi humanisták racionalista történelemszemléletét Kovacsóczy Farkas Itáliában megjelent egyik művének megfogalmazása alapján mutatjuk be. A történelem végtelen folyamat — adja elő Kovacsóczy —, ahol a jelenségek egyik állapotból szakadatlanul a másikba mennek át. A történelemnek ez az állandó változás a lényege. A szerencse tulajdonképpen semmi más, mint ez az állandó változás. A dolgok, a jelenségek megszületnek, növekszenek, aztán elöregednek és meghalnak. Minden ennek a törvénynek van alávetve, és ez a kegyetlen törvényszerűség uralkodik a históriában. Nem játszik benne szerepet a gondviselés, a kegyelem. Úgy nézték a múltat, mint a római történetírók. A magyar nép történetét nem a zsidóval vetették össze, mint az augustinus—lutheri—melanchtoni történetszemlélet hívei, hanem a rómaival. Ahogy a rómaiak fegyverrel szerezték hazájukat, úgy a mi őseink is Ázsiából kijőve, fegyverrel hódították meg Magyarországot. Amint Numa Pompilius megalapozta a rómaiak vallását, úgy István király a miénket. A rómaiak — folytatódik a párhuzam — vitézségükkel a velük szomszédos népeket felülmúlták, ugyanúgy mi is. De mindezt nem az isteni gondviselés alakította így, hanem a nép vitézsége.[30]

Károlyi Gáspár az 1560-as években észrevette, hogy a humanista történetszemlélet terjed. Hogy ellensúlyozza, harcba szállt vele. Szavaiból kidomborodik a két történetszemlélet eltérése: „Vagynak... kik azt mondják, hogy Istennek semmi gondja ez világra nincsen, akárhová legyen. Ezek tagadván az Istennek gondviselését, tagadják az Istent is" —, hangsúlyozta. „Némelyek azt mondják — érvel tovább Károlyi —, hogy úgy teremtetett ez világ, hogy egy állapotból más állapotba menjen. S noha igaz ez, hogy ez világi országok nem állandók, ... Isten az — húzta alá Károlyi Gáspár —, ki országot fundál, és Isten az, aki elveszi az országot, ... ez bizony történetből [a történeti folyamatban magától] és az szerencse forgásából nincsen..."[31]

Ha a két történetszemlélet elvi alapjaiban különbözött is egymástól, és szegesen ellentétben állt egymással, mégis ugyanarra az eredményre

[29] *Fueter, Eduard:* Geschichte der neueren Historiographie. München—Berlin, 1911. (Handbuch der mittelalterlichen und neueren Geschichte. Hrgb. *Below, Georg von* und *Meinecke, Friedrich*). 12. l.

[30] *Kovacsóczy, Volfgangus:* De laudibus illustris Stephani Batorei de Somlo creati vaivodae Transilvaniae. Venetiis, 1571., *Pirnát Antal:* Forgách Ferenc. Irodalomtörténet 1955. 30. l.

[31] *Károlyi G.* i. m. 35—36. és 76—77. l.

jutottak. A humanista történetírás nem azért mutatott rá a társadalom hibáira, mert a bűnbánat révén égi segítséget remélt. Rájuk mutatott, hogy a társadalom lássa, az elkövetett hibák minő következményeket vonnak maguk után. A wittenbergiekhez hasonlóan Forgách Ferenc, a humanista történetíró is feltette a kérdést, mi az oka Magyarország pusztulásának. S válaszában a humanista ugyanazokat az okokat jelölte meg, mint az augustinus—lutheri—melanchtoni szemléletet vallók. A magyar főurak hasznukat keresve eladták hazájukat. Csak arra néztek, hogy a saját hatalmukat növeljék; gyűlölködtek, polgárháborút folytattak, közben hazájukat szolgaságba juttatták.[32] — Ugyanilyen kemény szavak futottak ki később egy másik humanista történetíró, Szamosközy István tollából is, amikor a magyarországi főurakat jellemezte: „... ha a magatok érdekeiről volt szó, élesszemű hiúzok voltatok, de ha a közről, vakondok".[33]

A mohácsi katasztrófa okainak keresése után a humanista történetíróknak válaszolniuk kellett arra a nagy kérdésre is, hogy a Mohács nyomán bekövetkezett romlásból, „az utolsó szükségből" — ez Báthori István kifejezése —, mi lenne a kiút.

Mohács előtt látszott, hogy Magyarország a török hatalmat egyedül, a maga erejéből terjeszkedésében megállítani nem tudja. A Balkán népeiből szövetséget kialakítani, amely erejét fokozta volna, nem volt képes. — A probléma Mohács utánra is megmaradt. Ezért vált a magyar társadalom központi kérdésévé, hogy e cél, a török kiűzése a Habsburgokkal, német segítséggel elérhető-e, vagy Magyarországnak a török vazallus államaként kell-e életét tovább folytatni.

A humanista politikusokat a XVI. század második felére keserű csalódások döbbentették rá arra, hogy a Habsburgok a törököt kiűzni nem tudják és nem is akarják. E tényt felismerve Forgách Ferenc az 1552. év magyarországi eseményeinek előadása során Habsburg Ferdinándot a következő keserű szavakkal jellemezte: „... miután serege megsemmisült, vezéreit és várait elvesztette, ezen felül pénzhiányban szenvedve, terveit egészen soha végre nem hajtva, ami a megijedtek természete, jobbára csak ígéreteket és fogadkozásokat nyújtott, nem pedig hathatós segítséget."[34] Hogy mit kívánt volna a helyzet, azt Forgács — a humanista történetírók szokása szerint — egy általa költött beszédben Ferdinánd főherceg szájába adta. A beszédet a fiú apja, Ferdinánd előtt, az uralkodó előtt mondotta el: „Hozzád mint királyhoz az illik, hogy ne szánakozással, hanem a császári fenség gondoskodásával a népeket, amelyeket a Gondviselés nem a pusztulásra, hanem boldogításra bízott rád, minden módon védjed..." Ezt nemcsak a kötelesség, hanem az érdek is diktálja, mert Magyarország leigázása után az ellenségnek szabad az útja a

[32] *Forgách Ferenc* Magyar históriája. Közli *Mayer Fidél.* Pest, 1866. (MHH. II. Oszt, Írók. 16.) 73. l.

[33] *Szamosközy István:* Erdély története. Válogatta *Sinkovics István.* Fordította *Borzsák István.* Bp., 1963. (Monumenta Historica VII.) 314—315. l.

[34] *Forgách F.* i. m. 56—57. l.

német területek felé. „A sok és állandó háborúktól kimerült magyarok országának szívében jár már az ellenség, s hamarosan elvész hazájuk, ha segítséget nekik nem nyújtassz."[35]

Forgách Ferenc felismerését, hogy a Habsburgok nem jelentik a megoldást, egy másik padovai, Báthory István mint erdélyi fejedelem, majd mint lengyel király folytatta tovább. Megfogalmazta azt, amit Forgách Ferenc nem mondott ki: „Magyarország eleitől fogva az két, avagy inkább háromfelé húzás-vonás miatt veszett... El kell azért azt távoztatnunk, ha megmaradást... akarunk." A Habsburgok nem képesek a törököt kiverni, és az országot egyesíteni, ezért őket el kell „távoztatni". Arra gondolt, és azt javallotta, hogy Rudolf halála esetén a magyarok ne járjanak „az elveszett úton", ne válasszanak újabb Habsburg királyt. Ő, ha magyar királlyá választanák, lengyel és erdélyi segítséggel a töröktől felszabadítaná és egyesítené az országot. E terv megvalósításához azonban a kitörőben levő lengyel—orosz háború miatt most még nem kezdhet hozzá. Mint alternatívát felvetette azt is, hogy a török alatt egyesüljön az ország. A török — úgy látta — perzsa háborúja miatt nem valószínű, hogy vállalna egy másik háborút is, a Habsburg-terület elfoglalását.[36]

A „padovaiak", a „filozófusok", ahogy Erdélyben a humanista politikusokat nevezték, Báthory István halála után a törökre támaszkodó politika mellett foglaltak állást. Álláspontjukért Báthory Zsigmond Habsburg-barátsága idején életükkel fizettek. Báthory Zsigmond Kovacsóczyt kivégeztette, Gyulait megölette. A Habsburgok pedig Báthory Zsigmond, illetve Báthory András uralmának napjaiban bebizonyították, hogy a török kiverésére, az ország egyesítésére nincs erejük. Joggal állapította meg Szamosközy István: „Hogy mi reménységgel lehetünk a németekkel szemben, azt az elmúlt évek csapásaiból megtanultuk."[37] „Az német nemzetség és az magyarországi magyarok azzal szidalmazzák és rágják az erdélyieket, hogy a török birtok alá adták magokat, és török frigye alatt vannak. Ez szitokra így feleltünk erdélyiek, hogy mi ez országot és az országnak minden részeit miulta fogva az török birtokában vagyunk, megoltalmaztuk szép szókkal, igéretekkel, ajándékkal és minden módon, az mint lehetett. De ti magyarországiak országtokat csaknem szinte folytáig elvesztettétek, mikor az német nadrágához ragaszkodtatok." Ha a Habsburgok nem jelentenek az ország egyesítésének kérdésében megoldást, jobb, ha Erdély megmaradt töröktől függő államként, de épségben.[38] A „padovaiak" török orientációja egyáltalán nem jelentett török

[35] Uo. 131—132. l.

[36] István király Mágochy Gáspárhoz, 1578.: *Ötvös Ágoston:* Báthori István lengyel király levelei, 1576—1585. Magyar Történelmi Tár. VIII. 213—215. l., *Veress Endre:* Báthori István Habsburg-ellenes politikája. Gyula, 1960. (A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum kiadványai. Szerk.: *Dankó Imre.* 16.) 24. l.

[37] Szamosközy István történeti maradványai. 1566—1603. III. Közli: *Szilágyi Sándor.* Bp., 1877. (MHH. II. Oszt. Írók. 29.) 250. l.

[38] Szamosközy István történeti maradványai. 1542—1608. IV. Közli: *Szilágyi Sándor.* Bp., 1880. (MHH. II. Oszt. Írók. 30.) 231—232. l.

barátságot, hanem csak azt, hogy nem bíztak a német felszabadításban. És az események igazolták, hogy helyesen mérték fel a Habsburgok politikáját.[39]

*

Válaszolnunk kell arra a kérdésre, hogy ezek a theológiai, történetfilozófiai, politikai gondolatok elterjedtek-e a társadalomban. Jött-e rájuk visszhang? Valóban formálták-e a közvéleményt? Enélkül csak az eszmetörténet síkján maradnánk.

Az augustinus—luther—melanchtoni történetszemlélet gyorsan terjedt. Terjesztette a szó: főként a prédikáció, az imádság és az egyházi ének. Terjesztette az írás: a hazai könyvnyomtatás és a külföldi könyvek, amelyeket az országba behoztak. E történetszemlélet — mint említettük — azt tanította, hogy az ország sorsa csak úgy fordulhat jobbra, az egyén is csak úgy üdvözülhet, ha bűnbánatot tart. Hogy a társadalom, a szabad királyi városok és a mezővárosok, illetve a falvak jobbágyainak gondolatvilágában milyen mélyen hatott ez a tanítás, azt a XVI. század ismeretlen szerzőktől származó bűnbánó zsoltárai és jeremiádjai mutatják. Egy részüket papok szerezték, akik velük is tanítottak. Más részüket azonban nem egyháziak, hanem világiak írták.[40] Az utóbbiakat, amelyek szerzői világiak, úgy tekinthetjük, mint a társadalomnak, legalábbis a városok, mezővárosok és falvak népének elfogadó válaszát, visszhangját e tanításra. Zeng belőlük a bűnbánat:

„Tekints reánk immár nagy Úr Isten a mennyekből a te dicsőséges templomodból, Emlékezzél meg immár a te árváidról."

„Miért hagytál minket ilyen igen megromlanunk, mi nemzetségünkben elpusztulnunk, Miért távozál Úr Isten ily messze mitőlünk."

És zeng belőlük az esdeklés a kegyelemért:

„Támadj fel azért immár, nagy Úr Isten mi mellettünk, a te kezeidet nyújtsd ki rajtunk, és ne vess el előled, kik megnyomorodtunk."

„Lássák meg az pogányok, hogy mi reánk gondot viselsz, kiket te szent igéddel legeltetsz, és noha megbántottunk, de tőled el nem vetsz."[41]

A zsoltárokban és a jeremiádokban többször szerepelnek a pogányok. A pogányok alatt a XVI. században többnyire a törököket értették.[42]

Hogy milyen mélyen hatott az augustinus—luther—melanchtoni történetszemlélet, azt a köznyelv is mutatja. Az egyház a középkor folyamán, a reformáció előtt, egyes olyan vallási fogalmakat, mint Krisztus, Szentlélek, képeken, domborműveken és szobrokon szimbólumokkal fejezett ki. Báráni hal, illetve galamb stb. ábrázolással jelölte őket. Az ördögöt mint cethalat, leviathánt, sárkányt vagy oroszlánt ábrázolták. Ezt a szimboli-

[39] Sárkányfogak 1572—1602. Bev. *Cs. Szabó László.* Bp. é. n. (Erdély öröksége. Erdélyi emlékírók Erdélyről) XXXI. l.

[40] *Horváth J.* i. m.; A világi énekszerzők jelentékeny számáról: 238. l.

[41] A Magyarország siralma című jeremiádot lásd A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretek... Várad, 1566. A kísérő tanulmányt írta *Schulek Tibor.* A fakszimile szövegét gondozta *Varjas Béla.* Bp., 1975. (Bibliotheca Hungarica Antiqua IX.) 10—12. l.

[42] *Horváth J.* i. m. 253. l.

kát megtaláljuk a reformáció után is a katolikus és a református templomok festett famennyezetein.[43] Az ördög, a leviathan a protestáns közvéleményben a XVI. század folyamán azonosult a törökkel. A madocsai (Tolna megye) református anyakönyv az egyház múltját 1759-ben a következőképp adja elő: „... Madocsában a reformatiotól fogva helvetica confessiot valló ecclesianak tagjai közül némelyek a pogány ellenségnek fegyverére és prédájára költek ugyan, sokan mindazonáltal Rév-Komáromban és más bátorságosabb helyeken megmaradásnak hajlékául találták az Férfiu Csemetét (Krisztust), ki horgot vetett a *nagy Leviathánnak* orrában, és visszavonta maga vizeiben."[44] (Kiemelés — *R. L.*) A töröknek a leviathánnal, az ördöggel való azonosításában a reformáció történetszemlélete működött közre. A luther—melanchtoni útkeresés a szabad királyi városok, a mezővárosok és némileg a falvak népében terjedt. Felfelé a nemesi társadalom előtt is ismeretessé vált, de politikai hatása nem volt. A Habsburg-királyság vagy a nemzeti királyság melletti állásfoglalásra ugyanis nem kötelezett, mert ezt a kérdést nem vetette fel. Erdély helyzetét kényszerűségből eredőnek tekintette. Magyarországon és Erdélyben egyaránt várásra, tűrésre, a szenvedések elviselésére tanított. Politikai cselekvésre sarkaló elemeket a XVII. században, Magyari István sárvári prédikátor művében vett fel.

A humanista útkeresés nem a szabad királyi városok és a mezővárosok polgárságnak, hanem elsősorban a nemességnek a közvéleményét formálta. Az erdélyi humanisták az állami politikát erősen, irányítólag befolyásolták, mert — mint említettük — a fejedelmi udvarban működtek. Szigetvár eleste után a magyarországi nemesi közvéleményben rendkívül megerősödött a Habsburg-ellenesség, mert Miksa királyt tették felelőssé, hogy a Győrnél rendelkezésére álló sereggel Zrínyi megsegítésére nem kezdeményezett az égvilágon semmit. A csalódottság és elkeseredettség arra vezetett, hogy a nemesi közvélemény Erdély felé tekintett. Ezért 1570-ben, amikor a Miksa királlyal folytatott béketárgyalásokon János Zsigmond erdélyi fejedelem szerette volna megszerezni a magyar királyi címet, Liszty János veszprémi püspök a Miksához benyújtott véleményében kifejtette, hogy az uralkodó ebbe egy világért bele ne menjen. János Zsigmond most nagyon népszerű Magyarországon — írta —, és a címet elérve a korona után is ki fogja nyújtani a kezét, s ha nem ő, akkor utódai.[45] A Balassa—Dobó-ügy összeesküvés nélkül is rávilágít arra, hogy milyen erős Habsburg-ellenes hangulat uralkodott ekkor az országban.[46]

[43] A szimbolikára vonatkozólag lásd *Tombor Ilona:* Magyarországi festett famennyezetek és rokonemlékek a XV—XIX. századból. Bp., 1968. 28., 34. és 49. l.

[44] *Rúzsás Lajos:* A nyugati közvélemény és Magyarország harca a török ellen. Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézete: Tanulmányok a Dél-Dunántúl történetéből. Bp., 1970. 64—66. l. és Dunántúli Tudományos Gyűjtemény 97. sz. (Series Historica 54.) 2—4. l.

[45] „Humilis opinio ellecti Vespremiensis". Wien, Staatsarchiv. Ungarn. 96. fasc. (1570.)

[46] *Károlyi Árpád:* Okiratok a Balassa—Dobó-féle összeesküvéshez. Történelmi Tár 1879. 672. l.

A császári követnek 1582-ben Sztambulból Bécsbe küldött jelentése tükrözi e közvéleményt, amikor azt jelentette: Magyarországon Báthori István neve közszájon forog, mindenütt úgy emlegetik, hogy a magyarok adandó alkalommal őt választják meg királynak.[47] Ennek a közvéleménynek a kiformálásában az erdélyi humanisták is közreműködtek. Hatásuk azonban Báthori halála után visszaszorult Erdélybe.

Itt küzdelmes napok vártak rájuk. Az udvarral és a katonai vezetőkkel, a hajdúkkal, a török ellen háborút kívánó párttal szemben, noha a társadalom bírálata miatt egyáltalában nem álltak egy alapon az erdélyi nemességgel, mégis útkeresésük találkozott azokéval.

Amikor Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem a Habsburg-politikához csatlakozott, és háborúra készült a török ellen, az erdélyi humanisták kitartottak Habsburg-ellenes álláspontjuk mellett. A nemesi útkeresés és az erdélyi humanistáké Erdélyben találkozott, és 1594-ben Gyula-Fehér (Alsó-Fehér) megye Báthori Zsigmondnak a következőket írta: „Minthogy a mohácsi veszedelem óta a török ótalom alatt kénteleníttettünk bátorságot keresni, azért most is, mivel *annak a nagy erőnek ellene állható hatalmat nem látunk*, úgy ítélünk, hogy a török dühösségét inkább minden úton-módon simogatnunk és szelídítenünk kell, mint azt felgerjesztenünk, különben cselekedvén hazánk veszedelmét siettetjük."[48] (Kiemelés — *R. L.*)

A Pádovában tanult vezetők, akik a Habsburg-udvar, illetve -állam szolgálatában álltak, az uralkodói központosítás és a katolikus egyház hívei voltak. Azt hirdették, hogy a török kiűzése, Magyarország egyesítése egyedül csak a Habsburgoktól várható. Ennek az iránynak legkiemelkedőbb képviselője Istvánffy Miklós alnádor és történetíró volt.[49] Nemhogy eredményekre, de még biztató jelekre sem tudott rámutatni. Nem tudott mást tenni, mint hangoztatni a reményt és a kötelességet: Magyarországnak a kereszténység, a Habsburgok mellett ki kell tartania. Ez a humanista útkeresés tulajdonképpen nem tartalmazott és hozott semmi újat.

Az erdélyi humanisták útkeresése csak a XVII. században hatott újra Magyarországon, amikor a magyarországi politikusok — az ő hatásuk alatt is — kezdtek túltekinteni a Habsburgokon, és először Erdélyben, majd annak bukása után Nyugaton próbáltak segítséget keresni.[50]

Ezek voltak Mohács után, a XVI. század végéig a magyarországi értelmiség gondolatai az ország jövőjére vonatkozólag. A „megmaradás útjának keresése" kifejezést Báthori István használta rá:[51]

[47] *Takáts Sándor:* Bedeghi Nyáry István követsége. Régi idők, régi emberek. Bp., 1922. 88—90. l.

[48] *Budai Ferenc:* Polgári lexicona. 2. kiadás II. rész. Pest, 1866. 294. l., *Horváth J.* i. m. 263. l.

[49] *Holub József:* Istvánffy Miklós (kézirat).

[50] *R. Várkonyi Ágnes:* Török világ és magyar külpolitika. Bp., 1975. (Gyorsuló idő) 8. l.

[51] István király Kendi Sándorhoz, 1576. V. 6.: *Ötvös Á.* i. m. 211. l.

Marosi Endre

A MOHÁCSI CSATATÉR RÉGÉSZETI KUTATÁSAIRÓL *

Csatát vesztvén alig csatázva:
Homlokunkat nem ékesíti
Hős, szent bukás vér-glóriája
S daccal nem nézhetünk az Égre:
Kevesen voltunk, buktunk s vége.
(*Ady Endre:* Az ütések alatt)

A történelem, közelebbről a hadtörténelem kutatója nemritkán kerül olyan helyzetbe, amikor egykorú írott források hiányában, vagy azok nem kellő hitele miatt feltételezésekre kényszerül, amelyek bizonyítására más tudomány eredményei alapján tehet kísérletet. Ilyenformán a magyar középkor írott forrásait gyakran egészítik ki a régészek által feltárt és értelmezett tárgyak, mintegy lehetőséget kínálva a hipotézisek mérlegelésére. Egyik sorsfordulónk, a mohácsi csata kutatói is ilyen helyzetben vannak. A csatában résztvevők jelentékeny számú, közöttük több hiteles tudósítást hagytak az utókorra. Rájuk támaszkodva sikerült megbízhatóan rekonstruálni a hadjárat és a csata menetét. Ezzel szemben máig sem tudjuk meghatározni a harcok színhelyét. A Mohácstól délre elterülő térség hatalmas, mintegy 20 km² kiterjedésű, és ma sem kínál túl sok, időtálló tájékozódási pontot. Részben ezzel magyarázható, hogy hat szemtanú elbeszélőnk és a többi, rövidebb tudósítás nem jelölt meg olyan terepszakaszt, tereptárgyat, amelyhez biztosan köthetnénk a csata valamelyik mozzanatát. Az ő nyomukban megnevezhető egy-két település, mindenekelőtt Földvár falu helyének megállapítása csupán becslésre hagyatkozik. Ezért tehát a mohácsi csata küzdőteréről megfogalmazott vélemények — kisebb-nagyobb mértékben — mindaddig feltételezések maradnak, amíg *bizonyító erejű régészeti leletek* el nem döntik a csatatér topográfiájának vitás kérdéseit. (Annak valószínűsége, hogy eddig ismeretlen írott forrás ad hasonló eredményt, csaknem nulla.) A fentiekből a kívülálló azt gondolhatná, hogy az írott forrásokat elemző tanulmányokat régészeti közlemények sora egészíti ki, és a hadtörténetírás, karöltve a régészettel — számos, más oldalról történő közelítés mellett — kölcsönösen támogatva egymást, mind közelebb kerül a csatatér történetének megismeréséhez. Ez azonban nem jellemző sem a múlt, sem a jelen kutatómunkájára.

A mohácsi csata történetének múlt században kezdődő kutatása évtizedekig az írott források elemzésére korlátozódott, habár a terep sajátosságait a szerzők többé-kevésbé igyekeztek figyelembe venni. Az 1926. évi megemlékezés előtt felélénkülő kutatás során már vállalkoztak terepbejárásra, sőt régészeti feltárásra is. Ugyan Halmay Barna terepbe-

* A kézirat 1976 augusztusában készült, de kiegészítettem az utóbbi évek kutatási eredményeivel.

járásának több eredményét és csataleírását[1] joggal vitatták, de Gergely Endre ásatásai már lényeges kérdések egyértelmű tisztázásához vezettek.[2] Az ő (szerény keretek között folytatott) 1924. évi feltárásai jelentik a csatatér régészeti kutatásainak *első időszakát.* Brand Ede Csele-patak-menti ásatása, és később ifj. Fehér Géza falufeltárása[3] a csata szempontjából negatív eredménnyel zárult, pozitív bizonyságot csak Papp László 1959-ben kezdett ásatásai hoztak. Ekkor kezdődött a kutatás *második időszaka,* és tartott 1971-ig. Papp László időt és energiát nem kímélő erőfeszítéseinek gyümölcse az első két tömegsír,[4] és ezeket meghaladó jelentőséggel *a térség településhálózatának* számos részlete. Perdöntő, vagy legalább részletkérdést végleg megoldó leletekre azonban — a régészsors kegyetlen fordulataként — ő sem bukkant.

További nagymennyiségű csontvázlelet került napvilágra 1975—1976 folyamán Sátorhelytől keletre, a Maráz Borbála által irányított leletmentő ásatások alkalmával.[5] Remélhetően munkája a *harmadik szakasz* kezdetének tekinthető, és kapcsolódni fog az ugyancsak 1975-ben megkezdett komplex kutatáshoz.

Az alábbi kutatástörténet kitér a csatával közvetlenül vagy közvetve kapcsolatba hozható (ebben az értelemben pozitív bizonyságú) leletek feltárására és értékelésére. Az egyéb leletanyagot, ill. azok feltárását, amelyek tehát a csatatér topográfiáját tekintve negatív bizonyítékok, a jegyzetek ismertetik.

I. SZAKASZ: FELDERÍTŐ ÁSATÁSOK ÉS TEREPBEJÁRÁSOK, 1924—1925, 1949

Az írott forrásokra szorítkozó feldolgozások után nem csupán új színt jelentett, de új eredményt is hozott Gergely Endrének, a Hadtörténeti Múzeum munkatársának terepbejárása és ásatása. Az addig megjelent tanulmányok fő topográfiai eleme a mohács—eszéki hadiút keleti oldalán, Mohácstól mintegy 6,5 km-re délre emelkedő Török-domb volt, csakúgy, mint az innen kb. 2 km-re északnyugatra fekvő Sátorhely környé-

[1] *Halmay Barna:* Az 1526-iki mohácsi csata keletkezése és igazi helye. Debrecen, 1926. 81. l. + 3 vázlat.; Első kritikusa *Iványi Béla,* Hadtörténelmi Közlemények 1926. 384—387. l.; A vitatható nézetek mellett Halmay sok megfigyelése figyelmet érdemel.

[2] *Gergely Endre:* Ásatások a mohácsi csatatéren. (1924—1925). Mohácsi Emlékkönyv 1526. Szerk.: *Lukinich Imre.* Bp., 1926. 350. skk. l.

[3] Mohács r. t. város évkönyve. Szerk.: *Brand Ede.* Mohács, 1926. 97. l.; *ifj. Fehér Géza:* Az 1949. évi mohács—cselepataki mentőásatás. Archaeológiai Értesítő 1955. 212—228. l.

[4] *Papp László:* A mohácsi csatahely kutatása. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1960. 197—251. l.

[5] *Maráz Borbála:* A mohácsi csatatér régészeti leletei. Honismeret 1976. 4. sz. 23—25. l.

ke (régebbi nevén Földvárpuszta). Az előbbihez kapcsolták a szultán harcálláspontját, az utóbbihoz a Brodarics által Földvárnak nevezett falut. Gergely Endre felderítő ásatást végzett a Török-dombon 1924-ben, azonban nem talált a csatához fűzhető leletanyagot, sőt éppen arról bizonyosodott meg, hogy I. Szulejmán itt legfeljebb a csata másnapjától tartózkodhatott.[6]

A további kutatásokat a környék lakosainak útmutatása nyomán végezte. Szóbeszéd szerint ugyanis az országút másik, vagyis nyugati oldalán, a Török-dombhoz közel eső, akkor Újistálló elnevezésű gazdasági telep területén régebben már találtak csontvázakat, amelyeket kihantoltak. Mellékleteikről ellentmondtak az értesülések. Gergely Endrének sem esélye, sem módja nem volt a terület feltárására — ezt Papp László végezte el 1961-ben —, de a telep déli részén kutatóárkot és próbagödröt ásott, eredménytelenül.[7]

Ugyancsak szóbeszéd szerint 1886 körül a Vizslakra vezető út építésekor patkó-, kard- és puskamaradványokat leltek. E környéken 16 próbaásatást végzett Gergely Endre, pozitív eredmény nélkül.[8] Térképvázlat hiányában ásatási területeit nem tudjuk azonosítani.

Az 1924-ben végzett ásatások kialakíthatták, vagy megerősíthették Gergely Endre azon — *máig helytálló* — véleményét, hogy a csata a Török-domb—Sátorhely vonaltól lényegesen délebbre zajlott le. Ezzel egy időben új feltételezést fogalmazott meg Földvárra vonatkozóan is. Miként egyidejűleg Halmay Barna, Földvár lehetséges helyét a déli terasz Majs és Buziglica közé eső részén vélte.[9] Annyiban tért el Halmaytól, hogy nem vállalkozott közelebbi helymeghatározásra.

Gergely Endre 1925-ben — miután nem nyílt mód ásatásra — terepbejárást végzett, és összegyűjtötte a csata tárgyi emlékanyagára utaló szóbeszédeket, a déli terasz fontosabb, több nyelven is fennmaradt dűlőneveit. Megállapította, hogy a terasz Majstól mintegy 3,5 km-re keletre terjedő részét Mersának, további részét — amely a határig, Buziglica erdőig terjed — Getának hívják. A két részt nagy, szakadékos, vízmosta völgy választja el.[10] A mersai területen, Majstól délkeletre 1,5 km-re Gergely Endre fölfedezett egy kiszögellő terepvonulatot, ahonnan jól látható mind a terasz, mind a csatatér. Feltételezte, hogy itt lehetett a szultán harcálláspontja, és ezen a környéken sejtette az esetleges török

[6] *Gergely E.* i. m. 350—351. l. Ásatásán a Török-domb területén római-kori érmek, a dombot övező sánc átvágásakor őskori cserepek kerültek elő. Megfigyelése szerint a Török-dombról nem lehet belátni a csatatér egészét. A kutatástörténetről: *Marosi Endre:* A mohácsi csatatér további kutatásainak lehetőségéről. Honismeret 1977. 2—3. sz. 43—47. l.

[7] *Gergely E.* i. m. 353. l.

[8] Éremmel keltezett római kori temető 4 sírját tárta fel. I. m. 254—356. l.

[9] I. m. 350. l. és *Halmay B.* i. m. 20. l. (Szerinte a Majstól Buziglicáig nyúló terasz közepén, az általunk Szélestalpú-völgynek nevezett hasadék nyugati oldala tetején volt Földvár. Vö. i. m. 1—2. sz. vázlatával.)

[10] *Gergely E.* i. m. 358. l. (Ez a Szélestalpú-völgy.)

temetőt.[11] Feljegyezte azt a hagyományt, hogy itt, a mersai lejtőn hajdan falu helyezkedett el.

Mi az 1975-ben végzett terepbejáráson[12] megszemléltük ezt a kiszögellést, de nem hisszük, hogy a szultáni figyelőpont ennyire távol lehetett volna a hadiúttól. Beigazolódott viszont a hagyomány a falut illetően: 1961—1962 folyamán Papp László ezen a lejtőn és előtérben középkori falut tárt fel, azt Mersével azonosította.[13] Magunk pedig megtaláltuk és lefényképeztük a falu további, kelet felé elterülő, eddig nem kutatott településfoltját, háznyomait és a hadiút irányába kivezető út nyomvonalát.[14]

Érdekesek, bár térképen nem azonosíthatóak Gergely Endre további megfigyelései, értesülései is. Majstól északra, a szerb temetőhöz kivezető út mentén, szóbeszéd szerint, többször is találtak csontokat, összesen mintegy két tucatnyi emberét.[15] Udvar és Dályok (Duboševica, Jugoszlávia) között, a térképen is jelölt Szent László-képoszlopnál állítólag nagyszámú emberi koponyát találtak volna. Udvartól észak-északnyugatra mintegy két kilométernyire, két nagyobb dombosodást észlelt Gergely Endre.[16] Itt 1966-ban Árpád-kori települést talált Papp László.[17] Hasonlóan értékes megfigyelése volt Gergelynek, amikor az általa Lajmérmajornak nevezett helyen föld alatti régi boltozatokat látott.[18] Ezen a környéken, ismét csak Papp László ásatásán került napvilágra 1959-ben a középkori Lajmér falu települése és temetője, benne a mohácsi csata halottai közé sorolt hármas sírral.[19] Gergely Endre ismerte a Csele-patak menti, akkor már Brand Ede által megásott sírokat is, amelyekben —

[11] I. h. Ezen a környéken római korinak ítélt kisebb leleteket talált 1964—1965 folyamán *Sz. Burger Alice* III—V. századi temetőt tárt fel a terasz szélén: Római kori temető Majson. Archaeológiai Értesítő 1972. 64—91. l.

[12] Részt vett: Csendes László alezredes térképész, Perjés Géza, Rázsó Gyula, Marosi Endre hadtörténész, Galátz András geológus. A terepbejárást többek bevonásával többször megismételtük. Sor került helikopterről történő szemrevételezésre és fényképezésre is. A terepbejárásról: *Perjés Géza:* A mohácsi csata. Hadtörténelmi Közlemények 1976. 447—448. l., *Uő:* Mohács. Bp., 1979. 380—381. l., *Marosi Endre:* A mohácsi csatatér helymeghatározásához. Hadtörténelmi Közlemények, 1976. 531. l., *Uő:* Mohács-komplexus? Uo. 1980. 145. l., 50. és 52. jegyzetben idézett irodalommal.

[13] *Papp László:* Újabb kutatások a mohácsi csatatéren. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1962. 212. l.

[14] A képet közreadta: *Marosi E.:* A mohácsi csatatér i. m. 648. l., 5. sz. kép.

[15] *Gergely E.* i. m. 359. l. Tud róla *Halmay B. is:* i. m. 58. l. és 5. sz. jegyzet.

[16] *Gergely E.* i. m. 359. l.

[17] *Papp László:* Vázlatos beszámoló a Janus Pannonius Múzeum 1959—1970. évek között folytatott csatatéri kutatásairól. Tervezet az 1971. évi ásatáshoz, valamint a csata 450. évfordulójának előkészületi munkájához (1971. február 10.). Kézirat, JPM Adattára. (Itt köszönöm meg a JPM illetékeseinek és személy szerint külön Maráz Borbálának, a Régészeti Osztály vezetőjének a kutatásaimhoz mindvégig nyújtott szíves segítséget, értékes felvilágosításokat, a rendelkezésemre bocsátott ásatási tervrajzokat, fényképes dokumentációkat.)

[18] *Gergely E.* i. m. 359. l.

[19] *Papp L.:* A mohácsi csatahely i. m. 234. és köv. l.

Bartucz Lajos antropológus véleménye nyomán — tömegsírokat sejtett.[20] Csak jóval később, 1949-ben derítette ki Fehér Géza, hogy ez a középkori Csele falu temetője.[21]

Összegezzük *Gergely Endre mohácsi kutatásainak* eredményeit! Ásatása mennyiségileg csekély, dokumentálatlan, és a csata történetére nézve csupán negatív bizonysággal szolgált. Megfigyelései azonban máig megszívlelendőek. Elvi állásfoglalását ma is idézhetjük, sőt idéznünk kellene, amennyiben a topográfiai pontok azonosítását elébe helyezte a tömegsírok keresésének.[22] Hiányosság közleményében, hogy a terepről megfogalmazott észrevételeit nem kamatoztatta a csata történetének kutatásában, nem készített terepvázlatot.[23] Terepbejárásának egyetlen nagyobb hiányossága, hogy nem szentelt figyelmet a vizekre, sem a Borza-, sem az egykori Lajmér-patakról nem ír. Bizonyára még számos további észrevétellel, esetleg ásatási eredménnyel gazdagíthatta volna a Mohács-kutatást, de munkája, sajnos, befejeződött. Próbálkozása elszigetelt maradt: módszeres régészeti kutatásokra két évtizedig kellett várakozni.

II. SZAKASZ: RENDSZERES ÁSATÁSOK, TEREPBEJÁRÁSOK, 1959—1971

1959-ben vette föl az elveszett fonalat Papp László, a pécsi Janus Pannonius Múzeum régésze, utóbb igazgatója, hogy ezután szinte haláláig a csatatér kutatásaira áldozza energiáját. Mohács térségében a fenti időszak folyamán többen is vezettek ásatást, de 1526-tal kapcsolatba hozható leletanyagot egyedül Papp László tárt fel.

1959-ben a már Gergely Endre által is figyelemre méltatott Lajmér pusztán vezetett ásatást. Szeptember 21. és október 15. között feltárta az Árpád-kori település templomát és temetőrészletét. Egyik leletegyüttese, a melléklet nélküli, egyazon sírba temetett három, 17—18 éves ifjú volt. Szokatlan helyzetükből, a többi sírtól eltérő elhelyezésükből következtetett arra, hogy a mohácsi csata elesettjeire bukkant.[24]

1959—1960. évi terepbejárásain kialakult az a véleménye, hogy — a már Gergely Endrénél is említett — újistállói csontok középkori temetőhöz tartoznak. Sátorhely másik használatos, Földvárpuszta nevéből pedig arra következtetett, hogy ez a temető a középkori Földvár faluhoz

[20] *Gergely E.* i. m. 360. l.

[21] *Fehér G.* i. m.

[22] *Gergely E.* i. m. 249. l.

[23] Itt említjük meg, hogy már *Halmay Barna* is értesült *Gergely Endre* ásatásairól (i. m. 65. l.). Az 1926-ban kiadott emlékkönyv hadtörténésze, *Gyalókay Jenő* sajnos, nem használta fel *Gergely* anyagát, holott kettejük véleménye számos fontos topográfiai kérdésben támogathatta volna egymást, és lehetővé tette volna *Gyalókay* számára egy meggyőzőbb csatavázlat elkészítését.

[24] *Papp L.:* A mohácsi csatahely i. m. 1961. 234. és köv. l.

tartozott. Ezt az *előzetes feltevését* továbbgondolva úgy vélte, Brodarics voltaképpen téves nevet örökített meg, amikor a teraszon általa kétségtelenül észlelt templomokról és falukról írt: valójában Merse falut látva, azt mintegy *tévedésből* azonosította az általa ismert közelebbi falu „Földvár" nevével.[25] Ugyanekkori terepbejárásán szemrevételezte a Borza-patakot. Éles szemmel látta meg, hogy ez a patak — amely ma, a szabályozás után, eléggé széles — akkoriban 6 heti esőzés után jelentékeny akadály lehetett.

A következő évek eredményei igazolták Papp László terepbejárási szakértelmét, és régész szerencséje több jelentős ásatási eredményhez segítette. Megfigyelései nyomán települések, temetők kerültek napvilágra. A tárgyi anyag *értelmezésekor*, az írott források *kritikai felhasználásában* már nem ennyire egyértelműek eredményei. Itt említett — és több későbbi — feltételezését haláláig tényként kezelte, és az ellenük szólni látszó érvektől sem hagyta magát befolyásolni. Munkásságának e kettőssége késztet arra, hogy előbb régészként mutassuk be, utána foglalkozzunk a csatáról alkotott elképzeléseivel.

Papp László addig is eredményes terepbejárásai közepette, 1960. április 6-án következett be sorsdöntő fordulat: egy helyi lakos útmutatása nyomán megszemlélte a mai Emlékpark akkoriban lucernával borított térségét. Itt már 1952 körül, a honvédségi földmunkák következtében nagy mennyiségű csontmaradványt láttak felszínre jutni. Nyomaik még 1960-ban is látszottak. Ezen a helyszínen tárta föl Papp László az *első két tömegsírt* 1960. szeptember 19. és október 26. között. Az első tömegsír 14,5 m×2,20—2,50 m területen, 155 cm átlagos mélységben, délnyugat felé irányított ék alakú formát mutatott.[26] A sír peremén a csontvázak sokkal magasabban voltak felhalmozva, mint beljebb. A Papp László szerint 140—150 csontvázat tartalmazó tömegsír régészeti mellékletként 8 db német batzen került elő, 1506 és 1523 közötti évjáratban.[27] Találtak 34 db páros rézkapcsot is.

A szeptember 28-án megtalált második tömegsírban mintegy 80 csontváz volt elhelyezve. Régészeti mellékletként 7 db batzen, és egy töredék lószerszámdísz került elő.[28] A két tömegsírban összesen 162 csontvázat számoltak össze, és megállapították, hogy 61 koponya törzsétől el volt választva. Minthogy a megszámlált, de nem bolygatott csontvázak alatt lehettek továbbiak is, Papp László összesen *220—230 főre* becsülte az eltemetetteket. Életkorukat Bartucz Lajos határozta meg, általában 20—40 évesre becsülve az elesetteket. Idősebb életkorú személyek maradványa kis számban volt észlelhető.[29] Papp László a csontvázakat azonosította a csatában elfogott, kivégzett keresztény foglyok, valamint a magyar táborban harcolók, onnan vagy arrafelé menekülők maradványaival,

[25] I. m. 219—221. l.
[26] I. m. 239. l.
[27] I. m. 237. l.
[28] I. m. 248. l.
[29] I. m. 249. l.

és lehetségesnek tartotta, hogy az első tömegsír helye a szekérvár hírmondója.[30] Tovább kutatott a két tömegsír környékén, eredménytelenül: mintegy 500 méteres körzetben 4 helyen nyitott kutatóárkot, és számos felderítő árokkal vizsgálta a tömegsírok közvetlen közelét.[31] Teljes, szelvényes feltárásra azonban sem ideje, sem lehetősége nem volt. Így következett be az a képtelen balszerencse, hogy centiméterekre a felderítő árkaitól, *rejtve maradt* egy további, a közelben pedig újabb két tömegsír, amelyek 1975—1976 folyamán az Emlékpark földmunkái közben, leletmentés során kerültek napvilágra.[32] Ezek alapján joggal vetődik fel a kétség: vajon nem maradtak-e *további tömegsírok* rejtve az Emlékparktól részint Sátorhely irányában, részint a Mohács és Udvar közti országút felé terjedő területen?

Az első két tömegsír feltárása alkalmat adott Papp Lászlónak több feltételezés megfogalmazására. A *magyar tábor helyét* a Sátorhelyet, a Mohács és Udvar közti országúttal összekötő út északi odalán sejtette. Úgy vélte, hogy e tábor előterében, vagyis a volt Kölkedi-csárda helye közelétől a Fekete-kapuig nyúló területen további tömegsírok rejlenek.[33]

Új elképzelésre jutott a csatára vonatkozóan is. A két tömegsír környékét képzeletbeli vonallal kötötte a mersi dombtetőn általa Brodarics falvának vélt területtel, és ekképp tételezte fel a csata tengelyvonalát.[34] Az ütközet „belső küzdőterét" a Borza-kanyar és a Malom-árok közötti térségre helyezte — itt is magyar tömegsírokat sejtve —, míg a törökök tömegsírjait Majstól délkeletre várta.[35] Összes további tudományos munkájában ezekre a feltételezéseire támaszkodott.

A következő években Papp László megkísérelte feltételezéseinek régészeti bizonyítását. 1961-ben feltárta az újistállói középkori temető két szelvényét, 66 csontvázzal.[36] 1526-ra keltezhető leletanyag azonban nem került elő, a temetőhöz tartozó település úgyszintén nem, és az ásatás folytatására nem volt lehetőség. Mindez nem ingatta meg Papp feltételezését, sőt ellenkezőleg, fenntartotta és igazoltnak érezte, hogy Földvár falu itt állt, amit okleveles adatokkal is megkísérelt alátámasztani.[37]

Ugyanebben az évben Papp László bejárta a mersei magaslat körzetét. Majstól délkeleti irányban 1,8 km-re, a Gergely Endre által meg-

[30] I. h.

[31] Ásatási helyszínrajz. Sátorhely, Mohácsi csata tömegsírjai. 1960. IX. 19.— X. 24.

[32] *Maráz Borbála* ásatási jelentése: Archaeológiai Értesítő 1977. 273. l.

[33] Ezt a feltevést ez ideig senki sem ellenőrizte ásatással.

[34] *Papp L.* i. kézirat 3. l. *Uő:* Forschungen auf dem Schlachtfeld zu Mohács 1964—1968. *Castiglione, László—Salamon Ágnes:* Zehn Jahre Archäologische Forschung. Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének Közleményei I/1970. 161. l.

[35] *Papp L.:* A mohácsi csatatér i. m. 1961. 250—251. l.

[36] *Papp L.:* Újabb kutatások i. m. 205. l.

[37] Ezekkel az érvekkel határozottan vitába szállt *Bende Lajos:* A mohácsi csata. Hadtörténelmi Közlemények 1966. 534. skk. l. A vita részleteire alább visszatérünk.

figyelt terasz-kiszögelléssel szemközt lévő öreg kút körül középkori edénytöredékeket talált,[38] és településfoltot észlelt. Feltárásához 1962-ben kezdett hozzá. Lakóházakat hozott a napvilágra, körülöttük XV—XVI. századra keltezett edénytöredékekkel, és talált kétségtelenül égésre utaló nyomokat is. Megállapította, hogy ez a falu — akárcsak Lajmér — már az Árpád-korban fennállt, és feltette, hogy azonos Mersével, amely — együtt Lajmérral és több más környékbeli faluval — a mohácsi csata alkalmával pusztult el.[39] Amint már említettük, e falut azonosította Papp László a Brodaricsnál szereplő „Földvár"-ral.

További kutatásait a csatatér vélt belső küzdőterére helyezte át. A Borza-majori nagy istállótól északra kezdeményezett terepbejárása 14 ezer m² területre terjedt ki, de őskori leleteken kívül mást nem talált.[40] Hasonlóan negatív eredménnyel végződött további terepbejárása a Felső-Borza-könyök, a Malom-árok szöglete és középső része északi oldalán. 1961 folyamán 45 ezer, 1962-ben újabb 50 ezer m² területet járt be, és alkalmazott elektromos műszert is.[41] 1962. július 2—27. között ásatást végzett és elektromos műszerrel folytatott kutatást Papp László azon a területen, amely a Malom-árok és a majs—borza-majori földút között terül el, a nyárád—udvari földút és a Malom-árok metszéstől délnyugati irányban kb. 1 km-re, de a csatához kapcsolható leletanyag nem került elő.[42] E terület folytatásában, a majs—borza-majori földút déli oldalán nyitott szelvényein X—XI. századi temető sírjaira bukkant.[43] Közvetlen szomszédságában, kelet felé pedig Árpád-kori falu helyét ásta meg Papp László honvédségi közreműködéssel, 1964. november 1—10. között, de *„csak szerény mennyiségű leletanyagot hoztak felszínre"*.[44]

1964-ben Papp László, mint a pécsi Janus Pannonius Múzeum igazgatója, nyugdíjba ment. Csak 1966-ban, a Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének megbízásából folytatta a csatatér kutatását. Terepbejárást és ásatást végzett *öt munkahelyen.*

1. Udvar községtől északnyugatra az (Alsó-) Török-dombnak nevezett, és már Gergely Endre által is figyelemre méltatott halmon végzett ása-

[38] *Papp L.:* Újabb kutatások i. m. 211—213. l.
[39] *Papp L.* i. kézirat. 3. l.
[40] *Papp L.:* Újabb kutatások i. m. 217. l., *Uő:* Forschungen i. m. 161. l.
[41] *Uő:* Újabb kutatások i. m. 199. l. és 217—218. l.
[42] Őskori telepnyomokat, bronzkori zsugorított csontvázat talált. Ásatási helyszínrajz: Majs, Mohácsi csatatér, M2 művelési tábla. 1962. VII. 2—27.; Összesítő helyszínrajz: Mohácsi síkság, Majs—Sátorhely. Az 1960—1966. évi ásatások helyszínrajza.
[43] 1963—1967. között *Kiss Attila* tárta fel az 1137 síros temetőt, 9200 m²-en. Ásatási jelentései: Archaeológiai Értesítő 1965. 240. l., 1966. 303. l. és 1968. 139. l.; E területen bronzkori temető is napvilágra került: *Bándi Gábor—Kiss Attila:* A majsi bronzkori temető. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1967., 35—37. l. 3 kép.; Itt fejezem ki köszönetemet *Kiss Attila* számos értékes felvilágosításáért, adatáért, kéziratom készítésekor elhangzott tanácsaiért.
[44] *Papp L.* i. kézirat 3. l.; Ásatási helyszínrajz: Majs 1964. XI. 1—10. „A—B" munkahely.

tást, és ott névvel nem azonosítható Árpád-kori falu néhány házára talált.[45]

2. Terepbejáráson bukkant egy másik Árpád-kori falu településfoltjára, a Majstól Sátorhelyre kivezető út mentén, ahol felkeltette figyelmét a Török-dűlő helynév is.[46]

3. Ugyancsak terepbejáráson észlelte egy harmadik Árpád-kori falu nyomait, a Malom-árokkal észak felől párhuzamos földút közepe táján, az ott épült hídtól északkeletre és délnyugatra elterülő részén.[47]

4. Ásatott a terasznak Majstól keletre eső részén, negatív eredménynyel.[48]

5. Szondázó árokkal kutatott a majsi Kiserdőtől keletre, a majs—borza-majori földút és az 1963-ban telepített nyárfaerdő által határolt részen. Nyugat-keleti irányban hat ároksort, észak-déli irányban két ároksort, mindegyik soron belül több, 5×1 m² területű árkot ásott, pozitív eredmény nélkül.[49] A ráfordított sok munka ellenére sem vállalkozhatnánk a terület végleges régészeti értékelésére, mert — amennyire az ásatási helyszínrajz alapján az megállapítható — Papp nyugat—keleti irányban kutatásra kijelölt mintegy 500 m² területen *ténylegesen* 150 m² összterületű szondázó árkot ásott.[50]

1967 szeptemberében honvédek részvételével indultak a munkálatok a Borza-major környékén. Attól és a Sátorhely felé vezető földúttól délre, a Borza-pataktól keletre 77 folyamatos kutatóárkot nyitottak. Az észak-déli irányítású árkok öt méterenként követték egymást, vagyis a terület 80%-a feltáratlan maradt. A közelítőleg 450×100 = 45 ezer m² területen mintegy 3600 m² a ténylegesen kutatott rész.[51] Belőlük nem igazolódott[52] Papp László feltevése, hogy itt nyomult volna elő a magyar balszárny. Ekkor kapcsolódott a munkába a MAFILM talajgyaluja. A Borza-major és az észak—déli irányú gazdasági kisvasút között 14 ezer m²-t vizsgáltak át, minden eredmény nélkül.[53]

Szeptember 21-én új munkaterületet választott Papp László. Megtudta ugyanis, hogy 1966 nyarán szórványlelet került elő Majstól keletre: lócsontváz és kétélű lovagi kard. A Majstól délkeleti irányban kivezető, a

[45] Uo. 4. l.; Vö. a 42. sz. jegyzetben említett összesítő helyszínrajz 1. munkahelyével.

[46] Uo. 4. l.

[47] Uo.; Vö. a 42. sz. jegyzetben említett összesítő helyszínrajz „3 A—B" munkahelyével.

[48] Itt késő avar kori temető néhány sírját hozta napvilágra.

[49] Ásatási helyszínrajz: Majs, 2. sz. munkahely, Kiserdő és Majs—Borza-tanya közötti tábla. 1966. IX. 20., és *Papp L.* i. kézirat 4. l.

[50] A 49. sz. jegyzetben említett 2. sz. munkahely Ny—K tájolású árkaira vonatkozik a számítás. A helyszínrajz szerint 30 db, egyenként 5x1 m² árkot ástak. Az É—D tájolású árkok aránya a kutatandó területhez mérten még kedvezőtlenebb.

[51] Ásatási helyszínrajz, Sátorhely, „A" munkahely. 1967. IX. 4. Bronzkori, római kori, Árpád-kori és késő középkori leletek kerültek napvilágra.

[52] *Papp L.* i. kézirat 5. l.

[53] Uo.

terasz lábánál elhaladó úttól északkeletre, az Udvarra vezető földút szomszédságában ásott, az újonnan létesített vizesárokrendszer sarkánál. 350—400 m²-nyi süppedékes térség látszott, és ennek részleges kutatásakor 29 db — Papp által janicsároktól származtatott — puskagolyót, majd ezek közelében 1970-ben középkori sarkantyút talált.[54] E terület keleti folytatásában 1968. augusztus 26. és szeptember 20. között 64 400 m² területet kutatott át Papp László, negatív eredménnyel,[55] de a ténylegesen átkutatott terület aránylag kis kiterjedése miatt véglegesen itt sem foglalhatunk állást.

1968-ban újabb szerencsés leletet hoztak felszínre a nyári mezőgazdasági munkálatok. A majs—borza-majori földút és a Malom-árok között koponya és kopjahegy került napvilágra. Papp e helytől 10, 20, 30 m távolságban 11 felnőtt csontdarabjait és 5 ló némely maradványát találta meg. Próbaszelvényt nyitott, amelyben 50—55 cm mélyen fekvő, erősen csonkított emberi csontvázra lelt. Mindezen leleteket a mohácsi csatával hozta kapcsolatba.[56]

1970 szeptemberében Papp László a majsi Kiserdő keleti szegélyén kutatott, és középkori bárdot talált. Ezzel szemben eredménytelenül végződött ásatása a már említett, 1968. évi feltárás helyszínétől északkeletre, és a majsi Kiserdő délkeleti sarkánál 1967-ben kutatott munkaterület szomszédságában.[57] Hasonlóképpen zárult utolsó ásatása 1971-ben Sátorhelyen.[58]

Ez utóbbi évek *legnagyobb lelete* nem is ásatáson került elő. 1969-ben Mohácson a Kálvin-közben *két éremleletre* bukkantak, 80 cm mélységben. Az elsőben 19 488 db ezüstdénár volt 10,28 kg súlyban, a másodikban 25 997 db ezüstdénár 13,62 kg súlyban. Mátyás, II. Ulászló, II. Lajos pénzei és külföldi pénzek voltak, 1526 utáni nem akadt közöttük.[59]

Papp László további ásatásokat tervezett. *„Feltétlenül tovább kutatandó a feltételezett magyar támadás tengelyvonala menti terület, de ezzel egyenrangúan az 1968. évi ásatás utolsó napjaiban, Majstól közvetlenül keletre, a Malom-árok alatt elterülő nagy térség is"* — írja.[60] Kutatni szándékozott a Majstól keletre elterülő Kiserdőben is. Célul tűzte

[54] Uo.; Ásatási helyszínrajzok: az „A—B" munkahelyekre vö. 44. sz. jegyzet, „C" munkahely: Majs, 1967. IX. 21., „D" munkahely: Uo. IX. 25., „E" munkahely: Uo. IX. 25—26., „F" munkahely: uo. IX. 26—28.; Az „E" munkahelyen XVI. századi kés került elő.

[55] Bronzkori, római kori, Árpád-kori és késő középkori maradványokat talált, de 1526-hoz köthető leletet nem: *Papp L.* i. kézirat 5. l. (A területet 2x1 m²-es árkokkal szondázták.)

[56] E helytől nyugatra bronzkori, kora vaskori és római kori leletek kerültek felszínre. *Papp L.:* Forschungen i. m. 161. l. és i. kézirat 6. l.

[57] I. kézirat 6. l. (Itt találta a fentebb már említett sarkantyút.)

[58] Az ásatás helyét és időpontját *Kiss Attila* nekrológja közli: Papp László (1903—1973). Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 1972—1973., 92. l.

[59] Előzetes jelentés *Kiss Attilától:* Archaeológiai Értesítő, 1970., 320. l. és *Uő:* A mohácsi kincslelet. Múzsák, Múzeumi Magazin. 1969. 2. sz. 54. l.

[60] *Papp L.* i. kézirat. 2. l.

ki a légifelvételek gyanús pontjainak beazonosítását és szúrópróbaszerű átkutatását, a településfoltok felderítését. Gondolva a csata 450. évfordulójára, javaslatot tett az emlékhelyek kialakítására is. Nem adatott meg számára a további munka lehetősége, a várt eredmény elérése. Valamennyi ásatása nyitott kérdést hagyott maga után, és az olyannyira remélt további tömegsírok rejtve maradtak. Mohácsi munkásságának értékét azonban nem ezen az alapon kell mérnünk, mert — mint Gergely Endre kifejtette — az előrelépést a *települések megtalálása* jelentheti. Éppen ezért — olykor talán szándékától függetlenül — Papp munkássága számottevő előrehaladást eredményezett: *„A mohácsi csatatéren végzett régészeti kutatásai során talán Kárpát-medence területén egyedülálló részletességgel rekonstruálta — régészeti módszerekkel — a középkori településhálózatot."*[61]

Távozásával, majd 1973-ban bekövetkezett halálával félbeszakadt a csatatér régészeti kutatása.[62]

III. SZAKASZ: A KOMPLEX KUTATÁSOK KEZDETEI, 1975—1976

A csata 450. évfordulója állította előtérbe a térség kutatásának folytatását. A kiküldött expedíció azt tűzte ki célul, hogy minden korábbinál alaposabban ismerje meg a terepet, majd erre támaszkodva értékelje újból az írott forrásokat, használja fel a társtudományok eredményét, és tegyen javaslatot esetleges további régészeti feltárások színhelyére.

E munka közben, de attól teljesen függetlenül, az Emlékpark céljára kijelölt terület rendezése során került napvilágra 1975-ben egy, 1976-ban további két tömegsír. Leletmentésük folyamán mintegy 7—800 csontvázra bukkantak.[63] Mellékletként a ruházathoz tartozó kisebb tárgyakat

[61] *Kiss A.* i. nekrológja 92. l.

[62] Kiss Attila évek óta (jelenleg is) folytatott ásatásai során Feketekapu—Kölked nyugati térségében avar kori temetőt és települést tárt fel. Ugyanitt kerültek felszínre kora vaskori és kelta régészeti leletek. Ásatási jelentések: Archaeológiai Értesítő, 1972., 261. l. és 1975. 304. l. Egyéb kisebb leletközlések: *Kiss Attila:* A mohácsi késő középkori vaseszköz lelet. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 1963. 159—166. l., *Fehér Géza:* Bőrkaftán a mohácsi csatából. Múzsák, Múzeumi Magazin. 1970. 12—13 l.; Itt említjük meg azokat a művészettörténeti és régészeti szempontú kutatásokat, amelyek a mohácsi csatát ábrázoló török miniatúrákat dolgozták fel: *Parádi Nándor:* Két XVI. századi török miniatúra a mohácsi csata jelenetével. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1967. 175—180. l., *Fehér Géza:* A mohácsi csata jelenete török ábrázolásban. Művészet, 1971. 7. sz., 5—7. l.; *Uő:* The Battle of Mohács in Turkish Miniatures. New Hungarian Quarterly 48. sz. 1972. 201—204. l.; *Uő:* Török miniatúrák a magyarországi hódoltság korából. Bp., 1975.; A csata elbeszélő forrásait, Papp László ásatási jelentését és más forrásokat újra kiadta *Kiss Károly Katona Tamás* (szerk.): Mohács emlékezete. Bp., 1976.

[63] *Maráz Borbála:* A mohácsi csatatér régészeti leletei i. m. 24. l.; *Uő:* Ásatási jelentés i. m. 273. l. szerint mintegy 600 csontváz került elő.

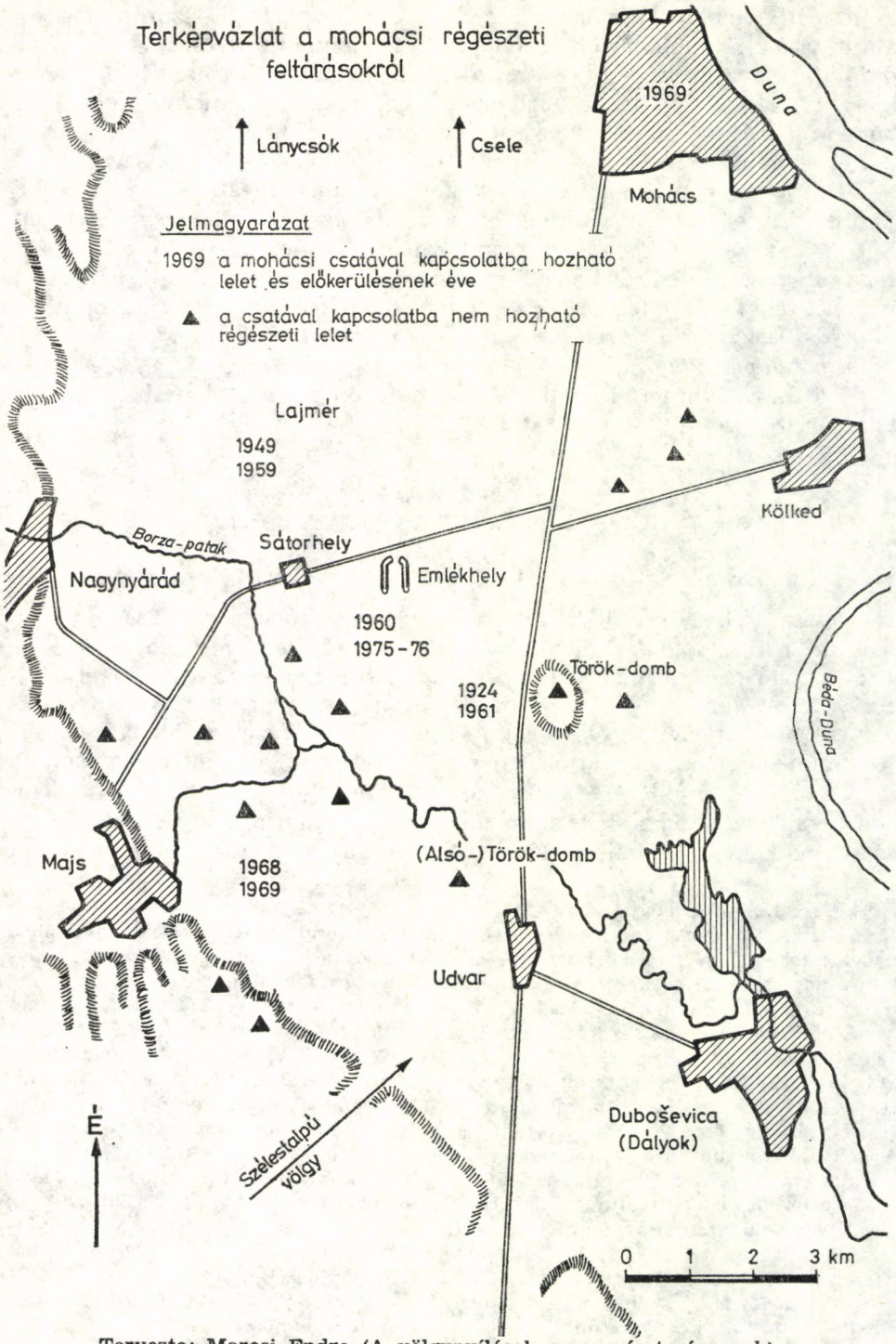

Tervezte: Marosi Endre (A völgynyílások nem méretarányosak)

találtak: réz ruhakapcsokat, övcsatokat, kardfüggesztő karikákat, gombokat.[64] E csontvázak is — hasonlóan az első két tömegsírhoz — rendszertelenül, egymásra dobálva kerültek a sírokba, sok köztük a koponya nélküli csontváz, illetve a törzs nélküli koponya. A harcosok életkora zömmel 20—50 év közöttire becsülhető.[65]

A leletmentést és visszatemetést ez idáig nem követte újabb ásatás. A Mohács térségében folytatott további feltárások eredményei nem kapcsolódnak 1526-hoz.[66]

A RÉGÉSZETI KUTATÁS ÉRTÉKELÉSE

A csatatér régészeti kutatása kezdettől fogva lényeges, bár többnyire negatív előjelű bizonyítékokkal segítette a történetkutatást. Gergely Endre ásatásai kizárták a Török-dombhoz addig fűzött elképzeléseket, és ráirányították a figyelmet a déli teraszra, mint a török sereg felvonulásával elsősorban kapcsolatba hozható területre. Földvárral kapcsolatban megingatták a Sátorhely—Földvár azonosítást, és előtérbe helyezték a terasz Majstól keletre eső részét.

Gergely Endre lényeges eredményeit alaposan megtetézték Papp László kutatásai. Ő találta meg az eddig egyedül beazonosítható terepszakaszt: az első két (és utóbb három további) tömegsírral képviselt *egyik táborhelyet.* Lajméri, majsi leletei ugyancsak joggal kapcsolhatók a csatához.

Korántsem ilyen egyértelmű a csata menetéről alkotott elméletének fogantatása. Papp *munkahipotézise* — mint láttuk — lényegében már 1960-ban kialakult, és a következő — jobbára ugyancsak *hipotetikus* — elemekre épült:

1. A magyar szekérvár helye a tömegsírok környéke. Tőlük északkeletre, a volt Kölkedi-csárda és a Fekete-kapu között volt a tábor.

2. Földvár falu az Újistállónál feltárt temetőrészlethez kapcsolható.

3. Ennél fogva tévedett Brodarics, aki a lejtőn, vagyis a déli teraszon általa látott falut nevezte Földvárnak.

4. Ez a falu valójában Merse volt.

5. A magyar sereg a Felső-Borzától keletre állt fel 2 km-es arcvonallal. Tüzérsége az első sor és az első harcrend között, 500 m hosszan állt.[67]

6. A török élvonal a magyarétól legfeljebb 1200—1500 m-re, a Borza

64 *Maráz B.:* A mohácsi csatatér régészeti leletei i. m. 24. l.

65 Uo. 25. l.

66 *Kiss Attila* Kölked—Feketekapu mellett avar kori ásatásokat folytat. Jelentése: Archaeológiai Értesítő, 1977. 268. l. és 1978. 283. l.; *Uő:* Avar Cemeteries in County Baranya. (Cemeteries of the Avar Period 567—829. in Hungary 2.) Bp., 1977.; Lánycsók—Égetthalom-dűlőnél őskortól a késő avar korig terjedő leletek kerültek napvilágra. Jelentés *Kalicz Nándor* és *Ecsedy István* 1976-ban folytatott ásatásáról: Archaeológiai Értesítő 1977., 263. l.

67 *Papp L.:* A mohácsi csatahely i. m. 222. l.

másik partján, a pataktól néhány száz méterre lehetett, 1,5 km hosszan elhúzódva. A patakot Brodarics nem látta, de átugratott rajta.

7. A magyar támadás tengelyvonala *„a magyar harcállás megközelítőlegesen kimutatható centruma és Merse maradványainak középvonala között"* húzható.[68]

Óhatatlanul mérlegelnünk kell Papp László téziseit.

1. Nincs kétségünk és nem is oszthatjuk a kétkedést[69] aziránt, hogy a tömegsírok — ill. az Emlékpark — helye az *egyik* magyar tábor területére esik. Helyes Papp megkülönböztetése is, aki szerint a tábor (vagy inkább: *a másik tábor*) ettől távolabb esik. Mindez egybevág Brodarics leírásával, aki szerint augusztus 20-a után, már a mohácsi síkságon táborozó királyi had mellé, csak 26-án érkezett be a Karassón túlról Tomori néhány ezer fős serege. Ez, kis térségnyire[70] az előbbitől, külön táborba települt. A két tábor létét és a szekérvár helyét így értelmezve, hozzá kell tennünk Papp feltételezéséhez, hogy míg az általa becsült 230—240 csontváz és az 1952-től géppel kiforgatott csontok ismeretlen számú képviselőjét még tarthatjuk a tábor őrségének és a közelben elesett, kivégzett katonák maradványainak, de az immár 1000 főt és az ismeretlen számú többieket nem korlátozhatjuk a tábor védőire.[71]

2. Roppant bonyolult kérdés Földváré. Papp jó szemmel látta meg, hogy a Török-domb megalapozhatta a közelben esetleg állt falu „Földvár" nevét, és a földvári birtoktest oklevelekből rekonstruálható területe nagyjából megengedi ezt a feltételezését. Ez az esetleges falu a magyar tábor közelében még tán Brodarics tévedését is elképzelhetővé tenné. Ahhoz, hogy a feltételezés bizonyossá váljék, meg kellett volna találni a falut. Újistállónál viszont csak temetőrészlet került napvilágra, keltező régészeti melléklet nélkül, és az ásatás további folytatására — a terület beépítése miatt — aligha kerülhet sor. A határjárásokkal kapcsolatban pedig joggal vetette fel Bende Lajos, hogy Földvár voltaképpen a Borzától délre, Majstól keletre feküdt, a földvári birtoktest Borzától északra elterülő részén valójában Lak állt.[72] Másrészt Bende elképzelése, hogy Földvár a déli terasz közepe táján, a — terepbejárásunkon így elnevezett — Szélestalpú-völgy előtt feküdt volna, ugyancsak problematikus. Az 1328. évi határjárás okleveles említése egyértelműen *„iuxta Danubium"*

[68] *Papp L.* i. kézirat. 3. l.

[69] *Bende L.* i. m. 357. l.

[70] Ez a kifejezés Brodarics leírásában olvasható. Kiadta *Sambucus, Ioannes:* Antonii Bonfini Rerum Ungaricarum Decades Quatuor. Basel, 1568. (továbbiakban: *Brodarics* i. m.) 768. l. Fordítása: *Szentpétery Imre:* Brodarics históriája a mohácsi vészről. Bp., é. n. (Újra kiadása: Bp., 1976., 68. l.); A táborok helyéről: *Marosi E.* A mohácsi csatatér helyzetmeghatározásaihoz i. m. 631—632. l. és 1. sz. vázlat.

[71] *Marosi E.:* A mohácsi csatatér további kutatásainak lehetőségéről i. m. 46. l.

[72] *Bende L.* i. m. 538. skk. l., 3. sz. ábra.; Bende érvelését erősítené, ha idézné az eredeti leírásokat, és hivatkozna *Györffy György* alább idézett munkájára. — Bendéhez hasonló véleményre jutott korábban *Halmay B.* (i. m. 60. l.), továbbá *Gyalókay Jenő:* Földvár. Hadtörténelmi Közlemények 1926. 291. l.

helyezi Földvár birtokot.[73] Vagyis: nézetünk szerint Földvár falu aligha helyezkedhetett el a hadiúttól 2,5 km-re eső völgy környékén, ahonnan el sem látni a Dunáig. Éppen ezért, ha — mint Papp László — a *„földhalom"* és a *„Duna melletti"* tényezőket vesszük alapul, Földvár legfeljebb két helyen lehetett:

a) a Török-domb

b) a hadiút és a déli terasz találkozása mentén.

Magunk ez utóbbi lehetőségre szavazunk,[74] de Papp — temetővel végtére is aláhúzott, Földvár-puszta nevével fémjelzett — hipotézisét a végleges régészeti eredményig nem vethetjük el.

3. Rátérünk arra is, hogy miért hajlunk a délebbi helymeghatározáshoz. Brodarics tévedését ugyan *lehetségesnek* tartjuk, de ennek valószínűségét egészen csekélynek, és ezt a kancellár kiváló földrajzi tájékozottságára alapozzuk.[75] Krónikájában egyetlen olyan hibát sem ejt, hogy — ellentétben más kortársaival — földrajzi nevet felcserélne!

4. Azzal a faluval kapcsolatban, amelyet Majstól keletre tárt föl Papp László, vélhetjük, hogy látta Brodarics, egyúttal oszthatjuk Bende Lajos korrekcióját, aki okleveles és térképes adatok alapján a falut Kismajsával azonosította, viszont Mersét a teraszra helyezte.[76]

5. Papp László Felső-Borza környékén végzett több tízezer négyzetméternyi szondázása, terepbejárása, egyetlen olyan régészeti leletet sem eredményezett, amely a csatához lenne kapcsolható. Amennyiben a régészeti leletek ilyen mérvű hiányát alapos figyelmeztetésnek tekintjük, egyelőre megkérdőjelezhetjük Papp László azon feltételezését, hogy a magyar hadrend a Felső-Borzától keletre állt volna fel. Másrészt nyomatékosan hangsúlyozzuk, hogy a fenti terület átkutatása csupán részleges, tehát a hipotézis végleges elvetésére nincs elegendő alap.

6. A Borza-patakról helyesen állapította meg Papp László, hogy jelentős akadály *lehetett*. A patak több szakaszát bejárva úgy látjuk, hogy ha *a maihoz hasonló* meredek partvonala volt — de erről csak a meder átvágása után lehetne végleg nyilatkozni —, páncélos lovassággal aligha lehetett átgázolni. Ha Brodarics ennek ellenére — két ízben is! — erre kényszerült volna, bizonyára életre szólóan emlékezett volna rá. Ezzel ellentétben azt írja, hogy a *hely*, ahol felálltak, mentes volt erdőktől folyóvizektől, domboktól.[77] Ekként értelmezhetjük Dzselálzáde Musztafa megjegyzését is.[78] Éppen ezért a Borzát sem tekinthetjük a két had kö-

[73] *Györffy György:* Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. k. Bp., 1965. 302. l.

[74] *Marosi E.:* A mohácsi csatatér helymeghatározásához i. m. 637—639. l. és 39. jegyzet.

[75] I. m. 638. l., illetve *Marosi E.* i. m. 1980. 153. l.

[76] *Bende L.* i. m. 538. l. és 3. sz. ábra.

[77] *Brodarics I.* i. m. 769. l.

[78] Dzselálzádé Musztafa krónikáját lefordította *Thúry József:* Török történetírók II. Bp., 1893. 16. l.

zötti választóvonalnak, és e tekintetben osztjuk Bende Lajos felismerését.[79]

7. Az eddigi ellenérvek alapján nem valószínű, hogy a magyar támadás tengelyvonala a tömegsírok helyétől Kismajsa (Merse) között húzódhatna, de a végleges „nem"-re itt is várni kell a teljes régészeti feltárásig.

Összességében megállapíthatjuk, hogy az eddigi régészeti ásatások hozzájárultak számos kérdés jobb megvilágításához, több részlet tisztázásához, de egyelőre még nem teszik lehetővé a csata minden mozzanatának teljes rekonstruálását.

JAVASLAT TOVÁBBI RÉGÉSZETI KUTATÁSRA

Régóta hangoztatott vélemény, hogy további előrelépés a csata kutatásában csakis jelentős régészeti lelet birtokában volna lehetséges. *Ma sem tudjuk, és nem is szükséges meghaladni* Gergely Endre megállapítását: *„A terepen ásatások útján való kutatás kétféle módon vezethet eredményre. Vagy úgy, hogy az elesettek sírjait találjuk meg, vagy a forrásokban megjelölt néhány pontot keressük meg. A sírokra rábukkanni vakszerencse volna; azokat a nagy területen vaktában keresni nem lehet, helyükre vonatkozólag pedig adat vagy hagyomány nincs. De ha rá lehet akadni a nagy mohácsi sík valamely részén egyik vagy másik sírra az magában véve a csata tulajdonképpeni helyét még nem rögzítené, hisz a menekülés alatt a síkság minden részén eshettek el harcosok. A forrásokban megnevezett helyek fekvésének megállapítását tartom az egyedüli lehetséges kiindulási pontnak. Ilyen hely tulajdonképpen csak három van: a Törökcsászár-domb, Földvár és Bácsfalu."*[80]

A Török-dombot már Gergely kizárta a további lehetőségek közül. Bácsfalut viszont nem tartjuk értékelhető forrásadatnak: a szemtanú szerzők nem említik a falu nevét, nem írnak arrafelé irányuló hadmozdulatokról. Egyedül Ibrahim Pecsevi 1642-ben írt, hallomáson alapuló adata szól arról, hogy Bali béget előre küldték volna Bácsfaluba,[81] amely azonban igen távol esik a csatatér déli részétől.

A kör tehát Földvárnál zárul, és — amint ez ilyenkor szinte törvényszerű — egy újabb elmélettel magunk is megpróbálkozunk.

Úgy véljük, Brodarics leírásának pontosabb értelmezése során juthatunk előbbre, amennyiben megpróbáljuk kideríteni az ő csatatéri moz-

[79] *Bende L.* i. m. 550. l. és 4. sz. ábra.; *Marosi E.:* A mohácsi csatatér helymeghatározásához i. m. 634. l.; Határozottan elveti a Borza vízi akadály jellegét *Halmay B.* i. m. 10., 14., 18. stb. l.

[80] *Gergely E.* i. m. 349. l.

[81] Ibrahim Pecsevi krónikáját ugyancsak *Thúry József* adta ki, i. m. II. 158. l. és l. jegyzet; A nagynyárádi (bácsfalui) adatot már *Halmay Barna* is kétségbe vonta: i. m. 65. 1. l. jegyzet vö. *Marosi E.:* A mohácsi csatatér helymeghatározásához i. m. 640—641. l. és 2. sz. vázlatot.

gásának irányát, és ezáltal azt a helyet, ahonnan az általa Földvárnak nevezett falut látta.[82] Valószínű, hogy a kancellár *kétszer bizonyosan megközelítette* a török tüzérséget. Először, amikor a helytálló (második) csatarend — és ennek a közepén a királytól jobbra helyezkedő Brodarics — rohamozott. Ezután a kancellár és a körülötte harcolók a török ágyútűz elől balra húzódtak egy, a mocsarak mentén fekvő mélyedésbe. Másodszor innen visszafelé sodródva-küzdve, a *csata végén* jutott ismét Brodarics az ágyúk és a falu elé.[83] Tőle jobbra szakadatlanul harcoltak azok, akik a török ágyúk előtt maradtak — leginkább a gyalogos centrum katonái, a zömükben külföldi zsoldosok. Eszerint Brodarics falvának *egyetlen lehetséges helye* a magyar centrum bal oldalán, a török centrum jobb oldalán rögzíthető, alkalmasint a *terasz keleti vége és a hadiút találkozása táján*, vagyis a Buziglicának nevezett terület szomszédságában. A csata eseményei szemszögéből szinte közömbös a falu neve, de könnyen lehet, hogy ezt a települést hívták Földvárnak. E térség régészeti kutatását tartanánk a leginkább célravezetőnek, folytatásként a Papp László által kezdeményezett település-úthálózat feltáró munkának.[84]

Feltétlenül kutatandó terület a Szélestalpú-völgy környéke, és a volt Újistálló körüli rész, valamint az Emlékpark körzete és a tőle északra elterülő művelési tábla.

Végezetül foglalkoznánk a csata áldozatainak hollétével. A magyar katonák, pontosabban a magyar sereg katonái tömegsírjainak felkutatását közvéleményünk mindig megkülönböztetett figyelemmel, a feltárásokat pedig óriási érdeklődéssel, olykor szenvedélyes megnyilatkozásokkal kísérte. Az utókor kegyeletének kinyilvánítására aligha lett volna alkalmasabb mód, mint a tömegsírok környékén az Emlékpark kiépítése. De más kérdés az, hogy feladata legyen-e régészeinknek további tömegsírok felkutatása? Eddig 5 tömegsírban mintegy 1000 halott földi maradványait lelték meg. Hasonló arányt feltételezve, mindkét fél elesetteinek számát mintegy 20 ezer főre becsülve, akár 100 tömegsír felszínre kerülésével is számolhatnánk (és soha nem tudnánk meg, vajon nincsenek-e további tömegsírok a föld mélyében). Tovább számolgatva: ha az eddigi 5 tömegsír feltárási munkálatait kereken 20 hétre tesszük, akkor az esetleg már megtalált további 100 tömegsírra 400 heti munka volna fordítható. Ez évi hathónapi folyamatos feltárás esetén is *több, mint 15 év!* Az elért eredmény aligha állna arányban ezzel a ráfordítással. Ettől függetlenül elméletileg korlátozható azoknak a helyszíneknek a száma, ahol leginkább várható tömegsírok napvilágra kerülése, tehát azoké a helyszíneké, ahol az ütközet lényeges összecsapásai lezajlottak.[85]

1. Elsőként Bali bég és Ráskay Gáspár csapatai ütköztek meg, a régi Borza-patak bal partja és a Nyárád felé húzódó terasz közötti területen.

[82] I. m. 639. l.

[83] *Brodarics I.* i. m. 771. l.

[84] *Marosi E.:* A mohácsi csatatér helymeghatározásához i. m. 650. l., *Uő:* A mohácsi csatatér további kutatásainak lehetőségeiről i. m. 47. l.

[85] *Marosi E.:* A mohácsi csatatér helymeghatározásához i. m. 1976. 649—650. l.

Ebben az összecsapásban néhány tucat, legfeljebb néhány száz katona eshetett el.

2. Az első magyar csatarend és a rumélíai csapatok összecsapása a Borza-patak déli partja, másrészt a Majstól Buziglicáig elnyúló terasz középső része közti térség nagyjából közepe táján lehetett. A küzdelem kiterjedt a terasz előterére is. Az elesettek száma több ezerig terjedhet, hozzájuk tartozhat a már említett 11 csontváz Majstól keletre.

3. A török tüzérség előtti és körülötti térség, alapvetően a két centrum küzdelmének színhelye, a terasz buziglicai vége. Itt terülhetett el Brodarics falva, itt zajlott le a legtovább tartó harc, az áldozatok száma akár tízezres nagyságrendű is lehetett.

4. A királyi csatarend zöme és Perényi balszárnya, másfelől az anatóliai csapatok összecsapásának színhelye a Brodarics falvától északkeletre és keletre fekvő terület. Itt is több ezer, akár tízezer elesett nyugodhat.

5. A magyar táborok környéke. Feltétlenül fel kellene kutatni a másik (nagyobbik) tábor helyét, és át kellene vizsgálni az Emlékpark és a mohács—udvari országút közötti területet. Miként az eddig feltárt táborban, úgy itt is lehetnek tömegsírok.

6. A menekülők, néhány száz, esetleg ezer halott. Ők szerte a síkságon, sőt a menekülés távolabbi útvonalain eshettek el. Megtalálásuk csak véletlenszerűen sikerülhet, mint a lajméri hármas sírnál történt.

7. Brodarics adata szerint a csata után a szultán kivégeztetett 1500 hadifoglyot. A helyszín ismeretlen, lehetséges, hogy a holttesteket belevetették a Dunába, vagy a mocsárba.

Egyáltalán nem biztos, hogy a török és a magyar had elesetteinek tömegsírjai közel vannak ahhoz a helyhez, ahol haláluk bekövetkezett. Így például kizártnak tartjuk, hogy a jelenleg ismert tömegsír ezer halottja — a magyar seregek veszteségének 5—10%-a — csakis a táborőrségből tevődne össze, vagy azokból, akik a tábor közvetlen közelében estek el.[86] Ezért sem valószínű, hogy a további tömegsírok feltárása önmagában megoldhatná a csata eseménytörténetének még vitás kérdéseit. Aránylag a legtöbb eredményt a magyar centrum és Perényi balszárnyának küzdőtere, a 3. és 4. pontokban e említett áldozatoknak a megtalálása nyújthatná. Végső bizonyítékot akkor lelnénk, ha egyúttal megtalálnánk Brodarics falvának helyét. *Ezt tartjuk a régészeti kutatás további legfőbb feladatának.*

[86] Vö. a 71. sz. jegyzettel.

Vass Előd

A MOHÁCSI SZANDZSÁK HATVANNÉGY ÉVVEL A CSATA UTÁN

A mohácsi csata után három évvel, Szulejmán szultán 1529. évi hadjárata, s az azt követő török hadjáratok során, Mohács déli határában állandó török katonai táborhely alakult ki. E táborhely védelmét 1541-ben már Mohácson elhelyezett állandó török őrség biztosította. Török történetírók munkáiból és magyar okleveles forrásokból nagy biztonsággal következtethetünk arra, hogy Buda török megszállásával egy időben Mohácson is török helyőrség maradt. A mohácsi helyőrség parancsnoka, a török források megnevezésében Kászim bég, feltehetőleg itt egy új török közigazgatási területegység(-szandzsák) megszervezését már 1542 tavaszán elkezdte. A dél-dunántúli török hódoltatás 1542 tavaszán Mohácsról indult el. Az első mohácsi szandzsákbég, Kászim bég a székhelyéről elnevezett új szandzsák területének kialakítását a Duna folyó partjain 1542 tavaszára török birtokba került városokból indította el. Feltételezzük, hogy az Eszék—Buda közötti hadiút melletti városok közül, Eszék—Dunaföldvár közöttiek Mohácshoz s a Dunaföldvár—Buda közöttiek pedig Budához kerültek, a legelső török katonai igazgatás megszervezésekor. Így alakultak ki a budai és mohácsi szandzsákok 1542-ben, s a továbbiakban a mindenkori katonai helyzethez viszonyulva alakultak át. A következőkben a mohácsi szandzsák területének kialakulását, az arra vonatkozó török adóösszeírások és más feljegyzések alapján tekintjük át.[1]

Buda 1541. szeptember 2-i török megszállása és Szulejmán szultán 1543. évi nyár végi hadjárata közötti kétéves időszakban a Duna melletti török helyőrségek és a magyar nemesi bandériumok között, állandó csatározások folytak. A törökök Eszék, Szekszárd, Tolna, Dunaföldvár, Paks és Buda helyőrségeire támaszkodtak, s velük szemben pedig Siklós, Pécs, Szászvár, Döbrököz, Anyavár, Tamási, Simontornya, Székesfehérvár, Tata

[1] *Szinán csausz:* Az 1543. évi hadjárat története (Török történetírók. [Török—magyarkori Történelmi Emlékek. Második Osztály. Írók.] Fordította *Thúry József.* Bp., 1896. I. 294. l.) említi, hogy „... a nevezett hónap 28. napján [1543. május 3-án] a mohácsi szandzsákbégtől, Kászim bégtől egy jelentés érkezett ... ezen végvidék állapotáról..." Ebből a jelentésből tudhatjuk meg, hogy Kászim bég már egy éve (1542. május 3. óta) a Mohácsot, Szekszárdot és Tolnát támadó hitetlenekkel (magyarokkal) állandó harcot folytatott. Érdekes körülmény az, hogy Szekszárd elfoglalásánál is egy Kászim bég szerepel, mint első török parancsnok. A mohácsi és a szekszárdi Kászim bég nagyon valószínű, hogy egy és ugyanazon személy volt. A szekszárdi szandzsákot csak valószínűleg 1552 tavaszán szervezték meg.

és Esztergom álltak. Ezek az első végvárak a törökök magyarországi hódításának legelső határvonalait jelentették. A fenti végvárak nevei, az említett kétéves időszakban minden török—magyar csatározásban, mind a török, mind a magyar leírásokban szerepeltek. Szulejmán szultán a szorongatott helyzetben lévő magyarországi helyőrségei megerősítésére, először I. Ferdinánd királytól, egy esetleges békekötés feltételeként, Székesfehérvár, Visegrád, Tata és Esztergom átengedését követelte. Ezután, az 1542. évi Buda visszafoglalására indított sikertelen hadjárat következményeként, Szulejmán szultán újabb hadjárat indítását határozta el.[2]

Szulejmán szultán 1543. évi hadjárata után, a katonai helyzet a törökök javára módosult. A legelső magyar végvárak, mint Siklós, Pécs, Pécsvárad, Szászvár, Anyavár, Székesfehérvár, Tata és Esztergom, török birtokba kerültek. Azonban a kedvező fordulattal a török nem elégedett meg, s a következő 1544. évben az első magyarországi szandzsákok bégjei a budai pasa irányításával újabb sikeres támadásokat hajtottak végre. Jahjapasaoglu Mehmed budai pasa és Ahmed székesfehérvári szandzsákbég 1544-ben Tolna megyében Simontornya és Tamási, s ugyanekkor Kászim mohácsi szandzsákbég Döbrőköz, Dombó és Törökkoppány váraínak bevételével eredményes hadjáratot zárt le.[3]

A török hódítás első éveinek dél-dunántúli harcaiban Kászim bég neve gyakran bukkant fel. A vezetése alatt álló mohácsi szandzsák első török összeírásának emléke az 1544. október 26-án kelt fejadó(=dzsizje, harács, forint adó) defter volt, amely csak Mohács városának első, török feljegyzésből ismert névjegyzékét őrizte meg. A másik keltezetlen török adóösszeírás(=defter), valószínűleg 1546/47 folyamán készült. Ebben az 1547. évi részletes adóösszeírásban az akkor a mohácsi szandzsákhoz tartozó városok és falvak adófizetőképes családfőit és felnőtt fiaikat vagy testvéreiket, s ezek terménytizedeit és más adóit vették számba. A mohácsi szandzsák 1547. évi adóösszeírásából területi kiterjedéséről is pontos beszámolót kaphatunk. A szandzsáknál kisebb török közigazgatási területegység, a náhije volt, amelyekből ekkor a következők tartoztak a mohácsi szandzsákhoz: Pécs, Szentlőrinc, Szentmárton (Gödre), Szászvár, Sellye, Vaskaszentmárton, Görösgál, Nagyharsány, Baranyavár, Mohács, Pécsvárad, Szekcső(Duna), valamennyi Baranya megyéből. Azonban, ezenkívül Tolna megyéből a koppányi és szakcsi, valamint Somogy megyé-

[2] Az 1541 és 1543 között Tolna megyében a törökkel folytatott harcokról: *Szakály Ferenc:* Tolna megye negyven esztendeje a mohácsi csata után (1526—1566). (Tanulmányok Tolna megye történetéből II.) Szekszárd, 1969. 20—221. l. Említi, hogy Werbőczy Imre főispán a megye védelmét még 1542 elején megszervezte, s erről ő maga az 1542. évi besztercebányai országgyűlésen személyesen számolt be.; Ezenkívül a Fejér megyei harcokról: Brenner Márton levele Révay Ferenchez (Bécs, 1543. szeptember 1.): Humanista Történetírók. I. Bp., 1977. 8. l. Említi, hogy Bornemissza Ferenc székesfehérvári kanonok elmondta neki, hogy miután a török Budát megszállta, a fehérváriak velük szüntelen csatáztak. Buda külvárosait szüntelenül támadták és sok török rabot ejtettek.

[3] Az 1544. évi Tolna megyei török hadjáratról: *Istvánffy, Nicolaus:* Regni Hungarici Historia..., Colonia-Agrippinae, 1685. 178. l. és még *von Hammer, Joseph:* Geschichte des Osmanischen Reiches... III. Pest, 1828. 263—264. l.

ből a karádi és a köröshegyi náhije is ide íratott össze. A mohácsi szandzsák 1547 körüli területi kiterjedéséhez még hozzá kell fűzni, hogy a szászvári náhije mélyen benyúlt Tolna megye közepébe, s így északon a Sárvíz—Kapos folyók vonala határolta.[4]

A törökök a mohácsi szandzsák területét, még a Ferdinánd király és Szulejmán szultán megkötött 1545. november 10-i és az 1547. június 13-i fegyverszünetek idején is folytatott, támadó harcban alakították ki. A török területszerző harcokban jól követhető az előre kijelölt célpontok megszerzésére irányuló törekvés. Minden új előre kijelölt náhije székhelyen vagy kisebb útellenőrző csomóponton, amit így elfoglaltak, rendszerint megerődített kastélyba vagy templomból gyorsan kiépített palánkvárba, azonnal állandó helyőrséget helyeztek el. Ilyen módon a dél-dunántúli hódoltsági terület helységeinek lakosságát és közlekedési csomópontjait ezek a szétszórt török helyőrségek ellenőrizték. Az új török erődítések, kisebb-nagyobb közigazgatási központok, az eddigi magyar falurendszert is erőszakosan változtatták meg. A török helyőrségek mellett hamarosan vegyes lakosságú települések jöttek létre. A betelepült mohamedán és délszláv ortodox fegyveres lakosság a magyarok állandó számbeli csökkenését segítette elő. Kászim bég, a dél-dunántúli török hódoltatás első irányítója, 1548 februárjában budai pasa lett, s helyére Dervis bég került. A mohácsi szandzsák legjelentősebb városa, 1543 óta Pécs volt, s a szandzsák bég hol Pécsen, hol Mohácson tartózkodott. Ezekben az években, Dervis bég területszerző harcaiban tűnik fel Szigetvár neve, mint a dél-dunántúli magyar védelem központja, s több sikeres ellentámadás kiinduló helye.[5]

Feltételezzük, hogy elsőként a mohácsi szandzsák területéből, 1545-ben a szekszárdi nahije területe vált ki. 1549-ben ismét egy új török közigazgatási átszervezés csorbította meg a mohácsi szandzsákot, a siklósi szandzsák létrejötte. Az 1554. évi fejadó(=dzsizje, harács, forint adó) defterben már pécsi, siklósi és görösgáli szandzsákok elnevezései szere-

[4] Mohács város 1544. évi fejadóösszeírása: ÖNB Turk. Hass. Mxt. 611. Katalog Flügel, 1355. (OL Mikrofilmtár: 1245. számú doboz.) Közölte teljes szövegét *Vass Előd:* Mohács város hódoltság kori történetének török forrásai. Baranyai Helytörténetírás 1976. Pécs, 1976. 30—31. l.; Ezenkívül a mohácsi szandzsák Szulejmán szultán korabeli részletes deftere: Isztanbul, Basvekalet Arşivi, Tapo defteri Nr. 441. Varak 234. Ezt a deftert *Vass E.* (i. m. 32—34. l.) 1546/47. évre keltezte és a Mohács városra vonatkozó részt lefordítva közölte. Korábban *Káldy-Nagy Gyula* (Török adólajstrom Baranyából a XVI. századból. Szigetvári Emlékkönyv. Bp., 1966. 117. l.) említi, mint ami néhány évvel 1550 előtt készült.

[5] *Gévay Antal:* A budai pasák, Bécs, 1841. 6. l. Említi Kászim bég életrajzi adatait. Az első mohácsi szandzsákbégek hivatali idejére is következtetni tudunk a róluk szóló leírásokból. 1548—1555 között Dervis bég, majd 1555-től Mehmed bég a pécsi vár lovastisztjei közül lett szandzsákbéggé. Erről l.: HHStA, Türkei IX., Urkunden und Akten aus dem Pariser Nationalarchiv, Karton 1. (OL Mikrofilmtár, W—640, K—1318. Nr. 48. [1555]).; Ezenkívül 1563-ban Hamza bég szerepel meg, erre l.: Isztambul, Basvekalet Arşivi, Mühimme defteri... (OL Mikrofilmtár 24 809. számú doboz).

pelnek, s a három szandzsák falvait 14 náhijébe osztva együttesen sorolja fel.[6]

1549—1550 körül a szigetvári kapitányok közül, szerdahelyi Dersffy Farkas és Tahy Ferenc a török Görösgált, Koppányt, s még több várat sorra visszafoglalta. Azonban a visszafoglalt várak ismét török birtokba kerültek. Ez a gyakori változás, egyes várak esetében az 1550-es években, többször is lejátszódhatott. A török közigazgatás ismételt területi átszervezéseihez valószínű, hogy az itt folytatott harcokból eredő hadi okok szolgáltattak alapot. Az átszervezéseknél mindig újabb megerősített török várak és új török helyőrségek tűntek fel. Ezek számának növelése, feltehetőleg a szigetvári ellentámadások 1550-es évekbeli erősödése következtében vált szükségessé. A török intézkedések a helyőrségek sűrítésére sikeresek voltak, mert Szigetvár 1556 körül már a török területek közé félszigetként ékelődött be. A törökök 1555-ben hozták létre véglegesen a koppányi szandzsákot, mivel az 1552. évi megszervezése után csupán néhány hétig maradhatott fent. A mohácsi szandzsák területe ekkorra már Baranya megyébe szorult vissza. Szulejmán szultán uralkodási idejére keltezett másik részletes török defter, amelyet 1555/56. év körülinek tételezünk fel, a következő náhijéket sorolja fel; Pécs, Szentlőrinc, Szentmárton(Gödre), Szászvár, Mohács, Szekcső, Pécsvárad, Baranyavár, Nagyharsány és Siklós. Ennek a részletes adóösszeírásnak mohácsi névjegyzékét Mohács város 1554. évi fejadójáról készült névjegyzékkel összehasonlítva, azzal 80%-ban megegyezik.[7]

Szigetvár 1566. évi eleste után az egykori török források szerint a mohácsi(pécsi) szandzsák területén ismét átszervezések történtek.[8] II. Szelim

[6] Szekszárd szandzsákszékhelyként először a Halil defterdár által 1545-ben Budán készített magyarországi szandzsákösszeírásában szerepelt. Erről lásd: *J. Hammer* i. m. III. 266. és 714. l.; *Káldy-Nagy Gyula* (A budai szandzsák 1559. évi összeírása. Bp., 177. [Pest megye múltjából 3.] 9. l.) azonban említi, hogy a szekszárdi szandzsák 1552-ben önállósult, s korábban a székesfehérvári szandzsák része volt.; Az 1554. évi fejadóösszeírásról: *Káldy-Nagy Gyula:* Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. Bp., 1960. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 103.) 5. l.; A siklósi és a görösgáli szandzsákról: *Káldy-Nagy Gy.:* Budai szandzsák i. m. 10. l., említi, hogy a siklósi és a görösgáli szandzsák tulajdonképpen ikerszandzsák volt, mivel közös szandzsákbégjük Siklóson székelt.

[7] Szigetvári várkapitányok levelezése, 1550—1561. Szerk.: *Molnár Imre.* Szigetvár, 1971. 73., 88. és 95. l.; Ezenkívül a koppányi szandzsákról: *Káldy-Nagy Gyula* (Budai szandzsák i. m. 9. l.) említi meg, hogy már 1552-ben Veli bég neve szerepel. A végleges szandzsákká alakulásról: *Vass Előd:* Törökkoppány 1556. évi első török adóösszeírása. Somogy megye múltjából. 3. Kaposvár, 1972. 57—58. l.; Az utóbbi tanulmány megjelenése után találtuk meg a korábbi 1546—47. évi deftert, ahol már Koppány összeírása is szerepel.; Koppány 1544-ben, 1552-ben és 1555-ben került török birtokba, s csak ezután alakult szandzsákszékhellyé.; A mohácsi szandzsák Szulejmán szultán korabeli második részletes defteréről: *Káldy-Nagy Gy.* Török adólajstrom i. m. 117. l., említi, hogy korát az 1550-es évekre tehetjük, s ő röviden csak 1550. éviként szerepelteti. Az eredeti forrás kézirata: Isztanbul, Basvekalet Arşivi, Tapo defteri, Nr. 443. A Mohács városra vonatkozó részt lefordítva közölte: *Vass E.:* Mohács i. m. 34—38. l., s ezenkívül 1555/56. évre keltezte.

[8] *Káldy-Nagy Gy.:* Török adólajstrom i. m. 4—5. l.

szultán uralkodási idejére keltezett részletes (tahrir) adóösszeírás, amelyet 1569/70. évre keltezhetünk utólagosan, a mohácsi szandzsákot Pécs központtal s a szekcsői szandzsákot Szekcső székhellyel említi.[9] A mohácsi szandzsákhoz ekkor a pécsi, szentlőrici, pécsváradi, szászvári, szentmártoni, kaposvári, görösgáli, siklósi, harsányi, sellyi, vaskaszentmártoni és a segesdi náhijék tartoztak. A szekcsői szandzsákhoz pedig a szekcsői, mohácsi és baranyavári náhijék és a segesdi náhije másik fele tartozott. Az 1570-es évekből fentmaradt adóösszeírások szerint 1570—1580 között a megszűnt siklósi—görösgáli szandzsák helyére a szigetvári lépett, mégpedig a pécsi(mohácsi) szandzsák kettéválásával. Az új önálló pécsi szandzsák 1582/83. évi fejadó(=dzsizje, harács, forint adó) deftere a pécsi, szentlőrinci, szászvári, pécsváradi, szentmártoni és a kaposvári náhijékat nevezi meg. Ez a fejadódefter a címe után megállapíthatóan a budai vilayet romos várainak újjáépítésére beszedett rendkívüli adó, pécsi szandzsákbeli elszámolását tartalmazza.[10]

Az eddig felsorolt török források egyértelműen utalnak arra, hogy a dél-dunántúli török hódoltatás Mohács városából, 1542-ben indult ki. Az 1542 és 1544 között megszervezett mohácsi szandzsák területe Baranya—Tolna—Somogy megyék területére terjedt ki. Majd az ezután megindult magyar ellentámadás nyomán, különösen Szigetvár katonai szerepe következtében, a mohácsi szandzsák eredeti területéből 1545 és 1570 között több új szandzsák alakult ki. A siklósi és görösgáli szandzsákok 1549 és 1579 között átmenetileg működtek, utána a szigetvári szandzsákba olvadtak bele. A mohácsi szandzsák korábbi, 1547. évi területén már 1580-ban csupán a szekcsői (mohácsi), a szekszárdi, a koppányi, a szigetvári és a pécsi szandzsákok külön-külön működtek.

Az ezek között szereplő szekcsői(mohácsi) szandzsák 1570 után már hivatalosan szekcsői szandzsák néven tűnik fel, az új székhelyének neve alapján. Talán Mohács város, mint az első székhely jelentőségére utalva

[9] A mohácsi szandzsák részletes deftere II. Szelim szultán korából. Kézirata KØbenhavn, Det Kongelige Bibliotek, Cod. Turc. Roth. V. Nr. 702. Az összeírás elejére bemásolt törvénykönyvét (kanunname) közölte *Matuz, Joseph:* A defter from Southern Hungary belonging to the Royal Library of Copenhagen. Acta Orientalia. XXXII. Copenhagen, 1970. 155—158. l. (1570-re keltezte).; Véleményünk szerint 1569/70. évi adóösszeírás lehet, mivel létezik a pécsi szandzsák 1570/71. évi részletes adóösszeírása, amelyben már a náhijék más elhelyezésben szerepelnek. L. Isztanbul, Basvekalet Arşivi, Tapo defter, Nr. 1012. (OL Mikrofilmtár 10 551. számú doboz).

[10] Az említett török defterek a következők: A szekcsői (mohácsi) szandzsák 1570. évi fejadó deftere. ÖNB Türk. Hass. Mxt. Katalog Flügel. 1330. (OL Mikrofilmtár 1245. számú doboz).; A siklósi szandzsák 1571. évi fejadó deftere: ÖNB. Türk. Hass. Mxt. 541. Katalog Flügel 1327. (OL Mikrofilmtár 1245. számú doboz.); A szigetvári (pécsi) szandzsák 1571. évi fejadó deftere: ÖNB. Türk. Hass. Mxt. 606. Katalog Flügel. 1338. (OL Mikrofilmtár 1245. számú doboz). Részleteiben közölte *Velics Antal—Kammerer Ernő:* A magyarországi török kincstári defterek. I. Bp., 1889. 206—211. l.; A szigetvári szandzsák 1579. évi részletes adóösszeírása: München, Bayerische Staatsbibliothek, Cod. Turc. Nr. 138.; A pécsi szandzsák 1582. évi fejadó deftere: ÖNB. Türk. Hass. Mxt. 565., Katalog Flügel 1399. (OL Mikrofilmtár 1245. számú doboz). Említi *Velics A.* i. m. I. 340—344. l.

A szekcsői-mohácsi szandzsák 1591. évi helységei

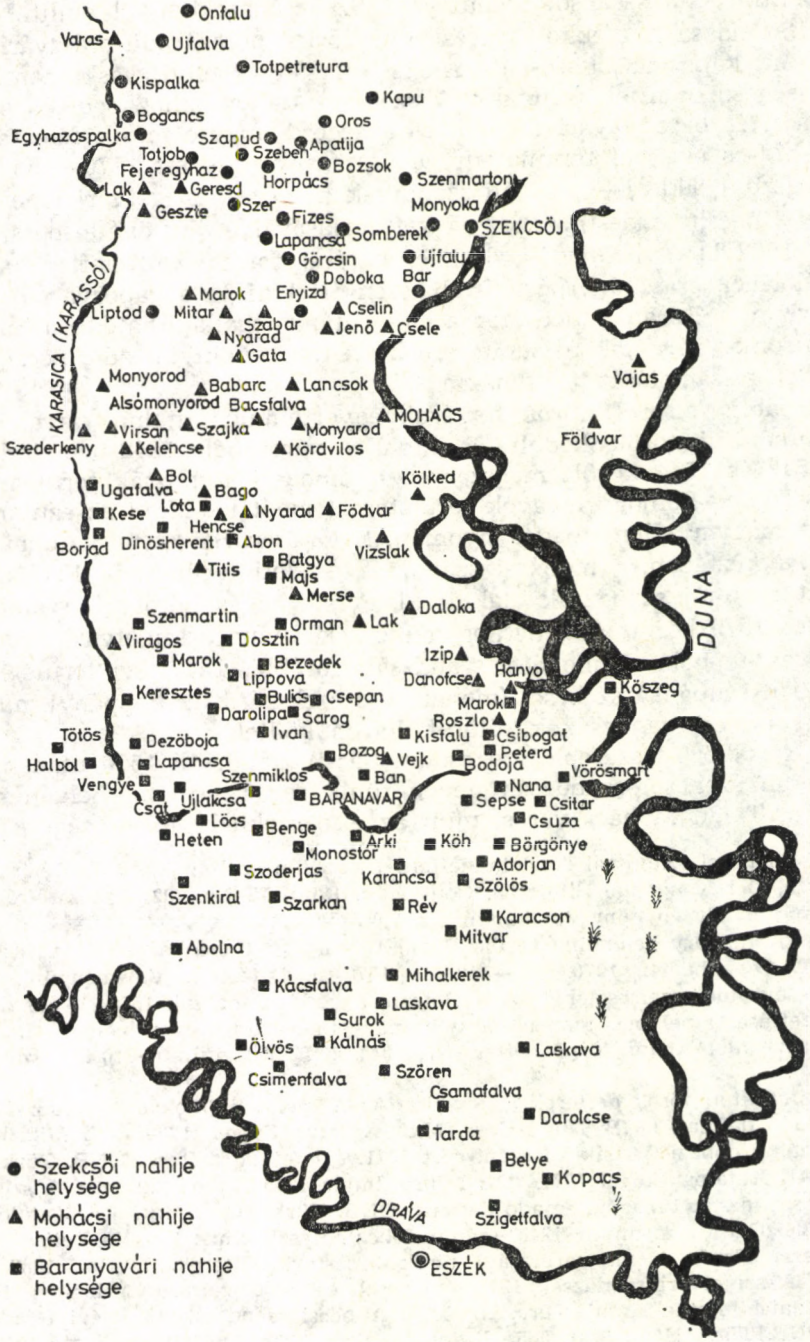

azonban a XVII. századi hivatalos török leírásokban sokszor ismételten mohácsi szandzsákként is megemlítették.[11]

A szekcsői(mohácsi) szandzsák véglegesen 1570 után kialakult 1686 végéig állandó területét a XVI. század végén, III. Murad szultán korában (1574—1595) készült 1590. évi részletes adóösszeírás feljegyzései alapján, a továbbiakban részleteiben is elemezzük. Sőt Mohács városáról a fent felsorolt összeírások minden ide vonatkozó adatát figyelembe véve, részletes felmérést nyújthatunk.

Történészeink eddig egyes helységek vagy tájak pontos, differenciált felmérésére nem fordítottak kellő gondot, a török pusztításait sokszor felnagyítva és általánosítva kezelték. A legkegyetlenebb pusztítás a török vagy más seregek nagy hadjáratai alkalmával érte a lakosságot, öldöklés, rabszedés és gyújtogatás. Hiteles mértékét ezeknek azonban csak e hadjáratok nyomában készített egykorú török adóösszeírásokból lehet elkészíteni, mivel más feljegyzések a legtöbb helyen nem maradtak. A török seregek legsűrűbben az Eszék és Buda közötti hadiúton, mindig Mohács városán keresztül vonultak át. A mohácsi adózók összeírásaiból készített alábbi táblázatok, a lakosság feltételezhető számának egyes évekbeli megállapítására a török fejadó és részletes adóösszeírásokon kívül más magyar forrásokat is figyelembe vettek. A hódoltság ideje alatt a lakosság fejadó fizetésének adóegysége a török „hane" és a földesúri részletes tizedadók adóegysége a török „kapu", valamint a magyar dicalis porta adóegységnek az egybevetésével, Mohács város lakossága számának megállapítására törekedtünk. Ennek során megállapítottuk, hogy Mohács város összes adózó lakosa 1544—1613 között, mintegy 1250—4050 fő között mozgott. Az 1544. évi fejadó-összeírásban 190 adófizetőképes és 137 adófizetésre képtelen családfő került lejegyzésre, tehát együttesen 327 családfő közül, közel 40% adófizetésre képtelen volt. Ezek a mezőváros adófizetésre képtelen zsellérei és cselédei, nyilvánvalóan a nagy gazdák háztelkein laktak. Az összes lakos kiszámításánál egy kiscsaládra a hagyományos öt főt és egy kapura (paraszti háztartásra) 15 főt tételeztünk fel. Ennél a számításnál a török „hane" adóegység fogalmában elég változó lélekszám mutatkozott meg. Egy „hane" adóegység fogalmában 1547-ben 5 lélek, 1556-ban 16 lélek, 1580-ban 11 lélek, 1590-ben és 1613-ban pedig 7 lélek számítható ki. Ha az 1556. évi kiugró adatot mellőzzük, mert ekkor Szigetvár első ostroma idején itt a Mohácsra bemenekülők száma mutatkozik meg, akkor egy „hane" adóegység fogalmában 1544-ben három kiscsalád, 1547-ben egy kiscsalád, 1556-ban három kiscsalád, 1580-ban két kiscsalád és 1590-ben egy, esetleg két kiscsalád adózott. A fejadó adóegységének a „hánénak" megfigyelhető állandó kiterjedésével állunk itt szemben, mivel a török az adóegység fo-

[11] *Salamon Ferenc:* Magyarország a török hódítás korában. 2. kiadás. Budapest, 1886. 270. l. említi, hogy Aini Ali leírásában a hódolt Magyarország hivatalos török 1614. évi közigazgatási beosztásában csak mohácsi szandzsák szerepel, s szekcsői nem. Hasonló példát mutat be *Káldy-Nagy Gyula:* Magyarországi török adóösszeírások. Budapest, 1970. 100—101. l.

galmát, a hat magyar forint, illetve háromszáz török akcse cenzus figyelmen kívül hagyásával igyekezett kiterjeszteni s így 1590 körül már minden lakóházzal rendelkező családfővel, függetlenül gazdasági helyzetétől — zsellér, vagy pedig telkes-e — megfizettették a fejadót.[12] *(L. a 1. sz. táblázatot.)*

1. táblázat. Mohács város népességszáma (1541—1641)

Év	Hane	Kapu	Porta	Összes lakos (fő)
1544	190(137)	—	—	1635
1547	226	150	—	1250
1554	239	—	—	—
1556	245	270	—	4050
1557	—	200	—	—
1564	—	—	31	—
1569	184	—	—	—
1571	153	—	—	—
1580	154	122	—	1830
1590	211	100	—	1500
1613	208	100	—	1500
1631	87	—	—	—
1641	81	—	—	—

A mohácsi lakosság belső társadalmi összetételének egyes vonatkozásait a családfők, a hozzátartozó férfiak (fiúk, testvérek és sógorok), a papok és a szolgák az összeírásokban külön feltüntetett számai szerint összevetettük az összefüggések megállapítására. Ebből megállapíthatjuk, hogy 1580 előtt a rokon férfiak száma meglepően alacsony, utána viszont a férfiak számának közel a felét teszik ki. Ez a fiatal férfiak átmeneti eltűnését, elrejtését jelentheti. A defterben szereplő „fiúk" vagy „testvérek" életkorát 15 éves kortól számíthatjuk, természetesen ahogy ezt akkor egyáltalában megállapították.[13] Az 1580 utáni összefüggés felelhet

[12] A szekcsői (mohácsi) szandzsák 1580. évi részletes defterének kézirata: Isztanbul, Basvekalet Arşivi. Tapo defteri. Nr. 593, varak 85. (OL Mikrofilmtár: 10 127. számú doboz).; A Mohács városra vonatkozó feljegyzést lefordítva közölte *Vass E.:* Mohács i. m. 36—38. l.; Ezenkívül a szekcsői (mohácsi) szandzsák 1590. évi részletes defterének kézirata: Isztanbul, Basvekalet Arşivi, Tapo defteri Nr. 632., Varak 122. (OL Mikrofilmtár 10 127. számú doboz). A defter szövegét teljes egészében kiadta *Vass Előd:* A szekcsői—mohácsi szandzsák 1591. évi török adóösszeírása. Baranyai Helytörténetírás 1977. Pécs, 1979. 7—99. l.; Ezenkívül még a szekcsői (mohácsi) szandzsák 1613. évi defterének kézirata: ÖNB. Türk. Hass. Mxt. 637., Katalog Flügel 1378. (OL Mikrofilmtár 1248. számú doboz).; Az 1. táblázat „hane" és „kapu" adatát a fenti török forrásokból, a „porta" adatát pedig *J. Horváth Gyula—Tímár György:* XVI. századi dikális konskripciók Baranya megyéből (1542., 1551., 1564.). Baranyai Helytörténetírás 1972. Pécs, 1973. 79. l. munkákból vettük. Az 1631. évi és az 1641. évi csak Mohács város összesített fejadódefterének adatait közli *Velics A.* i. m. I. 124. és 132. l.

[13] A defterben szereplő „fiúkat" vagy „testvéreket" 15 éves kortól számították nagykorúnak, természetesen ahogy ezt akkor egyáltalában megállapíthatták. Erről l. *Sápi Vilmos:* Gyöngyös város joggyakorlata a török hódoltság idején. Adatok Gyöngyös város történetéhez 7. Gyöngyös, 1964. 67. l. Említi egy örökösödési per adatát 1683-ból, ahol is 15 éves fiút nagykorúnak vettek.

meg a város lakossága valószínűbb összetételének. További érdekes körülmény az is, hogy a „szolga" megjelölés csak 1580-tól kezdett megjelenni a török összeírásokban, s utána mindig emelkedő számban jelentkezett. Ez az adat talán összefüggésben állt a török fejadó adóegységének kiterjesztésével. *(L. a 2. sz. táblázatot.)*

2. táblázat. Mohács város népességének szerkezete (1544—1641) (fő)

Év	Családfő	Rokon	Pap	Szolga	Összes férfi
1544	324	3	—	—	327
1547	316	58	8	—	382
1556	410	49	6	—	465
1580	109	42	—	4	154
1590	91	97	—	23	211
1613	88	92	—	28	208
1631	65	—	—	—	65
1641	63	—	—	—	63

A mohácsi lakosság nemzetiségi megoszlása is ábrázolható a török összeírásokból, ahol a szerbek (vlahok) és a cigányok (kiptik) az 1590. évi összeírásban először jelentek meg. A szerbek és cigányok számát egyes években a Mohácson lakó nemzetiségek összes férfiainak arányában mutatjuk ki. *(L. a 3. sz. táblázatot.)*

3. táblázat. Mohács város nemzetiségi megoszlása (1580—1641) (fő)

Év	Magyar	Szerb (vlah)	Cigány (kipti)	Összes férfi
1580	154	—	—	154
1590	211	15	10	236
1613	208	16	10	234
1631	65	22	—	87
1641	63	18	—	81

Mohács városban a nemzetiségek aránya 1590 után 15%-ról 1641-ig 30%-ra ugrott fel. A magyar lakosság számának megfogyatkozása sokszor csak a török adózás alóli kibúvást jelentette, s így azt is, hogy bevették magukat a Mohács-szigetbe, ahol Kismohács községet hozták létre. A szerbek betelepítése Mohácsra a török martalóc katonai alakulat itteni helyőrségkénti állomásoztatásával kezdődött meg. Az 1590. évi és az 1613. évi összeírások Gyuraszin alakulata (dzsemaati Gyurasin) néven szerbekből álló katonai egységet soroltak fel. A cigányok szintén ugyanebben az időszakban török katonai alakulatban jelentek meg. Ezeket „cigányok alakulata" (dzsemaati kiptijan) néven nevezték meg az összeírásokban. A fenti szerbek és cigányok a várostól északra említett „Felmohács" nevű városnegyedben laktak, amit leírásainkban „Vlahok városnegyede" (mahalleyi iflakijan) néven jelöltek. Ebben a városnegyedben összeírtak között sok magyar nevű adózó is szerepelt, akik valószínűleg

beházasodtak a szerbek közé és az elszerbesedés útjára léptek. A szerbek és a cigányok között viszont sok a mohamedán személynév, ami ezek eltörökösödésére utal. A mohácsi cigányok személynevei között leggyakoribb, a feltehető foglalkozásuk neve, a „szuzdár", azaz hóhér. A korábbi összeírásokban gyakran és rendszeresen említett „kapudán" név a dunai török sajkásflottilla Mohácson állomásozó egységének parancsnoki megnevezése volt, talán Gyuraszin alakulatával lehetne azonosítani.[14]

Mohács közelében az Eszék—Buda fő hadiút mellé a törökök ún. müszellem alakulatokban is szerbeket telepítettek le. Az 1590. és az 1613. évi összeírásban szerepelt, hogy Lak faluban 16 „hane", tehát ekkor már 16 családfő adózó került letelepítésre török várszolgálatra. Ezeknek volt feladatuk a török portáról jövő és Budára menő hivatalos szállítmányok céljára kocsikat készenlétbe tartani és azokkal szállításokat végezni. Ugyanekkor Dályok „város" 80 „hane", tehát adófizető családfőre becsülhető magyar lakossága is ugyanilyen rendkívüli szolgálatot látott el.[15]

A XVI. században az 1570 utáni években végleges területi kiterjedésben kialakult szekcsői (mohácsi) szandzsák Baranya megye keleti részén, a Duna és a Karassó folyók közötti területsávot foglalta magába, délen a Duna és Dráva egybefolyásáig. Ez a területsáv három, a szandzsáknál kisebb közigazgatási területegységre tagolódott: a szekcsői, mohácsi és baranyavári náhije területére. A szekcsői (mohácsi) szandzsák területének a települési és népességi körülményeit a XVI. század végén, 1590 körül kívánjuk a továbbiakban részletesebben ismertetni. A területi kiterjedésében véglegesen 1570 körül kialakult szandzsák települési viszonyait, az 1590. évi részletes török adóösszeírása alapján vizsgáljuk meg. A szandzsákot alkotó három náhije területét különválasztva, a városok, a falvak, a puszták, a malmok, a majorok (csiftlik) és a halastavak egy-egy náhijebeli számából bizonyos települési és gazdálkodási sajátos különbözőségeket figyelhetünk meg. *(L. még a 4. táblázat.)*

4. táblázat. Szekcsői (mohácsi) szandzsák 1590. évi települési szerkezete

Településforma	Náhije			Összesen
	Baranyavár	Mohács	Szekcső	
Város	3	3	1	7
Falu	58	30	21	109
Puszta	33	15	8	56
Malom	16	10	36	62
Major	4	2	1	7
Halastó	60	11	7	78

[14] Lásd. a 12. jegyzetben említett forrásokat.

[15] A mohácsi szandzsákba telepített délszlávok a török müszellem vagy vojnik félkatonai szervezet tagjai voltak. Részükre félkatonai településeket létesítettek, s az állami adók alól mentességet élveztek, de évente bizonyos számú férfinak valamilyen különleges török szolgálatot kellett ellátnia.

A városok, falvak és puszták legnagyobb előfordulási számából következtetve a legsűrűbb településrendszer a baranyavári náhije területén alakult ki. Ez a terület azonban a legkevesebb malmot működtette, viszont itt került összeírásra a legtöbb megadóztatott halastó. Az 58 lakott helységre 60 halastó esett. Ezekből a törökök Laskón negyvenhármat, Vörösmarton nyolcat, Ugfalván nyolcat és Kopácson egyet jegyeztek fel. A legjelentősebb halászat, tehát 1590 körül e Duna melletti négy helységben folyt. Itt megjegyezzük, hogy egy korábbi, 1556 körüli részletes adóösszeírásban Laskón akkor még csupán hat halastó került lejegyzésre. Feltételezhető, hogy a halászat török uralom alatti fellendülése az itteni kereskedelem visszaesésével függött össze. Mohács város esetében is hasonló folyamatot figyeltünk meg.[16]

Baranyavár náhije-központ vegyes mohamedán, ortodox szerb és magyar településképe, Mohácshoz hasonlóan, az összeírásban egyenként felsorolt rétek, legelők, kertek és szőlők birtokosainak neveiből kialakíthatóvá válik. A malmok és a legtöbb esetben a majorok is a legtöbb faluban mohamedánok birtokában voltak.

A baranyavári náhije területén az „Elhalt Kászim pasa vakuf-birtoka" terült el. Kászim budai pasa, korábban első mohácsi szandzsákbég, valószínűleg különös gondot fordított Baranyában szerzett birtokaira; Danóc, Kopács, Pél és Kácsfalva helységek mintegy évi 28 318 török akcse, azaz kb. 354 magyar arany összegű földesúri adójövedelmét, halála után mohamedán vallásalapítványként tartotta fent, utódait birtokkezelőkké jelölve ki. Feltehetően még a budai pasaként (1548—1551 és 1557) alapított pécsi „Kászim pasa dzsámi" fenntartása céljára kötötte le fenti birtokait.

A mohácsi náhije települési szerkezete egyenletesebb itt a 33 lakott településre eső malmok száma 10, így az egyharmados arány a baranyavári náhijéhoz hasonlóan tapasztalható, de a halastavak aránya csökkent. A szekcsői náhijében a malmok száma kiemelkedően magas, 21 lakott helységre 36 malom esik, ami már feltétlenül magas gabonatermelési szintre mutatott. A három náhije települési szerkezetére meghatározó jellegű építmények számbavétele, tehát jellemzővé válik a szekcsői náhije fejlett gabonatermelő, a mohácsi és a baranyavári náhije csupán önellátó gabonatermelő és kiegészítő termelési ágakkal foglalkozó zárt, fejletlenebb jellege.

A szandzsák lakott helységeinek megoszlását az egyes helységekben összeírt „kapu" számok szerint vizsgáljuk meg. A lakosság számára, települési sűrűségére, a török „kapu" adóegységnek a magyar paraszti háztartással való azonosítása alapján, a települések gazdasági szerkezetére a török „kapu" szerint következtetünk. A szandzsák települési szerkezete Baranyavártól délre eltérő jelleget mutatott, a kelet-baranyai terület északabbra fekvő vidékétől. A baranyavári náhije 60 helységéből

[16] Lásd a 7. jegyzetben szereplő 1555/56. évre keltezett részletes defter szövegében.

egyedül Laskó mezőváros 210 paraszti háztartással (török kapu adóegységgel), messze kiemelkedett, a többi 31 falu egyenként 10 vagy a további 8 falu, egyenként 20 paraszti háztartása közül. A Dráva—Duna háromszögben a lakott helységek fele egyenként 10 háztartásban, a további negyede pedig egyenként leginkább 30 háztartásban élt. A mohácsi náhije 33 helységéből 18, több mint a fele egyenként 20, a szekcsői náhijében 21 helységből 11 szintén egyenként 20 háztartásban létezett. A mohácsi és a szekcsői náhije települései nagyobb és egyenletesebb népességűek voltak, amíg a baranyavári náhijében a kiemelkedő Laskó, Vörösmart, Ugfalva, Danóc stb. néhány helységet kis lakosságú apró falvak sokasága vette körül.

5. *táblázat.* Szekcsői (mohácsi) szandzsák 1590. évi helységeinek megoszlása a kapuszám alapján

Helységek kapuszáma	Náhije			Összesen
	Baranyavár	Mohács	Szekcső	
1— 10	31	5	6	42
11— 20	8	18	11	37
21— 30	9	4	1	14
31— 40	4	—	3	7
41— 50	1	4	—	5
51—100	5	2	—	7
101—200	1	—	—	1
201—211	1	—	—	1

A szandzsák adófizető lakosságának megoszlásában a három náhije területéről, a legnépesebb lakosságot a baranyavári náhijében találtuk. A lakosság számának kiszámításához az összeírt török „kapu" adóegységből indultunk ki. Pontosan kellene ismerni a fogalma alá számítható személyek számát, de ezt nem tudjuk. A XVI. századi török és magyar adóegységek fogalmával eddig többen is foglalkoztak, egységes vélemény mégsem született meg. A legutóbbi években Káldy-Nagy Gyula és Szakály Ferenc megjelenő forrásközleményeinek kutatási eredményeit saját megállapításainkkal egyeztetve arra az eredményre jutottunk, hogy a mezővárosi és falusi paraszti háztartás fogalmát meg kell különböztetnünk a benne lakók lélekszáma tekintetében. A mezővárosokban, mint Mohács, Laskó stb. egy kapu adóegység fogalmában 15 lélek, vagyis az adózó családfő és cselédei továbbra is feltételezhetőek, viszont a falvakban minden kapu adóegység mögött csupán egy adózó családfő, tehát egy paraszti háztartás keresendő. Az 1590. évi török összeírásunk a külön kezelt fejadó (dzsizje, harács, forint adó, császár adója stb.) adóegységének a „hánénak" a számát nem minden helységnél tüntette külön fel. Azonban ahol szerepel, ott mindig abban következetes, hogy a falvak esetében a „hane" és a „kapu" száma megegyezik. Különbség a két adóegység számában a mezővárosok esetében mutatható ki, s ezt a mezővárosok és falvak paraszti háztartásainak lélekszám és szerkezetbeli kü-

lönbözőségének (egy család illetve több család) bizonyításának tekintjük.[17]

Számításaink szerint a szandzsák adófizető lakossága 1590 körül 19 480 lélek volt. A lakosság számának megállapításában Káldy-Nagy Gyula korábbi idevonatkozó számítását is felhasználtuk, amely szerint a mohácsi szandzsák 1577/1578. évi fejadó összeírása 2588 hane adóegységet jelölt meg. Ha ezt a számot a szokásos egy kiscsaládra számított öt fővel megszorozzuk, úgy 12 940 fő lakosságszámhoz jutunk. A két lakosságszám közötti 6500 fős különbség a közel 12 év különbségből és a mezővárosok a falvakkal egységesen számított kulcsszám következménye is lehet, ahogy erről már fent szóltunk.

A szandzsákban 1590 körül élő 19 480 nem mohamedán lakos 114 lakott helység között oszlott meg a fent ismertetett módon. Ezekhez a lakott helységekhez összesen 56 puszta járult, amelyek korábban lakott helységek lehettek. A mohácsi csata idejében létezett kelet-baranyai falurendszer, a csata után 64 évvel még a helynevek kétharmadában lakott helységként állott fent. Az egykori csatahely környékén csupán a helynevek egyharmadát jelentő 56 puszta létezett, tehát nem mutatott elhagyott vagy feldúlt képet a vidék. Ami változott, a kereskedelmi utak áttételén és a gazdasági élet következményein kívül, inkább az új más nemzetiségű népességcsoportok megjelenése volt.

6. táblázat. Szekcső (mohácsi) szandzsák 1590. évi településeinek nemzetiségi megoszlása

Náhije	Helység	Nemzetiség		
		Magyar	Szerb	Vegyes
Baranyavár	Város	2	—	1
	Falu	42	14	2
Mohács	Város	2	—	1
	Falu	18	11	1
Szekcső	Város	—	—	1
	Falu	18	2	—

A szandzsák nemzetiségi viszonyai a települések száma és az egyes helységek kapu adóegységének arányában mutathatók ki, kivételt csupán a mohamedánok képeznek. *(L. 6. táblázat.)* A török adóösszeírások kizárólag a nem mohamedánokat tüntették fel, azért a mohamedánokat

[17] A mezővárosi és falusi „kapu" török adóegységfogalom (paraszti háztartás) megkülönböztetéséről az 1590. évi összeírásban lejegyzett adatok alapján beszélünk. Ha a „kapu" adóegység fogalmát a paraszti háztartással azonosítjuk, akkor 1590-ben Mohács városában átlagosan egy „kapu"-ra hét lélek jutott, ami esetleg két kis család együttélését mutathatja. A szandzsák falvaiban viszont a „kapu" és a „hane" török adóegység-fogalmak mindig azonos számban szerepelnek. Erről még *Mészáros László—Hausfatter Katalin:* A hódoltsági mezővárosok népességszámának kérdéséhez (1546—1562). II. Demográfia 1974/2. 220. l. említi *Káldy-Nagy Gyula* és *Szakály Ferenc* eredményeit.

a „vegyes" lakosságcsoportba számítjuk. A nemzetiségek három csoportját különböztetjük meg; a magyar, a szerb és a vegyes nemzetiségű helységek szerint. A vegyes nemzetiségű helységeknél a mohamedán, a szerb, a cigány és a magyar nemzetiség együttes jelenlétét tapasztaltuk. A mohamedánokat nemzetiségnek fogjuk fel (Jugoszláviában ma is), de korábban etnikailag különböztek: török, bosnyák, albán stb. származásúak is lehettek.

7. *táblázat.* Szekcsői (mohácsi) szandzsák 1590. évi nemzetiségi lakosság számának megoszlása a kapuk száma alapján

Nahije	Helységek kapuszáma	Nemzetiség		
		Magyar	Szerb	Vegyes
Baranyavár	Város	338	—	10 ?
	Falu	987	120	14 ?
Mohács	Város	125	—	100 ?
	Falu	535	116	11 ?
Szekcső	Város	—	—	40 ?
	Falu	283	16	—

Az 1590. évi összeírás szerinti hét városból kettőben; Mohácson és Szekcsőn, valamint a falunak összeírt Baranyaváron vegyes nemzetiségű a lakosság, a többi városban csak magyarok éltek. A szerb lakosság az összes 114 lakott helységből huszonhetet teljesen és három helységet vegyesen népesített be. A szerbek ezenkívül még a három vegyes lakosságú említett helységben is kimutathatóak, tehát összesen 33 helységben (félkatonai településeken) laktak. Ilyen módon a szandzsák lakott helységeinek mintegy 25—30%-t a szerb nemzetiség lakta. A nemzetiségi lakosság számszerű aránya a birtokolt kapuk száma szerint követhető nyomon, a 27 tiszta szerb- és a hat vegyes szerblakta helységben összesen kb. 2375 lélek élt. Így a szerbek a szandzsák összes nem mohamedán lakosságának mintegy 12%-t tették ki. Az általuk benépesített helységek 25%-os aránya, valószínűleg azért ilyen magas, mert leginkább apró falvakban laktak.[18] Összefoglalva a szandzsák népességi viszonyait megállapítottuk, hogy az 1590. évi összes lakosság 78%-t, a 2500 fős szerb, s a 10%-ot a 2000 fős vegyes (mohamedán török, bosnyák, albán, cigány) nemzetiség tette ki. *(L. a 7. táblázatot.)* A csata után hatvannégy évvel, Mohács környékén a legnagyobb változást, tehát a megszálló török hadsereg központjainak vegyes és délszláv lakói jelentették. A csata évében színmagyar településhálózatba hatvanöt év alatt közel 30%-os új népesség telepedett bele, s a katonai — polgári irányítást teljesen átvette.

[18] *Sita László:* Adatok a délszláv népcsoportok betelepüléséhez a török utáni Baranya megyében. VEAB értesítő II. A Dunántúl településtörténete II. (1686—1768). Veszprém, 1976. 205—208. l. Említi Kelet-Baranyában a mohácsi szandzsák 1590. évi területén, az 1711 után visszatelepedett szerbek falvait Az általa kimutatott 36 szerb lakta faluból már 1590-ben 33 faluban laktak szerbek. Tehát a baranyai szerbek helyi folyamatossága a török letelepítésre ment vissza.

A csata elvesztésének közvetlen kihatásai; a lakosság elmenekülése vagy elhajtása, esetleges legyilkolása tehát csak kisebb változásokat hoztak. A csata elvesztésének közvetett hatásai csupán évtizedek múlva jelentkeztek, s ezek jelentették a nagyobb változásokat: az idegen megszállást és a magyar lakosság háttérbe szorítását a mindennapi élet szinte minden területén. Amit Mohács városról s közvetlen környékéről bemutattunk, azt a török hódoltság modelljének is tekinthetjük, s így a mohácsi tragédia általánosítható következményét láthatjuk meg benne.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

cs. lt.	családi levéltár
EK Kaprinay	Budapesti Egyetemi Könyvtár Kaprinay-gyűjtemény
EK Kézirattára	Budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattára
EK Kézirattára LEO	Budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattára. Litterae et Epistolae Originales
G. Corr.	Grosse Correspondenz
HHStA	Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien
HIL TKI	Hadtörténelmi Intézet. Törökkori iratok
KrA FA	Kriegsarchiv, Wien. Feldakten,
Maximiliana	Reichskanzlei. Maximiliana
MTA Kézirattára	Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára
NMT	Nemzeti Múzeumi Törzsanyag
NRA	Neoregestrata Acta
ÖNB	Österreichische Nationalbibliothek, Wien
OL	Országos Levéltár
SA	Štátný Archiv
v. lt.	városi levéltár

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója
Felelős szerkesztő: Keleti Éva — Műszaki szerkesztő: Horváth Anikó
A borító- és kötésterv Székely Edit munkája
Terjedelem: 33,24 (A/5) ív — AK 2232 k 8689
86-4990 — Szegedi Nyomda. Felelős vezető: Surányi Tibor igazgató

Ára: 121,— Ft

Az Akadémiai Kiadó gondozásában jelent meg

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE 1526—1686

Főszerkesztő *Pach Zsigmond Pál*

Két kötetben

3/1. kötet 929 oldal, 198 fénykép, 12 térkép
3/2. kötet 930—1962 oldal, 241 fénykép, 8 térkép
17×25 cm · Ára (1—2. kötet) 488,— Ft

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETI KRONOLÓGIÁJA
I. kötet

A kezdetektől 1526-ig

Főszerkesztő *Benda Kálmán*
Harmadik kiadás

350 oldal, 6 térkép
17×25 cm · Ára 106,— Ft

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

